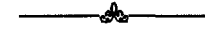

ΕΘΝΗ ΚΑΙ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ

ΑΠΟ ΤΟ 1780 ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα

E.J.Hobsbawm

Μετάφραση: Χρυσ.Νάντσης

ΑΘΗΝΑ 1994

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	9
Εισαγωγή.....	11
1. Το έθνος ως νεωτερισμός: από την επανάσταση στον φιλελευθερισμό.....	28
2. Λαϊκός πρωτο-εθνικισμός.....	70
3. Η κυβερνητική προοπτική.....	116
4. Η μετεξέλιξη του εθνικισμού 1870-1918.....	144
5. Το απόγειο του εθνικισμού 1918-1950.....	185
6. Ο εθνικισμός στα τέλη του εικοστού αιώνα.....	228
Ευρετήριο.....	267
Χάρτες	

Πρόλογος

Το βιβλίο αυτό βασίζεται στις διαλέξεις Wiles που είχα δώσει στο Queen's University στο Μπέλφαστ, τον Μάιο του 1985. Ο χώρος επηρέασε καιρία τη θεματολογία των διαλέξεων. Όπως είναι φυσικό το περιεχόμενο των τεσσάρων διαλέξεων, που κάθε επισκέπτης – ομιλητής είναι υποχρεωμένος να δώσει, διευρύνθηκε· το παρόν βιβλίο περιλαμβάνει πέντε ανισομεγέθη κεφάλαια, εισαγωγή, καθώς και μερικές σκέψεις ως κατακλείδα. Επιπλέον το χειρόγραφο εμπλουτίστηκε με την προσθήκη μεταγενέστερου υλικού, καθώς και με τις ιδέες που ανταλλάξαμε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων με την προσκεκλημένη ομάδα των ειδικών επί του θέματος, επιστημόνων. Είμαι ευγνώμων σε όλους αυτούς που οργάνωσαν τις διαλέξεις και εκείνους που έλαβαν μέρος στις συζητήσεις που τις ακολούθησαν· ιδιαίτέρως στους Perry Anderson, John Breuilly, Judith Brown, Ronan Fanning, Miroslav Hroch, Victor Kiernan, Joe Lee, Shula Marks, Terence Ranger και Göran Therborn. Η επικριτική κριτική που μου άσκησαν, με ανάγκασε να μελετήσω περισσότερο και τον μη-ευρωπαϊκό εθνικισμό. Παρόλα αυτά η παρούσα μελέτη επικεντρώνεται κυρίως στον δέκατο ένατο και στις αρχές του εικοστού αιώνα, και ως εκ τούτου η προσέγγισή της είναι αναπόφευκτα ευρωκεντρική – σε κάθε περίπτωση αναφέρεται μόνο στις «ανεπτυγμένες» περιοχές. Το ζήτημα του εθνικισμού με απασχολεί εδώ και πολύ καιρό· στο διάστημα αυτό πολλοί ήταν εκείνοι που συζητώντας μαζί τους μου έδωσαν ιδέες, πληροφορίες ή παραπομπές για βιβλία που αλλιώς δεν θα γνώριζα.

Με τον κίνδυνο να φανω άδικος, ξεχωρίζω τον Kumari Jayawardene και τους άλλους μελετητές της Νοτίου Ασίας, στο Παγκόσμιο Ινστι-

τούτο Έρευνας της Οικονομικής Ανάπτυξης στο Ελσίνκι, καθώς και τους συναδέλφους και φοιτητές μου στη New School for Social Research στη Νέα Υόρκη με τους οποίους έχω ανταλλάξει απόψεις για το μεγαλύτερο μέρος του υλικού που περιέχεται στο βιβλίο αυτό. Τέλος, θα ήθελα να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στο Leverhulme Trust, για τη γενναιόδωρη προσφορά του (Leverhulme Emeritus Fellowship), χωρίς την οποία δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί η εκτεταμένη έρευνα που χρειαζόταν για την συγγραφή της παρούσας μελέτης.

Το «Εθνικό ζήτημα» είναι γνωστό για την αντιφατικότητα του· δεν επιδιώκω να το παρουσιάσω λιγότερο αντιφατικό. Προσδοκία μου είναι, με αυτό το βιβλίο, να συμβάλω στη μελέτη ιστορικών φαινομένων, όπως αυτό του εθνικισμού.

Λονδίνο 1989.

Το μεγαλύτερο μέρος του τελευταίου κεφαλαίου ξαναγράφηκε, προκειμένου να συμπεριλάβει τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν από την πρώτη έκδοση του βιβλίου μέχρι σήμερα.

Λονδίνο, Μάρτιος 1992

Εισαγωγή

Ας υποθέσουμε ότι μια μέρα, μετά από έναν πυρηνικό πόλεμο, ένας ενδογαλαξιακός ιστορικός προσγειώνεται σε ένα νεκρό πλέον πλανήτη με σκοπό να ερευνήσει την απόμακρη μικρή καταστροφή την οποία έχουν καταγράψει οι ανιχνευτές του δικού του γαλαξία. Αυτός ή αυτή – απέχω από το να κάνω εικασίες για το πρόβλημα της εξωγήινης φυσιολογικής αναπαραγωγής – συμβουλεύεται τις γήινες βιβλιοθήκες και τα αρχεία τα οποία έχουν διατηρηθεί, επειδή η τεχνολογία του ώριμου πυρηνικού οπλοστασίου έχει σχεδιαστεί για να καταστρέφονται οι άνθρωποι παρά, η περιουσία τους. Ο παρατηρητής μας, μετά από κάποια μελέτη, θα συμπεράνει ότι οι δύο τελευταίοι αιώνες της ανθρώπινης ιστορίας του πλανήτη Γη είναι αδύνατο να ερμηνευθούν αν δεν κατανοηθεί ο όρος «έθνος» και το λεξιλόγιο που προέρχεται από αυτόν. Αυτός ο όρος φαίνεται ότι εκφράζει κάτι σημαντικό στις ανθρώπινες υποθέσεις. Αλλά τι ακριβώς; Εδώ βρίσκεται το μυστήριο. Αυτός ή αυτή πιθανώς έχει διαβάσει τον Walter Bagehot, ο οποίος παρουσίασε την ιστορία του δεκάτου ενάτου αιώνα ως ιστορία της «οικοδόμησης των εθνών», αλλά και που παρατήρησε, με τη συνήθη οξυδέρκεια του: «γνωρίζουμε τι είναι όταν δεν μας ρωτάτε, αλλά δεν μπορούμε πολύ γρήγορα να το εξηγήσουμε ή να το ορίσουμε».¹ Αυτό μπορεί να αληθεύει για τον Bagehot και για μας, αλλά όχι για τους εξω-γαλαξιακούς ιστορικούς, που δεν έχουν την ανθρώπινη πείρα, η οποία φαίνεται ότι κάνει την ιδέα του «έθνους» τόσο πειστική.

Νομίζω ότι σήμερα θα ήταν δυνατόν, χάρη στη φιλολογία των τελευταίων δεκαπέντε με είκοσι ετών, να προσφέρουμε σε έναν τέτοιο ιστορικό ένα σύντομο κατάλογο βιβλίων για να τον ή την ή το βοηθή-

1. Walter Bagehot, *Physics and Politics* (Λονδίνο 1887), σσ. 20-21.

σουμε, να κατανοήσει το πρόβλημα του εθνικισμού, και για να συμπληρώσουμε το έργο του A. D. Smith, «Nationalism, A Trend Report and Bibliography», το οποίο περιέχει τις περισσότερες αναφορές στο θέμα μέχρι εκείνη την χρονική στιγμή.² Όχι ότι κάποιος θα επιθυμούσε να συστήσει τα τόσα πολλά που γράφτηκαν στις προηγούμενες περιόδους. Ο κατάλογος αναγνωσμάτων μας θα περιείχε πολύ λίγα από αυτά που γράφτηκαν στην κλασική περίοδο του φιλελευθερισμού του δεκάτου ενάτου αιώνα, για λόγους οι οποίοι θα γίνουν σαφείς αργότερα, αλλά επίσης επειδή, με εξαίρεση την εθνικιστική και ρατσιστική ρητορική, πολύ λίγα είχαν γραφεί μέχρι τότε. Και τα καλύτερα έργα εκείνης της περιόδου ήταν στην πραγματικότητα πολύ συνοπτικά, όπως τα κεφάλαια του John Stuart Mill πάνω σ' αυτό το θέμα στο έργο του *Considerations on Representative Government* και η περίφημη διάλεξη του Ernest Renan *Qu'est-ce que c'est une nation?*³

Ο κατάλογος βιβλίων θα περιείχε μερικά απαραίτητα από ιστορική σκοπιά βιβλία, καθώς και μερικά προαιρετικά αναγνώσματα από την πρώτη σημαντική προσπάθεια για εφαρμογή της αμερόληπτης ανάλυσης στο θέμα, καθώς και τις σπουδαίες και υποτιμημένες συζητήσεις ανάμεσα στους μαρξιστές της Δεύτερης Διεθνούς πάνω σ' αυτό που αποκαλούσαν «το εθνικό ζήτημα».

Θα δούμε αργότερα γιατί οι εξέχουσες προσωπικότητες του διεθνούς σοσιαλιστικού κινήματος – και περιείχε μερικούς εξαιρετικά σημαντικούς διανοούμενους – ασχολήθηκαν μ' αυτό το πρόβλημα: ο Kautsky και η Luxemburg, ο Otto Bauer και ο Λένιν, για ν' αναφέ-

2. A.D. Smith, "Nationalism, A Trend Report and Bibliography", στο *Current Sociology* κx1/3, Χάγη και Παρίσι 1973. Βλ. επίσης τις βιβλιογραφίες στα έργα του ιδίου συγγραφέα *Theories of Nationalism* (Λονδίνο, 2η έκδ. 1983) και *The Ethnic Origins of Nations*, (Οξφόρδη 1986). Ο καθηγητής Antony Smith είναι σήμερα ο κύριος οδηγός σ' αυτό το πεδίο για τους αναγνώστες της αγγλικής γλώσσας.

3. Ernest Renan, *Qu'est-ce que c'est une nation?* (Συμπόσιο που έγινε στη Σορβόνη στις 11 Μαρτίου 1882), (Παρίσι 1882). John Stuart Mill, *Considerations on Representative Government* (Λονδίνο 1861), κεφάλαιο XVI.

ρουμε μερικούς.⁴ Πιθανώς θα περιείχε μερικά από τα έργα του Kautsky, ασφαλώς το *Die Nationalitätenfrage* του Otto Bauer, αλλά θα χρειαζόταν, επίσης, να περιέχει το έργο του Στάλιν *Marxism and the National and Colonial Question*, όχι τόσο για τις μέτριες, αλλά όχι αμελητέες – αν και καθόλου πρωτότυπες – πνευματικές αξίες του, αλλά μάλλον για την μετέπειτα πολιτική επιρροή του.⁵

Δεν θα άξιζε, κατά την κρίση μου, να περιέχει αρκετά έργα από την εποχή εκείνων που ονομάστηκαν «οι δίδυμοι ιδρυτικοί πατέρες» της ακαδημαϊκής μελέτης του εθνικισμού, μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο: του Carleton B. Hayes και του Hans Kohn.⁶ Τίποτε δεν ήταν πιο φυσικό από το να προσελκύσει αυτό το θέμα την προσοχή, σε μια περίοδο που ο χάρτης της Ευρώπης ξαναχαράχθηκε για πρώτη – και όπως αποδείχθηκε μοναδική – φορά σύμφωνα με την αρχή των εθνοτήτων, και που το λεξιλόγιο του ευρωπαϊκού εθνικισμού υιοθετήθηκε από τα νέα κινήματα της απελευθέρωσης των αποικιών ή της

4. Για μια κατάλληλη εισαγωγή, που να περιέχει μια επιλογή των κειμένων των κορυφαίων μαρξιστών συγγραφέων της εποχής βλ. Georges Haupt, Michel Lowy και Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914* (Παρίσι 1974). Otto Bauer, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (Βιέννη 1907, η δεύτερη έκδοση του 1924 περιέχει μια σημαντική νέα εισαγωγή): είναι περιεργό ότι το έργο δεν έχει μεταφραστεί στην αγγλική γλώσσα. Για μια πρόσφατη απόπειρα, Horace B. Davis, *Toward a Marxist Theory of Nationalism* (Νέα Υόρκη, 1978).

5. Το κείμενο του 1913 εκδόθηκε μαζί με άλλα γραπτά του Ιωσήφ Στάλιν, *Marxism and the National and Colonial Question*, (Λονδίνο 1936) σέ έναν τόμο που είχε σημαντική διεθνή επιρροή, όχι μόνον ανάμεσα στους κομμουνιστές αλλά και ειδικότερα στον εξαρτώμενο κόσμο.

6. Carleton B. Hayes, *The historical evolution of Modern Nationalism* (Νέα Υόρκη, 1931) και Hans Kohn, *The Idea of Nationalism. A Study in its Origin and Background* (Νέα Υόρκη 1944): και τα δύο βιβλία περιέχουν πολύτιμο ιστορικό υλικό. Η φράση "ιδρυτικοί πατέρες" προέρχεται από την αξιολογική μελέτη στην ιστορία της φιλολογίας και στην ιστορία των ιδεών, του A. Kemiläinen, *Nationalism, Problems Concerning the Word, the Concept and Classification* (Jyväskylä 1964).

διεκδίκησης των δικαιωμάτων του Τρίτου Κόσμου, στα οποία ο Hans Kohn τουλάχιστον έδωσε μεγάλη σημασία.⁷ Ούτε υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι τα γραπτά αυτής της περιόδου περιέχουν πλήθος υλικό που αντλήθηκε από την προγενέστερη φιλολογία, ώστε να απαλλάσσεται ο φοιτητής από ένα μεγάλο μέρος της βασικής μελέτης των αναγνωσμάτων. Ο κύριος λόγος που τείνει να εκλείψει ένα τόσο μεγάλο μέρος αυτών των γραπτών κειμένων είναι ότι ο πρωταρχικός νεωτερισμός αυτής της περιόδου, που παρεμπιπτόντως αναμενόταν από τους μαρξιστές, έχει γίνει κοινοτοπία, για όλους εκτός από τους εθνικιστές. Τα έθνη, όπως γνωρίζουμε τώρα - κατά μεγάλο μέρος μέσω των προσπαθειών της εποχής των Hayes και Kohn - δεν είναι όπως νόμιζε ο Bagehot, «τόσο παλαιά όσο η ιστορία».⁸ Η σύγχρονη έννοια της λέξης δεν είναι παλαιότερη από τον δέκατο όγδοο αιώνα, αν και κάπου κάπου υπήρξαν προγενέστερες αναφορές. Η ακαδημαϊκή φιλολογία για τον εθνικισμό πολλαπλασιάστηκε, αλλά δεν προχώρησε πολύ στις επόμενες δεκαετίες. Μερικοί θα θεωρούσαν το έργο του Karl Deutsch, ο οποίος τόνισε τον ρόλο της επικοινωνίας στη διαμόρφωση των εθνών, ως μια σημαντική προσθήκη σ' αυτήν, παρόλο που εγώ δεν θα θεωρούσα αυτόν τον συγγραφέα ιδιαίτερα σημαντικό.⁹

Δεν είναι απόλυτα σαφές γιατί η φιλολογία για τα έθνη και τον εθνικισμό εισήλθε σε μια τόσο καρποφόρο φάση πριν από είκοσι χρόνια περίπου, και όντως η ερώτηση προκύπτει μόνον για εκείνους που το πιστεύουν. Ακόμη, δεν πρόκειται για μια καθολικά εδραιωμένη άποψη. Το πρόβλημα θα εξετασθεί στο τελευταίο κεφάλαιο, αν και όχι με μεγάλη λεπτομέρεια. Σε κάθε περίπτωση, κατά την άποψη του υποφαινόμενου, ο αριθμός των έργων που διαφωτίζουν γνήσια την ερώτηση για το τι είναι τα έθνη και τα εθνικά κινήματα και τι ρόλο παίζουν στην ιστορική ανάπτυξη, είναι μεγαλύτερος στην περίοδο

7. Βλ. τα έργα του *History of Nationalism in the East* (Λονδίνο 1929), *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (Νέα Υόρκη 1932).

8. Bagehot, *Physics and Politics*, σ. 83

9. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Κέμπριτζ Μασ. 1953).

1968-88 από οποιαδήποτε προγενέστερη περίοδο με διπλάσια διάρκεια. Το κείμενο που ακολουθεί θα πρέπει να καταδείξει ποια από αυτά θεώρησα ιδιαίτερος ενδιαφέροντα, αλλά ίσως εξυπηρετεί να αναφέρουμε μερικούς σημαντικούς τίτλους, ανάμεσα στους οποίους ο υποφαινόμενος αποφεύγει να συμπεριλάβει τα δικά του σχετικά έργα, εκτός από ένα.¹⁰ Ο ακόλουθος σύντομος κατάλογος μπορεί να χρησιμεύσει ως εισαγωγή στο αντικείμενο. Πρόκειται για μια αλφαβητική παρουσίαση των συγγραφέων, με εξαίρεση το έργο του Hroch, με το οποίο άνοιξε η καινούρια εποχή στην ανάλυση της συνθέσεως των εθνικών απελευθερωτικών κινήματων.

Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe* (Κέμπριτζ, 1985). Αυτό το έργο συνδυάζει τα συμπεράσματα των δύο έργων που δημοσιεύθηκαν από τον συγγραφέα στην Πράγα το 1968 και το 1971.

Anderson, Benedict. *Imagined Communities*, (Λονδίνο, 1983).

Armstrong, J. *Nations before Nationalism* (Chapel Hill, 1982).

Breuilley, J. *Nationalism and the State*, (Μάντσεστερ, 1982).

Cole, John W. και Wolf, Eric R. *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, (Νέα Υόρκη και Λονδίνο, 1974).

10. Αυτά είναι, εκτός από τα κεφάλαια επί του θέματος στο *The Age of Revolution 1789-1848* (1962), *The Age of Capital 1848-1875* (1975), και *The Age of Empire 1875-1914* (1987): Η στάση των λαϊκών τάξεων προς τα εθνικά κινήματα για ανεξαρτησία (Κελτικά μέρη της Μεγάλης Βρετανίας) στο Commission Internationale d' Histoire des Mouvements Sociaux et Structures Sociales, *Mouvements Nationaux d' indépendance et classes populaires aux XIXe et XXe siècles en Occident et en Orient*, 2 τόμοι (Παρίσι 1971), τόμος 1, σσ. 34-44 «Some reflections on nationalism», στο T.J. Nossiter, A. H. Hanson, Stein Rokkan (επιμ.) *Imagination and Precision in the Social Sciences: Essays in Memory of Peter Nettl* (Λονδίνο 1972 σσ. 385-406). «Reflections on 'The Break-Up of Britain'», (*New Left Review*, 105, 1977). «What is the worker's country?», (κεφ. 4 του δικού μου *Worlds of Labour*, Λονδίνο 1984. «Working-class internationalism», στο F. van Holthoon και Marcel van der Linden (επιμ.) στο *Internationalism in the Labour Movement* (Λάιντεν - Νέα Υόρκη - Κοπεγχάγη - Κολωνία 1988, σσ. 2-16).

J. Fishman (επιμ.) *Language Problems of Developing Countries*, (Νέα Υόρκη, 1968).

Ernest Gellner. *Nations and Nationalism*, (Οξφόρδη, 1983).

Hobsbawm, E. J. και Ranger, Terence (επιμ.) *The Invention of Tradition*, (Κέμπριτζ, 1983).

Smith, A. D. *Theories of Nationalism*, (2η εκδ., Λονδίνο 1983).

Szücs, Jenö. *Nation and Geschichte: Studien*, (Βουδαπέστη, 1981).

Tilly, C. (επιμ.) *The Formation of National States in Western Europe*, (Πρίνστον, 1975).

Σ' αυτά τα έργα θα πρόσθετα το θαυμάσιο δοκίμιο του Gwyn A. Williams, «When was Wales?» στο έργο του *The Welsh in their History* (Λονδίνο και Καμπέρα 1982), που γράφτηκε από τη σκοπιά της υποκειμενικής ταύτισης με ένα «έθνος» και με μία σπάνια αίσθηση του ιστορικού πλαισίου και της ευπλαστότητάς του.

Το μεγαλύτερο μέρος αυτής της φιλολογίας ασχολείται με το ερώτημα: τι είναι ένα (ή το) έθνος; Διότι το κύριο χαρακτηριστικό αυτού του τρόπου ταξινόμησης των ανθρώπινων όντων σε ομάδες είναι ότι, παρά τις αξιώσεις αυτών που ανήκαν σε μια ομάδα που θεωρείται πρωταρχική και θεμελιακή τόσο για την κοινωνική υπόστασή τους όσο και για την προσωπική τους ταυτότητα, κανένα κριτήριο δεν μπορεί να προσδιορίσει επαρκώς ποια από τις διαφορετικές ανθρώπινες συλλογικότητες θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «έθνος». Αυτό καθ'αυτό δεν μας εκπλήσσει, διότι αν δούμε «το έθνος» ως κάτι πολύ πρόσφατο στην ανθρώπινη ιστορία, και ως το προϊόν συγκεκριμένων και αναπόφευκτα τοπικών ή περιφερειακών ιστορικών συγκυριών, θα περιμέναμε να εμφανιστεί όπως συνέβη αρχικά, σε μερικούς αποικιακούς οικισμούς μάλλον παρά σε έναν πληθυσμό καταναμημένο στα εδάφη όλου του κόσμου. Αλλά το πρόβλημα είναι ότι δεν υπάρχει κανένας τρόπος για να πούμε στον παρατηρητή πώς να ξεχωρίσει ένα έθνος από άλλες οντότητες *a priori*, όπως μπορούμε να του ή της πούμε πώς να αναγνωρίσει ένα πτηνό ή να διακρίνει ένα ποντίκι από μια σαύρα. Η παρατήρηση του έθνους θα ήταν απλή αν θα μπορούσε να είναι σαν την παρατήρηση των πτηνών.

Έχουν γίνει συχνά προσπάθειες να καθιερωθούν αντικειμενικά

κριτήρια τόσο για τον ορισμό του «έθνους» όσο και για τους λόγους για τους οποίους ορισμένες ομάδες έγιναν «έθνη» και άλλες όχι· οι προσπάθειες αυτές βασιζόνταν είτε σε μεμονωμένα κριτήρια όπως η γλώσσα ή η εθνικότητα, είτε σε συνδυασμό κριτηρίων όπως η γλώσσα, το κοινό έδαφος, η κοινή ιστορία, κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά ή οτιδήποτε άλλο. Ο ορισμός του Στάλιν είναι πιθανά ο πιο γνωστός, αλλά με κανένα τρόπο ο μοναδικός.¹¹ Όλοι οι ορισμοί που ακολουθούν αυτού του τύπου τα αντικειμενικά κριτήρια έχουν αποτύχει για τον εμφανή λόγο ότι, ενώ μπορούν ανά πάσα στιγμή να περιγράψουν ένα «έθνος», ανταποκρίνονται σε μερικά μόνο μέλη της ευρείας τάξης των ομάδων αυτών και κατά συνέπεια πάντα μπορούν να προκύψουν εξαιρέσεις.

Και οι δύο περιπτώσεις που αντιστοιχούν στον ορισμό είναι σαφώς μη «έθνη» (ή όχι ακόμα έθνη), ή δεν κατέχονται από εθνικές φιλοδοξίες, ή αναμφισβήτητα αυτά τα «έθνη» δεν ανταποκρίνονται σε ένα κριτήριο ή σε συνδυασμό των κριτηρίων. Πώς θα μπορούσε πράγματι, να συμβαίνει αλλιώς, δεδομένου ότι προσπαθούμε να εντάξουμε ιστορικά καινοφανείς, πρωτο-εμφανιζόμενες, μετατρέπομενες και, ακόμα και σήμερα, διόλου πανανθρώπινες οντότητες σε ένα σκελετό μονιμότητας και παγκοσμιότητας;

Άλλωστε, όπως θα δούμε, τα κριτήρια που χρησιμοποιήθηκαν γι' αυτό το σκοπό – η γλώσσα, η εθνικότητα, ή οτιδήποτε άλλο – είναι από μόνα τους θολά, μετατοπιζόμενα και διφορούμενα, και τόσο άχρηστα όσο είναι για τον προσανατολισμό του ταξιδιώτη τα σχήματα που δημιουργούν τα σύννεφα συγκρινόμενα με ορόσημα. Αυτό, φυσικά, τα καθιστά βολικά για προπαγανδιστικούς και προγραμματικούς σκοπούς, σε αντίθεση με τους περιγραφικούς. Ένα παράδειγμα της εθνικιστικής χρήσης ενός τέτοιου «αντικειμενικού» ορισμού της

11. «Ένα έθνος είναι μια ιστορικά εξελιγμένη, σταθερή κοινότητα γλώσσας, εδάφους, οικονομικής ζωής και ψυχολογικής σύστασης που εκδηλώνονται σε μια πολιτισμική κοινότητα» Ιωσήφ Στάλιν, *Marxism and the National and Colonial Question*, σ. 8, 1η εκδ., 1912.

πρόσφατης πολιτικής ζωής της Ασίας, μπορεί να κάνει τα παραπάνω σαφή:

«Ο λαός της Κεϋλάνης που ομιλεί την Tamil συνιστά ένα έθνος διαφορετικό από εκείνο των Σινχαιλέων, οποιοδήποτε κριτήριο και αν χρησιμοποιήσουμε για να ορίσουμε την εθνότητα: πρώτον, εκείνο ενός ιδιαίτερου ιστορικού παρελθόντος στο νησί, τόσο αρχαίου και τόσο ένδοξου, όσο εκείνο των Σινχαιλέων (sic): δεύτερο, το γεγονός ότι είναι μια γλωσσική οντότητα εντελώς διαφορετική από εκείνη των Σινχαιλέων, με μια αξεπέραστη κλασική κληρονομιά και μια σύγχρονη ανάπτυξη, καθιστά τη γλώσσα των Ταμίλ πλήρως επαρκή για όλες τις καθημερινές ανάγκες: τέλος ένα τρίτο κριτήριο είναι αυτό της διαφορετικής εδαφικής εγκατοίκησης.¹²»

Ο σκοπός αυτού του παραδείγματος είναι σαφής: επιδιώκει να ζητήσει την αυτονομία ή την ανεξαρτησία για μια περιοχή που περιγράφεται ως «παραπάνω από το ένα τρίτο του νησιού» της Σρι Λάνκα, με κριτήριο τον εθνικισμό των Ταμίλ. Τίποτε άλλο σχετικά με αυτό δεν είναι όπως φαίνεται. Παραβλέπει το γεγονός ότι δύο χωριστές γεωγραφικά περιοχές κατοικούνται από ανθρώπους που μιλούν την Ταμίλ, οι οποίοι όμως έχουν διαφορετική προέλευση (ιθαγενείς και ινδοί εργάτες που μετανάστευσαν πρόσφατα αντιστοίχως). Παραβλέπει επίσης το γεγονός ότι σε ορισμένες γεωγραφικές ζώνες της περιοχής που ανέκαθεν κατοικούσαν οι Ταμίλ εγκαθίστανται επίσης κατά το 1/3 σχεδόν άτομα που μιλούν τη σινχαιλέζικη γλώσσα και κατά 41% άτομα που μιλούν μεν την Ταμίλ, αρνούνται όμως να θεωρηθούν τους εαυτούς τους ως Ταμίλ και προτιμούν να ονομάζονται μουσουλμάνοι (οι «Moors»). Στην πραγματικότητα, ακόμα κι αν αφήσουμε κατά μέρος την κεντρική περιοχή των μεταναστών, δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο ότι το έδαφος της μεγαλύτερης συνεχούς κατοίκησης των Ταμίλ, που περιλαμβάνει περιοχές συμπαγούς οικισμού των Ταμίλ (από 71% έως 95% – Batticaloa, Mullaitivu, Jaffna) και πε-

12. Hlankai Tamil Arasu Kadchi, *The case for a federal constitution for Ceylon*, Κολόμπο 1951, βλ. στο Robert N. Kearney, "Ethnic conflict and the Tamil separatist movement in Sri Lanka", (*Asian Survey*, 25, 9 Σεπτεμβρίου 1985, σ. 904).

ριοχές όπου οι αυτοαναγνωριζόμενοι ως Ταμίλ αποτελούν το 20 ή 33% (Amparal, Trincomalee), θα μπορούσε να περιγραφεί, εκτός από καθαρά χαρτογραφικούς όρους, ως ενιαίος χώρος. Στην πραγματικότητα, κατά τις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν τελικά στο τέλος του εμφυλίου πολέμου της Σρι Λάνκα το 1987, η απόφαση αυτή ήταν μια ευθέως πολιτική υποχώρηση στις αξιώσεις των εθνικιστών Ταμίλ. Όπως ήδη έχουμε δει η «γλωσσική οντότητα» συγκαλύπτει το αδιαφιλονίκητο γεγονός ότι οι αυτόχθονες Ταμίλ, οι μετανάστες Ινδοί και οι Moors είναι – ως τώρα – ομοιογενής πληθυσμός μόνο κατά τη φιλολογική έννοια, και όπως θα δούμε, ίσως ούτε και αυτό ισχύει. Όσο για το «ξεχωριστό ιστορικό παρελθόν», η φράση είναι κατά πολύ βέβαια αναχρονιστική, γεμάτη ερωτήματα ή τόσο αόριστη ώστε να είναι άνευ σημασίας. Μπορεί, φυσικά, να αντιταχθεί ότι τα έκδηλα προπαγανδιστικά μανιφέστα δεν θα έπρεπε να εξετάζονται εξονυχιστικά και να θεωρείται ότι συμβάλλουν στις κοινωνικές επιστήμες: όμως γεγονός είναι ότι σχεδόν κάθε ταξινόμηση κάποιας κοινότητας ως «έθνος» βάσει παρόμοιων φαινομενικά αντικειμενικών κριτηρίων, είναι ανοιχτή σε τέτοιες αντιρρήσεις, εκτός αν ο χαρακτηρισμός της ως «έθνος» θα μπορούσε να βασισθεί σε άλλους λόγους.

Ποιοι θα μπορούσαν να είναι οι άλλοι λόγοι; Ο εναλλακτικός σε έναν αντικειμενικό ορισμό είναι ο υποκειμενικός, είτε είναι συλλογικός (σύμφωνα με τις απόψεις του Renan, «ένα έθνος είναι ένα καθημερινό δημοψήφισμα») είτε ατομικός, κατά τον τρόπο των αυστρομαρξιστών, για τους οποίους η «εθνικότητα» μπορούσε να προσδοθεί σε πρόσωπα, οπουδήποτε και με οποιοδήποτε ζούσαν, και εν πάση περιπτώσει εάν επέλεγαν να τη διεκδικούν.¹³ Και οι δύο προσπάθειες είναι έκδηλο ότι επιδιώκουν να αποφύγουν τους περιορισμούς του *a priori* αντικειμενισμού, υιοθετώντας και στις δύο περιπτώσεις, αν και με διαφορετικό τρόπο, τον ορισμό του «έθνους» για εδάφη στα οποία συνυπάρχουν άτομα με διαφορετικές γλώσσες ή άλλα «αντι-

13. Ο Karl Renner συγκεκριμένα συνέκρινε την εθνική συμμετοχή του απόμου με τη συμμετοχή του (της) σε μια θρησκευτική εξομολόγηση, δηλαδή μια κα

κειμενικά» κριτήρια, όπως συνέβη στη Γαλλία και στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Και στις δυο προσπάθειες μπορεί να αντιτάξει κανείς ότι το να ορίσεις ένα έθνος από τη συνείδηση των μελών του ότι ανήκουν σε αυτό είναι ταυτολογία και παρέχει απλώς έναν *a posteriori* οδηγό στο τι είναι ένα έθνος. Επιπλέον η άποψη αυτή μπορεί να οδηγήσει σ' έναν άκρατο βολονταρισμό, πράγμα που θα σήμαινε ότι αυτό που χρειάζεται για να υπάρξει ή να δημιουργηθεί ή να ξαναγεννηθεί ένα έθνος είναι η θέληση γι' αυτό: αν αρκετοί κάτοικοι του νησιού Wight θα ήθελαν να αποτελούν ένα έθνος Wightian, αυτό το έθνος θα υπήρχε.

Δεδομένου ότι ο υποκειμενικός ορισμός έχει οδηγήσει, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1960, και μετά, σε κάποιες απόπειρες να δημιουργηθούν έθνη εγείροντας τη συνείδηση, η κριτική – περί ταυτολογίας και άκρατου βολονταρισμού – δεν νομιμοποιείται για παρατηρητές τόσο εκλεπτυσμένους όσο ο Otto Bauer και ο Renan, που γνώριζαν πολύ καλά ότι τα έθνη διέθεταν και κοινά αντικειμενικά στοιχεία. Εντούτοις, το να επιμένουμε στη συνείδηση ή την επιλογή ως κριτήριο της εθνικότητας είναι σαν να υποτάσσουμε ασυναίσθητα τους σύνθετους και πολλαπλούς τρόπους, με τους οποίους τα ανθρώπινα όντα ορίζουν και επανακαθορίζουν τους εαυτούς τους ως μέλη ομάδων, σε μια μοναδική επιλογή: την επιλογή του να ανήκουν σε ένα «έθνος» ή «εθνότητα». Από πολιτική ή διοικητική άποψη μια τέτοια επιλογή σήμερα γίνεται αναγκαστικά είτε με την εγκατάσταση σε κράτη που χορηγούν διαβατήρια είτε με τις απαντήσεις που δίνονται σχετικά με τη γλώσσα στις απογραφές. Αλλά ακόμα και σήμερα είναι πολύ πιθανό ένα άτομο που ζει στο Slough να θεωρήσει τον εαυτό του, ανάλογα με τις περιστάσεις, – ως πούμε – βρετανό πολίτη, ή (σε αντιπαράθεση με άλλους πολίτες διαφορετικού χρώματος) Ινδό, ή (σε αντιπαράθεση με άλλους Ινδούς) ως Gujarati, ή (σε αντιπαράθεση με Ινδουιστές

τάσταση “επιλεγμένη ελεύθερα, *de jure*, από το άτομο που έχει ενηλικιωθεί, και εκ μέρους των ανηλίκων, από τους νόμιμους κηδεμόνες τους”. *Synopticus, Staat und Nation* (Βιέννη, 1899) σ.σ. 7 κ.έ.

ή Μουσουλμάνους) Jain, ή μέλος μιας συγκεκριμένης κάστας, ή συνδεδεμένο με συγγένεια, ή ως κάποιον που στο σπίτι μιλάει Hindi * και όχι Gujarati, ή αναμφίβολα, και με άλλους τρόπους. Ούτε είναι πράγματι δυνατόν να περιορίσουμε έστω την «εθνικότητα» σε μια μόνη διάσταση, είτε πολιτική, ή πολιτιστική ή άλλη (εκτός φυσικά αν αυτό γίνεται υποχρεωτικά υπό την ανωτέρα βία των κρατών). Οι άνθρωποι μπορεί να αναγνωρίζουν τους εαυτούς τους ως Εβραίους, ακόμα κι όταν δεν έχουν ούτε κοινή θρησκεία, ούτε γλώσσα, ούτε κουλτούρα, ούτε παράδοση, ούτε ιστορικό υπόβαθρο, ούτε πρότυπα ομάδας αίματος ούτε καν συγκεκριμένη διάθεση προς το Εβραϊκό κράτος. Ούτε αυτό υποδηλώνει έναν καθαρά υποκειμενικό ορισμό «του έθνους».

Κανένας από τους αντικειμενικούς ή υποκειμενικούς ορισμούς δεν είναι συνεπώς ικανοποιητικός: και οι δύο είναι παραπλανητικοί. Σε κάθε περίπτωση, ο αγνωστικισμός είναι αρχικά η καλύτερη στάση ενός σπουδαστή αυτού του κλάδου, και έτσι αυτό το βιβλίο δεν παραδέχεται κανένα *a priori* ορισμό για το τι αποτελεί ένα έθνος. Ως αρχική υπόθεση εργασίας, το κάθε επαρκώς ευρύ σώμα ανθρώπων, τα μέλη του οποίου θεωρούν τους εαυτούς τους ως μέλη ενός «έθνους», θα αντιμετωπιστεί ως έθνος. Όμως, το αν ένα τέτοιο σώμα ανθρώπων θεωρεί τον εαυτό του «έθνος» δεν μπορεί να καθορισθεί απλώς με το να συμβουλευόμαστε συγγραφείς ή πολιτικούς εκπροσώπους οργάνωσεων που αξιώνουν τέτοιες ομάδες να χαρακτηρίζονται ως «έθνη». Η εμφάνιση μιας ομάδας που εκπροσωπεί μια κάποια «εθνική ιδέα» δεν είναι αμελητέα, αλλά η λέξη «έθνος» χρησιμοποιείται σήμερα με τόση ευρύτητα και ανακρίβεια ώστε η χρήση ενός λεξιλογίου σχετικού με τον εθνικισμό, μπορεί όντως να σημαίνει ελάχιστα.

Παρόλα αυτά, προσεγγίζοντας «το εθνικό ζήτημα», «είναι πιο χρήσιμο να ξεκινήσουμε με την ιδέα – «του έθνους» – (δηλαδή με τον «εθνικισμό») παρά με την πραγματικότητα που αυτό αντιπροσωπεύει». Διότι «το «έθνος» όπως το αντιλαμβάνεται ο εθνικισμός, ενδέχε-

* Η Hindi είναι μία από τις επίσημες γλώσσες της Ινδίας: ομιλείται κυρίως στη Βόρειο Ινδία (Σ.τ.Μ.)

ται να είναι αναγνωρίσιμο. Το πραγματικό «έθνος» μπορεί να αναγνωρισθεί μόνον *a posteriori*.¹⁴ Αυτή είναι η προσέγγιση του παρόντος βιβλίου. Δίνει ιδιαίτερη προσοχή στις αλλαγές και τις μεταμορφώσεις της ιδέας, ιδιαίτερα προς το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα. Οι έννοιες, φυσικά, δεν είναι μέρος του ελεύθερα εκφραζόμενου φιλοσοφικού λόγου, αλλά είναι ριζωμένες κοινωνικά, ιστορικά και τοπικά, και πρέπει να ερμηνευθούν βάσει αυτών των πραγματικών καταστάσεων.

Όσον αφορά τα υπόλοιπα, η θέση του υποφαινομένου μπορεί να συνοψισθεί ως εξής:

(1) Χρησιμοποιώ τον όρο «εθνικισμός» έτσι όπως τον όρισε ο Gellner, δηλαδή «πρώτιστα ως αξίωμα που θεωρεί ότι η πολιτική και η εθνική ενότητα πρέπει να συμπίπτουν».¹⁵ Θα προσέθετα ότι αυτή η αρχή σημαίνει επίσης πως το πολιτικό χρέος των Ρουριτανών* προς την πολιτεία που περιστοιχίζει και αντιπροσωπεύει το ρουριτανικό έθνος, υπερισχύει όλων των άλλων δημοσίων υποχρεώσεων, και σε εξαιρετικές περιπτώσεις (όπως πολέμους) όλων των άλλων υποχρεώσεων οποιουδήποτε είδους. Αυτή η προϋπόθεση διακρίνει το σύγχρονο εθνικισμό από άλλες, και λιγότερο απαιτητικές, μορφές εθνικής ή ομαδικής ταύτισης, τις οποίες επίσης θα συναντήσουμε.

(2) Όπως οι περισσότεροι σοβαροί μελετητές, δεν θεωρώ το «έθνος» ως πρωταρχική ούτε ως αμετάβλητη κοινωνική οντότητα. Ανήκει αποκλειστικά σε μιαν ιδιαίτερη και ιστορικά πρόσφατη περίοδο. Είναι μια κοινωνική οντότητα μόνον εφόσον σχετίζεται με ένα ορισμένο είδος σύγχρονου εδαφικού κράτους, το «εθνικό κράτος», και είναι άσκοπο να συζητάμε για έθνος και εθνικισμό παρά μόνον εφόσον και τα δύο σχετίζονται με αυτό. Επιπλέον, μαζί με τον Gellner θα

14. E. J. Hobsbawm, "Some reflections on nationalism", σ. 387

15. Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, σ. 1. Αυτός ο βασικός πολιτικός ορισμός έχει επίσης γίνει αποδεκτός και από μερικούς άλλους συγγραφείς, π.χ. John Breuilly, *Nationalism and the State*, σ. 3.

* Η ιδέα αυτού του φανταστικού λαού και της ειδυλλιακής του χώρας οφείλεται στον άγγλο μυθιστοριογράφο A. Hope (Σ.τ.Μ)

τόνιζα το στοιχείο του κατασκευάσματος, της επινόησης και της κοινωνικής μηχανικής που (υπ)εισέρχονται στη δημιουργία των εθνών. «Τα έθνη ως φυσικός, ελέω Θεού τρόπος ταξινόμησης των ανθρώπων, ως κληρονομικό... πολιτικό πεπρωμένο, είναι μύθος· ο εθνικισμός, που μερικές φορές παίρνει προϋπάρχοντες πολιτισμούς και τους μετατρέπει σε έθνη, άλλες φορές τους επινοεί, και συχνά εξαλείφει τους προϋπάρχοντες πολιτισμούς: αυτό είναι μια πραγματικότητα».¹⁶ Συνοπτικά, για τους σκοπούς της ανάλυσης ο εθνικισμός έρχεται πριν από τα έθνη. Δεν είναι τα έθνη που δημιουργούν κράτη και εθνικισμούς, αλλά το αντίθετο.

(3) Το «εθνικό ζήτημα», όπως το αποκαλούσαν οι παλαιοί μαρξιστές, βρίσκεται στο σημείο όπου τέμνονται η πολιτική, η τεχνολογία και ο κοινωνικός μετασχηματισμός. Τα έθνη δεν υπάρχουν μόνο ως λειτουργίες ενός ιδιαίτερου είδους εδαφικού κράτους ή της φιλοδοξίας για την εγκαθίδρυση ενός κράτους – για να μιλήσουμε καθαρά, το κράτος των πολιτών της Γαλλικής Επανάστασης – αλλά επίσης στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου επιπέδου τεχνολογικής και οικονομικής ανάπτυξης. Οι περισσότεροι μελετητές σήμερα θα συμφωνήσουν ότι οι βασικές εθνικές γλώσσες, προφορικές ή γραπτές, δεν μπορούν να εμφανισθούν ως εθνικές πριν από την τυπογραφία, τη μαζική φιλολογία και συνεπώς, τη μαζική σχολική εκπαίδευση. Έχει ακόμα υποστηριχθεί ότι το λαϊκό ομιλούμενο ιταλικό ιδίωμα, ως ιδίωμα που είναι ικανό να εκφράσει την πλήρη κλίμακα όσων χρειάζεται μια γλώσσα του εικοστού αιώνα, πέρα από την οικιακή και πρόσωπο με πρόσωπο σφαίρα της επικοινωνίας, μόλις σήμερα κατασκευάζεται ως λειτουργία των αναγκών των προγραμμάτων της εθνικής τηλεόρασης.¹⁷ Ως εκ τούτου, τα έθνη και τα φαινόμενα που σχετίζονται μ' αυτά, πρέπει να αναλύονται βάσει των πολιτικών, τεχνικών, διοικητικών, οικονομικών και άλλων συνθηκών και απαιτήσεων.

(4) Γι' αυτό το λόγο είναι, κατά την άποψή μου, δυαδικά φαινόμε-

16. Gellner, *Nations and Nationalism*, σσ. 48-49.

17. Antonio Sorella, "La televisione e la lingua italiana" (*Trimestre Periodico di Cultura*, 14, 2-3-4 1982), σσ. 291-300.

να, που κατασκευάζονται ουσιαστικά άνωθεν, αλλά τα οποία δεν μπορούν να κατανοηθούν παρά μόνον εάν αναλυθούν εκ των κάτω, δηλαδή σύμφωνα με τις προϋποθέσεις, τις ελπίδες, τις ανάγκες, τις επιθυμίες και τα συμφέροντα του απλού λαού, τα οποία δεν είναι απαραίτητως εθνικά και ακόμα λιγότερο εθνικιστικά. Η μεγαλύτερη κριτική που έχω να κάνω στο έργο του Gellner είναι ότι επιλέγοντας ως προσέγγιση τον άνωθεν εκσυγχρονισμό, καθιστά δύσκολη τη μελέτη του εκσυγχρονισμού εκ των κάτω.

Αυτή την άποψη εκ των κάτω, δηλαδή το έθνος θεωρούμενο όχι από την πλευρά των κυβερνήσεων, των εκπροσώπων και αγωνιστών των εθνικιστικών (ή μη-εθνικιστικών) κινημάτων, αλλά από την πλευρά των απλών ανθρώπων, που είναι τα αντικείμενα της δράσης και της προπαγάνδας τους, είναι εξαιρετικά δύσκολο να την ανακαλύψουμε. Ευτυχώς οι κοινωνικοί ιστορικοί έχουν μάθει πώς να ερευνούν την ιστορία των ιδεών, των απόψεων και των αισθημάτων σε ένα ευρύτερο φιλολογικό επίπεδο, ούτως ώστε σήμερα έχουμε λιγότερες πιθανότητες να συγχέουμε, όπως κάποτε έκαναν οι ιστορικοί καθ' έξιν, τα κύρια άρθρα σε επιλεγμένες εφημερίδες με την κοινή γνώμη. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα πολλά. Όμως, τρία πράγματα είναι ξεκάθαρα.

Πρώτον, οι επίσημες ιδεολογίες των κρατών και των κινημάτων δεν αποτελούν οδηγούς για αυτό που βρίσκεται στο νου ακόμα και των πλέον νομιμοφρόνων πολιτών ή οπαδών. Δεύτερον, και πιο συγκεκριμένα, δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι για τους περισσότερους ανθρώπους η εθνική ταυτότητα – όπου υπάρχει – αποκλείει ή είναι πάντοτε ανώτερη από τα υπολείμματα του συνόλου των ταυτοτήτων που συνιστούν το κοινωνικό είναι. Στην πραγματικότητα, συνδυάζεται πάντοτε με ταυτόσεις άλλου είδους, ακόμα κι όταν υπάρχει η αίσθηση ότι υπερέχει από αυτές. Τρίτον, η εθνική ταυτότητα και οτιδήποτε πιστεύεται ότι αυτή σημαίνει, μπορεί να αλλάξει και να μετατοπισθεί με το χρόνο, ακόμα και στη διάρκεια αρκετά σύντομων περιόδων. Κατά την κρίση μου αυτό είναι το πεδίο των εθνικών μελετών για το οποίο σήμερα υπάρχει επείγουσα ανάγκη στοχασμού και έρευνας.

(5) Η ανάπτυξη των εθνών και του εθνικισμού σε παλαιόθεν ιδρυμένα κράτη, όπως η Βρετανία και η Γαλλία, είναι ένα θέμα που αν και δεν έχει μελετηθεί πολύ εντατικά στο παρελθόν, προσελκύει τώρα το ενδιαφέρον των ερευνητών.¹⁸ Η ύπαρξη αυτού του κενού αναδεικνύεται περισσότερο στη Βρετανία, όπου η μελέτη οποιωνδήποτε προβλημάτων που σχετίζονται με τον αγγλικό εθνικισμό – έναν όρο που ακούγεται παράξενα σε πολλά αυτιά – είναι εντυπωσιακά μικρότερη από αυτή που αφορά στον εθνικισμό των Σκοτσέζων, των Ουαλών και πόσο μάλλον των Ιρλανδών. Από την άλλη πλευρά τα τελευταία χρόνια έχουν γίνει μεγάλα βήματα στη μελέτη των εθνικών κινημάτων που φιλοδοξούν να γίνουν κράτη, ακολουθώντας κυρίως τις εκτός πεπατημένης συγκριτικές μελέτες του Hroch για τα μικρά ευρωπαϊκά εθνικά κινήματα. Δύο σημεία της έξοχης ανάλυσης αυτού του συγγραφέα ενσωματώνονται στη δική μου. Πρώτον, η «εθνική συνείδηση» αναπτύσσεται άμεσα ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και περιοχές μιας χώρας· αυτή η κατά περιοχές διαφοροποίηση και οι αιτίες που την προκαλούν αγνοήθηκαν σε αξιοσημείωτο βαθμό στο παρελθόν. Οι περισσότεροι ερευνητές θα συμφωνούσαν, παρεμπιπτόντως, ότι οποιαδήποτε κι αν είναι η φύση των κοινωνικών ομάδων που κατελήφθησαν πρώτες από την «εθνική συνείδηση», οι λαϊκές μάζες – εργάτες, υπηρέτες, χωρικοί – είναι οι τελευταίες που επηρεάζονται από αυτήν. Δεύτερον, και βάσει των προηγούμενων, ακολουθώ τη χρήσιμη διαίρεση της ιστορίας των εθνικών κινημάτων σε τρεις φάσεις όπως προτείνει ο Hroch. Στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα, για την οποία αναπτύχθηκε, αυτή η θεωρία, η φάση Α ήταν καθαρά πολιτιστική, λογοτεχνική και λαογραφική· και δεν περιείχε ιδιαίτερα πολιτικές ή ακόμη εθνικές νύξεις, περισσότερο από όσο περιείχαν οι έρευνες (από μη-Αθίγγανους) της Gypsy Lore Society (Εται-

18. Για την έκταση μιας τέτοιας εργασίας βλ. Raphael Samuel (επιμ.), *Patriotism. The Making and Unmaking of British National Identity*, (3 τόμοι, Λονδίνο 1989). Βρήκα το έργο της Linda Colley ιδιαίτερα ενδιαφέρον, π.χ. "Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830" (*Past & Present*, 113, 1986), σ σ. 96-117.

ρεία Μελέτης της Λαογραφίας των Αθίγγανων) με παρεμφερή αντικείμενα. Προχωρώντας στη φάση Β διακρίνουμε ένα σώμα πρωτοπόρων και υπερμάχων της «εθνικής ιδέας» καθώς επίσης και τις απαρχές ανάπτυξης πολιτικής προπαγάνδας για την προώθησή της. Το μεγαλύτερο μέρος του έργου του Hroch ασχολείται με αυτή τη φάση και την ανάλυση των απαρχών, της σύνθεσης και της κατανομής αυτής της *minorité agissante**. Το δικό μου ενδιαφέρον σ' αυτό το βιβλίο στρέφεται περισσότερο στη φάση Γ όταν – και όχι προηγουμένως – τα εθνικιστικά προγράμματα αποκτούν μαζική υποστήριξη, ή τουλάχιστον κάποιο μέρος από τη μαζική υποστήριξη που οι εθνικιστές ισχυρίζονται ότι εκπροσωπούν. Η μετάβαση από τη φάση Β στη φάση Γ είναι προφανώς μια καθοριστική στιγμή στην πορεία ανάπτυξης των εθνικών κινημάτων. Μερικές φορές όπως στην Ιρλανδία, αυτό συμβαίνει πριν από τη δημιουργία ενός εθνικού κράτους: πολύ συχνότερα δε, συμβαίνει κατόπιν, ως συνέπεια της δημιουργίας του. Μερικές φορές, όπως στην περίπτωση του αποκαλούμενου Τρίτου Κόσμου, δεν συμβαίνει ούτε και τότε.

Τελικά, δεν μπορώ παρά να προσθέσω ότι κανένας σοβαρός ιστορικός των εθνών και του εθνικισμού δεν μπορεί να είναι ενταγμένος πολιτικά εθνικιστής, παρά μόνο με την έννοια που είναι οι πιστοί στην κατά γράμμα αλήθεια των Γραφών, που ενώ είναι ανίκανοι να συμβάλουν στην εξελικτική θεωρία, δεν αποκλείονται από το να συμβάλουν στην αρχαιολογία και τη σημειτική φιλολογία. Ο εθνικισμός απαιτεί υπερβολική πίστη σε κάτι που προφανώς δεν χρειάζεται τόση. Όπως είπε ο Renan: «Η λανθασμένη αντίληψη της ιστορίας του είναι μέρος της ύπαρξης ενός έθνους».¹⁹ Οι ιστορικοί είναι υποχρεωμένοι από το επάγγελμά τους να μην την αντιλαμβάνονται λανθασμένα, ή τουλάχιστον να κάνουν μια προσπάθεια γι' αυτό. Το να είναι κάποιος Ιρλαν-

19. Ernest Renan, *Qu'est-ce que c'est une nation?*, σσ. 7-8: «Η λήθη και θα έλεγα το ίδιο το ιστορικό λάθος, είναι ένας παράγοντας ζωτικός για τον σχηματισμό ενός έθνους και έτσι η πρόοδος των ιστορικών σπουδών είναι συχνά ένας κίνδυνος για την εθνότητα».

* Ο όρος θα μπορούσε να μεταφραστεί ως «δυναμική μειοψηφία» (Σ.τ.Μ).

δός και ιδιαίτερα προσκολλημένος στην Ιρλανδία – ακόμα και το να είναι φανατικός καθολικός Ιρλανδός ή προτεστάντης Ιρλανδός από το Ulster* – δεν είναι αυτό καθαυτό ασυμβίβαστο με τη σοβαρή μελέτη της ιρλανδικής ιστορίας. Το να είναι κάποιος φενιανός** ή από την Οράγγη, νομίζω ότι δεν είναι λιγότερο συμβατό, απ' όσο είναι ένας σιωνιστής στην προσπάθειά του να συγγράψει μια αντικειμενική ιστορία των Εβραίων. Αυτό μπορεί να συμβεί μόνον αν ο ιστορικός, όταν μπαίνει στη βιβλιοθήκη ή το σπουδαστήριο αφήνει έξω τις πεποιθήσεις του. Μερικοί εθνικιστές ιστορικοί δεν μπορούσαν να το κάνουν. Ευτυχώς, ξεκινώντας να γράψω αυτό το βιβλίο δεν χρειάστηκε να αφήσω πίσω τις μη-ιστορικές μου πεποιθήσεις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι

Το έθνος ως νεωτερισμός: από την επανάσταση στον φιλελευθερισμό

Το βασικό χαρακτηριστικό του σύγχρονου έθνους και οτιδήποτε συνδέεται με αυτό είναι ότι πρόκειται για κάτι νέο. Αυτό τώρα γίνεται πιο κατανοητό, παρόλο που η αντίθετη υπόθεση, ότι η εθνική ταυτότητα είναι τρόπον τινά τόσο φυσική, αρχέγονη και διαρκής ώστε να προηγείται της ιστορίας, επικρατεί τόσο ευρέως ώστε ίσως είναι χρήσιμο να διευκρινήσουμε πόσο νεωτεριστικό είναι το λεξιλόγιο του ίδιου του αντικειμένου. Το Λεξικό της Βασιλικής Ισπανικής Ακαδημίας, της οποίας οι διάφορες εκδόσεις έχουν ελεγχθεί εξονυχιστικά γι' αυτό το σκοπό,¹ δεν χρησιμοποιεί την ορολογία του κράτους, έθνους και γλώσσας κατά τη σύγχρονη άποψη πριν από την έκδοση του 1884. Εδώ για πρώτη φορά μαθαίνουμε ότι η *lengua nacional* (εθνική γλώσσα) είναι «η επίσημη και η λογοτεχνική γλώσσα μιας χώρας, και αυτή που ομιλείται γενικά σ' εκείνη τη χώρα, σε αντίθεση με τις διαλέκτους και τις γλώσσες άλλων εθνών». Το λήμμα «διάλεκτος» καθιερώνει αυτήν την ίδια σχέση μεταξύ της διαλέκτου και της εθνικής γλώσσας. Πριν από το 1884 η λέξη *nación* απλώς σήμαινε «το σύνολο των κατοίκων μιας επαρχίας, μιας χώρας ή ενός βασιλείου» καθώς επίσης και «έναν αλλοδαπό». Αλλά τώρα αποδίδεται ως «ένα κράτος ή πολιτικό σώμα το οποίο αναγνωρίζει ένα ανώτατο κέντρο κοινής διακυβέρνησης» καθώς και «την επικράτεια που καθορίζεται από εκείνο το κράτος και τα άτομα που το κατοικούν και θεωρείται ένα σύνολο», και εφεξής το στοιχείο ενός κοινού και ανώτατου κράτους είναι στο επί-

1. Lluís García i Sevilla "Llengua, nació i estat al diccionario de la real academia espanyola", (*L'Avenc*, 16 Μαΐου 1979), σσ. 50-55.

κεντρο τέτοιων ορισμών, τουλάχιστον στον ιβηρικό κόσμο. Το *nación* (έθνος) είναι το «conjunto de los habitantes de un país regido por un mismo gobierno» (η έμφαση είναι δική μου).² * Το *nação* (έθνος) της (πρόσφατης) *Enciclopédia Brasileira Mérito*³ είναι «η κοινότητα των κατοίκων ενός κράτους, οι οποίοι ζουν κάτω από το ίδιο καθεστώς ή κυβέρνηση και έχουν κοινά ενδιαφέροντα: το σύνολο των κατοίκων μιας χώρας με κοινές παραδόσεις, φιλοδοξίες και ενδιαφέροντα, που υπάγεται σε μία κεντρική εξουσία που είναι επιφορτισμένη να διατηρεί την ενότητα της ομάδας (η έμφαση δική μου): ο λαός ενός κράτους, εκτός της κυβερνώσας εξουσίας». Επιπλέον, στο Λεξικό της Ισπανικής Ακαδημίας η τελική εκδοχή του «έθνους» απαντάται μετά το 1925, οπότε περιγράφεται ως «το σύνολο των ατόμων που έχουν την ίδια εθνική καταγωγή και, γενικώς, ομιλούν την ίδια γλώσσα και διαθέτουν μια κοινή παράδοση».

Η *Gobierno*, (η κυβέρνηση), ως εκ τούτου δεν συνδέεται συγκεκριμένα με την ιδέα του *nacion* (έθνους) μέχρι το 1884. Κι αυτό διότι, καθώς θα πρότεινε η φιλολογία, η πρώτη σημασία της λέξης «έθνος» υποδεικνύει την αρχή ή την καταγωγή: «naissance, extraction, rang»** για να παραπέμψουμε σε ένα λεξικό παλαιών γαλλικών, το οποίο παραθέτει από τον Froissart «je fus retourné au pays de ma nation en la conté de Hainault»***.⁴ Και ενώ η προέλευση ή η καταγωγή συνδέονται με μια ομάδα ανθρώπων, αυτοί δεν επαρκούν για το σχηματισμό ενός κράτους (εκτός αν πρόκειται για την περίπτωση των ηγεμόνων ή των συγγενών τους). Εφόσον το κράτος συνδεόταν με κάποια εδαφι-

* Το *nación* (έθνος) είναι «το σύνολο των κατοίκων μιας χώρας το οποίο κυβερνάται από μια ενιαία κυβέρνηση». (Σ.τ.Μ)

** γέννηση, καταγωγή, τάξη (Σ.τ.Μ)

*** «Επέστρεψα στη γενέτειρά μου, στη χώρα του Hainault»

2. *Enciclopedia Universal Ilustrada Europeo Americana*, (Βαρκελώνη 1907-34) τόμ. 37, σσ. 854-67, "nación".

3. (Sao Paulo - Rio - Porto Alegre 1958-64), τόμ. 13, σ. 581.

4. L. Curne de Sainte Pelaye, *Dictionnaire historique de l'ancien langage françois*, (Niort, χωρίς χρονολογία), 8 τόμ. "nation".

κή επικράτεια, συμπτωματικά μόνον αποτελούσε πολιτική ενότητα, και ουδέποτε πολύ μεγάλη. Για το Ισπανικό Λεξικό του 1726 (η πρώτη του έκδοση) η λέξη *patria* (πατρίδα) ή, κατά την πιο δημοφιλή χρήση, *tierra*, «η πατρώα γη» σήμαινε μόνον «τον τόπο, κωμόπολη ή χώρα όπου γεννήθηκε κάποιος», ή «οποιαδήποτε περιοχή, επαρχία ή περιφέρεια οποιασδήποτε εδαφικής κυριότητας ή κρατών». Αυτή η στενή έννοια της *patria* την οποία η σύγχρονη ισπανική χρήση διέκρινε αναγκαστικά από την ευρεία έννοια της *patria chica*, «μικρή πατρώα γη», είναι σχεδόν παγκόσμια πριν από τον δέκατο ένατο αιώνα με εξαίρεση εκείνους που είχαν κλασική παιδεία και μελέτησαν την αρχαία Ρώμη. Μόνο μετά το 1884 η *tierra* συνδέθηκε με το κράτος, και μόνο μετά το 1925 ακούμε τη συναισθηματική νότα του σύγχρονου πατριωτισμού, ο οποίος ορίζει την *patria* ως «δικό μας έθνος, με το συνολικό άθροισμα των υλικών και άυλων πραγμάτων, παρελθόντων, παρόντων και μελλόντων, που χαίρουν της αγάπης και της αφοσίωσης των πατριωτών». Ομολογουμένως, η Ισπανία του δεκάτου ενάτου αιώνα δεν βρισκόταν ακριβώς στην εμπροσθοφυλακή της ιδεολογικής προόδου, αλλά η Καστίλη – και μιλάμε για τη γλώσσα της Καστίλης – ήταν ένα από τα πρώτα βασίλεια της Ευρώπης, στα οποία δεν θα ήταν υπερβολικά εξωπραγματικό να δώσουμε τον τίτλο «εθνικό κράτος». Σε κάθε περίπτωση, μπορεί να αμφισβητηθεί εάν η Βρετανία και η Γαλλία του δεκάτου ογδόου αιώνα υπήρξαν «εθνικά κράτη» με μια πολύ διαφορετική έννοια. Η εξέλιξη του σχετικού λεξιλογίου μπορεί ως εκ τούτου να έχει ένα γενικό ενδιαφέρον.

Στις λατινογενείς γλώσσες η λέξη «έθνος» είναι αυτόχθων. Οπουδήποτε αλλού έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι τώρα, είναι ξένο δάνειο. Αυτό μας επιτρέπει να χαράξουμε σαφέστερα τις διακρίσεις στη χρήση της. Έτσι στην Άνω και Κάτω Γερμανία η λέξη *Volk* (λαός) έχει προφανώς σήμερα μερικούς ίδιους συσχετισμούς όπως και οι λέξεις που προέρχονται από το «*patio*», η αλληλεπίδραση, όμως, είναι σύνθετη. Είναι φανερό ότι στη μεσαιωνική Κάτω Γερμανία ο όρος (*natie*), όπου έχει χρησιμοποιηθεί – και από τη λατινική καταγωγή του μπορεί κανείς να μαντέψει ότι θα τον χρησιμοποιούσαν ελάχιστοι μεταξύ των μορφωμένων ή εκείνων που ήταν από βασιλική, ευγενική και αρχοντι-

κή γενιά – δεν έχει ακόμα τη σημασία του *Volk*, την οποία αρχίζει να αποκτά μόλις στον δέκατο έκτο αιώνα. Σημαίνει, όπως και στη μεσαιωνική γαλλική γλώσσα, γέννηση και ομάδα καταγωγής (*Geschlecht*).⁵

Όπως και αλλού, ο όρος εξελίσσεται προς την κατεύθυνση της περιγραφής ευρύτερων ομάδων που ήταν αυτόχθονες, όπως οι συντεχνίες ή άλλα σωματεία τα οποία ζητούν να διακριθούν από άλλα με τα οποία συνυπάρχουν: ως εκ τούτου ο όρος «έθνος» χρησιμοποιείται ως συνώνυμο της λέξης αλλοδαπός, όπως και στην ισπανική γλώσσα: χρησιμοποιείται επίσης για να περιγράψει τους αλλοδαπούς εμπόρους («ξένες κοινότητες ιδιαίτερα εμπόρων που ζουν σε μία πόλη και απολαμβάνουν των προνομίων εκεί»⁶), καθώς επίσης και τις ομάδες των φοιτητών στα αρχαία πανεπιστήμια. Τέλος έτσι εξηγείται και η λιγότερο γνωστή φράση «ένα σύνταγμα από το έθνος του Λουξεμβούργου»⁷. Όμως φαίνεται καθαρά ότι η μία εξέλιξη τόνιζε τον τόπο ή το έδαφος της καταγωγής – την *pays natal* (γενέθλια χώρα) ενός παλαιού γαλλικού ορισμού, ο οποίος εύκολα γίνεται, τουλάχιστον στη σκέψη των μεταγενεστέρων λεξικογράφων ισοδύναμος με την «επαρχία»⁸ άλλοι όμως τονίζουν περισσότερο την ομάδα κοινής καταγωγής, και έτσι κινούνται προς την κατεύθυνση της εθνικότητας, όπως φαίνεται στην ολλανδική επιμονή για την αρχική σημασία της *natie* ως «το άθροισμα των ανθρώπων που υπολογίζεται ότι ανήκουν στο ίδιο “*stam*”».

Είτε με τον ένα τρόπο είτε με τον άλλο, το πρόβλημα της σχέσης, ακόμη και ενός τόσο εκτεταμένου αλλά αυτόχθονος «έθνους», προς το κράτος παρέμεινε αινιγματικό, διότι ήταν προφανές ότι σύμφωνα με εθνικούς, γλωσσολογικούς ή άλλους όρους, τα περισσότερα κράτη με οποιαδήποτε έκταση δεν ήταν ομοιογενή, και συνεπώς δεν μπο-

5. Dr. E. Verwijs και Dr. J. Verdam, *Middelnederlandsch Woordenboek*, τόμ. 4 (Χάγη, 1899), στ. 2078.

6. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, τόμ. 9 (Χάγη 1913), στ. 1586-90.

7. Verwijs και Verdam, *Middelenderlandsch Woordenboek*, τόμ. 4.

8. L. Huguet, *Dictionnaire de la langue française du 16e siècle* τόμ. 5 (Παρίσι 1961), σ. 400.

ρούσαν να ισοδυναμούν με έθνη. Το Ολλανδικό Λεξικό συγκεκριμένα διακρίνει ως ιδιαιτερότητα των Γάλλων και Αγγλων το ότι χρησιμοποιούν τη λέξη «έθνος» για να υποδηλώσουν τους ανθρώπους που ανήκουν σε ένα κράτος ακόμα κι αν αυτοί δεν ομιλούν την ίδια γλώσσα.⁹ Μια πολύ διαφωτιστική συζήτηση αυτού του γρίφου προέρχεται από τη Γερμανία του δεκάτου ογδόου αιώνα.¹⁰ Για τον εγκυκλοπαιδιστή Johann Heinrich Zedler το 1740, το έθνος, στην πραγματική και αρχική σημασία του σήμαινε έναν αριθμό ενωμένων *Bürger* (είναι καλύτερο προκειμένου για τη Γερμανία των μέσων του δεκάτου ογδόου αιώνα να αφήσουμε αυτή τη λέξη στην περιφημη αμφισημία της), τα οποία μοιράζονται ένα σύνολο από έθιμα, ήθη και νόμους. Από αυτό συμπεραίνεται ότι δεν μπορεί να έχει καμία εδαφική σημασία, αφού τα μέλη διαφόρων εθνών (που χωρίζονται από «διαφορές στον τρόπο ζωής – *Lebensarten* – και στα έθιμα») μπορούν να ζουν μαζί στην ίδια περιφέρεια, ακόμα κι αν αυτή είναι μικρή. Εάν τα έθνη είχαν μία ουσιαστική σχέση με το έδαφος, οι Βένδες στη Γερμανία θα έπρεπε να ονομάζονται Γερμανοί, κάτι που προφανώς δεν είναι. Έρχεται έτσι φυσικά στο νου η εικόνα ενός σάξονα λογίου, εξοικειωμένου με τον τελευταίο – και ακόμη επιζώντα – σλαβικό πληθυσμό μέσα στη γλωσσικά καθορισμένη Γερμανία, και τον οποίο ακόμα δεν έχει διανοηθεί να ονομάσει με τον αμφισβητήσιμο όρο «εθνική μειονότητα». Για τον Zedler η λέξη που περιγράφει το σύνολο των ανθρώπων όλων των «εθνών» που ζουν μέσα στην ίδια επαρχία ή κράτος είναι *Volck*. Αλλά, δυστυχώς για την ευταξία της ορολογίας, πρακτικά ο όρος «Nation» (έθνος) συχνά χρησιμοποιείται με την ίδια έννοια όπως το «Volck» και μερικές φορές ως ένας συνώνυμος όρος, για το «κτῆμα» της κοινωνίας (*Stand, ordo*) και άλλες φορές για κάθε άλλο σύλλογο ή κοινωνία (*Gesellschaft, societas*).

Οποιαδήποτε κι αν είναι η «σωστή και αρχική» ή όποια άλλη έν-

9. *Woordenboek*, (1913), στ. 1588.

10. John Heinrich Zedler, *Grosses vollständiges Universal-Lexicon aller Wissenschaften und Künste...*, τόμ. 23 (Λευψία - Halle 1740, ανατύπ. Graz 1961), στ. 901-3.

νοια του «έθνους», η σημασία του όρου είναι εντελώς διαφορετική από τη σύγχρονη. Έτσι μπορούμε, χωρίς να διεισδύσουμε περαιτέρω στο ζήτημα, να αποδεχθούμε ότι στη σύγχρονη, και βασικά πολιτική, έννοιά της η ιδέα του *nation* (έθνος) είναι ιστορικά πολύ νέα. Πράγματι, αυτό υπογραμμίζεται από ένα άλλο γλωσσικό μνημείο, το *New English Dictionary*, το οποίο το 1908 τόνιζε ότι η παλαιά σημασία της λέξης απεικόνιζε απλώς την εθνική ενότητα, αλλά η πρόσφατη χρήση της τόνιζε «την ιδέα της πολιτικής ενότητας και ανεξαρτησίας».¹¹

Με δεδομένο τον ιστορικό νεωτερισμό της σύγχρονης αντίληψης «του έθνους», ο καλύτερος τρόπος για να κατανοήσουμε τη φύση του είναι, όπως προτείνω, να παρακολουθήσουμε εκείνους που άρχισαν συστηματικά να λειτουργούν με αυτή την αντίληψη στον πολιτικό και κοινωνικό τους λόγο κατά τη διάρκεια της Εποχής των Επανάστασεων, και ειδικά εν ονόματι «της αρχής των εθνοτήτων», από το 1830 περίπου και εξής. Αυτή η άσκηση στην *Begriffsgeschichte* (ιστορία των ιδεών) δεν είναι εύκολη, εν μέρει διότι, όπως θα δούμε, οι σύγχρονοί της δεν είχαν καμιά επίγνωση της σημασίας των λέξεων που χρησιμοποιούσαν και εν μέρει διότι η ίδια λέξη ταυτόχρονα σήμαινε, ή μπορούσε να σημάνει, πολύ διαφορετικά πράγματα.

Η πρωταρχική σημασία του «έθνους», και αυτή που κατά βάση πέρασε στη λογοτεχνία, ήταν η πολιτική. Αυτή εξομοίωνε «το λαό» με το κράτος σύμφωνα με το πνεύμα της Αμερικανικής και Γαλλικής Επανάστασης, εξομοίωση η οποία είναι γνωστή σε φράσεις όπως «το εθνικό κράτος», τα «Ηνωμένα Έθνη», ή τη ρητορική των προέδρων του τέλους του εικοστού αιώνα. Ο πρώιμος πολιτικός λόγος στις ΗΠΑ προτιμούσε να ομιλεί για «το λαό», «την ένωση», «την ομοσπονδία», «την κοινή μας χώρα», «το κοινό», «τη δημόσια πρόνοια» ή «την κοινότητα», με σκοπό να αποφύγει τις συγκεντρωτικές και ενωτικές σημασίες του όρου «έθνος» που στρέφονταν κατά των δικαιωμάτων των ομόσπονδων πολιτειών.¹² Διότι στην Εποχή των Επανάστασεων ανα-

11. *Oxford English Dictionary*, τόμ. VII (Οξφόρδη 1933), σ. 30.

12. John J. Lalor (επιμ.), *Cyclopedia of Political Science* (Νέα Υόρκη 1889),

πόσπαστο μέρος της ιδέας του έθνους ήταν, ή βέβαια έγινε σύντομα, η αντίληψη ότι έπρεπε να είναι, σύμφωνα με τη γαλλική φράση, «ένα και αδιαίρετο».¹³ Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση, το «έθνος» ήταν το σώμα των πολιτών, η συλλογική κυριαρχία των οποίων τους συγκροτούσε σε ένα κράτος, το οποίο ήταν η πολιτική τους έκφραση. Διότι, οτιδήποτε άλλο κι αν ήταν ένα έθνος, το στοιχείο της πολιτογράφησης και της μαζικής συμμετοχής ή εκλογής, ποτέ δεν απουσίαζε από αυτό. Ο John Stuart Mill δεν όρισε απλώς το έθνος βάσει της ύπαρξης εθνικού συναισθήματος. Πρόσθεσε επίσης και ότι τα μέλη μιας εθνικότητας «επιθυμούν να υπάγονται στην ίδια κυβέρνηση και επιθυμούν να κυβερνούνται από τους ίδιους τους εαυτούς τους ή από μια μερίδα τους αποκλειστικά».¹⁴ Παρατηρούμε χωρίς έκπληξη ότι ο Mill συζητά την ιδέα της εθνικότητας όχι σε ένα ιδιαίτερο δημοσίευμά του γι' αυτή, αλλά χαρακτηριστικά – και συνοπτικά – στο πλαίσιο της μικρής πραγματείας του, *Considerations on Representative Government*.

Η εξίσωση έθνος = κράτος = λαός, και ειδικά κυρίαρχος λαός, αναμφίβολα συνέδεε το έθνος με το έδαφος, εφόσον η δομή και ο ορισμός των κρατών ήταν πλέον ουσιαστικώς εδαφικά. Σήμαινε επίσης μια πολλαπλότητα από εθνικά κράτη συγκροτημένα μ' αυτό τον τρόπο και αυτό ήταν όντως απαραίτητη συνέπεια της λαϊκής αυτοδιάθεσης όπως το θέτει η Γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1795:

τόμ. ΙΙ, σ. 932: “Nation”. Τα σχετικά λήμματα έχουν ανατυπωθεί, ή μάλλον μεταφρασθεί, ευρέως από παλαιότερα γαλλικά έργα.

13. «Θα συνεπαγόταν από αυτό τον ορισμό ότι ένα έθνος είναι προορισμένο να σχηματίζει μόνο ένα κράτος και ότι συνιστά ένα αδιαίρετο όλον» (ό.π. σ. 923). Ο ορισμός από τον οποίο αυτό «θα συνεπαγόταν» είναι ότι ένα έθνος είναι «ένα σύνολο ανθρώπων που ομιλούν την ίδια γλώσσα, έχουν τα ίδια έθιμα, και είναι προικισμένοι με ορισμένες ηθικές αρετές οι οποίες τους διακρίνουν από άλλες ομάδες με παρόμοια φύση». Αυτή είναι μία από τις πολυάριθμες ασκήσεις στην τέχνη της εκμαιεύεως ερωτήσεων προς τις οποίες τόσο συχνά είναι επιρρεπής ο εθνικιστικός λόγος.

14. J. S. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, (εκδ. Everyman, Λονδίνο 1910), σσ. 359-366.

“κάθε, λαός είναι ανεξάρτητος και κυρίαρχος, οιοσδήποτε κι αν είναι ο αριθμός των απόμων που τον αποτελεί και η έκταση του εδάφους που κατέχει. Αυτή η κυριαρχία είναι αναπαλλοτριώτη».¹⁵

Αλλά η Διακήρυξη έλεγε πολύ λίγα σχετικά με το τι συνιστούσε έναν «λαό». Συγκεκριμένα δεν υπήρχε καμία λογική σύνδεση ανάμεσα στο σώμα των πολιτών ενός εδαφικά προσδιοριζόμενου κράτους από τη μια πλευρά, και την ταύτιση ενός «έθνους» σε εθνική, γλωσσική ή άλλη βάση ή σύμφωνα μ' άλλα κριτήρια τα οποία επέτρεπαν τη συλλογική αναγνώριση της ταυτότητας των μελών της ομάδας. Πράγματι έχει υποστηριχθεί ότι η Γαλλική Επανάσταση «ήταν εντελώς ξένη ως προς την αρχή ή το αίσθημα της εθνικότητας: ήταν μάλλον εχθρική ως προς αυτό».¹⁶ Όπως ο ολλανδός λεξικογράφος σημείωσε με διορατικότητα, η γλώσσα δεν είχε καμία σχέση *καταρχήν* με το να είναι κανείς Άγγλος ή Γάλλος, και πράγματι, όπως θα δούμε, οι γάλλοι ειδικοί επρόκειτο να αγωνισθούν επίμονα εναντίον κάθε προσπάθειας που θα καθιστούσε την καθομιλουμένη γλώσσα κριτήριο εθνικότητας, η οποία, όπως αυτοί ισχυριζόνταν, καθοριζόταν απλώς από τη γαλλική πολιτογράφηση. Η γλώσσα που μιλούσαν οι Αλσατοί ή οι Γασκώνοι ήταν ανεξάρτητη με τη θέση τους ως μέλη του γαλλικού λαού.

Πράγματι, σύμφωνα με τη λαϊκο-επαναστατική άποψη, θεμελιώδεις έννοιες όπως εθνικότητα, γλώσσα, ή άλλες παρόμοιες, δεν μπορούσαν να αποτελούν κοινό γνώρισμα του «έθνους», παρόλο που τα κριτήρια αυτά ήταν ενδειξεις αναγνώρισης εκ μέρους μιας ομάδας ότι

15. Μπορεί ίσως να παρατηρηθεί ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο *δικαίωμα των λαών για κυριαρχία και ανεξαρτησία στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1789 ή του 1793*. Βλ. Lucien Jaume, *Le Discours jacobin et la démocratie*, (Παρίσι 1989), Παραρτήματα 1-3, σσ. 407-14. Όμως, οι O. Dann και J. Dinwiddy (επιμ.), *Nationalism in the Age of the French Revolution*, (Λονδίνο 1988), σ. 34, για την ίδια άποψη το 1793.

16. Maurice Block, “Nationalities, principle of», στο J. Lalor (επιμ.), *Cyclopedia of Political Science*. τομ. ΙΙ, σ. 939.

ανήκει σ' αυτό. Όπως έχει τονίσει ο Pierre Vilar,¹⁷ αυτό που χαρακτήριζε τον εθνικό λαό, ήταν ακριβώς το γεγονός ότι αντιπροσώπευε το κοινό συμφέρον εναντίον συγκεκριμένων συμφερόντων, το κοινό καλό εναντίον των προνομίων, όπως πράγματι προτείνει ο όρος που οι Αμερικανοί χρησιμοποίησαν πριν από το 1800 για να δηλώσουν την εθνικότητα αν και απέφευγαν τη χρήση της λέξης αυτής καθεαυτής. Οι διαφορές των εθνικών ομάδων ήταν από αυτή την επαναστατική - δημοκρατική άποψη τόσο δευτερεύουσες όσο φαινόταν αργότερα στους σοσιαλιστές. Προφανώς αυτό που ξεχώριζε τους αμερικανούς αποίκους από το Βασιλιά Γεώργιο και τους υποστηρικτές του δεν ήταν ούτε η γλώσσα ούτε η εθνικότητα, και αντιστρόφως, η Γαλλική Δημοκρατία δεν δυσκολεύτηκε καθόλου να εκλέξει τον Αγγλο-αμερικανό Thomas Paine στην Εθνοσυνέλευσή της.

Ως εκ τούτου τα κριτήρια που προέκυψαν από τις ζωνηρές συζητήσεις των θεωρητικών του δεκάτου ενάτου αιώνα όπως, εθνικότητα, κοινή γνώσσα, θρησκεία, έδαφος, κοινό ιστορικό παρελθόν (για να παραθέσουμε τον John Stuart Mill για ακόμη μια φορά)¹⁸ και τα οποία, μεταγενέστερα, οδήγησαν στην οικοδόμηση των εθνών - κρατών, δύσκολα μπορούμε να τα εντοπίσουμε στο «επαναστατικό έθνος». Όπως είδαμε, εκτός από ένα έδαφος, του οποίου η έκταση ήταν ακαθόριστη, (και ίσως το χρώμα του δέρματος) κανένα από αυτά τα κριτήρια δεν ένωσαν το νέο αμερικανικό έθνος. Επιπλέον, καθώς το «μέγα έθνος» των Γάλλων επεξετέινε τα σύνορά του κατά τη διάρκεια των επαναστατικών και Ναπολεόντειων Πολέμων σε περιοχές που δεν ήταν γαλλικές, σύμφωνα με τα παραπάνω κριτήρια της υπαγωγής σ' ένα έθνος, ήταν ξεκάθαρο ότι κανένα από αυτά δεν αποτέλεσε τη βάση για τη συγκρότηση του γαλλικού έθνους.

Εντούτοις, τα διάφορα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν αργότερα

17. P. Vilar, "Sobre los fundamentos de las estructuras nacionales" (*Historia*, 16/Extra V Μαδρίτη, Απρίλιος 1978), σ. 11.

18. John Stuart Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, σσ. 359-366.

για να ορίσουν την εκτός-κράτους εθνικότητα, ήταν αναμφιβόλως παρόντα, και είτε συσχετιζόταν με το επαναστατικό έθνος είτε δημιουργούσαν προβλήματα σε αυτό. Και όσο περισσότερο αυτό το έθνος υποστήριζε ότι είναι ένα και αδιαίρετο, τόσο περισσότερα προβλήματα δημιουργούσε η ετερογένεια μέσα σε αυτό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι για τους περισσότερους Ιακωβίνους ένας Γάλλος που δεν μιλούσε γαλλικά ήταν ύποπτος, και ότι στην πράξη το εθνο-γλωσσολογικό κριτήριο της εθνικότητας συχνά γινόταν αποδεκτό. Όπως το έθεσε ο Barère στην αναφορά του για τις γλώσσες προς την Επιτροπή Δημοσίας Ασφαλείας:

“Ποιος, στα Διαμερίσματα του Άνω Ρήνου και του Κάτω Ρήνου ενώθηκε με τους προδότες και προσκάλεσε τους Πρώσους και τους Αυστριακούς στα καταπατημένα σύνορά μας;” Είναι ο κάτοικος της (Αλσατικής) επαρχίας, αυτός που μιλά την ίδια γλώσσα με τους εχθρούς μας και επομένως θεωρεί τον εαυτό του ως αδελφό τους και συμπολίτη παρά ως αδελφό και συμπολίτη των Γάλλων που του απευθύνονται σε μιαν άλλη γλώσσα και έχουν άλλα έθμα.¹⁹

Η γαλλική επιμονή στη γλωσσική ομοιομορφία από την εποχή της Επανάστασης είναι πράγματι αξιοσημείωτη και αποτελεί εξαίρεση για εκείνη την εποχή. Θα επανέλθουμε σ' αυτό παρακάτω. Αλλά αυτό που είναι αξιοσημείωτο είναι, ότι στη θεωρία δεν ήταν η εκ γενετής χρήση της γαλλικής γλώσσας που καθιστούσε ένα άτομο Γάλλο – πώς θα μπορούσε εξάλλου όταν η ίδια η Επανάσταση ξόδεψε τόσο πολύ από το χρόνο της για να αποδείξει πόσο λίγοι άνθρωποι στη Γαλλία

19. Ο.π.π. στο M. de Certeau D. Julia και J. Revel, *Une Politique de la langue. La Révolution Française et les patois: L'enquête de l'Abbé Grégoire*. (Παρίσι 1975), σ. 293. Για το γενικό πρόβλημα της Γαλλικής Επανάστασης και της εθνικής γλώσσας, βλ. επίσης Renée Balibar και Dominique Laporte, *Le Français national. Politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution*, (Παρίσι 1974). Για το συγκεκριμένο πρόβλημα της Αλσατίας βλ. E. Philipps, *Les Luites linguistiques en Alsace jusqu'en 1945*, (Στρασβούργο 1975) και P. Lévy, *Histoire linguistique d'Alsace et de Lorraine*, (2 τόμοι, Στρασβούργο 1929).

τη χρησιμοποιούσαν ουσιαστικά;²⁰ – αλλά η προθυμία να την κατακτήσει κανείς, μεταξύ των άλλων ελευθεριών, νόμων και κοινών χαρακτηριστικών του ελεύθερου λαού της Γαλλίας. Κατά κάποια έννοια η κατάκτηση της γαλλικής γλώσσας ήταν μία από τις προϋποθέσεις για πλήρη γαλλική πολιτογράφηση (και συνεπώς εθνικότητα), όπως η κατάκτηση της αγγλικής γλώσσας έγινε προϋπόθεση για την αμερικανική πολιτογράφηση. Για να δείξουμε τη διαφορά ανάμεσα σε έναν αυστηρά γλωσσικό ορισμό της εθνικότητας και της γαλλικής άποψης, ακόμα και στην ακραία μορφή της, ας θυμηθούμε το γερμανό φιλόλογο τον οποίο θα συναντήσουμε παρακάτω να προσπαθεί να πείσει το Διεθνές Στατιστικό Συνέδριο για την ανάγκη να παρεμβάλουν μια ερώτηση για τη γλώσσα στις κρατικές απογραφές (βλ. παρακάτω, σσ. 00-00). Ο Richard Böckh, του οποίου τα δημοσιεύματα άσκησαν επιρροή στη δεκαετία του 1860, υποστήριξε ότι η γλώσσα ήταν ο μόνος επαρκής δείκτης της εθνικότητας, επιχείρημα που ταίριαζε θαυμάσια στο γερμανικό εθνικισμό, αφού οι Γερμανοί ήταν τόσο διεσπαρμένοι στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη· βρέθηκε έτσι αναγκασμένος να ταξινομήσει τους Εβραίους Ασκενάζυ* της Γερμανίας ως Γερμανούς, αφού η Yiddish** ήταν αναμφιβόλως μια γερμανική διάλεκτος που προερχόταν από τη μεσαιωνική Γερμανία. Όπως κι ο ίδιος γνώριζε, αυτό το συμπέρασμα δεν επρόκειτο να το συμμεριστούν οι Γερμανοί αντισημίτες. Αλλά οι Γάλλοι επαναστάτες, που υποστήριζαν την ένταξη των Εβραίων στο γαλλικό έθνος, ούτε θα είχαν χρειασθεί ούτε θα κατανοούσαν αυτό το επιχείρημα. Από τη δική τους άποψη οι Εβραίοι Σεφαρδίμ*** που μιλούσαν τη μεσαιωνική ισπανική γλώσσα και οι Εβραίοι Ασκενάζυ που μιλούσαν την Yiddish – και η Γαλλία

* Εβραίοι της Ανατολικής Ευρώπης. (Σ.τ.Μ)

** Γερμανοεβραϊκή· διεθνής εβραϊκή γλώσσα, μια μορφή της παλαιάς γερμανικής γλώσσας με λέξεις - δάνεια από αρκετές σύγχρονες γλώσσες. Χρησιμοποιείται από τους Εβραίους της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης (Σ.τ.Μ)

*** Εβραίοι της Δυτικής Ευρώπης. (Σ.τ.Μ)

20. De Certeau, Julia και Revel, *Une Politique de la langue, passim*.

περιείχε και τους δύο – ήταν εξίσου Γάλλοι, εφόσον δεχόταν τους όρους της γαλλικής πολιτογράφησης, που φυσικά περιείχε και τον όρο να μιλούν τη γαλλική γλώσσα. Αντιστρόφως, το επιχείρημα ότι ο Ντρέφους δεν μπορούσε «πραγματικά» να είναι Γάλλος επειδή ήταν εβραϊκής καταγωγής, ορθώς κατανοήθηκε ως αντιμαχόμενο την ίδια τη φύση της Γαλλικής Επανάστασης και τον ορισμό της από το γαλλικό έθνος.

Παρόλο αυτά είναι σύμφωνο με το πνεύμα της αναφοράς του Bageotte ότι δύο εντελώς διαφορετικές αντιλήψεις του έθνους συναντώνται: η επαναστατική - δημοκρατική και η εθνικιστική. Η εξίσωση κράτος = έθνος = λαός αντιστοιχεί και στις δύο αντιλήψεις· για τους εθνικιστές η δημιουργία των πολιτικών οντοτήτων προερχόταν από την προηγούμενη ύπαρξη κάποιας κοινότητας που διέκρινε τον εαυτό της από τους ξένους· ενώ για την επαναστατική - δημοκρατική άποψη η κεντρική ιδέα ήταν ο κυρίαρχος πολίτης - λαός = κράτος, το οποίο, σε σχέση με το υπόλοιπο της ανθρώπινης ράτσας συνιστούσε ένα «έθνος».²¹ Δεν θα πρέπει επίσης να ξεχάσουμε ότι εφεξής τα κράτη, με οποιοδήποτε τρόπο κι αν συστάθηκαν, έπρεπε να υπολογίζουν και τους υπηκόους τους, διότι στην Εποχή των Επαναστάσεων, είχε γίνει περισσότερο δύσκολο να τους ηγεμονεύουν. Όπως το διατύπωσε ο έλληνας ελευθερωτής Κολοκοτρώνης, δεν ήταν πλέον αληθές ότι «ο λαός πίστευε ότι οι βασιλιάδες ήταν θεοί πάνω στη γη και ότι ήταν υποχρεωμένος να λείπει πως οτιδήποτε έκαναν ήταν σωστό»²². Η θεϊκότητα δεν τους περιέβαλε πλέον. Όταν ο Κάρολος ο δέκατος της Γαλλίας αναβίωσε την αρχαία τελετή της στέψης στην Rheims το 1825 και (επιφυλακτικά) την τελετή της μαγικής ιάσεως, μόνον 120 άτομα παρουσιάστηκαν για να θεραπευθούν από τη φυματίωση με το βασιλι-

21. «Σε σχέση με το κράτος, οι πολίτες συνιστούν τον λαό· σε σχέση με την ανθρώπινη φυλή, αυτοί συνιστούν το έθνος», J. Hélie, "Nation definition of", στο Lalor, *Cyclopedia of Political Science*. τομ. II. σ. 923.

22. Παραπομπή στο E. J. Hobsbawm, *The Age of Revolution 1789-1848*, (Λονδίνο 1962), σσ. 91-2.

κό άγγιγμα. Στην τελευταία στέψη πριν από τη δική του, το 1774, υπήρχαν 2.400 άτομα.²³ Η διαδικασία εκδημοκρατισμού που παρατηρείται μετά το 1870 εντείνει τόσο το πρόβλημα της νομιμότητας των αρχόντων όσο και αυτό της κινητοποιήσεως των πολιτών. Για τις κυβερνήσεις το βασικό στοιχείο στην εξίσωση κράτος = έθνος = λαός, ήταν απλώς το κράτος.

Αλλά ποια ήταν η θέση του έθνους, ή, εν προκειμένω, η εξίσωση κράτος = έθνος = λαός με οποιαδήποτε σειρά των όρων, στη θεωρητική συζήτηση εκείνων οι οποίοι, σε τελευταία ανάλυση, αποτύπωσαν το χαρακτήρα τους πολύ έντονα στον ευρωπαϊκό δέκατο ένατο αιώνα, και ειδικά στην περίοδο όπου η «αρχή των εθνοτήτων» άλλαξε το χάρτη της με τον πιο δραματικό τρόπο, δηλαδή την περίοδο από το 1830 στο 1880: οι φιλελεύθεροι αστοί και οι διανοούμενοί τους; Ακόμα κι αν ήθελαν, ήταν δύσκολο να μην ασχοληθούν με το παραπάνω πρόβλημα – δηλαδή ποια είναι η θέση ενός έθνους – ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των πενήντα ετών (1830-1880) όπου η ευρωπαϊκή ισορροπία δυνάμεων μεταβάλλεται ριζικά: με την εμφάνιση δύο μεγάλων δυνάμεων που βασιζόνταν στην εθνική αρχή (Γερμανία και Ιταλία), με τον αποτελεσματικό διαμελισμό μιας τρίτης για τους ίδιους λόγους (Αυστρία - Ουγγαρία μετά τη Συνθήκη του 1867), με την αναγνώριση ενός αριθμού μικρότερων πολιτικών οντοτήτων ως ανεξάρτητα κράτη που αξίωναν το νέο status ως λαοί βασιζόμενοι στην εθνότητα, δηλαδή από το Βέλγιο στη Δύση ως τα κράτη που διαδέχτηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (Ελλάδα, Σερβία, Ρουμανία, Βουλγαρία), και τις δύο εθνικές επαναστάσεις των Πολωνών που αξίωναν την ανασυγκρότησή τους, σύμφωνα μ' αυτό που θεωρούσαν ως εθνικό κράτος. Ούτε ήθελαν να το αποφύγουν. Για τον Walter Bagehot η «δημιουργία του έθνους» ήταν το ουσιώδες περιεχόμενο της εξέλιξης του δεκάτου ενάτου αιώνα.²⁴

23. Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges*, (Παρίσι 1924) σσ. 402-4.

24. Walter Bagehot, *Physics and Politics*, (Λονδίνο 1887), κεφ. III, IV για το "Nation-making".

Όμως, εφόσον ο αριθμός των εθνικών κρατών στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα ήταν μικρός, το προφανές ζήτημα για τους ερευνητές ήταν ποιοι από τους πολυάριθμους ευρωπαϊκούς πληθυσμούς που μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «εθνότητα» για τον άλφα ή βήτα λόγο, μπορούσαν να αποκτήσουν ένα κράτος (ή κάποια κατώτερη μορφή χωριστής πολιτικής ή διοικητικής αναγνώρισης), και ποια από τα πολυάριθμα κράτη που υπήρχαν θα διαπνέονταν από την ιδέα του «έθνους». Η ταξινόμηση των κριτηρίων βάσει των οποίων θα αποδίδονταν η δυνητική ή ουσιαστική ιδιότητα του έθνους εξυπηρέτούσε πρώτιστα αυτό το σκοπό. Έδειχνε να είναι προφανές ότι ούτε όλα τα κράτη θα συνέπιπταν με έθνη, ούτε αντιστρόφως. Από την μια πλευρά, η περιφημη ερώτηση του Renan «γιατί είναι η Ολλανδία ένα έθνος, ενώ δεν είναι το Ανόβερο και το Μεγάλο Δουκάτο της Πάρμας;»²⁵ ανακίνησε μια σειρά αναλυτικών ζητημάτων. Από την άλλη πλευρά, η παρατήρηση του John Stuart Mill ότι η καθιέρωση ενός εθνικού κράτους έπρεπε να είναι α) εφικτή και β) επιθυμητή από την ίδια την εθνότητα, προκάλεσε άλλα ζητήματα. Αυτό ήταν τόσο απλό για τους εθνικιστές των μέσων της βικτωριανής εποχής που δεν είχαν καμιά απολύτως αμφιβολία για την απάντηση και στα δύο είδη ερωτήσεων, όσο ασχολούνταν με τη δική τους εθνικότητα ή το κράτος στο οποίο ιδρύθηκε. Διότι ακόμα και αυτοί οι ίδιοι βρέθηκαν να κοιτάζουν τις αξιώσεις άλλων εθνικοτήτων και κρατών με ένα ψυχρότερο βλέμμα.

Όμως, όταν ξεπεράσουμε αυτό το σημείο, συναντούμε, στον φιλελεύθερο λόγο του δεκάτου ενάτου αιώνα, έναν εκπληκτικό βαθμό πνευματικής ασάφειας. Αυτό δεν οφείλεται τόσο πολύ σε μιαν αδυναμία να στοχαστούν πάνω στο πρόβλημα του έθνους, όσο στο ότι υπέθεταν πως δεν ήταν απαραίτητο να επεξηγηθεί, εφόσον ήταν ήδη προφανές. Ως εκ τούτου, μεγάλο μέρος της φιλελεύθερης θεωρίας των εθνών εμφανίζεται μόνον, στο περιθώριο του λόγου των φιλελεύθε-

25. Ernest Renan, "What is a nation?", στο Alfred Zimmern (επιμ.), *Modern Political Doctrines*, (Οξφόρδη 1939), σ. 192.

ρων συγγραφέων. Επιπλέον, όπως θα δούμε, ένα βασικό κομμάτι του φιλελεύθερου θεωρητικού λόγου δυσχέρανε τη δυνατότητα μιας εντελώς διανοητικής θεώρησης του «έθνους». Θα επιχειρήσουμε στο υπόλοιπο αυτού του κεφαλαίου να ανακατασκευάσουμε μια συνεπή φιλελεύθερη αστική θεωρία του «έθνους», με έναν τρόπο παρόμοιο μ' αυτόν που οι αρχαιολόγοι ανασυνθέτουν τους εμπορικούς δρόμους από τα αποθέματα των νομισμάτων.

Ο καλύτερος τρόπος είναι να αρχίσουμε με τη λιγότερο ικανοποιητική έννοια του «έθνους», δηλαδή την έννοια με την οποία ο Adam Smith χρησιμοποιεί τη λέξη στον τίτλο του μεγάλου έργου του. Γιατί σύμφωνα με το θεωρητικό πλαίσιο του Adam Smith η έννοια του «έθνους» δεν σημαίνει τίποτα περισσότερο από ένα εδαφικό κράτος, ή σύμφωνα και με τα λόγια του John Rae – οξυδερκούς σκοτσέζου συγγραφέα που περιπλανήθηκε στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα στη Βόρεια Αμερική – ασκώντας κριτική στον Smith, «κάθε ξεχωριστή κοινότητα, κοινωνία, έθνος, κράτος ή λαός (όροι οι οποίοι, όσον αφορά το θέμα μας, μπορούν να θεωρηθούν συνώνυμοι)».²⁶

Αλλά η σκέψη του διάσημου φιλελεύθερου πολιτικού οικονομολόγου πρέπει ασφαλώς να συσχετίζεται με τους φιλελεύθερους μεσοαστούς στοχαστές που θεωρούν το «έθνος» από άλλη σκοπιά, ακόμα κι αν δεν ήταν, όπως ο John Stuart Mill, οι ίδιοι οικονομολόγοι, ή όπως ο Walter Bagehot, εκδότες του *The Economist*. Ήταν άραγε ιστορική συγκυρία, το γεγονός ότι η κλασική εποχή του φιλελευθερισμού και του ελεύθερου εμπορίου συνέπεσε με την εποχή της «δημιουργίας του έθνους», διαδικασία που σύμφωνα με τον Bagehot, υπήρξε κυρίαρχη στον δέκατο ένατο αιώνα; Με άλλα λόγια, είχε το εθνικό κράτος μια συγκεκριμένη λειτουργία όπως αυτή στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης; Ή μάλλον: πώς είδαν οι σύγχρονοι φιλελεύθεροι αναλυτές αυτή τη λειτουργία;

26. John Rae, *The Sociological Theory of Capital*, ανατύπωση του *The New Principles of Political Economy by John Rae* (1834) (επιμ.) C. W. Mixter (Νέα Υόρκη 1905), σ. 26.

Είναι προφανές για τον ιστορικό ότι ο ρόλος των οικονομιών που καθορίζονται από τα κρατικά σύνορα ήταν σημαντικός: η παγκόσμια οικονομία του δεκάτου ενάτου αιώνα ήταν μάλλον διεθνής παρά κοσμοπολίτικη. Οι θεωρητικοί του παγκοσμίου συστήματος έχουν προσπαθήσει να δείξουν ότι ο καπιταλισμός αναπτύχθηκε ως ένα παγκόσμιο σύστημα σε μία ήπειρο και πουθενά αλλού, ακριβώς εξαιτίας του πολιτικού πλουραλισμού της Ευρώπης, που ουδέποτε συνέστησε ούτε απετέλεσε τμήμα μιας μοναδικής «παγκόσμιας αυτοκρατορίας». Η οικονομική ανάπτυξη μεταξύ του δεκάτου έκτου και δεκάτου ογδόου αιώνα προχώρησε με βάση κράτη, εδαφικώς προσδιορισμένα, καθένα από τα οποία επεδίωξε να ασκήσει εμπορική πολιτική ως ενιαίο σύνολο. Πιο συγκεκριμένα, όταν μιλάμε για παγκόσμιο καπιταλισμό στο δέκατο ένατο και στις αρχές του εικοστού αιώνα, μιλάμε βάσει εθνικών ενότητων που τον συγκροτούν στον ανεπτυγμένο κόσμο – της βρετανικής βιομηχανίας, της αμερικανικής οικονομίας, του γερμανικού καπιταλισμού σε αντίθεση με τον γαλλικό, και ούτω καθεξής. Κατά τη διάρκεια της μακράς περιόδου, από τον δέκατο όγδοο αιώνα ως τα χρόνια που ακολούθησαν το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, φαινόταν να υπάρχει ελάχιστος χώρος και πεδίο δράσης στην παγκόσμια οικονομία για εκείνες τις γνήσια υπερ-εδαφικές, διεθνικές, ή διάμεσες ενότητες που είχαν παίξει ένα τόσο μεγάλο ρόλο στη γένεση μιας καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας και που σήμερα είναι για μια ακόμη φορά τόσο εξέχουσες: παραδείγματος χάριν, ανεξάρτητα μικροσκοπικά κράτη των οποίων η οικονομική σπουδαιότητα είναι δυσανάλογη με το μέγεθος και τα αποθέματά τους – το Lübeck και η Γάνδη στον δέκατο τέταρτο αιώνα, η Σιγκαπούρη και το Χονγκ Κονγκ σήμερα. Στην πραγματικότητα, κοιτάζοντας προς τα πίσω την ανάπτυξη της σύγχρονης παγκόσμιας οικονομίας, τείνουμε να προσέχουμε περισσότερο τη φάση της οικονομικής ανάπτυξης που συνδεόταν ολοκληρωτικά με τις «εθνικές οικονομίες» ενός αριθμού ανεπτυγμένων εδαφικών κρατών, και η οποία τοποθετείται μεταξύ δύο σημαντικά διεθνικών εποχών.

Η δυσκολία για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους του δεκάτου ενάτου αιώνα, ή για τους φιλελεύθερους, οι οποίοι, όπως αναμενόταν,

αποδέχονταν τα επιχειρήματα της κλασικής πολιτικής οικονομίας, ήταν ότι μπορούσαν να αναγνωρίσουν την οικονομική σπουδαιότητα των εθνών στην πράξη, αλλά όχι στη θεωρία. Η κλασική πολιτική οικονομία, και κυρίως αυτή του Adam Smith, είχε διαμορφωθεί ως μία κριτική του «εμπορικού συστήματος», δηλαδή ακριβώς του συστήματος με το οποίο οι κυβερνήσεις μεταχειρίζονταν τις εθνικές οικονομίες ως σύνολα που έπρεπε να αναπτυχθούν με την κρατική προσπάθεια και πολιτική. Το ελεύθερο εμπόριο και η ελεύθερη αγορά κατευθύνονταν εναντίον αυτής ακριβώς της αντίληψης της εθνικής οικονομικής ανάπτυξης, την οποία ο Smith πίστευε πως είχε αποδείξει ότι ήταν αντιπαραγωγική. Έτσι η οικονομική θεωρία αναπτύχθηκε αποκλειστικά στη βάση των μεμονωμένων επιχειρηματικών μονάδων – ανθρώπων ή εταιρειών – που ορθολογικά μεγιστοποιούν τα κέρδη τους και ελαχιστοποιούν τις ζημιές τους σε μια αγορά που δεν είχε καμιά συγκεκριμένη χωροταξική έκταση. Το όριο ήταν, και δεν μπορούσε παρά να είναι, η παγκόσμια αγορά. Παρόλο που ο Smith δεν ήταν αντίθετος με μερικές λειτουργίες της κυβέρνησης που ήταν σχετικές με την οικονομία και αφορούσαν στη γενική θεωρία της οικονομικής ανάπτυξης, δεν προέβλεπε κανένα ρόλο για το έθνος ή για οποιαδήποτε άλλη συλλογικότητα μεγαλύτερη από αυτή μιας εταιρείας, ζητήματα που συμπτωματικά δεν τον απασχόλησαν αρκετά.

Έτσι, ακόμη και ο J. E. Cairnes, στο απόγειο της φιλελεύθερης εποχής, αφιέρωσε δέκα σελίδες για να συζητήσει σοβαρά την πρόταση ότι δεν ήταν απαραίτητη μια θεωρία διεθνούς εμπορίου που θα το διέκρινε από οποιοδήποτε άλλο εμπόριο μεταξύ των ιδιωτών.²⁷ Συμπέρανε ότι, ενώ οι διεθνείς συναλλαγές γίνονταν αναμφισβήτως ολοένα και πιο εύκολες απέμεναν ακόμα αρκετές αντιθέσεις, που δικαιολογούσαν την ξεχωριστή θεωρηση του προβλήματος του διακρατικού εμπορίου. Ο γερμανός φιλελεύθερος οικονομολόγος Schönberg αμφέβαλε αν αυτή καθευατή η έννοια του «εθνικού εισοδήματος» είχε

27. J. E. Cairnes, *Some Leading Principles of Political Economy Newly Expounded*, (Λονδίνο 1874), σσ. 355-65.

κάποια σημασία. Εκείνοι που δεν σταματούν σ' ένα πρώτο επίπεδο ανάλυσης ίσως να είχαν μπει στον πειρασμό να την πιστέψουν, κάτι που θα ήταν υπερβολικό ακόμη κι αν οι υπολογισμοί του «εθνικού πλούτου» σύμφωνα με τους νομισματικούς όρους ήταν λανθασμένοι.²⁸ Ο Edwin Cannan²⁹ θεώρησε ότι το «έθνος» του Adam Smith αποτελούνταν μόνον από το σύνολο των ατόμων που ζουν στα εδάφη ενός κράτους και αναρωτήθηκε αν το γεγονός ότι σε εκατό χρόνια όλοι αυτοί οι άνθρωποι θα είναι πεθαμένοι, καθιστούσε αδύνατο να μιλούμε για το «έθνος» ως μια διαρκώς υπάρχουσα οντότητα. Με όρους πολιτικής ανάλυσης αυτό οδηγούσε στην πεποίθηση ότι μόνον η διάθεση των αποθεμάτων μέσω της αγοράς ήταν η καλύτερη, και ότι μέσω της λειτουργίας της τα συμφέροντα των ιδιωτών θα παρήγαγαν αυτομάτως τα συμφέροντα του συνόλου – εφόσον υπήρχε χώρος στη θεωρία για μια έννοια όπως τα συμφέροντα όλης της κοινότητας. Αντιστρόφως, ο John Rae έγραψε το βιβλίο του το 1834 ειδικά για να αποδείξει, αντιτιθέμενος στον Smith, ότι τα ιδιωτικά και τα εθνικά συμφέροντα δεν ήταν ταυτόσημα, δηλαδή ότι οι αρχές που οδηγούσαν τον ιδιώτη στην επιδίωξη του αυτο-συμφέροντος δεν αυξάνουν απαραίτητα στο μέγιστο τον πλούτο του έθνους.³⁰ Όπως θα δούμε, εκείνοι που αρνήθηκαν να δεχθούν άνευ όρων τον Smith δεν θα έπρεπε να αγνοηθούν, παρόλο που οι οικονομικές τους θεωρίες δεν μπορούσαν να συναγωνισθούν την κλασική σχολή. Ο όρος «εθνική οικονομία» εμφανίζεται μόνο στο *Λεξικό Πολιτικής Οικονομίας* του Palgrave σε σχέση με τη γερμανική οικονομική θεωρία. Ο ίδιος ο όρος «έθνος» είχε εξαφανιστεί από το αντίστοιχο γαλλικό έργο της δεκαετίας του 1890.³¹

Και όμως, ακόμα και οι πιο αντιπροσωπευτικοί κλασικοί οικονο-

28. Dr. Gustav Schönberg (επιμ.), *Handbuch der politischen Oekonomie*, τομ. I (Tübingen 1882), σσ. 158 κ.έ.

29. Edwin Cannan, *History of the Theories of Production and Distribution in English Political Economy from 1776 to 1848*, (Λονδίνο 1894), σσ. 10 κ.έ.

30. Rae, *The Sociological Theory of Capital*.

31. *Nouveau Dictionnaire d'Economie Politique*, (επιμ.), Léon Say και Joseph Chailley (Παρίσι 1892).

μολόγοι ήταν υποχρεωμένοι να λειτουργούν με την ιδέα μιας εθνικής οικονομίας. Όπως ανακοίνωσε ο Saint-Simonian Michel Chevalier απολογητικά, ή αστειευόμενος, στο εναρκτήριο μάθημά του ως καθηγητής Πολιτικής Οικονομίας στο Collège de France:

«Μας επιβάλλεται να ασχολούμαστε με τα γενικά συμφέροντα των ανθρώπινων κοινωνιών, και δεν μας απαγορεύεται να εξετάζουμε ποια είναι ειδικότερα η κατάσταση της κοινωνίας μέσα στην οποία ζούμε.³²»

Η, όπως επρόκειτο να το θέσει ο Lord Robbins, για μια ακόμα φορά σε σχέση με τους κλασικούς πολιτικούς οικονομολόγους, «λίγα στοιχεία υπάρχουν που να αποδεικνύουν ότι αυτοί συχνά προχώρησαν πέρα από τη χρησιμοποίηση του εθνικού πλεονεκτήματος ως ενός κριτηρίου πολιτικής στρατηγικής, και ακόμα λιγότερο δε ότι ήταν διατεθειμένοι να σκεφθούν τη διάλυση των εθνικών δεσμών». ³³ Συνοπτικά, αυτοί ούτε μπορούσαν ούτε ήθελαν να απομακρυνθούν από το «έθνος», την πρόοδο του οποίου παρακολουθούσε ο Porter με ευχαρίστηση από το 1835 και εξής, επειδή, νόμιζε, ότι κάποιος θα ήθελε «να εξακριβώσει τα μέσα με τα οποία κάποια κοινότητα επέτυχε να υπερισχύσει μεταξύ των εθνών». Δεν χρειάζεται να προσθέσει κανείς ότι με το «κάποια κοινότητα» αυτός εννοούσε, «τη δική του κοινότητα». ³⁴

Αλήθεια, πώς μπορούσε κανείς να αρνηθεί τις οικονομικές λειτουργίες και ακόμα τα οφέλη του εθνικού κράτους; Η ύπαρξη κρατών με νομισματικό μονοπώλιο και με δημόσια έξοδα και συνεπώς οικονομική πολιτική και δραστηριότητες, ήταν ένα γεγονός. Αυτές οι οικονομικές δραστηριότητες δεν μπορούσαν να καταργηθούν, ακόμα και από εκείνους που επιθυμούσαν να εξαλείψουν τις βλαβερές παρεμβά-

32. Michel Chevalier, *Cours d'économie politique fait au Collège de France*, τόμ. 1 (Παρίσι 1855), σ. 43. Η διάλεξη είχε δοθεί αρχικά το 1841.

33. L. Robbins, *The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy*, (2η εκδ., Λονδίνο 1977) σσ. 9-10. Πρέπει όμως να κάνουμε μια εξαίρεση για τον σφαιρικό Bentham.

34. George Richardson Porter, *The progress of the Nation, in its various social and economic relations from the beginning of the nineteenth century to the present time*, 2 μέρη (Λονδίνο 1836), Πρόλογος.

σεις τους στην οικονομία. Επιπλέον, ακόμα και οι ακραίοι φιλελεύθεροι θα δέχονταν, όπως ο Molinari, ότι «ο διαχωρισμός της ανθρωπότητας σε αυτόνομα έθνη είναι ουσιαστικά οικονομικός». ³⁵ Διότι το κράτος – στη μεταεπαναστατική εποχή το εθνικό κράτος – τελικά μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια της περιουσίας και των συμβολαίων, και, όπως το έθεσε ο J. B. Say, – γνωστός εχθρός των δημοσίων επιχειρήσεων – «κανένα έθνος δεν απέκτησε ποτέ κάποιο επίπεδο πλούτου χωρίς να κυβερνάται από μια επίσημη κυβέρνηση». ³⁶ Οι λειτουργίες της κυβέρνησης θα μπορούσαν ακόμα και να οργανωθούν ορθολογιστικά από τη φιλελεύθερη οικονομία, βάσει του ελεύθερου ανταγωνισμού. Έτσι ο Molinari υποστήριξε ότι «ο κατακερματισμός της ανθρωπότητας σε έθνη είναι χρήσιμος, στο βαθμό που αναπτύσσει μια εξαιρετικά ισχυρή αρχή της οικονομικής άμιλλας». ³⁷ Αnéφερε τη Μεγάλη Έκθεση του 1851 για να στηρίξει την άποψή του. Αλλά ακόμα και χωρίς την παράθεση τέτοιων δικαιολογιών, η λειτουργία της κυβέρνησης στην οικονομική ανάπτυξη ήταν δεδομένη. Ο J. B. Say, που δεν μπορούσε να δει, μεταξύ ενός έθνους και των γειτόνων του, καμία επιπλέον διαφορά από ό,τι μεταξύ δύο γειτονικών επαρχιών, εντούτοις κατηγορήσε τη Γαλλία – δηλαδή το γαλλικό κράτος και την κυβέρνηση – ότι αμέλησε να αναπτύξει τον εγχώριο πλούτο της χώρας και ότι αντ' αυτού απολάμβανε κατακτήσεις στο εξωτερικό. Για να συνοψίσουμε, κανένας οικονομολόγος, ακόμα και των πιο ακραίων φιλελεύθερων πεποιθήσεων, δεν θα παρέβλεπε ή θα αμελούσε να λάβει υπόψη του την εθνική οικονομία. Μόνον οι φιλελεύθεροι οικονομολόγοι δεν ήθελαν ή δεν ήξεραν πώς, να μιλούν γι' αυτό το ζήτημα.

Αλλά στις χώρες που επιδίωκαν την εθνική οικονομική ανάπτυξη ανταγωνιζόμενες την ισχυρή οικονομία της Βρετανίας, οι απόψεις του

35. Molinari στο *Dictionnaire d'économie politique* (Παρίσι 1854), ανατυπ. στο Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, τόμ. II, σ. 957: "Nations in political economy".

36. ό.π. σσ. 958-9.

37. ό.π., σ. 957.

Smith για εμπόριο φαινόταν λιγότερο ελκυστικές. Εκεί δεν λείπουν τα άτομα που θ' ανυπομονούσαν να συζητήσουν για την εθνική οικονομία ως ένα σύνολο. Ο αγνοημένος σκοτο-καναδός Rae έχει ήδη μνημονευθεί. Αυτός εισηγήθηκε θεωρίες που προκαταλαμβάνουν τα δόγματα για υποκατάσταση των εισαγωγών και εισαγωγή της τεχνολογίας, της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τη Λατινική Αμερική στη δεκαετία του 1950. Ακόμη πιο εμφανώς, ο μεγάλος φεντεραλιστής Alexander Hamilton στις ΗΠΑ συνέδεσε το έθνος, το κράτος και την οικονομία, χρησιμοποιώντας αυτή τη σχέση για να δικαιολογήσει την ισχυρή εθνική κυβέρνηση που υποστήριζε σε αντίθεση προς τους λιγότερο συγκεντρωτικούς πολιτικούς. Ο κατάλογος των «μεγάλων εθνικών μέτρων» του, –που συντάχθηκε από το συγγραφέα του άρθρου «έθνος» σε μια μεταγενέστερη αμερικανική εγκυκλοπαίδεια– είναι αποκλειστικά οικονομικός: η ίδρυση μιας εθνικής τράπεζας, η εθνική ευθύνη για τα κρατικά χρέη, η δημιουργία ενός εθνικού χρέους, η προστασία των εγχώριων κατασκευαστών μέσω του υψηλού δασμολογίου και ο αναγκαστικός φόρος καταναλώσεως.³⁸ Ίσως, συμπεραίνει ο συγγραφέας, όλα αυτά τα μέτρα να «σκοπεύαν να αναπτύξουν το σπέρμα της εθνικότητας», ή ίσως, όπως στην περίπτωση άλλων φεντεραλιστών που μιλούσαν ελάχιστα για το έθνος και περισσότερο με οικονομικά επιχειρήματα, να αισθανόταν ότι το έθνος θα φρόντιζε τον εαυτό του αν η Ομοσπονδιακή κυβέρνηση φρόντιζε για την οικονομική ανάπτυξη: σε κάθε περίπτωση έθνος σήμαινε εθνική οικονομία και τη συστηματική καλλιέργειά της από το κράτος, κάτι που τον δέκατο ένατο αιώνα σήμαινε προστατευτισμό.

Οι αμερικανοί οικονομολόγοι της Ανάπτυξης του δεκάτου ενάτου αιώνα ήταν, εν γένει, πολύ μέτριοι ώστε να στηρίξουν θεωρητικά τον χαμιλτονιανισμό, όπως επιχειρήσαν να κάνουν ο Carey και άλλοι.³⁹ Πάντως, αυτή η άποψη παρουσιάστηκε με διαύγεια και με ευφράδεια

38. ό.π., σ. 933.

39. Πρβλ. J. Schumpeter, *History of Economic Analysis*, (Οξφόρδη 1954), σσ. 515-16.

από γερμανούς οικονομολόγους, με επικεφαλής τον Friedrich List, ο οποίος είχε αποκτήσει τις ιδέες του, εμπνευσμένος κατεξοχήν από τον Hamilton, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στις ΗΠΑ στη δεκαετία του 1820, όταν είχε λάβει μέρος στις εθνικές οικονομικές συζητήσεις εκείνης της περιόδου.⁴⁰ Για τον List το έργο της οικονομικής επιστήμης, που οι Γερμανοί εφεξής είχαν την τάση να ονομάζουν «εθνική οικονομία» (Nationaloekonomie) ή «οικονομία του λαού» (Volkswirtschaft) παρά «πολιτική οικονομία», ήταν να «πετύχει την οικονομική ανάπτυξη του έθνους και να προετοιμάσει την είσοδό του στην παγκόσμια κοινωνία του μέλλοντος».⁴¹ Δεν χρειάζεται καν να προσθέσουμε ότι αυτή η ανάπτυξη θα έπαιρνε τη μορφή του καπιταλιστικού εκβιομηχανισμού για τον οποίο πίεζε μια δραστήρια μεσαία τάξη.

Όμως, αυτό που είναι ενδιαφέρον κατά την άποψή μας για τον List, και τη μεταγενέστερη «ιστορική σχολή» των γερμανών οικονομολόγων που εμπνεύστηκε από αυτόν – όπως και άλλοι εθνικιστές οικονομολόγοι άλλων χωρών όπως ο Arthur Griffith στην Ιρλανδία⁴² –είναι ότι διατύπωσε με σαφήνεια ένα χαρακτηριστικό της «φιλελεύθερης» αντίληψης του έθνους, που συνήθως λαμβάνοταν ως δεδομένο. Έπρεπε αυτό να διαθέτει ικανοποιητικό μέγεθος ώστε να σχηματίσει βιώσιμη μονάδα ανάπτυξης. Αν έπεφτε κάτω από αυτό το όριο, δεν είχε καμία ιστορική δικαίωση. Αυτό φαινόταν τόσο αυτονόητο ώστε δεν κρίθηκε αναγκαία η διατύπωση επιχειρημάτων για την υποστήριξή του. Το *Dictionnaire politique* του Garnier-Pagès το 1843, θεωρούσε

40. Αυτός έγραψε το έργο, *Outline of American Political Economy* (Φιλαδέλφεια 1827), το οποίο προκαταλαμβάνει τις μεταγενέστερες απόψεις του. Για τον List στην Αμερική βλ. W. Notz “Friedrich List in Amerika”, (*Weltwirtschaftliches Archiv*, 29, 1925, σσ. 199-265 και τόμ. 22, 1925, σσ. 154-82 και “Frederick List in America” (*American Economic Review*, 16, 1926, σσ. 249-65).

41. Friedrich List, *The National System of Political Economy*, (Λονδίνο 1885), σ. 174.

42. Για μια καλή περίληψη των απόψεών του E. Strauss, *Irish Nationalism and British Democracy* (Λονδίνο 1951), σσ. 218-20.

«γελοίο» το να είναι το Βέλγιο και η Πορτογαλία ανεξάρτητα έθνη, επειδή ήταν προφανώς τόσο μικρά.⁴³ Ο John Stuart Mill δικαιολόγησε τον εντελώς αναμφισβήτητο εθνικισμό των Ιρλανδών βασιζόμενος στο ότι σε τελευταία ανάλυση, και λαμβανομένων υπόψη όλων των στοιχείων, ήταν «αρκετά πολυάριθμοι ώστε να είναι ικανοί να αποτελέσουν μια αξιοσέβαστη εθνότητα».⁴⁴ Άλλοι, μεταξύ των οποίων ο Mazzini και ο Cavour, αν και ήταν απόστολοι της αρχής των εθνότητων, διαφωνούσαν. Πράγματι, το ίδιο το *New English Dictionary* όριζε τη λέξη «έθνος» όχι με το συνήθη τρόπο που ήταν οικείος στη Βρετανία από τον J. S. Mill, αλλά ως «ένα εκτεταμένο σύνολο ατόμων» με τα απαιτούμενα χαρακτηριστικά (η υπογράμμιση είναι δική μας).⁴⁵

Τώρα ο List δήλωνε σαφώς ότι

«ένας μεγάλος πληθυσμός και ένα εκτενές έδαφος προικισμένο με πολλούς και διάφορους εθνικούς πόρους, είναι τα ουσιώδη απαιτούμενα της κανονικής εθνικότητας... Ένα έθνος περιορισμένο ως προς τον αριθμό του πληθυσμού του και ως προς το έδαφός του, ειδικά όταν έχει μια ξεχωριστή γλώσσα, μπορεί να διαθέτει μόνο μια ανάπληρη λογοτεχνία, ανάπληρους θεσμούς για την προώθηση της τέχνης και των επιστημών. Ένα μικρό κράτος δεν μπορεί ποτέ να οδηγήσει στην απόλυτη τελειότητα, μέσα στα όρια του εδάφους του, τους διαφόρους κλάδους παραγωγής.»⁴⁶

Ο καθηγητής Gustav Cohn θεώρησε ότι τα οικονομικά οφέλη των κρατών μεγάλης-κλίμακας (*Grossstaaten*), καταδείχθηκαν από την ιστορία της Βρετανίας και της Γαλλίας. Αναμφίβολα δεν ήταν λιγότερα από εκείνα μιας μοναδικής παγκόσμιας οικονομίας, αλλά η παγκόσμια ενότητα, δυστυχώς, δεν ήταν ακόμα εφικτή. Στο μεταξύ «όλα εκείνα για τα οποία ελπίζει η ανθρωπότητα για ολη την ανθρωπινή φυλή... έχουν ήδη σ' αυτό το σημείο (*zunächst einmal*) επιτευχθεί για

43. "Nation" από τον Elias Regnault, *Dictionnaire politique* με μια εισαγωγή του Garnier Pagès (Παρίσι 1842), σσ. 623-25. «Δεν υπάρχει κάτι το παράλογο στο να ονομάζουμε το Βέλγιο ένα έθνος;»

44. *Consideration on Representative Government, στο Utilitarianism*, σ. 365.

45. *Oxford English Dictionary*, VII, σ. 30.

46. *ό.π.*, σσ. 175-6.

ένα σημαντικό τμήμα της ανθρωπότητας, δηλαδή για 30-60 εκατομμύρια». Και έτσι «έπεται ότι το μέλλον του πολιτισμένου κόσμου, μετά από μια μακρά περίοδο, θα λάβει τη μορφή της δημιουργίας μεγάλων κρατών (*Grossstaatenbildung*)».⁴⁷ Σημειώνουμε, περιστασιακά, τη σταθερή υπόθεση, στην οποία θα επανέλθουμε παρακάτω, ότι τα «έθνη» είναι το δεύτερο καλύτερο για την παγκόσμια ενότητα.

Δύο συνέπειες προέκυψαν από αυτή τη θέση, η οποία έγινε δεκτή σχεδόν καθολικά από τους σημαντικούς στοχαστές, ακόμα κι όταν αυτοί δεν τη διατύπωσαν με τόση σαφήνεια όσο οι Γερμανοί, οι οποίοι την υποστήριξαν για συγκεκριμένους ιστορικούς λόγους.

Πρώτον, επακόλουθο ήταν ότι η «αρχή των εθνότητων» ίσχυε στην πράξη μόνο για εθνικότητες κάποιου μεγέθους. Έτσι εξηγείται και το ειδάλως οξύμορο γεγονός ότι ο Mazzini, ο απόστολος αυτής της αρχής, δεν οραματίστηκε την ανεξαρτησία της Ιρλανδίας. Όσο για ακόμα μικρότερες εθνικότητες ή δυνητικές εθνικότητες – Σικελοί, Βρετόνοι, Ουαλοί – οι αξιώσεις τους δεν χρειαζόταν να αντιμετωπισθούν πιο σοβαρά. Στην πραγματικότητα, η λέξη *Kleinstaaterei* (το σύστημα των μικροσκοπικών κρατών) είχε εσκεμμένα μειωτικό χαρακτήρα. Ήταν αυτό στο οποίο αντέδρασαν οι γερμανοί εθνικιστές. Η λέξη «βαλκανοποίηση» (Balkanization), που προήλθε από τον τεμαχισμό των εδαφών της πρώην Τουρκικής Αυτοκρατορίας σε διάφορα μικρά ανεξάρτητα κράτη, διατηρεί ακόμα την αρνητική της σημασία. Και οι δύο όροι καταχωρήθηκαν στο λεξιλόγιο των πολιτικών προσβολών. Αυτή η «αρχή του ορίου»* παριστάνεται εξαιρετικά από το χάρτη της μέλλουσας Ευρώπης των εθνών τον οποίο ο ίδιος ο Mazzini χάραξε το 1857: συμπεριλάμβανε μόλις μια δωδεκάδα κράτη και ομοσπονδίες, εκ των οποίων μόνο μία (δεν χρειάζεται να το πούμε, η Ιταλία) δεν μπορούσε προφανώς να ταξινομηθεί ως πολυεθνική με μεταγενέστερα κριτήρια.⁴⁸ Η «αρχή των εθνότητων» κατά την ουλισονική διατύ-

47. *Gustav Cohn, Grundlegung der Nationaloekonomie*, τόμ. 1 (Στουτγάρδη 1885), σσ. 447-9.

48. Βλ. Denis Mack Smith (επιμ.), *Il Risorgimento* (Μπάρι 1968), σ. 422.

* Έτσι μεταφράζουμε τον όρο «threshold principle» (Σ.τ.Μ)

πωση, που κυριάρχησε στις συνθήκες ειρήνης μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, δημιούργησε μια Ευρώπη είκοσι έξι κρατών – είκοσι επτά αν προσθέσουμε το Ελεύθερο Ιρλανδικό Κράτος το οποίο σύντομα επρόκειτο να ιδρυθεί. Απλώς προσθέτω ότι μια πρόσφατη μελέτη των περιφερειακών κινήματων μόνο στη Δυτική Ευρώπη μέτρησε σαράντα δύο κινήματα,⁴⁹ δείχνοντας έτσι τι μπορεί να συμβεί μόλις εγκαταλειφθεί η «αρχή του ορίου».

Το σημείο που πρέπει να τονίσουμε, όμως, είναι ότι στην κλασική περίοδο του φιλελεύθερου εθνικισμού κανείς δεν είχε ονειρευθεί να το εγκαταλείψει. Η αποδιάθεση για τα έθνη ίσχυε μόνον για αυτά που θεωρούνταν ότι είναι βιώσιμα έθνη: πολιτιστικά, και βεβαίως οικονομικά (ότι και αν σήμαινε αυτή η βιωσιμότητα). Ως αυτό το σημείο η ιδέα του Mazzini και του Mill για την εθνική αυτοδιάθεση ήταν εντελώς διαφορετική από εκείνη του Προέδρου Ουίλσον. Θα εξετάσουμε παρακάτω για ποιους λόγους φτάσαμε από τη μία άποψη στην άλλη. Όμως, ίσως αξίζει να σημειώσουμε εν τη παρόδω του λόγου ακόμα και εδώ ότι η «αρχή του ορίου» δεν εγκαταλείφθηκε εντελώς, ακόμα και στην ουίλσονική εποχή. Στο μεσοπόλεμο η ύπαρξη του Λουξεμβούργου και του Λιχενστάιν προκάλούσε κάποια ελαφρά δυσαρέσκεια, όσο κι αν οι φιλοτελιστές καλωσόριζαν αυτά τα κράτη. Κανένας δεν αισθανόταν ευτυχισμένος με την ύπαρξη της Ελεύθερης Πόλης του Danzig, όχι μόνο στις γειτονικές χώρες, που η κάθε μια την ήθελε μέσα στο έδαφός της, αλλά γενικότερα μεταξύ εκείνων που αισθάνονταν ότι καμία πόλη - κράτος δεν μπορούσε να είναι βιώσιμη στον εικοστό αιώνα όπως είχε συμβεί στην εποχή της ακμής των χανσεατικών πόλεων. Οι κάτοικοι που κατοικούσαν σ' ό,τι απέμεινε από την Αυστρία σχεδόν ομόθυμα επιθυμούσαν την ένωση με τη Γερμανία επειδή απλώς δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι ένα μικρό κράτος όπως το δικό τους ήταν ανεξάρτητη βιώσιμη οικονομία («lebensfähig»). Μόνο μετά το 1945, και μάλιστα μετά την αποαποικιοποίηση,

49. Jochen Blaschke (επιμ) *Handbuch der westeuropäischen Regionalbewegungen* (Φρανκφούρτη 1980).

ανοίχτηκε ο δρόμος στην κοινωνία των εθνών για οντότητες όπως η Δομινικανή Δημοκρατία, ή οι Μαλβίδες, ή η Ανδόρα.

Το δεύτερο επακόλουθο ήταν ότι η οικοδόμηση των εθνών συνδέθηκε αναπόφευκτα με διαδικασίες επέκτασης. Αυτός ήταν ένας άλλος λόγος που συντέλεσε στην ιδιορρυθμία της ιρλανδικής περίπτωσης ή κάθε άλλου καθαρά αυτονομιστικού εθνικισμού. Όπως έχουμε δει, θεωρητικά ήταν αποδεκτό ότι η κοινωνική εξέλιξη διεύρυνε την κλίμακα των ανθρώπινων κοινωνικών ενότητων από την οικογένεια και τη φυλή στην κομητεία και το καντόνι, από την τοπική στην περιφερειακή, την εθνική και τελικά την παγκόσμια. Τα έθνη ήταν συνεπώς, όπως συνέβαινε, συντονισμένα με την ιστορική εξέλιξη μόνον εφόσον αυτά εξέτειναν την κλίμακα της ανθρώπινης κοινωνίας, ενώ οι άλλες παράμετροι παρέμεναν σταθερές.

«Αν έπρεπε να συνοψίσουμε το δόγμα μας με τη μορφή μιας πρότασης, ίσως θα έπρεπε να πούμε ότι, γενικώς, η αρχή των εθνοτήτων είναι νόμιμη όταν τείνει να ενώσει, σε ένα συμπαγές σύνολο, διασκορπισμένες ομάδες πληθυσμού, και δεν νομιμοποιείται όταν τείνει να διαιρέσει ένα κράτος.⁵⁰»

Στην πράξη αυτό σήμαινε ότι τα εθνικά κινήματα αναμενόταν να είναι κινήματα εθνικής *ενοποίησης* ή επέκτασης. Έτσι ολοι οι Γερμανοί και οι Ιταλοί προσδοκούσαν να ανήκουν σε ένα κράτος, όπως προσδοκούσαν και όλοι οι Έλληνες. Οι Σέρβοι θα συγχωνεύονταν με τους Κροάτες σε μια ενιαία Γιουγκοσλαβία (για την οποία δεν υπήρχε ως τότε κανένα ιστορικό προηγούμενο), και πέρα από αυτά το όνειρο μιας Βαλκανικής Ομοσπονδίας «καταδίωκε» αυτούς που επιζητούσαν την ακόμα μεγαλύτερη ενότητα. Απέμενε η δέσμευση των κομμουνιστικών κινήματων κάτι που συνέβη μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι Τσέχοι θα συγχωνεύονταν με τους Σλοβάκους, οι Πολωνοί θα συνενώνονταν με τους Λιθουανούς και τους Ρουθήνους – στην πραγματικότητα είχαν ήδη σχηματίσει ένα ενιαίο μεγάλο κράτος στην προ του διαμελισμού Πολωνία – οι Ρουμάνοι της Μολδαβίας θα συγχωνεύο-

50. Maurice Block στο Lalor, *Cyclopedia of Political Science*, τόμ. ΙΙ, σ. 941.

ναν με εκείνους της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας, και ούτω καθεξής. Αυτή η διαδικασία ήταν προφανώς ασυμβίβαστη με τους ορισμούς του *έθνους*, που βασιζόταν στην εθνικότητα, τη γλώσσα ή την κοινή ιστορία, αλλά, όπως έχουμε δει, δεν ήταν αυτά τα αποφασιστικά κριτήρια της φιλελεύθερης οικοδόμησης ενός έθνους. Σε κάθε περίπτωση κανείς ποτέ δεν αρνήθηκε την ουσιαστική πολυεθνικότητα ή πολυγλωσσία ή πολυεθνότητα των παλαιότερων και πλέον αδιαφιλονίκητων εθνικών κρατών, π.χ. της Βρετανίας, Γαλλίας και Ισπανίας.

Το ότι τα «εθνικά κράτη» θα ήταν εθνικώς ετερογενή με αυτό τον τρόπο γινόταν αποδεκτό όλο και πιο πρόθυμα, καθώς υπήρχαν πολλά μέρη της Ευρώπης και του υπόλοιπου κόσμου όπου οι εθνικότητες ήταν τόσο φανερά ανακατεμένες στο ίδιο έδαφος, ώστε ένας καθαρά εδαφικός διαχωρισμός τους φαινόταν κάτι το εντελώς απραγματοποίητο. Αυτή επρόκειτο να είναι η βάση για κάποιες ερμηνείες της εθνικότητας, όπως η μεταγενέστερη αυστρο-μαρξιστική που συσχέτιζε την εθνικότητα όχι με το έδαφος αλλά με τους ανθρώπους. Ούτε ήταν τυχαίο ότι η πρωτοβουλία για αυτό το ζήτημα στο Αυστριακό Σοσιαλδημοκρατικό κόμμα προήλθε, κατά ένα μεγάλο μέρος, από τους Σλοβένους, οι οποίοι ζούσαν σε μια περιοχή όπου οι σλοβενικές και γερμανικές κοινότητες, που συχνά υπήρχαν ως πυρήνες μέσα σε πυρήνες ή συνοριακές ζώνες με αβέβαιη και μετατοπιζόμενη ταυτότητα, ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να χωριστούν μεταξύ τους.⁵¹ Πάντως, η εθνική ανομοιογένεια των εθνικών κρατών ήταν αποδεκτή, κυρίως επειδή φαινόταν ξεκάθαρο ότι οι μικρές, και ειδικά οι μικρές και καθυστερημένες, εθνικότητες θα κέρδιζαν τα πάντα αν συγχωνεύονταν σε μεγαλύτερα έθνη, και προσέφεραν τη συμβολή τους στην ανθρωπότητα μέσω αυτών. «Η εμπειρία», είπε ο Mill, διατυπώνοντας την ομόφωνη γνώμη των μελετητών, «αποδεικνύει ότι είναι δυνατό μια εθνικότητα

51. Για τη συμβολή του Ethin Kristan στο Συνέδριο του κόμματος στο Brünn (Brno), που επεξεργάστηκε το εθνικό του πρόγραμμα, βλ. Georges Haupt, Michel Lowy και Claudie Weill, *Les Marxistes et la question nationale 1848-1914*, (Παρίσι 1937), σσ. 204 - 7.

να συγχωνευθεί και να απορροφηθεί σε μιαν άλλη». Για τις καθυστερημένες και κατώτερες αυτό θα ήταν μεγάλο κέρδος:

«Κανείς δεν μπορεί να υποθέσει ότι δεν είναι πιο ωφέλιμο για έναν Βρετόνο ή ένα Βάσκο ή ένα Γάλλο της Ναβάρρας να είναι... μέλος της γαλλικής εθνικότητας, εφόσον γίνεται αποδεκτός με ίσους όρους σε όλα τα προνόμια που απορρέουν από τη γαλλική πολιτογράφηση... από το να κάθεται κακόκεφος πάνω στους βράχους του, ημιάγριο λείψανο του παρελθόντος, περιστρεφόμενος γύρω από τη δική του μικρή πνευματική τροχιά χωρίς να συμμετέχει ή να ενδιαφέρεται για τη γενική κίνηση του κόσμου. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τον Ουαλό ή τον Σκοτσέζο των ορεινών περιοχών ως μέλη του βρετανικού έθνους.⁵²»

Από τη στιγμή που έγινε δεκτό ότι ένα ανεξάρτητο ή «πραγματικό» έθνος έπρεπε να είναι και ένα έθνος βιώσιμο με τα κριτήρια που τότε ήταν αποδεκτά, ήταν επίσης επακόλουθο ότι μερικές από τις μικρότερες εθνότητες και γλώσσες ήταν καταδικασμένες να εξαφανισθούν. Ο Ένγκελς κατηγορήθηκε δριμύτατα ως γερμανός σωβινιστής επειδή προέβλεψε την εξαφάνιση των Τσέχων ως λαού και επειδή δεν έκανε θετικές παρατηρήσεις σχετικά με το μέλλον αρκετών άλλων λαών.⁵³ Ήταν πράγματι ένας υπερήφανος Γερμανός, και είχε την τάση να κρίνει ευνοϊκά τον γερμανικό λαό σε σύγκριση μ' άλλους λαούς, τονίζοντας ως μόνο αρνητικό χαρακτηριστικό του λαού του, την έλλειψη επαναστατικής παράδοσης. Επίσης ο Ένγκελς, χωρίς την παραμικρή αμφιβολία, είχε απόλυτα άδικο για τους Τσέχους και μερικούς άλλους λαούς. Όμως, είναι καθαρός αναχρονισμός να τον επικρίνουμε για τη βασική του θέση, την οποία συμμεριζόταν κάθε αμερόληπτος παρατηρητής στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα. Μερικές μικρές εθνότητες και γλώσσες δεν είχαν κανένα μέλλον αν παρέμεναν ανεξάρτητες· μέχρι εκεί γινόταν γενικώς αποδεκτό, ακόμη και από ανθρώπους που δεν ήταν καθόλου εχθρικοί, στη θεωρία ή και στην πράξη, απέναντι στην αρχή της εθνικής απελευθέρωσης.

52. Mill, *Utilitarianism, Liberty and Representative Government*, σσ. 363-4.

53. Πρβλ. Roman Rosdolcsky «Friedrich Engels und das Problem der geschichtslosen Völker» (*Archiv für Sozialgeschichte* 4/1964, σσ. 87-282)

Δεν υπήρχε τίποτε το σωβινιστικό σε μια τέτοια γενική άποψη· ούτε συνεπαγόταν καμία εχθρότητα προς τη γλώσσα και τον πολιτισμό παρόμοιων μικρών ομάδων, που σίγουρα τότε θα τις αποκαλούσαν «ομαδικά θύματα» των νόμων της προόδου. Απεναντίας, όπου η υπεροχή της κρατικής εθνότητας και της κρατικής γλώσσας δεν αποτελούσαν ζήτημα, το μεγαλύτερο έθνος θα μπορούσε να υποθάλψει και να καλλιεργήσει τις διαλέκτους και τις δευτερεύουσες γλώσσες μέσα στο πλαίσιο του, όπως και τις ιστορικές και λαογραφικές παραδόσεις των μικρότερων κοινοτήτων που περιέκλειε, έστω και μόνον ως απόδειξη της ποικιλίας των χρωμάτων στη μακροεθνική του παλέτα. Επιπλέον, οι μικρές εθνότητες ή ακόμα τα εθνικά κράτη τα οποία αποδέχθηκαν την ένταξή τους στο μεγαλύτερο έθνος ως κάτι θετικό – ή, αν κάποιος προτιμά, που αποδέχθηκαν τους νόμους της προόδου – δεν αναγνώρισαν κάποιες ασυμφιλίωτες διαφορές μεταξύ της μικροκουλτούρας και της μακρο-κουλτούρας, ή ακόμη συμβιβάστηκαν με την απώλεια εκείνου που δεν μπορούσε να προσαρμοσθεί στη σύγχρονη εποχή. Οι Σκοτσέζοι και όχι οι Άγγλοι ήταν εκείνοι που επινόησαν την ιδέα του «North Briton» (Βορείου Βρετανού) μετά την Ένωση του 1707.⁵⁴ Οι ρήτορες και οι υπέρμαχοι της ουαλικής γλώσσας στην Ουαλία του δεκάτου ενάτου αιώνα ήταν εκείνοι που αμφέβαλαν αν η δική τους η γλώσσα, ένα τόσο ισχυρό μέσον για τη θρησκεία και την ποίηση, θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως μια γενικής χρήσης πολιτισμική γλώσσα στον κόσμο του δεκάτου ενάτου αιώνα – δηλαδή, αυτοί που αποδέχονταν την αναγκαιότητα και τα πλεονεκτήματα της διγλωσσίας.⁵⁵ Χωρίς αμφιβολία, αυτοί δεν ήταν ανυποψίαστοι για τις πανβρετανικές δυνατότητες σταδιοδρομίας των Ουαλών που μιλούσαν την αγγλική γλώσσα, αλλά αυτό δεν ελάττωσε το συναι-

54. Βλ. Linda Colley, «Whose nation? Class and national consciousness in Britain 1750-1830» (*Past & Present* 113, 1986), σσ. 96-117.

55. Ieuan Gwynedd Jones, «Language and community in nineteenth century Wales», στο David Smith (επιμ.), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980*, (Λονδίνο 1980), σσ. 41-71 ειδικότερα σσ. 59-63.

σηματικό δεσμό τους με την αρχαία παράδοση. Αυτό είναι εμφανές ακόμα και μεταξύ εκείνων που συμφιλιώθηκαν με την πιθανή εξαφάνιση του ιδιώματος, όπως ο Αιδεσιμώτατος Griffiths του Dissenting College στο Brecknock, ο οποίος απλώς ζητούσε ν' αφήσουν τα πράγματα να ακολουθήσουν τη φυσική τους εξέλιξη:

«Αφήστε την (την ουαλική γλώσσα) να πεθάνει δίκαια, ειρηνικά και ευύποληπτα. Όπως είμαστε προσκολλημένοι σ' αυτήν, λίγοι θα επιθυμούσαν να αναβάλλουν την ευθανασία της. Αλλά καμιά θυσία δεν θα θεωρηθεί τόσο μεγάλη για να εμποδίσει τη δολοφονία της».⁵⁶

Σαράντα χρόνια αργότερα, ένα άλλο μέλος μιας μικρής εθνότητας, ο θεωρητικός σοσιαλιστής Karl Kautsky – Τσέχος στην καταγωγή – μίλησε με παρόμοιους ενδοτικούς όχι όμως ανεπηρέαστους από προσωπικά συναισθήματα όρους:

«Οι εθνικές γλώσσες όλο και περισσότερο θα περιορίζονται στην οικιακή χρήση, και ακόμα και εκεί θα τείνουν να αντιμετωπίζονται σαν ένα παλιό κομμάτι της κληρονομημένης οικογενειακής επίπλωσης, κάτι που το μεταχειριζόμαστε με ευλάβεια ακόμα κι όταν δεν έχει μεγάλη πρακτική χρησιμότητα».⁵⁷

Αλλά αυτά ήταν προβλήματα των μικρότερων εθνοτήτων, των οποίων το ανεξάρτητο μέλλον φαινόταν προβληματικό. Τους Άγγλους σχεδόν καθόλου δεν τους απασχόλησαν οι έγνοιες των Σκοτσέζων και των Ουαλών, καθώς απολάμβαναν τους αυτοφνεείς εξωτισμούς των Βρετανικών Νήσων. Πράγματι, όπως ανακάλυψε γρήγορα ο γραφικός Ιρλανδός, που καλωσόρισε τις ελάσσονες εθνότητες που δεν προκαλούσαν τη μεγαλύτερη, όλο και περισσότερο συμπεριφέρονταν διαφορετικά από τους Άγγλους: όσο εντονότεροι ήταν οι Ιρλανδικοί ή Σκοτικοί τόνοι, τόσο περισσότερο γίνονταν αντικείμενα υπερβολής. Παρομοίως οι παγγερμανικοί εθνικιστές ουσιαστικά ενθάρρυναν τη

56. Έρευνα για την Εκπαίδευση στην Ουαλία, *Parliamentary Paper*, 1847, XXVII, μέρος II (Αναφορά για τις Κομητείες του Brecknock, Cardigan και Radnor), σ. 67.

57. Haupt, Lowy and Weill, *Les Marxistes*, σ. 122.

λογοτεχνική παραγωγή στη Κάτω Γερμανία ή τη Φριζική, εφόσον αυτές είχαν μειωθεί σε επίπεδο ασφαλές, σε προσαρτήματα μάλλον παρά σε ανταγωνιστές της Άνω Γερμανίας, καθώς και οι εθνικιστές Ιταλοί υπερηφανεύονταν για τον Belli, τον Goldoni και τα ναπολιτάνικα τραγούδια. Γι' αυτό το ζήτημα το γαλλόφωνο Βέλγιο δεν αντιτάχθηκε στους Βέλγους που μιλούσαν και έγραφαν στη φλαμανδική γλώσσα. Οι *Flamingants* ήταν εκείνοι που αντιστάθηκαν στη γαλλική γλώσσα. Υπήρχαν όντως περιπτώσεις όπου το έθνος που κυριαρχούσε, ή *Staatsvolk*, προσπάθησε ενεργητικά να καταπιέσει τις δευτερεύουσες γλώσσες και κουλτούρες, αλλά μέχρι τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα αυτό συνέβαινε σπάνια, με εξαίρεση τη Γαλλία.

Βάσει των δεδομένων που ήδη εκθέσαμε μερικοί λαοί ή εθνότητες ήταν προορισμένες να μη γίνουν ποτέ ολοκληρωμένα έθνη. Άλλοι είχαν επιτύχει ή θα πετύχαιναν την πλήρη ιδιότητα του έθνους. Αλλά ποιοι είχαν μέλλον και ποιοι δεν είχαν; Οι συζητήσεις για το τι συνιστούσε τα χαρακτηριστικά μιας εθνότητας – εδαφικά, γλωσσικά, εθνικά κ.λπ. – δεν βοήθησαν πολύ. Η «αρχή του ορίου» ήταν φυσικά πιο χρήσιμη, αφού εξάλειψε έναν αριθμό μικρών λαών, αλλά, όπως έχουμε δει, ούτε αυτή δεν ήταν αποφασιστική, εφόσον υπήρχαν αναμφισβήτητα «έθνη» μετρίου μεγέθους, για να μην αναφέρουμε εθνικά κινήματα όπως το Ιρλανδικό, για την ικανότητα των οποίων να σχηματίσουν βιώσιμα εθνικά κράτη οι απόψεις διχάζονταν. Το κρίσιμο σημείο της ερώτησης του Renan σχετικά με το Ανόβερο και το Μεγάλο Δουκάτο της Πάρμας ήταν, σε τελευταία ανάλυση, να τα συγκρίνει όχι με οποιαδήποτε έθνη αλλά με άλλα εθνικά κράτη μετρίου μεγέθους και κατηγορίας, με τις Κάτω Χώρες ή την Ελβετία. Όπως θα δούμε, η εμφάνιση εθνικών κινήματων με μαζική υποστήριξη, που απαιτούσαν προσοχή, προϋπέθετε σημαντικές αναθεωρήσεις των κριτηρίων· αλλά στην κλασική εποχή του φιλελευθερισμού, ελάχιστα από αυτά τα κινήματα, έξω από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, φαινόταν ουσιαστικά ως τώρα να απαιτούν αναγνώριση ως ανεξάρτητα κυρίαρχα κράτη, διακρινόμενα από αυτά που ζητούσαν διάφορα είδη αυτονομίας. Η ιρλανδική περίπτωση ήταν, ως συνήθως, εξαίρεση και από αυτή την άποψη – σε κάθε περίπτωση αποτέλεσε εξαίρεση με την εμφάνιση

των Φενιανών που απαιτούσαν μια Ιρλανδική Δημοκρατία που δεν μπορούσε παρά να είναι ανεξάρτητη από τη Βρετανία.

Στην πράξη υπήρχαν μόνον τρία κριτήρια που επέτρεπαν σε έναν λαό να ταξινομηθεί σαφώς ως έθνος, πάντοτε υπό την προϋπόθεση ότι ήταν αρκετά μεγάλος για να περάσει το «όριο». Το πρώτο ήταν η ιστορική του σχέση με ένα σημερινό κράτος ή με κάποιο που διέθετε ένα σχετικά μακροχρόνιο και πρόσφατο παρελθόν. Εφεξής προβάλλονταν ελάχιστες αντιρρήσεις για την ύπαρξη ενός αγγλικού ή γαλλικού εθνικού λαού, ή ενός (Μεγάλου) ρωσικού λαού ή των Πολωνών, καθώς επίσης ασήμαντες αντιρρήσεις διατυπώθηκαν, έξω από την Ισπανία σχετικά με την ύπαρξη ενός ισπανικού έθνους με σαφώς διακρινόμενα εθνικά χαρακτηριστικά.⁵⁸ Διότι, δεδομένης της ταύτισης του έθνους με το κράτος, ήταν φυσικό οι ξένοι να υποθέτουν ότι οι μόνοι άνθρωποι σε μια χώρα ήταν εκείνοι που ανήκουν στον κρατικό λαό, μια συνήθεια η οποία ακόμη ενοχλεί τους Σκοτσέζους.

Το δεύτερο κριτήριο ήταν η ύπαρξη μιας κατεστημένης πολιτιστικής ελίτ, που να διαθέτει μια γραπτή εθνική λόγια και μία διοικητική καθομιλούμενη γλώσσα. Αυτό αποτελούσε τη βάση των ιταλικών και γερμανικών αξιώσεων για την ιδιότητα του έθνους, αν και οι αντίστοιχοι «λαοί» δεν είχαν κανένα ενιαίο κράτος με το οποίο θα μπορούσαν να ταυτισθούν. Κατά συνέπεια και στις δύο περιπτώσεις η εθνική ταυτότητα είχε έντονο γλωσσικό χαρακτήρα, παρόλο που σε καμιά από τις δύο περιπτώσεις η εθνική γλώσσα δεν ήταν αυτή που χρησιμοποιούσαν για τις καθημερινές ανάγκες περισσότεροι από μια μικρή μειονότητα – για την Ιταλία έχει υπολογιστεί στο 2 1/2% τη στιγμή της ενοποίησης⁵⁹ – ενώ οι υπόλοιποι μιλούσαν διάφορα και συχνά αμοιβαίως ακατανόητα ιδιώματα.⁶⁰

58. Μέσα στην Ισπανία οι πολιτισμικές, γλωσσικές και θεσμικές διαφορές ανάμεσα στους λαούς των βασιλείων της Αραγωνίας και της Καστίλης είναι προφανείς. Στην δε Ισπανική Αυτοκρατορία, από την οποία είχε αποκλεισθεί η Αραγωνία, πολύ περισσότερο.

59. Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, (Μπάρι 1963), σ. 41.

60. «Αν και όλοι ζούσαν σε ένα Βασίλειο "γερμανικού έθνους" ο ένας δίπλα

Το τρίτο κριτήριο, πρέπει δυστυχώς να το πούμε, ήταν η αποδεδειγμένη ικανότητα για κατακτήσεις. Δεν υπάρχει τίποτα που κάνει τον πληθυσμό να έχει συνείδηση της συλλογικής του ύπαρξης από το να είναι ο λαός μιας αυτοκρατορίας, όπως γνώριζε καλά ο Friedrich List. Εκτός αυτού για τον δέκατο ένατο αιώνα η κατάκτηση παρείχε τη διαρβινική απόδειξη της εξελικτικής επιτυχίας ως κοινωνικό είδος.

Άλλοι υποψήφιοι για την ιδιότητα του έθνους ούτε αποκλείονταν *a priori*, αλλά ούτε και υπήρχε κάποιο *a priori* τεκμήριο υπέρ αυτών. Η ασφαλέστερη πορεία γι' αυτούς ήταν προφανώς να ανήκουν σε κάποια πολιτική οντότητα η οποία ήταν, σύμφωνα με τα μέτρα του φιλελευθερισμού του δεκάτου ενάτου αιώνα, «εξαιρετική», πεπαλαιωμένη, και καταδικασμένη από την ιστορία και την πρόοδο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν το εμφανέστερο εξελικτικό απολίθωμα αυτού του είδους, αλλά το ίδιο ήταν και η Αυτοκρατορία των Αψβούργων, όπως γινόταν φανερό ολοένα και περισσότερο.

Τέτοιες λοιπόν ήταν οι αντιλήψεις περί έθνους και εθνικού κράτους κατά την άποψη των ιδεολόγων στην εποχή που μεσουρανούσε ο αστικός φιλελευθερισμός από το 1830 ως το 1880. Οι αντιλήψεις αυτές ήταν μέρος της φιλελεύθερης ιδεολογίας κατά δύο τρόπους. Πρώτον, επειδή η ανάπτυξη των εθνών ήταν αναμφισβήτητα μια φάση στην ανθρώπινη εξέλιξη ή πρόοδο από τη μικρή ομάδα στη μεγαλύτερη, από την οικογένεια στη φυλή στην περιφέρεια, στο έθνος και, τελικά, στον ενωμένο κόσμο του μέλλοντος στον οποίο, για να παραθέσουμε τον επιφανειακό, παρόλ' αυτά αντιπροσωπευτικό, G. Lowes Dickinson, «τα φράγματα της εθνικότητας, που ανήκουν στην παιδική ηλικία της φυλής, θα λιώσουν και θα αποσυντεθούν κάτω από την ηλιοφάνεια της επιστήμης και της τέχνης».⁶¹

Αυτός ο κόσμος θα ενωνόταν ακόμα και γλωσσικά. Μια μόνο πα-

στών άλλο, αυτό δεν σημαίνει ότι όλοι ομιλούσαν τις ίδιες διαλέκτους". Hans-Ulrich Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte*, τόμ. 1 (Μόναχο 1987), σ.50.

61. B. Porter, *Critics of Empire. British Radical Attitudes to Colonialism in*

γκόσμια γλώσσα, που θα συνυπήρχε αναμφίβολα με τις εθνικές γλώσσες, περιορισμένες στον οικιακό και συναισθηματικό ρόλο των διαλέκτων, είχαν κατά νουν τόσο ο Πρόεδρος Ulysses S. Grant όσο ο Karl Kautsky.⁶² Τέτοιες προβλέψεις, όπως γνωρίζουμε τώρα, δεν ήταν εντελώς άστοχες. Οι προσπάθειες να κατασκευαστούν τεχνητές παγκόσμιες γλώσσες, που έγιναν από τη δεκαετία του 1880, ακολουθώντας τους διεθνείς τηλεγραφικούς και σηματοδοτικούς κώδικες της δεκαετίας του 1870, ήταν όντως ανεπιτυχείς, παρόλο που μία από αυτές, η Esperanto, επιβιώνει ακόμα μεταξύ μικρών ομάδων ενθουσιωδών οπαδών και υπό την αιγίδα μερικών καθεστώτων που προήλθαν από τον σοσιαλιστικό διεθνισμό αυτής της περιόδου. Από την άλλη πλευρά, ο σκεπτικισμός του Kautsky για παρόμοιες προσπάθειες και η πρόβλεψή του ότι μια από τις ισχυρότερες κρατικές γλώσσες θα μεταμορφωνόταν σε μια *de facto* παγκόσμια γλώσσα, έχει πράγματι αποδειχθεί σωστή. Η αγγλική έχει γίνει αυτή η παγκόσμια γλώσσα, παρόλο που συμπληρώνει μάλλον παρά αντικαθιστά τις εθνικές γλώσσες.

Έτσι, μέσα από την προοπτική της φιλελεύθερης ιδεολογίας, το έθνος (δηλαδή το βιώσιμο μεγάλο έθνος) ήταν το επίπεδο εξέλιξης στο οποίο φτάσαμε στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα. Όπως έχουμε δει, η άλλη όψη του νομίσματος «έθνος ως πρόοδος» ήταν κατά συνέπεια, η αφομοίωση των μικρότερων κοινοτήτων και λαών από μεγαλύτερες. Αυτό δεν σήμαινε απαραίτητα την εγκατάλειψη της αφοσίωσης και των συναισθημάτων τους απέναντι στην κοινότητα που ανήκαν, αν και φυσικά θα μπορούσε να συμβεί και αυτό. Οι γεωγραφικά και κοινωνικά ευκίνητοι, οι οποίοι δεν είχαν τίποτα το πολύ επιθυμητό να αναπολούν από το παρελθόν τους, ίσως να ήταν πρόθυμοι να το κάνουν. Αυτή ήταν συγκεκριμένα η περίπτωση πολλών με-

Africa, 1895-1914 (Λονδίνο 1968), 6.331, παραθέτοντας το G. Lowes Dickinson, *A Modern Symposium*, (1908).

62. Για μια σχετική παραπομπή στην εναρκτήρια ομιλία του προέδρου Grant, βλ. E. J. Hobsbawm, *The age of Capital 1848-1875*, (Λονδίνο 1975), επιγραφές στο κεφ. 3.

σοαστών Εβραίων στις χώρες οι οποίες προσέφεραν πλήρη ισότητα μέσω της διαδικασίας της ενσωμάτωσης – πράγμα που σημαίνει ότι το Παρίσι είχε την ανάγκη της χριστιανικής λειτουργίας για τον πολύ κόσμο και όχι μόνο για τον βασιλιά του Ερρίκο τον Δ΄ – μέχρις ότου ανακάλυψαν στο τέλος του αιώνα και εφεξής, ότι η απεριόριστη επιθυμία για αφομοίωση δεν ήταν αρκετή, αν το υποδεχόμενο έθνος δεν ήταν έτοιμο να δεχθεί πλήρως το αφομοιούμενο. Από την άλλη πλευρά, δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι οι ΗΠΑ δεν ήταν με κανένα τρόπο το μοναδικό κράτος που ελεύθερα προσέφερε τη συμμετοχή σε ένα «έθνος» σε οποιονδήποτε επιθυμούσε, και ότι τα «έθνη» δέχονταν την ανοιχτή είσοδο ευκολότερα από τις κοινωνικές τάξεις. Οι γενιές πριν το 1914 είναι γεμάτες από σωβινιστές του μεγάλου-έθνους οι πατεράδες των οποίων, για να αφήσουμε στην άκρη τις μητέρες, δεν μιλούσαν τη γλώσσα του επίλεκτου λαού των υιών τους, και τα ονόματα των οποίων, σλαβικά ή μαγυαροποιημένα γερμανικά ή σλαβικά, μαρτυρούσαν την επιλογή τους. Οι ανταμοιβές της αφομοίωσης μπορούσαν να είναι σημαντικές.

Το σύγχρονο έθνος ήταν τμήμα μιας φιλελεύθερης ιδεολογίας σύμφωνα και με έναν άλλο τρόπο. Συνδεόταν με τα υπολείμματα των μεγάλων φιλελεύθερων συνθημάτων περισσότερο μέσω μιας μακράς σχέσης παρά εξαιτίας μιας λογικής αναγκαιότητας: όπως η ελευθερία και η ισότητα συνδέονται με την αλληλοσύνη. Για να το διατυπώσουμε με έναν άλλο τρόπο, επειδή το ίδιο το έθνος ήταν κάτι το ιστορικά καινοφανές, αντίπαλοί του ήταν οι συντηρητικοί και οι οπαδοί της παράδοσης, και κατά συνέπεια αυτό προσέλκυε τους αντιπάλους τους. Η σχέση μεταξύ των δύο τρόπων σκέψης μπορεί να διαφανισθεί από το παράδειγμα ενός παγγερμανιστή από στην Αυστρία, που γεννήθηκε στη Μοραβία, περιοχή έντονων εθνικών συγκρούσεων. Ο Arnold Pichler,⁶³ ο οποίος υπηρέτησε με αφοσίωση την Αστυνομία της Βιέννης, χωρίς να κλονισθεί από τις πολιτικές μεταβολές μεταξύ του 1901

63. Franz Pichler, *Polizeihofrat P. Ein treuer Diener seines ungetruen Staates. Wiener Polizeidienst 1901-1938*. (Βιέννη 1984). Ευχαριστώ τον Clemens Heller για αυτή την παραπομπή.

και του 1938, ήταν, και ως κάποιο βαθμό παρέμεινε, σ' όλη του τη ζωή ένας παθιασμένος εθνικιστής Γερμανός, αντιπρόεδρος και αντισημίτης – αν και διαχώρισε τη θέση του για τον εγκλεισμό όλων των Εβραίων σε στρατόπεδα συγκεντρώσεως, όπως πρότειναν οι αντισημίτες σύντροφοί του.⁶⁴ Την ίδια στιγμή ήταν φανατικός αντικληρικός και μάλιστα πολιτικά ανήκε στους φιλελεύθερους: συμμετείχε επίσης στον πιο φιλελεύθερο ημερήσιο τύπο της Βιέννης κατά τη διάρκεια της Πρώτης Δημοκρατίας. Στα γραπτά του ο εθνικισμός και η ευγονική λογική συμβαδίζουν με τον ενθουσιασμό για τη βιομηχανική επανάσταση και, κάτι που εκπλήσσει περισσότερο, είναι ο ενθουσιασμός του για τη δημιουργία από αυτήν ενός σώματος «πολιτών του κόσμου» (*Weltbiirger*)... το οποίο... απομακρυσμένο από τον επαρχιωτισμό των μικρών πόλεων και τους ορίζοντες που περιβάλλονταν από τα καμπαναριά των εκκλησιών, θ' άνοιγε διάπλατα όλη την οικουμένη σε αυτούς που προηγουμένως ήταν φυλακισμένοι στις περιφερειακές γωνιές τους.⁶⁵

Παρόμοια ήταν, λοιπόν, η αντίληψη του «έθνους» και του «εθνικισμού» όπως την έβλεπαν οι φιλελεύθεροι στοχαστές στο μεσοурάνημα του αστικού φιλελευθερισμού, που συνέπιπτε με την εποχή κατά την οποία η «αρχή των εθνότητων» έγινε για πρώτη φορά μείζον ζήτημα στη διεθνή πολιτική. Όπως θα δούμε η «αρχή των εθνότητων» διέφερε σημαντικά ως προς ένα τμήμα της από την ουίλσονική αρχή της αυτοδιάθεσης των εθνών, αρχή που θεωρητικά ασπάζεται και ο λενινισμός και η οποία κυριάρχησε και κυριαρχεί στις συζητήσεις γύρω από αυτά τα ζητήματα από τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα και εφεξής. Η αρχή αυτή δεν ήταν απόλυτη. Ως προς αυτό διέφερε και από τη ριζοσπαστική-δημοκρατική άποψη, όπως είχε τεθεί στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Γαλλικής Επανάστασης που παραθέσαμε πιο πάνω, η οποία συγκεκριμένα απέρριπτε την «αρχή του ορίου». Όμως, στους μικρού μεγέθους λαούς, το δικαίωμα των οποίων για κυ-

64. ό.π., σ. 19

65. ό.π. σ. 30.

ριαρχία και αυτοδιάθεση ήταν εγγυημένο, οι μεγάλοι και πιο αρπακτικοί γείτονές τους δεν τους επέτρεπαν να ασκούν στην πράξη κανένα από αυτά τα δικαιώματα, και μεταξύ των περισσότερων από αυτούς δεν βρίσκονταν πολλοί υποστηρικτές των αρχών του 1795. Φέρνει κανείς στο νου του τα (συντηρητικά) ελεύθερα ορεινά καντόνια της Ελβετίας, τα οποία δεν πρέπει να απείχαν πολύ από τις αντιλήψεις των αναγνωστών του Rousseau που συνέταξε τις Διακηρύξεις των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκείνη την εποχή. Οι μέρες των αριστερών αυτονομιστικών ή κινήματων ανεξαρτησίας σε τέτοιες κοινότητες δεν είχαν έρθει ακόμα.

Από την άποψη του φιλελευθερισμού, και – όπως δείχνει το παράδειγμα του Μαξ και του Ένγκελς, όχι μόνον του φιλελευθερισμού – τα επιχειρήματα υπέρ «του έθνους» ήταν ότι αυτό αντιπροσώπευε ένα στάδιο στην ιστορική ανάπτυξη της ανθρώπινης κοινωνίας· τα επιχειρήματα δε, για την οικοδόμηση κάθε ιδιαίτερου εθνικού κράτους, ασχέτως με τα υποκειμενικά αισθήματα των μελών της ενδιαφερόμενης εθνότητας, ή τις προσωπικές συμπάθειες του παρατηρητή, εξαρτόνταν από το αν μπορούσε να αποδείξει ότι ταίριαζε με ότι προήγαγε την ιστορική εξέλιξη και πρόοδο.⁶⁶ Ο παγκόσμιος θαυμασμός των αστών για τους Σκοτσέζους των ορεινών περιοχών, δεν οδήγησε απ'όσο ξέρω, ούτε έναν συγγραφέα να απαιτήσει γι' αυτούς την ιδιότητα του έθνους – ούτε καν τους πιο συναισθηματικούς που θρηνούσαν για την αποτυχία της παλλινόρθωσης των Στιούαρτ υπό τον Καλό Πρίγκηπα Κάρολο, κύριοι υποστηρικτές του οποίου ήταν άνδρες των φυλών

66. Πρβλ. το γράμμα του Φρειδερίκου Ένγκελς προς τον Μπερνστάιν, 22-5 Φεβρουαρίου 1882. (*Werke*, τόμ. 35, σσ. 278 κ.έ.) για τους Σλάβους των Βαλκανίων: «Ακόμα κι αν αυτά τα παλικάρια ήταν τόσο αξιοθαύμαστα όπως οι Σκοτσέζοι των ορεινών περιοχών που δοξάστηκαν από τον Walter Scott – μια άλλη ομάδα από φοβερούς ζωοκλέφτες – το περισσότερο που μπορούμε να κάνουμε είναι να καταδικάσουμε τους *τρόπους* με τους οποίους η κοινωνία τους μεταχειρίζεται σήμερα. Αν είμασταν στην εξουσία και *εμείς* θα έπρεπε να ασχοληθούμε με τις ληστείες αυτών των συντρόφων, οι οποίες είναι μέρος της κληρονομιάς τους».

των ορεινών περιοχών.

Αν, όμως, ο μόνος ιστορικά δικαιολογημένος εθνικισμός ήταν αυτός που συμβάδιζε με την πρόοδο, δηλαδή που διευρύνε μάλλον παρά περιορίζει την κλίμακα πάνω στην οποία λειτουργούσαν οι ανθρώπινες οικονομίες, κοινωνίες και πολιτισμοί, ποια θα μπορούσε να είναι η άμυνα των μικρών λαών, των μικρών γλωσσών, των μικρών παραδόσεων, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, παρά μια έκφραση συντηρητικής αντίστασης στην αναπόφευκτη προέλαση της ιστορίας; Οι μικροί λαοί, οι μικρές γλώσσες, οι μικροί πολιτισμοί εναρμονίζονταν με την πρόοδο μόνον εφόσον δεχόνταν να είναι υποτελείς σε κάποια μεγαλύτερη ενότητα, ή αποσύρονταν από τη μάχη για να γίνουν μια αποθήκη νοσταλγίας και άλλων συναισθημάτων – με λίγα λόγια, αν αποδέχονταν τη μοίρα των παλαιών οικογενειακών επίπλων που τους παραχώρησε ο Kautsky και την οποία, φυσικά, πολλές από τις μικρές κοινότητες και κουλτούρες του κόσμου φαίνονταν να αποδέχονται. Γιατί, όπως θα σκεφτόταν ο μορφωμένος φιλελεύθερος παρατηρητής, θα έπρεπε οι ομιλούντες τη γαλατική γλώσσα να συμπεριφέρονται διαφορετικά από τους ομιλούντες τη διάλεκτο του Northumberland; Τίποτε δεν τους εμπόδιζε να είναι δίγλωσσοι. Οι συγγραφείς που έγραψαν στις αγγλικές διαλέκτους επέλεξαν το ιδίωμά τους όχι αντιτιθέμενοι στην επικρατούσα εθνική γλώσσα, αλλά με τη συνείδηση ότι και οι δύο είχαν την αξία τους και τη θέση τους. Και αν, με την πάροδο του χρόνου, το τοπικό ιδίωμα θα υποχωρούσε μπροστά στο εθνικό, ή ακόμα θα έσβηνε, όπως ήδη είχε συμβεί σε μερικές περιθωριακές κελτικές γλώσσες (όπως αυτή της Κορνούλης και της Νήσου του Ανθρώπου όπου έπαψαν να μιλούνται στον δέκατο όγδοο αιώνα), τότε, ασφαλώς, αυτό ήταν λυπηρό αλλά ίσως αναπόφευκτο. Δεν θα πέθαιναν χωρίς μοιρολόγια, αλλά μια γενιά που επινόησε την ιδέα και τον όρο του «λαογραφικού» θα μπορούσε να διακρίνει τη διαφορά ανάμεσα στο ζωντανό παρόν και τις επιβιώσεις από το παρελθόν.

Έτσι, για να κατανοήσουμε το «έθνος» της κλασικής φιλελεύθερης εποχής είναι σημαντικό να έχουμε κατά νου ότι η «οικοδόμηση του έθνους», οσοδήποτε κυρίαρχη κι αν ήταν στην ιστορία του δεκά-

του ενάτου αιώνα, ίσχυε μόνον για μερικά έθνη. Και όντως, η αξίωση για εφαρμογή της «αρχής των εθνοτήτων» δεν ήταν καν καθολική. Και ως διεθνές πρόβλημα και ως εσωτερικό πολιτικό πρόβλημα επηρέαζε μόνον ένα περιορισμένο αριθμό λαών ή περιοχών, ακόμα και μέσα σε πολύγλωσσα και πολυεθνικά κράτη, όπως στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, όπου ολοφάνερα ήδη κυριαρχούσε στην πολιτική. Δεν θα ήταν υπερβολικό να λέγαμε ότι, μετά το 1871 – εξαιρώντας πάντοτε την με αργό ρυθμό αποσυντιθέμενη Οθωμανική Αυτοκρατορία – ελάχιστοι άνθρωποι περίμεναν περαιτέρω σημαντικές αλλαγές στο χάρτη της Ευρώπης, και ελάχιστα εθνικά προβλήματα αναγνωρίστηκαν ως ικανά να τις προκαλέσουν, εκτός απο το αιώνιο Πολωνικό Ζήτημα. Και, όντως, έξω από τα Βαλκάνια, η μόνη αλλαγή στον ευρωπαϊκό χάρτη στο διάστημα μεταξύ της δημιουργίας της Γερμανικής Αυτοκρατορίας και του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ήταν ο διαχωρισμός της Νορβηγίας από τη Σουηδία. Επιπλέον, μετά τις εθνικές εξάρσεις και εκστρατείες των χρόνων από το 1848 ως το 1867, δεν θα ήταν υπερβολικό να υποθέσουμε ότι ακόμα και στην Αυστροουγγαρία τα πνεύματα θα ηρεμούσαν. Οπωσδήποτε, αυτό ήταν που περίμεναν οι αξιωματούχοι της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων όταν (μάλλον απρόθυμα) αποφάσισαν να δεχθούν την απόφαση του Διεθνούς Στατιστικού Συνεδρίου στην Αγία Πετρούπολη το 1873 και να συμπεριλάβουν μια ερώτηση για τη γλώσσα στις μελλοντικές απογραφές: πρότειναν, όμως, να αναβάλουν την εφαρμογή της για μετά το 1880, έτσι ώστε αφήνοντας να περάσει κάποιο διάστημα να δοθεί καιρός στην κοινή γνώμη να καταλαγιάσει.⁶⁷ Δεν θα μπορούσαν να είχαν λαθέψει πιο θεαματικά στην πρόγνωση τους.

Φυσικό επακόλουθο είναι επίσης ότι, σ' αυτή την περίοδο τα έθνη και ο εθνικισμός δεν αποτελούσαν μεζονα εσωτερικά προβλήματα για τις πολιτικές οντότητες που είχαν φτάσει το status των «εθνικών κρατών», όσο κι αν ήταν εθνικώς ετερογενή σύμφωνα με τα σύγχρονα

67. Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910*, (Βιέννη, Κολωνία, Γκράτς, 1982).

μέτρα: αποτελούσαν όμως προβλήματα για τις μη-εθνικές αυτοκρατορίες που δεν μπορούν (αναχρονιστικά) να ταξινομηθούν ως «πολυεθνικές». Κανένα από τα ευρωπαϊκά κράτη δυτικά του Ρήνου, μέχρι τώρα, δεν αντιμετώπιζε σοβαρές επιπλοκές σ' αυτό το πεδίο, εκτός από τη Βρετανία που την κατέτρεχε το μόνιμο πρόβλημα του ιρλανδικού ζητήματος. Αυτό δεν σημαίνει ότι οι πολιτικοί δεν ήταν ενήμεροι για τους Καταλανούς ή τους Βάσκους, τους Βρετόνους ή τους Φλαμανδούς, τους Σκοτσέζους και τους Ουαλούς, αλλά ότι τους αντιμετώπιζαν κυρίως ως κάτι που προσέθετε ή αφαιρούσε από την ισχύ κάποιας πολιτικής δύναμης ανά την επικράτεια. Οι Σκοτσέζοι και οι Ουαλοί λειτουργούσαν ως ενισχύσεις στο φιλελευθερισμό, οι Βρετόνοι και οι Φλαμανδοί στον παραδοσιακό καθολικισμό. Φυσικά τα πολιτικά συστήματα των εθνικών κρατών ωφελούνταν ακόμα από την απουσία της εκλογικής δημοκρατίας, η οποία επρόκειτο να υπονομεύσει τη φιλελεύθερη θεωρία και πρακτική του έθνους, όπως επρόκειτο να υπονομεύσει τόσα άλλα στον φιλελευθερισμό του δεκάτου ενάτου αιώνα.

Αυτός είναι ίσως ο λόγος που η σχετική με τον εθνικισμό θεωρητική φιλολογία είναι μικρή την εποχή του φιλελευθερισμού και έχει έναν ανεπίσημο χαρακτήρα. Παρατηρητές όπως ο Mill και ο Renan ήταν αρκετά ανεκτικοί ως προς τα στοιχεία τα οποία δημιουργούσαν το «εθνικό συναίσθημα» – την εθνότητα – παρά την εμμονή των Βικτωριανών με τη «φυλή» – τη γλώσσα, τη θρησκεία, το έδαφος, την ιστορία, τον πολιτισμό και τα υπόλοιπα – επειδή πολιτικώς δεν είχε μεγάλη σημασία, μέχρι τότε, αν κάποιο από αυτά τα στοιχεία θεωρούνταν πιο σημαντικό από τα υπόλοιπα. Αλλά από τη δεκαετία του 1880 και μετά η συζήτηση για «το εθνικό ζήτημα» γίνεται σοβαρή και έντονη, ειδικά μεταξύ των σοσιαλιστών, επειδή ο πολιτικός αντίκτυπος των εθνικών συνθημάτων στις μάζες των πιθανών ή πραγματικών ψηφοφόρων ή υποστηρικτών των μαζικών πολιτικών κινημάτων εξελίχθηκε τώρα σ' ένα ζήτημα άμεσου πρακτικού ενδιαφέροντος. Έτσι οι συζητήσεις για τέτοια ζητήματα όπως τα θεωρητικά κριτήρια της έννοιας του έθνους πολλαπλασιάστηκαν επειδή τώρα πίστευαν ότι κάποια συγκεκριμένη απάντηση δεν θα συνεπαγόταν κάποια ιδιαίτερη

μορφή πολιτικής στρατηγικής, αγώνα και προγράμματος. Αυτό ήταν ένα σημαντικό ζήτημα όχι μόνο για τις κυβερνήσεις που αντιμετώπιζαν διάφορα είδη εθνικών αναταραχών ή απαιτήσεων, αλλά και για τα πολιτικά κόμματα που επεδίωκαν να κινητοποιήσουν το εκλογικό σώμα βάσει εθνικών, μη εθνικών ή αντατού εθνικών εκκλήσεων. Για τους σοσιαλιστές στην Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη είχε μεγάλη διαφορά σε πια θεωρητική βάση θα οριζόταν το έθνος και το μέλλον του. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, όπως ο Mill και ο Renan, είχαν αντιμετωπίσει παρόμοια ζητήματα ως περιθωριακά. Στη Δεύτερη Διεθνή τέτοιες συζητήσεις βρισκόνταν στο επίκεντρο, και ένας αστερισμός εξεχουσών προσωπικοτήτων, ή προσωπικοτήτων που διακρίθηκαν στην πορεία, συνέβαλαν με σημαντικά κείμενα σ' αυτές: οι Kautsky, Luxemburg, Bauer, Λένιν και Στάλιν. Αλλά αν τέτοια ζητήματα απασχολούσαν τους μαρξιστές θεωρητικούς, ήταν επίσης ζήτημα οξείας πρακτικής σπουδαιότητας για τους, ας πούμε, Κροάτες και Σέρβους, «Μακεδόνες» και Βουλγάρους, αν η εθνικότητα των Σλάβων του Νότου καθοριζόταν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.⁶⁸

Έτσι, η «αρχή των εθνοτήτων» την οποία συζητούσαν οι διπλωμάτες και η οποία άλλαξε το χάρτη της Ευρώπης στην περίοδο από το 1830 ως το 1878 ήταν διαφορετική από το πολιτικό φαινόμενο του εθνικισμού που γινόταν όλο και περισσότερο κεντρικό θέμα στην εποχή του ευρωπαϊκού εκδημοκρατισμού και της πολιτικής των μαζών. Στις μέρες του Mazzini δεν είχε σημασία αν, για το μεγάλο μέρος των Ιταλών, το Risorgimento δεν υπήρχε, ούτως ώστε, όπως παραδέχθηκε ο Massimo d'Azeglio στην περίφημη φράση του: «Έχουμε κάνει την Ιταλία, τώρα πρέπει να κάνουμε τους Ιταλούς».⁶⁹ Δεν είχε καν σημασία για εκείνους που παρατηρούσαν «το Πολωνικό Ζήτημα» το ότι πιθανώς οι περισσότεροι χωρικοί που μιλούσαν την πολωνική γλώσσα (για να μην αναφέρουμε το τρίτο του πληθυσμού της παλιάς

68. Πρβλ. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca και Λονδίνο 1984), σσ. 76-86.

69. Ειπώθηκε στην πρώτη σύνοδο της Βουλής του νέου ενωμένου ιταλικού βασιλείου (E. Latham, *Famous Sayings and Their Authors*, Ντιτρόιτ, 1970).

προ του 1772 Rzeczpospolita που μιλούσαν άλλα ιδιώματα) δεν αισθάνονταν ακόμα ότι ήταν εθνικιστές Πολωνοί, όπως παραδέχθηκε ο τελικός ελευθερωτής της Πολωνίας, Συνταγματάρχης Pilsudski στη φράση του: «Το κράτος κάνει το έθνος και όχι το έθνος το κράτος».⁷⁰ Αλλά μετά το 1880 είχε όλο και περισσότερη σημασία πώς ένιωθαν οι απλοί άνδρες και γυναίκες για την εθνικότητά τους. Ως εκ τούτου είναι σημαντικό να λάβουμε υπόψη τη συμπεριφορά και τα συναισθήματα των απλών ανθρώπων της προ-βιομηχανικής κοινωνίας, πάνω στους οποίους η καινοφανής έκκληση του πολιτικού εθνικισμού θα μπορούσε να στηριχθεί. Στο επόμενο κεφάλαιο θα ασχοληθούμε με αυτό.

70. H. Roos, *A History of Modern Poland*, (Λονδίνο, 1966), σ. 48.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2:

Λαϊκός πρωτο-εθνικισμός

Γιατί και πώς, μια έννοια τόσο απομακρυσμένη από την πραγματική εμπειρία των περισσότερων ανθρώπων όντων, όπως ο «εθνικός πατριωτισμός» έγινε τόσο ισχυρή πολιτική δύναμη τόσο γρήγορα; Είναι βέβαιο πως δεν αρκεί να επικαλεστούμε την οικουμενική εμπειρία των ανθρώπων όντων που ανήκουν σε ομάδες οι οποίες αναγνωρίζουν η μία την άλλη ως μέλη «συλλογικοτήτων» ή κοινοτήτων και κατά συνέπεια αναγνωρίζουν τους άλλους σαν ξένους. Το πρόβλημα που τίθεται ενώπιόν μας πηγάζει από το γεγονός ότι το σύγχρονο έθνος, είτε ως κράτος είτε ως σώμα ανθρώπων που φιλοδοξούν να σχηματίσουν ένα τέτοιο κράτος, διαφέρει στο μέγεθος, την κλίμακα και τη φύση του από τις πραγματικές κοινότητες με τις οποίες τα ανθρώπινα όντα έχουν ταυτισθεί κατά τη διάρκεια της ιστορίας, και έχει εντελώς διαφορετικές απαιτήσεις. Σύμφωνα με την έκφραση του Benedict Anderson είναι μια «κατά φαντασίαν κοινωνία», και αναμφίβολα αυτή μπορεί να διασκευασθεί για να πληρώσει το συναισθηματικό κενό που αφήνει η υποχώρηση ή η αποσύνθεση, ή η έλλειψη δυνατότητας να υπάρξουν μέσα σ' αυτό *πραγματικές* ανθρώπινες κοινότητες και δίκτυα· παραμένει όμως ακόμη το ερώτημα, γιατί οι άνθρωποι, αφού έχασαν τις πραγματικές κοινότητες, θα έπρεπε να φαντάζονται αυτόν τον ιδιαίτερο τύπο αναπλήρωσής τους. Ένας λόγος μπορεί να είναι το γεγονός ότι σε πολλά μέρη του κόσμου, τα κράτη και τα εθνικά κινήματα θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν κάποιες παραλλαγές των συναισθημάτων της συλλογικής ένταξης, που ήδη υπήρχαν και θα μπορούσαν ενδεχομένως να λειτουργήσουν σε μία μακροπολιτική κλίμακα που θα ταίριαζε στα σύγχρονα κράτη και έθνη. Θα ονομάσω αυτούς τους δεσμούς «πρωτο-εθνικούς».

Αυτοί οι δεσμοί είναι δύο ειδών. Πρώτον, υπάρχουν υπερ-τοπικές μορφές λαϊκής ταύτισης οι οποίες υπερβαίνουν αυτές που ορίζουν τους πραγματικούς χώρους όπου οι άνθρωποι πέρασαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους: όπως η Παρθένος Μαρία συνδέει τους πιστούς της Νεάπολης, με έναν ευρύτερο κόσμο, ακόμη και αν για πάρα πολλούς λόγους επηρεάζει τους ανθρώπους της Νεάπολης συλλογικά, ενώ ο Άγιος Ιανουάριος, το αίμα του οποίου ρέπει (και, με ένα αιωνίως εξασφαλισμένο θαύμα συμβαίνει) να υγροποιείται για να μην συμβεί κανένα κακό στην πόλη, σχετίζεται πολύ πιο άμεσα με αυτήν. Δεύτερον, υπάρχουν οι πολιτικοί δεσμοί και τα λεξιλόγια επιλεγμένων ομάδων που συνδέονται πιο άμεσα με τα κράτη και τους θεσμούς, και έχουν την ικανότητα τελικά να γενικεύονται, να διευρύνονται και να εκλαϊκεύονται. Αυτοί έχουν κάτι περισσότερο κοινό με το σύγχρονο «έθνος». Μολαταύτα, δεν νομιμοποιείται η ταύτιση του σύγχρονου εθνικισμού μ' αυτούς τους δεσμούς, παρά τον ισχυρισμό ότι αποτελεί προέκτασή τους, επειδή αυτοί δεν είχαν και δεν έχουν απαραίτητως σχέση με την ενότητα του εδαφικού πολιτικού οργανισμού που αποτελεί αποφασιστικό κριτήριο αυτού που αντιλαμβανόμαστε σήμερα ως «έθνος».

Ας πάρουμε δύο μόνο προφανή παραδείγματα. Μέχρι το 1945, και λίγο πολύ μέχρι σήμερα, αυτοί που μιλούσαν τις γερμανικές διαλέκτους και ειδικότερα η ελίτ που χρησιμοποιούσε την καθιερωμένη γραπτή μορφή της γερμανικής γλώσσας, είχαν εγκατασταθεί όχι μόνον στην κυρίως περιοχή τους στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά και σε περιοχές αγροτικών οικισμών σε όλη την Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ως ηγετικές τάξεις, ως αστοί· για να μην αναφερθούμε στις μικρές αποικίες που σχηματίζουν τη θρησκευτική διασπορά στην Αμερική. Αυτοί διασκορπίστηκαν μέσα από μια σειρά κατακτήσεων, μεταναστεύσεων και αποικισμού από τον ενδέκατο ως το δέκατο όγδοο αιώνα, προς την ανατολή μέχρι τον κάτω Βόλγα. (Παραλείπουμε το σχετικά διαφορετικό φαινόμενο της μεταναστεύσεως του δεκάτου ενάτου αιώνα). Όλοι αυτοί, βεβαίως, θεωρούσαν τους εαυτούς τους κατά κάποιον τρόπο «Γερμανούς» για να διακρίνονται από άλλες ομάδες ανάμεσα στις οποίες ζούσαν. Τώρα, ενώ υπήρξαν συχνά

προστριβές ανάμεσα στους ντόπιους Γερμανούς και άλλες εθνικές ομάδες, ιδιαίτερα όπου οι Γερμανοί μονοπωλούσαν μερικές ουσιώδεις λειτουργίες, π.χ. όπως η άρχουσα τάξη των γαιοκτημόνων στην περιοχή της Βαλτικής, δεν γνωρίζω καμία άλλη περίπτωση πριν από το δέκατο ένατο αιώνα όπου να ανέκυψε ένα μείζον πολιτικό πρόβλημα επειδή αυτοί οι Γερμανοί βρέθηκαν να ζουν κάτω από μη-γερμανούς ηγεμόνες. Ακόμη, ενώ οι Εβραίοι, διασκορπισμένοι ανά τον κόσμο για μερικές χιλιετίες, ουδέποτε έπαυσαν να αυτοαναγνωρίζονται, οπουδήποτε κι αν βρίσκονταν ως μέλη ενός εκλεκτού λαού που ξεχώριζε εντελώς από τα διάφορα φύλα των άπιστων, ανάμεσα στους οποίους ζούσαν, σε κανένα στάδιο, τουλάχιστον από την επιστροφή τους από τη βαβυλωνιακή αιχμαλωσία, δεν φαίνεται αυτό να υποδεικνυε κάποια σοβαρή επιθυμία για ένα εβραϊκό πολιτικό κράτος, πόσο μάλλον ένα εδαφικό κράτος, έως ότου εφευρέθηκε ο εβραϊκός εθνικισμός, στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα, σε αναλογία με τον καινοφανή δυτικό εθνικισμό. Είναι εντελώς αθέμιτο να ταυτίζουμε τους δεσμούς των Εβραίων με την προγονική γη του Ισραήλ, το όφελος που πηγάζει από τα προσκνήματα εκεί, ή την ελπίδα για επιστροφή εκεί όταν έλθει ο Μεσσίας – εφόσον αυτός προφανώς δεν είχε έλθει σύμφωνα με την άποψη των Εβραίων – με την επιθυμία να συγκεντρωθούν όλοι οι Εβραίοι σε ένα σύγχρονο εδαφικό κράτος ευρισκόμενο στους αρχαίους Αγίους Τόπους. Θα μπορούσε επίσης κάποιος να ισχυρισθεί ότι οι καλοί μουσουλμάνοι, μεγαλύτερη φιλοδοξία των οποίων είναι να κάνουν το προσκνήμα στη Μέκκα, με το να το πραγματοποιήσουν προτίθενται πραγματικά να ανακηρυχθούν πολίτες αυτής της χώρας που τώρα είναι η Σαουδική Αραβία.

Σε τι ακριβώς συνίσταται ο λαϊκός πρωτο-εθνικισμός; Το ερώτημα είναι αφάνταστα δύσκολο, εφόσον προϋποθέτει την ανακάλυψη των συναισθημάτων των αναλφάβητων που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού πριν από τον εικοστό αιώνα. Είμαστε πληροφορημένοι για τις ιδέες εκείνου του τμήματος των εγγράμματων οι οποίοι έγραφαν και διάβαζαν – ή τουλάχιστον κάποιων από αυτούς – αλλά είναι ασφαλώς αθέμιτο να συνάγουμε συμπεράσματα από την ελίτ για τις μάζες, από τους εγγράμματους για τους

αγράμματους, αν και οι δύο κόσμοι δεν μπορούν να διαχωριστούν εντελώς αφού ο γραπτός λόγος επηρέασε τις ιδέες αυτών που μόνο μιλούσαν.¹ Οι αντιλήψεις του Herder για τον Volk (λαό) δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως απόδειξη των σκέψων των χωρικών της Βεσθαλίας. Ένα παράδειγμα μπορεί να διαφωτίσει για το πόσο ευρύ μπορούσε να είναι αυτό το χάσμα μεταξύ των εγγραμμάτων και των αγραμμάτων.

Οι Γερμανοί που σχημάτισαν την τάξη των φεουδαρχών γαιοκτημόνων καθώς επίσης και των αστών και μορφωμένων στη Βαλτική, αισθάνονταν φυσικά ότι «η εθνική εκδίκηση συνέχιζε να επικρέμεται ως δαμόκλειος σπάθη πάνω από τα κεφάλια τους», εφόσον, όπως τόνισε ο Christian Kelch στη Λιβονική Ιστορία του το 1695, οι εσθονοί και λετονοί χωρικοί είχαν πολλούς λόγους για να τους μισούν («Selbige zu hassen wohl Ursache gehabt»). Αλλ' όμως δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι οι εσθονοί χωρικοί σκέφτονταν με τέτοιους εθνικούς όρους. Πρώτα-πρώτα δεν φαίνεται ότι θεωρούσαν τους εαυτούς τους ως μία εθνο-γλωσσική ομάδα. Η λέξη «Εσθονός» χρησιμοποιήθηκε μόνον μετά τη δεκαετία του 1860. Προηγουμένως οι χωρικοί απλώς αποκαλούσαν τον εαυτό τους «maarahvas», δηλαδή «ανθρώπους της εξοχής». Δεύτερον, η λέξη *saks* (Σάξων) είχε την κυρίαρχη σημασία «κύριος» ή «αφέντης» και η σημασία «Γερμανός» ήταν δευτερεύουσα. Έχει υποστηριχθεί αληθοφανώς (από έναν εξέχοντα εσθονό ιστορικό) ότι όπου οι (γερμανοί) μορφωμένοι ερμήνευαν τις αναφορές σε έγγραφα ως «Γερμανός», οι χωρικοί πιθανότατα εννοούσαν απλώς «κύριος» ή «αφέντης»:

Από το τέλος του δεκάτου ογδόου αιώνα οι τοπικοί κληρικοί και υπάλληλοι μπορούσαν να διαβάσουν τις εργασίες των διαφωτιστών για την κατάκτηση της Εσθονίας (οι χωρικοί δεν διάβαζαν τέτοια βιβλία) και έτειναν να ερμηνεύουν τα λόγια των χωρικών με έναν τρόπο που ταίριαζε στον δικό τους τρόπο σκέψης.²

1. Βλ. Roger Chartier, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France* (Πρίνστον 1987), εισαγωγή· επίσης E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (Λονδίνο 1984), σσ. 39-42, για τις σχέσεις λαϊκής και ηγεμονικής κουλτούρας.

2. Στοιχεία και αποσπάσματα από τον Juhan Kahks' "*Peasants' movements*

Γι' αυτό ας αρχίσουμε με μία από τις ελάχιστες προσπάθειες που έγιναν για την καθιέρωση της σκέψης εκείνων που σπανίως διαμορφώνουν συστηματικά απόψεις πάνω σε δημόσια ζητήματα και ποτέ δεν τις καταγράφουν, όπως το βιβλίο του Michael Cherniavsky *Tsar and People*.³ Σ' αυτό το βιβλίο ο Cherniavsky εξετάζει, μεταξύ άλλων ζητημάτων, την έννοια της «Αγίας Ρωσίας» ή «της αγίας ρωσικής γης», έναν όρο με τον οποίο βρήκε ν' αντιστοιχούν σχετικά λίγοι, εκ των οποίων πλησιέστερος είναι το «Αγία Ιρλανδία». Θα μπορούσε ίσως να έχει προσθέσει το «das heil'ge Land Tirol» (Η αγία γη του Τιρόλου) για μια ενδιαφέρουσα σύγκριση και αντίθεση.

Αν ακολουθήσουμε τον Cherniavsky, ένας τόπος δεν μπορούσε να γίνει «άγιος» μέχρις ότου μπορέσει να προβάλει μιαν ενιαία απαίτηση στην παγκόσμια οικονομία της σωτηρίας, δηλαδή στην περίπτωση της Ρωσίας μέχρι τα μέσα του δεκάτου πέμπτου αιώνα οπότε έγινε η απόπειρα για συνένωση των εκκλησιών και η πτώση της Κωνσταντινούπολης που έθεσε τέλος στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, αφήνοντας τη Ρωσία ως τη μόνη ορθόδοξη χώρα στον κόσμο και τη Μόσχα ως την Τρίτη Ρώμη, δηλαδή ως τη μόνη πηγή σωτηρίας για την ανθρωπότητα. Τουλάχιστον αυτή ήταν η άποψη του Τσάρου. Παρόμοιοι όμως συλλογισμοί, για να είμαστε ακριβείς δεν είναι συναφείς, γιατί αυτή η φράση δεν χρησιμοποιήθηκε ευρέως μέχρι την εποχή των αναταραχών στις αρχές του δεκάτου εβδόμου αιώνα, όταν ο Τσάρος και το κράτος ουσιαστικά εξαφανίστηκαν. Πράγματι, ακόμη κι αν υπήρχαν, δεν θα είχαν συμβάλει στη χρήση της φράσης αφού είτε ο Τσάρος, είτε η γραφειοκρατία, η Εκκλησία ή οι ιδεολόγοι της μοσχοβίτικης εξουσίας ουδέποτε εμφανίστηκαν να την έχουν χρησιμοποιήσει πριν ή μετά

and national movements in the history of Europe», (*Acta Universitatis Stockholmensis. Studia Baltica Stockholmensia*, 2, 1985). «National movements in the Baltic Countries during the 19th century», σσ. 15-16.

3. Michael Cherniavsky, *Tsar and People. Studies in Russian Myths* (New Haven και Λονδίνο 1961). Βλ. επίσης Jeffrey Brooks, *When Russia Learned to Read* (Πρίνστον 1985), κεφ. VI, "Nationalism and national identity", ειδ. σσ. 213-32.

από την εποχή των αναταραχών.⁴ Εν συντομία, η Αγία Ρωσία ήταν ένας λαϊκός όρος που προφανώς εξέφραζε ιδέες του λαού. Η χρήση του φανερώνεται στα έπη των Κοζάκων του Ντον, των μέσων του δεκάτου εβδόμου αιώνα, όπως η «Ποιητική ιστορία της πολιορκίας του Αζόφ» (από τους Τούρκους). Εδώ οι πολιορκημένοι κοζάκοι τραγουδούν:

«Δεν θα ξαναβρεθούμε ποτέ στην Αγία Ρωσία. Ο αμαρτωλός θάνατός μας φτάνει στις ερήμους. Πεθαίνουμε για τις θαυματοργές σας εικόνες, για τη χριστιανική πίστη, για το όνομα του Τσάρου και για όλο το μοσχοβίτικο κράτος».⁵

Η αγία ρωσική γη συνεπώς ορίζεται από τις ιερές εικόνες, την πίστη, τον Τσάρο, το κράτος. Είναι ένας δυναμικός συνδυασμός, και όχι μόνον επειδή οι εικόνες, δηλαδή ορατά σύμβολα όπως οι σημαίες, είναι ακόμη οι πιο διαδεδομένες μέθοδοι για να απεικονίσουν αυτό που δεν μπορεί να απεικονισθεί. Και η Αγία Ρωσία είναι αναμφισβήτητα μια λαϊκή, μια ανεπίσημη δύναμη, που δεν έχει δημιουργηθεί άνωθεν. Ας εξετάσουμε, όπως κάνει ο Cherniavsky, με εκείνη την οξυδέρκεια και λεπτότητα που του δίδαξε ο δάσκαλός του ο Ernst Kantorowicz⁶ τη λέξη «Ρωσία». Η αυτοκρατορία των Τσάρων, η πολιτική ενότητα, ήταν η *Rossija*, ένας νεολογισμός του δεκάτου έκτου - δεκάτου εβδόμου αιώνα, που επισημοποιήθηκε από τον Μεγάλο Πέτρο και μετά. Η αγία γη της Ρωσίας ήταν πάντοτε η αρχαία *Rus*. Για να είναι κανείς Ρώσος ακόμη και μέχρι σήμερα πρέπει να είναι *Russky*. Καμία λέξη που προήλθε από την επίσημη *Rossija* – και πολλές δοκιμάστηκαν να ταξινομηθούν στον δέκατο όγδοο αιώνα – δεν κατάφερε να γίνει αποδεκτή ως περιγραφή του ρωσικού λαού ή έθνους, ή των μελών του. Το να είναι κανείς *Russky*, όπως μας υπενθυμίζει ο Cherniavsky, ήταν εναλλασσόμενο με το να είναι κανείς μέλος της περιέργης δυάδας

4. Cherniavsky, *Tsar and People*, σσ. 107, 114.

5. ό.π. σ. 113.

6. Βλ. τον πρωτοπόρο Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies. A Study in Medieval Political Theology*, (Πρίνστον 1957).

krestianin-christianin (χωρικός-χριστιανός) και με το να είναι ένας «αληθινός πιστός» ή ορθόδοξος. Αυτή η ουσιώδης δημώδης και λαϊκή αίσθηση της αγιότητας της Ρωσίας ενδέχεται να ανταποκρίνεται, ή όχι, στο σύγχρονο έθνος. Στη Ρωσία, η ταύτιση της με την κεφαλή της Εκκλησίας αλλά και του κράτους διευκόλυνε επίσης την ταύτιση της παραπάνω ουσιώδους αίσθησης με το σύγχρονο κράτος. Στην αγία γη του Τιρόλου προφανώς δεν συνέβαινε το ίδιο, εφόσον ο μετα-τριαϊνικός συνδυασμός της γης - εικόνων - πίστεως - αυτοκράτορα - κράτους ευνοούσε τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία και τον Αψβούργο Κάιζερ (είτε υπό αυτό τον τίτλο ή ως Κόμη του Τιρόλου) εναντίον της καινοφανούς ιδέας ενός γερμανικού ή αυστριακού ή οποιουδήποτε άλλου «έθνους». Θα πρέπει να θυμόμαστε ότι οι χωρικοί του Τιρόλου ξεγέρθηκαν το 1809 όχι τόσο εναντίον των Γάλλων όσο εναντίον των γειτόνων Βαυαρών. Πάντως, είτε μπορεί είτε όχι «ο λαός της αγίας γης» να ταυτισθεί με το μεταγενέστερο έθνος, η ιδέα σαφώς προϋπάρχει αυτού.

Επιπλέον, παρατηρούμε ότι απουσιάζουν από τα διακριτικά γνωρίσματα της Αγίας Ρωσίας, του Αγίου Τιρόλου και ίσως της Αγίας Ιρλανδίας, δύο στοιχεία τα οποία σήμερα συνδέουμε στενά, αν όχι αποκλειστικά, με τους ορισμούς του έθνους: τη γλώσσα και την εθνικότητα.

Τι γίνεται με τη γλώσσα; Δεν είναι η γλώσσα το κατεξοχήν στοιχείο που ξεχωρίζει τον ένα λαό από κάποιον άλλο, «εμάς» από «αυτούς», τα αληθινά ανθρώπινα όντα από τους βαρβάρους που δεν μπορούν να ομιλούν μία αυθεντική γλώσσα αλλά παράγουν μόνον ακατανόητους θορύβους; Δεν μαθαίνει ο κάθε αναγνώστης της Βίβλου για τον Πύργο της Βαβέλ, και πώς ο φίλος ξεχώριζε από τον εχθρό από τη σωστή προφορά της λέξης «shibboleth»; Δεν διέκριναν μ' αυτό τον τρόπο οι Έλληνες τους εαυτούς τους πρωτο-εθνικά από την υπόλοιπη ανθρωπότητα, τους «βαρβάρους»; Δεν συνιστά η άγνοια της γλώσσας μιας άλλης ομάδας το πιο προφανές φράγμα στην επικοινωνία και, συνεπώς, τον πιο εμφανή καθορισμό των ορίων που διαχωρίζουν τις ομάδες: ούτως ώστε η δημιουργία ή η ομιλία μιας ιδιαίτερης αργότ χρησιμεύει ακόμη για να χαρακτηρίζονται κάποιοι άνθρωποι ως μέλη

μιας υποκουλτούρας που επιθυμεί να διαχωρίζεται από άλλες υποκουλτούρες ή από την κοινωνία εν γένει;

Δύσκολα μπορεί κανείς να αρνηθεί ότι άνθρωποι που μιλούν ακατανόητες μεταξύ τους γλώσσες, και οι οποίοι ζουν ο ένας δίπλα στον άλλο θα αναγνωρίσουν ότι αυτοί μιλούν μια γλώσσα, και ότι τα μέλη άλλων κοινοτήτων μιλούν άλλες γλώσσες ή τουλάχιστον ότι δεν μιλούν τη δική τους γλώσσα (ως *βαρβάρους*, ή ως *nemci* κατά την ορολογία των Σλάβων). Αλλά όμως το ζήτημα δεν είναι αυτό. Το ζήτημα είναι, εάν τέτοιοι γλωσσικοί φραγμοί πιστεύεται ότι διαχωρίζουν οντότητες που θα μπορούσαν να θεωρηθούν πιθανές εθνότητες ή έθνη, και όχι απλώς ομάδες που συμβαίνει να έχουν δυσκολία στο να κατανοήσουν τις λέξεις αλλήλων. Αυτό το ζήτημα μας οδηγεί στο πεδίο των ερευνών για τη φύση των καθομιλουμένων γλωσσών και τη χρήση τους ως κριτηρίου για τη συμμετοχή σε κάποια ομάδα. Ερευνώντας αυτά τα δύο πρέπει, και πάλι, να προσέξουμε να μην συγχέουμε τις συζητήσεις των λογίων, που τυχαίνει να είναι σχεδόν οι μοναδικές μας πηγές, με εκείνες των αμόρφωτων ανθρώπων, και να μην ερμηνεύουμε αναχρονιστικά το παρελθόν με βάση τις αντιλήψεις του εικοστού αιώνα.

Οι μη-λόγιες καθομιλούμενες γλώσσες είναι πάντοτε ένα σύμπλεγμα τοπικών παραλλαγών ή διαλέκτων που αλληλοεπικοινωνούν με κυμαινόμενους βαθμούς ευκολίας ή δυσκολίας, που εξαρτώνται από τη γεωγραφική γειννίαση ή πρόσβαση. Μερικές, ιδιαίτερα σε ορεινές περιοχές που επιτείνουν την απομόνωση, μπορεί να είναι τόσο ακατανόητες σαν να ανήκαν σε μια διαφορετική γλωσσική οικογένεια. Υπάρχουν ανέκδοτα, στις αντίστοιχες χώρες, για τις δυσκολίες που έχουν οι Βόρειοι Ουαλοί να κατανοήσουν την γλώσσα των κατοίκων της Νοτίας Ουαλίας, ή οι Αλβανοί Γκέγκηδες στην κατανόηση της τοσκικής διαλέκτου. Για τους φιλόλογους το γεγονός ότι η καταλανική γλώσσα πλησιάζει περισσότερο προς τη γαλλική παρά προς τη βασκική γλώσσα, μπορεί να είναι ουσιώδης, αλλά για έναν νορμανδό ναύτη που βρέθηκε στο Bayonne ή το Port Bou ίσως η τοπική γλώσσα, στο πρώτο της άκουσμα, να είναι εξίσου δυσνόητη. Μέχρι και σήμερα, μορφωμένοι άνθρωποι με μητρική τους γλώσσα τη γερμανική, από το Κίελο, ας πούμε, μπορεί να συναντούν πολύ μεγάλη δυσκολία

στο να κατανοήσουν έστω και τους μορφωμένους Γερμανούς της Ελβετίας που μιλούν την απλή γερμανική διάλεκτο, η οποία είναι το σύνηθες μέσον της προφορικής τους επικοινωνίας.

Έτσι στην εποχή πριν από τη γενίκευση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν υπήρχε και δεν θα μπορούσε να υπάρξει καμία ομιλούμενη «εθνική» γλώσσα εκτός από τέτοια λογοτεχνικά ή διοικητικά ιδιώματα όπως αυτά γράφονταν, ή επινοούνταν ή διασκευάζονταν για προφορική χρήση, είτε ως μία *lingua franca** με την οποία οι ομιλούντες τις διαλέκτους μπορούσαν να επικοινωνούν ή – ίσως πιο σχετικό με το θέμα μας – για να απευθύνονται σε λαϊκά ακροατήρια ξεπερνώντας τα σύνορα των διαλέκτων όπως π.χ. οι ιεροκήρυκες ή οι ραψωδοί, που απήγγελαν τραγούδια και ποιήματα, κοινά σε μια ευρύτερη πολιτιστική περιοχή.⁷ Η έκταση αυτής της περιοχής με την ενδεχόμενη δυνατότητα επικοινωνίας μπορούσε να διαφέρει σημαντικά. Είναι σχεδόν βέβαιο πως θα ήταν ευρύτερη για όσους ανήκαν στην ελίτ, των οποίων το πεδίο δράσεως και οι ορίζοντες ήταν λιγότερο εντοπισμένες, απ' όσο, ας πούμε, των χωρικών. Είναι δύσκολο να συλλάβουμε, για κάποια περιοχή που εκτείνεται σε αρκετά μεγάλη γεωγραφική έκταση, μιαν αυθεντικά ομιλούμενη «εθνική γλώσσα» που εξελίχθηκε πάνω σε μία καθαρά προφορική βάση, άλλην από μια pidgin** ή

7. Η πιο χρήσιμη εισαγωγή σ' αυτό το σύμπλεγμα των ζητημάτων είναι του Einar Haugen, "Dialect, language, nation" (*American Anthropologist*, 68, 1966, σσ. 922-35). Για το συγκριτικά πρόσφατο πεδίο της κοινωνιογλωσσολογίας, πρβλ. J. A. Fishman (επιμ.), *Contributions to the Sociology of Language*, 2 τομ. (Χάγη - Παρίσι 1972), ειδικότερα το κεφάλαιο του επιμελητή της έκδοσης "The Sociology of language: an interdisciplinary social science approach to language in society" στον τομ. 1. Για μια συγκεκριμένη μελέτη της γλωσσικής ανάπτυξης / διάθρωσης από έναν πρωτοπόρο Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen von 1800 bis 1950* (Μόναχο 1952).

* Η γλώσσα των εμπορικών συναλλαγών σε περιοχές όπου ομιλούνται πολλές διαφορετικές γλώσσες (Σ.τ.Μ.)

** Παρεμφαταμένες γλώσσες που προήλθαν από τη συνδιαλλαγή των ευρωπαϊκών εμπόρων και των ιθαγενών, όπως π.χ. στη Δυτική Αφρική και στην Άπω Ανατολή. (Σ.τ.Μ.)

lingua franca (η οποία είναι πιθανόν, φυσικά, να διαμορφωθεί τελικά σε μια γλώσσα για όλες τις χρήσεις). Με άλλα λόγια, η πραγματική «μητρική γλώσσα», δηλαδή το ιδίωμα που έμαθαν τα παιδιά από αγράμματες μητέρες και μιλούσαν καθημερινά, βεβαίως δεν ήταν μια «εθνική γλώσσα» υπό οποιαδήποτε έννοια.

Όπως έχω ήδη υπαινιχθεί αυτό δεν αποκλείει μια κάποια λαϊκή πολιτισμική ταύτιση με μια γλώσσα, ή με ένα σύμπλεγμα σαφώς συγγενών διαλέκτων, που χαρακτηρίζει ένα σύνολο κοινοτήτων και τις διαχωρίζει από τους γείτονές τους, όπως συμβαίνει στην περίπτωση αυτών που ομιλούν την συγγρική γλώσσα. Και στο βαθμό που αυτό μπορεί να συμβαίνει, ο εθνικισμός μιας μεταγενέστερης περιόδου μπορεί να έχει γνήσιες λαϊκές γλωσσικές πρωτο-εθνικές ρίζες. Αυτή μπορεί να είναι ασφαλώς και η περίπτωση των Αλβανών, οι οποίοι ζουν κάτω από ανταγωνιστικές πολιτισμικές επιρροές από την εποχή της κλασικής αρχαιότητας, και, κατανέμονται σε τρεις ή (αν συμπεριλάβουμε την τοπική ισλαμική λατρεία των Μπεκτασί) ακόμα και σε τέσσερις αντίπαλες θρησκείες: τον ισλαμισμό, την ορθοδοξία και τον ρωμαιοκαθολικισμό. Ήταν φυσικό οι πρωτοπόροι του αλβανικού εθνικισμού να αναζητήσουν μια αλβανική πολιτισμική ταυτότητα στη γλώσσα, εφόσον η θρησκεία, και στην πραγματικότητα οτιδήποτε άλλο στην Αλβανία, φαινόταν να διαιρεί παρά να ενώνει.⁸ Αλλά ακόμα και σε μια περίπτωση που φαίνεται τόσο ξεκάθαρη θα πρέπει να προσέξουμε ώστε να μην επαναπαυθούμε τόσο πολύ στις απόψεις που εκφράστηκαν από τους εγγράμματους. Δεν είναι καθόλου σαφές υπό ποιάν έννοια, ή ακόμα σε ποιο βαθμό, οι απλοί Αλβανοί στα τέλη του δεκάτου ενάτου και τις αρχές του εικοστού αιώνα, θεωρούσαν τους

8. «Τα μεγάλα ονόματα αυτής της λογοτεχνίας... δεν δοξάζουν ποτέ τη θρησκεία μέσα στα έργα τους: απεναντίας, δεν χάνουν καμία ευκαιρία για να σιγματίσουν την εχθρική δράση των διαφόρων κληρικών εναντίον της εθνικής ενότητας... Φαίνεται ότι (η έρευνα της πολιτισμικής ταυτότητας)... πρέπει να γίνει ουσιαστικά γύρω από το πρόβλημα της γλώσσας». Christian Gut στο *Groupe de Travail sur l' Europe Centrale et Orientale*. (*Bulletin d' Information* no 2, Ιούνιος 1978, σ. 40 (Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι).

εαυτούς τους Αλβανούς ή αναγνώριζαν μια συγγένεια μεταξύ τους. Όταν είπαν στον οδηγό της Edith Durham, ένα νέο από τις ορεινές περιοχές του βορρά, ότι οι Αλβανοί στο νότο είχαν ορθόδοξες εκκλησίες, είπε: «δεν είναι χριστιανοί αλλά τσόκοι», κάτι που δεν υπονοεί κάποια ισχυρή αίσθηση συλλογικής ταυτότητας, καθώς επίσης «δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε τον ακριβή αριθμό των Αλβανών που ήρθαν στις Ηνωμένες Πολιτείες, επειδή οι πρώτοι μετανάστες συχνά δεν αναγνώριζαν τους εαυτούς τους ως Αλβανούς». ⁹ Επιπλέον, ακόμα και οι υπέρμαχοι της εθνότητας σ' αυτή τη χώρα των αντιμαχόμενων φυλών και αρχόντων επικαλούνταν άλλα πιο πειστικά επιχειρήματα για την ενότητά τους πριν επικαλεστούν τη γλώσσα. Όπως το έθεσε ο Naïm Frashëri (1846-1900): «Όλοι μας αποτελούμε μια μοναδική φυλή, μια μοναδική οικογένεια· έχουμε ένα αίμα και μια γλώσσα». ¹⁰ Η γλώσσα, αν και όχι απούσα, ερχόταν τελευταία.

Συνεπώς οι εθνικές γλώσσες είναι σχεδόν πάντοτε κατά το ήμισυ τεχνητά κατασκευάσματα και περιστασιακά όπως η σύγχρονη εβραϊκή γλώσσα, κυριολεκτικά επινοημένες. Είναι το αντίθετο από αυτό που η εθνικιστική μυθολογία τις θεωρεί ότι είναι, δηλαδή οι αρχέγονες βάσεις του εθνικού πολιτισμού και οι μήτρες του εθνικού πνεύματος. Συνήθως πρόκειται για προσπάθειες να επινοηθεί ένα τυποποιημένο ιδίωμα από μία πολλαπλότητα πραγματικά ομιλούμενων ιδιωμάτων, τα οποία στο εξής υποβιβάζονται σε διαλέκτους, και το κύριο πρόβλημα κατά τη δημιουργία τους είναι συνήθως, ποιά διάλεκτο να επιλέξουν ως βάση της τυποποιημένης και ομοιογενοποιημένης γλώσσας. Τα προβλήματα που προκύπτουν από την τυποποίηση και την ομοιογενοποίηση της εθνικής γραμματικής και ορθογραφίας και της προσθήκης νέων στοιχείων στο λεξιλόγιο, είναι δευτερεύοντα. ¹¹ Πρα-

9. Edith Durham, *High Albania*, (1909, νέα εκδ., Λονδίνο 1985), σ. 17. S. Thernstrom κ.ά., *Harvard Encyclopedia of American Ethnic Groups* (Κέμπριτζ και Λονδίνο 1980), σ. 24.

10. Στο *Groupe de Travail*, σ. 52.

11. Για μια κατάλληλη έρευνα του πεδίου, ιδιαίτερα ενημερωμένη για την

κτικά η ιστορία κάθε ευρωπαϊκής γλώσσας εμμένει σ' αυτή την τοπική βάση: η λόγια βουλγαρική γλώσσα βασίζεται στο ιδίωμα της Δυτικής Βουλγαρίας, η λόγια ουκρανική γλώσσα στις νοτιοανατολικές διαλέκτους της, η λόγια ουγγρική γλώσσα εμφανίζεται στον δέκατο έκτο αιώνα από το συνδυασμό διαφόρων διαλέκτων, η λόγια λετονική βασίζεται στη μεσαία από τρεις παραλλαγές, η λιθουανική σε μία από δύο, και ούτω καθεξής. Κάθε φορά, όπως συμβαίνει συνήθως με τις γλώσσες που απέκτησαν λόγια διάσταση στον δέκατο όγδοο ή δέκατο ένατο και εικοστό αιώνα, που τα ονόματα των αρχιτεκτόνων της γλώσσας είναι γνωστά, αυτή η επιλογή μπορεί να είναι αυθαίρετη (αν και τεκμηριωμένη με επιχειρήματα).

Μερικές φορές αυτή η επιλογή είναι πολιτική ή έχει προφανή πολιτική σημασία. Έτσι οι Κροάτες ομιλούσαν τρεις διαλέκτους (*čakavian*, *kajkavian*, *štokavian*), εκ των οποίων η μία ήταν επίσης η ισχυρότερη διάλεκτος των Σέρβων. Δύο από αυτές (*kajkavian* και *štokavian*) ανέπτυξαν λόγιες μορφές. Ο κροάτης απόστολος του Ιλλυριανισμού, ο Ljudevit Gaj (1809-72), αν και έγραφε και μιλούσε ως μητρική του γλώσσα την *kajkavian* κροατική, μετέγραψε τα ίδια του τα γραπτά από αυτή τη διάλεκτο στη *štokavian* το 1838, με σκοπό να υπογραμμίσει τη βασική ενότητα των νότιων Σλάβων, εξασφαλίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο: α) ότι η σερβο-κροατική θα αναπτυσσόταν κατά το μάλλον και ήττον ως μία λόγια γλώσσα (αν και γραφόταν με λατινικούς χαρακτήρες από τους καθολικούς Κροάτες, και με κυριλλικούς από τους ορθό-

«επιτήδευση» των περισσότερων πολιτισμικών γλωσσών, η Marinella Lörinzi Angioni, "Appunti per una macrostoria delle lingue scritte de l'Europa moderna" (*Quaderni Sardi di Storia*, 3, Ιούλιος 1981 - Ιουνίος 1983, σσ. 133-156). Είναι εξαιρετικά χρήσιμο για τις λιγότερο γνωστές γλώσσες. Για τη διαφορά μεταξύ της παραδοσιακής φλαμανδικής και της σύγχρονης γλώσσας, που αναπτύχθηκε μετά το 1841, βλ. τις παρατηρήσεις του E. Coornaert στο *Bulletin de la Société d'Histoire Moderne* 67ο έτος, 8, 1968, σ. 5, στη συζήτηση για το R. Devleeshouwer, "Données historiques des problèmes linguistiques belges". Βλ. επίσης Jonathan Steinberg, "The historian and the Questione della lingua" στο P. Burke και Roy Porter (επιμ.), *The Social History of Language* (Κέμπριτζ 1987), σσ. 198-209.

δοξους Σέρβους), β) τη στέρηση του κροατικού εθνικισμού από μια προφανή γλωσσική δικαιολογία, και γ) την προσφορά και στους δύο, τους Σέρβους και αργότερα τους Κροάτες, μιας δικαιολογίας για επεκτατισμό.¹² Από την άλλη πλευρά, μερικές φορές μαντεύουν λανθασμένα. Ο Βερνολάκ διάλεξε, ως βάση αυτού που επιθυμούσε να είναι η λόγια σλοβακική γλώσσα, γύρω στα 1790, μια διάλεκτο η οποία απέτυχε να καθιερωθεί, αλλά μερικές δεκαετίες αργότερα ο Ludovít Šturj επέλεξε αυτήν που απεδείχθη ότι αποτελούσε τη μόνη βιώσιμη λύση. Στη Νορβηγία ο εθνικιστής Wergeland (1808-45) αξίωσε μια πιο γνήσια νορβηγική γλώσσα, σε αντίθεση με την υπερβολικά κλίνοια προς τα δανικά γραπτή γλώσσα, και μια τέτοια γλώσσα κατασκευάστηκε αμέσως (η Landsmal, γνωστή σήμερα ως Nynorsk). Παρά την επίσημη υποστήριξη που είχε η Nynorsk αφότου η Νορβηγία έγινε ανεξάρτητη, ποτέ δεν καθιερώθηκε ως κάτι περισσότερο από μια μειονοτική γλώσσα της χώρας, η οποία, από το 1947 είναι *de facto* δίγλωσση στο γραπτό λόγο, καθώς η Nynorsk περιορίστηκε στο 20% των Νορβηγών, ειδικότερα σε εκείνους που ζουν στη δυτική και κεντρική Νορβηγία.¹³ Φυσικά σε πολλές από τις παλαιότερες λόγιες γλώσσες η ιστορία έκανε την απαιτούμενη επιλογή, όπως όταν οι διάλεκτοι που σχετίζονταν με την περιοχή της βασιλικής διοίκησης έγιναν η βάση του λογίου ιδιώματος στη Γαλλία και την Αγγλία, ή όταν ο συνδυασμός της εμπορικής-ναυτικής χρήσης, το πολιτιστικό γόητρο και η μακεδονική υποστήριξη βοήθησαν την Αττική να γίνει η βάση της ελληνιστικής *κοινής* ή του κοινού ελληνικού ιδιώματος.

12. Το ζήτημα τίθεται καλά από τον Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca και Λονδίνο 1984) (απ' όπου προέρχονται αυτά τα στοιχεία): «Η μοναδική κατάσταση των διαλέκτων στην Κροατία, δηλαδή η χρήση τριών διαλέκτων... δεν μπορεί να συμφιλιωθεί με τη ρομαντική πεποίθηση ότι η γλώσσα ήταν η πιο βαθιά έκφραση του εθνικού πνεύματος. Προφανώς ένα έθνος δεν θα μπορούσε να διαπνέεται από τρία εθνικά οράματα, ούτε θα μπορούσε μια διάλεκτος να μοιραστεί σε δύο εθνικότητες». (σ. 81).

13. Einar Haugen, *The Scandinavian languages: An Introduction*, (Λονδίνο 1976).

Μπορούμε για την ώρα να αφήσουμε κατά μέρος το ελάχιστο, αλλά επίσης επείγον πρόβλημα, του πώς να εκσυγχρονίσουμε ακόμα και τόσο παλαιά «εθνικά» λόγια ιδιώματα που υπάρχουν, για να τα προσαρμόσουμε σε μια σύγχρονη ζωή που δεν είχαν φανταστεί ούτε η Γαλλική Ακαδημία ούτε ο Dr Johnson. Το πρόβλημα είναι παγκόσμιο, αν και περιπλέκεται σε μερικές περιπτώσεις – ιδιαίτερα ανάμεσα στους Ολλανδούς, τους Γερμανούς, τους Τσέχους, τους Ισλανδούς, και πολλούς άλλους – από αυτό που θα αποκαλούσαμε φιλολογικό εθνικισμό, δηλαδή την επιμονή στη γλωσσική καθαρότητα του εθνικού λεξιλογίου, που υποχρέωσε τους γερμανούς επιστήμονες να μεταφράσουν το «οξύγονο» σε «Sauerstoff», και σήμερα εμπνέει μια απελπισμένη γαλλική μάχη της οπισθοφυλακής εναντίον των φθορών που επιφέρει η *franglais*. Όμως, αναπόφευκτα, το πρόβλημα είναι οξύτερο σε γλώσσες που δεν είναι οι κύριοι φορείς του πολιτισμού, αλλά επιθυμούν να γίνουν τα κατάλληλα μέσα, π.χ. για την ανώτερη εκπαίδευση και τη σύγχρονη τεχνο-οικονομική επικοινωνία. Ας μην υποτιμάμε τη σοβαρότητα τέτοιων προβλημάτων. Έτσι οι Ουαλοί ισχυρίζονται, πιθανώς δικαιολογημένα, ότι η ουαλική είναι η αρχαιότερη ζώσα λόγια γλώσσα, που χρονολογείται πίσω στον έκτο αιώνα ή εκεί γύρω. Ακόμα το 1847 παρατηρήθηκε ότι

«θα ήταν αδύνατο να εκφραστούν στην ουαλική γλώσσα πολλές συνηθισμένες προτάσεις στην πολιτική και την επιστήμη με τέτοιο τρόπο ώστε να μεταφέρουν πλήρως την έννοια ακόμα και σε έναν ευφυή ουαλό αναγνώστη ο οποίος δεν γνωρίζει την αγγλική γλώσσα».¹⁴

Έτσι είναι σαφές ότι, αν εξαιρέσουμε τους ηγέτες και τους εγγράμματους, η γλώσσα δύσκολα θα μπορούσε να είναι ένα κριτήριο εθνότητας, και ακόμα και γι' αυτούς ήταν απαραίτητο πρώτα να επιλέξουν μια εθνική καθομιλούμενη γλώσσα (σε μια τυποποιημένη λογομορφή) από τις γλώσσες που διέθεταν περισσότερο γόητρο, ιερές ή κλασικές, ή και τα δύο, οι οποίες, για μικρές ελίτ ήταν θαυμάσια

14. Αναφορές των Επιτρόπων Έρρενας για την κατάσταση της παιδείας στην Ουαλία (*Parliamentary Papers XXVII* του 1847, μέρος III, σ. 853 σημ.).

πρακτικά μέσα για διοικητική ή πνευματική επικοινωνία, δημόσια συζήτηση, ή ακόμα – αν σκεφθούμε την κλασική περσική γλώσσα στην Αυτοκρατορία Mughal, την κλασική κινεζική γλώσσα στην Ιαπωνία των Heian – για λογοτεχνική σύνθεση. Αυτή η επιλογή, ομολογουμένως, έγινε παντού αργά ή γρήγορα, εκτός ίσως από την Κίνα όπου η lingua franca εκείνων που είχαν κλασική παιδεία έγινε το μοναδικό μέσον επικοινωνίας μεταξύ διαλέκτων, που διαφορετικά ήταν αμοιβαία ακατανόητες στην αχανή αυτοκρατορία, και η οποία βρίσκεται στην διαδικασία του να γίνει κάτι σαν προφορική γλώσσα.

Γιατί πράγματι, θα έπρεπε η γλώσσα να είναι ένα τέτοιο κριτήριο συμμετοχής σε μια ομάδα, εκτός ίσως από εκεί όπου η διαφοροποίηση της γλώσσας συνέπεσε με κάποιο άλλο λόγο διαφοροποίησης κάποιου από μια άλλη κοινότητα; Ο ίδιος ο γάμος, ως θεσμός, δεν προϋποθέτει κοινότητα γλώσσας, αλλιώς δεν θα υπήρχε καν θεσμοποιημένη εξωγαμία. Κανείς δεν βρίσκει λόγο για να διαφωνήσει με τον επιφανή ιστορικό των απόψεων για την πολλαπλότητα των γλωσσών και των λαών, ο οποίος υποστηρίζει ότι «μόνον η όψιμη γενίκευση καθιερώνει τα ανθρώπινα όντα που μιλούν την ίδια γλώσσα ως φίλους, και εκείνα που μιλούν ξένες ως εχθρούς». ¹⁵ Όπου δεν υπάρχουν άλλες γλώσσες σε απόσταση ακοής, το ιδιαίτερο ιδίωμα κάποιου δεν αποτελεί σε τέτοιο βαθμό κριτήριο, ομαδικότητας αφού είναι κάτι που έχουν όλοι οι άνθρωποι, όπως τα πόδια. Όπου συνυπάρχουν πολλές γλώσσες, η πολυγλωσσία μπορεί να είναι κάτι τόσο φυσιολογικό, ώστε να καταστήσει την αποκλειστική ταύτιση με οποιοδήποτε ιδίωμα εντελώς αυθαίρετη. (Αυτό καθιστά τις απογραφές που απαιτούν μια παρόμοια αποκλειστική επιλογή, αβάσιμες πηγές πληροφόρησης για τη γλώσσα). ¹⁶

15. Arno Borst, *Der Turmbau von Babel: Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt, der Sprachen der Völker*, 4 τόμοι σε 6 (Στουτγάρδη 1957-63) τομ. IV, σ. 1913.

16. Paul M. G. Lévy, "La Statistique des langues en Belgique" (*Revue de l'Institut de Sociologie*, Βρυξέλλες 18, 1938, σσ. 507-70).

Σε τέτοιες περιοχές οι γλωσσικές στατιστικές μπορούν να ταλαινεύονται έντονα από τη μια απογραφή στην άλλη, εφόσον η ταύτιση με ένα ιδίωμα δεν εξαρτάται από τη γνώση αλλά από κάποιον άλλο μεταβαλλόμενο παράγοντα, όπως σε μερικές περιοχές της Σλοβενίας και της Μοραβίας όταν βρίσκονταν υπό τους Αψβούργους· ή, σε άλλη περίπτωση, ο λαός μπορεί να μιλά και τη δική του γλώσσα και μία μη αναγνωρισμένη επισήμως lingua-franca, όπως σε μέρη της Ίστριας. ¹⁷ Επιπλέον, αυτές οι γλώσσες δεν είναι εναλλασσόμενες. Οι άνθρωποι στον Μαυρίκιο δεν επιλέγουν αυθαίρετα μεταξύ του να μιλούν κρεόλ ή την οποιαδήποτε δική τους τοπική γλώσσα, επειδή χρησιμοποιούν την κάθε μία για διαφορετικούς σκοπούς, όπως κάνουν οι Γερμανοελβετοί οι οποίοι γράφουν στη διάλεκτο της Ανω Γερμανίας και ομιλούν Schwyzerdütsch· ή όπως κάνει ο σλοβένος πατέρας στο συγκινητικό μυθιστόρημα του Josef Roth *Radetzky* ο οποίος δεν απευθύνεται στον αξιωματικό γιο του, που πήρε προαγωγή, στη μητρική τους γλώσσα, όπως αναμένει ο νεαρός, αλλά στη «συνηθισμένη τραχιά γερμανική γλώσσα των Σλάβων του στρατού» ¹⁸ από σεβασμό στη θέση ενός αξιωματικού των Αψβούργων. Στην πραγματικότητα, η μεταφυσική ταύτιση μιας εθνότητας με κάποιο είδος πλατωνικής ιδέας της γλώσσας, που υπάρχει πέρα και πάνω από όλες τις παραλλαγές και ατελείς μορφές της, χαρακτηρίζει πολύ περισσότερο την ιδεολογική κατασκευή των εθνικιστών διανοουμένων, εκ των οποίων ο Herder είναι ο προφήτης, παρά τους πραγματικούς χρήστες του ιδιώματος. Είναι μια φιλολογική και όχι μια μεταφυσική σύλληψη.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι πρέπει να αρνηθούμε πως οι γλώσσες, ή ακόμα οι γλωσσικές οικογένειες, αποτελούν μέρος της λαϊκής πραγματικότητας. Για τους περισσότερους γερμανόφωνους, οι περισσότεροι ξένοι που βρίσκονται δυτικά και νότια από αυτούς – κυρίως αυτοί που μιλούν τις λατινογενείς γλώσσες, αλλά και οι Κέλτες – είναι

17. Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880-1910* (Βιέννη - Κολωνία - Γκράτς 1982), π.χ. σσ. 182, 214, 332.

18. Josef Roth, *The Radetzky* (Harmondsworth 1974), σ. 5.

Welsh, ενώ οι περισσότεροι λαοί που ομιλούσαν τη φιλανδική και αργότερα τη σλαβονική γλώσσα προς τα ανατολικά και νοτιοανατολικά τους ήταν Βένδες.* Και αντιστρόφως, για τους περισσότερους Σλάβους όλοι οι ομιλούντες τη Γερμανική είναι *nemci*. Εντούτοις, πάντοτε ήταν προφανές σε όλους ότι η γλώσσα και ο λαός (με οποιοδήποτε τρόπο και αν προσδιοριζόταν) δεν συνέπιπταν. Στο Σουδάν οι εγκατεστημένοι Fur συμβιώνουν με τους νομάδες Baggara, αλλά μια γειτονική κατασκήνωση νομάδων Fur, που ομιλούν Fur, αντιμετωπίζονται σαν να ήταν Baggara, εφόσον η ζωτική διάκριση ανάμεσα στους δύο λαούς δεν είναι γλωσσική αλλά λειτουργική. Το ότι αυτοί οι νομάδες μιλούν Fur «απλώς καθιστά τις τρέχουσες συναλλαγές της αγοράς γάλακτος, του καθορισμού των περιοχών για κατασκήνωση, την απόκτηση κοπριάς, που θα είχε κανείς με άλλους Baggara, να εξελίσσονται πιο ομαλά».¹⁹

Με πιο «θεωρητικούς» όρους, οι περίφημες εβδομήντα δύο γλώσσες στις οποίες χωρίστηκε η ανθρώπινη φυλή μετά τον πύργο της Βαβέλ (τουλάχιστον από μεσαιωνικούς σχολιαστές του Βιβλίου της Γενέσεως), κάθε μια κάλυπτε πολλά *nationes* (έθνη) ή φυλές, κατά τον Άνσελμο του Λαον, μαθητή του μεγάλου Άνσέλμου της Κανταβρυγίας.** Ο William του Alton, ένας Άγγλος Δομινικανός, κάνοντας περαιτέρω υποθέσεις γι' αυτά τα θέματα στα μισά του δεκάτου τρίτου αιώνα, ξεχώρισε τους ανθρώπους σε γλωσσικές ομάδες (σύμφωνα με το ομιλούμενο ιδίωμα), σε γένη (*generationes* – σύμφωνα με την καταγωγή –) σε κατοίκους ορισμένων εδαφών και σε *gentes* που οριζόνταν από διαφορές στα έθιμα και στην ομιλία. Αυτές οι ταξινομήσεις δεν συνέπιπταν απαραίτητα, και δεν πρέπει να συγχέονται με ένα *populus* ή λαό, που οριζόταν από τη θέληση να υπακούουν σε ένα κοινό νόμο,

19. Frederick Barth (επιμ.) *Ethnic Groups and Boundaries*, (Βοστώνη 1969), σ. 30.

* όνομα που έδιναν οι Γερμανοί στους λαούς που βρίσκονται δυτικά από αυτούς. (Σ.τ.Μ.)

** Άνσελμος του Καντέρμπουργ: ιδρυτής του σχολαστικισμού τον ενδέκατο αιώνα. (Σ.τ.Μ.)

και που κατά συνέπεια ήταν μια ιστορικο-πολιτική παρά μια «φυσική» κοινότητα.²⁰ Σ' αυτή την ανάλυση ο William του Alton έδειξε μια αξιοθαύμαστη διορατικότητα και έναν ρεαλισμό, χαρακτηριστικά που ήταν συνήθη στις θεωρητικές προσεγγίσεις μέχρι και τα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα.

Διότι η γλώσσα ήταν απλώς ένας, και όχι απαραίτητα ο πρωταρχικός, τρόπος διάκρισης ανάμεσα σε πολιτιστικές κοινότητες. Ο Ηρόδοτος υποστήριζε ότι οι Έλληνες σχημάτιζαν ένα λαό, παρά το γεωγραφικό και πολιτικό τους κατακερματισμό, επειδή είχαν κοινή καταγωγή, κοινή γλώσσα, κοινούς θεούς και ιερούς τόπους, εορτές με θυσίες και έθιμα, ήθη ή τρόπους ζωής.²¹ Βεβαίως η γλώσσα θα είχε κεφαλαιώδη σημασία για τους μορφωμένους όπως ο Ηρόδοτος. Θα ήταν όμως ένα εξίσου σημαντικό κριτήριο ελληνικότητας για τους απλούς Βοιωτούς ή τους Θεσσαλούς; Δεν γνωρίζουμε. Αυτό που γνωρίζουμε είναι ότι στη σύγχρονη εποχή, οι εθνικιστικοί αγώνες μερικές φορές περιπλέκονται από την άρνηση τμημάτων των γλωσσικών ομάδων να αποδεχθούν την πολιτική ενότητα με τους συνομιλητές τους. Τέτοιες περιπτώσεις (οι αποκαλούμενοι *Wasserpöckchen* στη Σιλεσία κατά τη διάρκεια της γερμανικής της περιόδου, οι αποκαλούμενοι *Windische* στη μεθοριακή ζώνη ανάμεσα της περιοχής που έγινε Αυστρία και του σλοβενικού τμήματος της Γιουγκοσλαβίας) οδήγησαν τους Πολωνούς και τους Σλοβένους να διατυπώσουν κατηγορίες εναντίον των σωβινιστών της Μεγάλης Γερμανίας ότι επινόησαν τέτοιους λαούς για να δικαιολογήσουν τον εδαφικό επεκτατισμό τους, και χωρίς αμφιβολία αυτές οι μομφές είχαν κάποια αλήθεια. Παρόλα αυτά δεν μπορούμε να αρνηθούμε την ύπαρξη ομάδων που μιλούσαν πολωνικά και σλοβενικά και οι οποίοι, για οποιοδήποτε λόγο, προτι-

20. Borst, *Der Turmbau von Babel*, σσ. 752-3.

21. Herodotus, *Histories* VIII, 144. Ο Borst, ο οποίος συζητάει το ζήτημα, τονίζει ότι, ενώ οι αρχαίοι Έλληνες με βεβαιότητα νόμιζαν ότι η «γλώσσα» ήταν ταυτισμένη με τους «ανθρώπους» και ότι και οι δύο μπορούσαν να μετρηθούν. Ο Ευριπίδης νόμιζε ότι η γλώσσα ήταν ανεξάρτητη, και ο Ζήνων ο Στωικός ήταν δίγλωσσος στη φοινικική και ελληνική (ό.π. 137, 160).

μούσαν να θεωρούν τους εαυτούς τους πολιτικά Γερμανούς ή Αυστριακούς.

Ως εκ τούτου η γλώσσα, στη χερντεριανή έννοια της γλώσσας που ομιλείται από τον Volk (λαό), δεν αποτελούσε ξεκάθαρα κεντρικό στοιχείο στο σχηματισμό του πρωτο-εθνικισμού αν και δεν ήταν απαραίτητως άσχετη με αυτόν. Όμως, έμμεσα επρόκειτο να γίνει κεντρικό στοιχείο στο σύγχρονο ορισμό της εθνότητας, και ως εκ τούτου και στον τρόπο που την αντιλαμβάνονταν ο λαός. Διότι, εκεί όπου υπάρχει μια γλώσσα της φιλολογικής ή διοικητικής ελίτ, οσοδήποτε μικρός κι αν είναι ο αριθμός αυτών που τη χρησιμοποιούν, μπορεί να γίνει σημαντικό στοιχείο πρωτο-εθνικής συνοχής για τρεις λόγους τους οποίους ωραία εκθέτει ο B. Anderson.²²

Πρώτον, δημιουργεί μια κοινότητα από αυτή τη δια-επικοινωνώσα ελίτ που, αν συμπίπτει ή οδηγηθεί να συμπέσει με μια συγκεκριμένη εδαφική κρατική περιοχή και ζώνη της καθομιλουμένης, μπορεί να γίνει ένα είδος μοντέλου ή καθοδηγητικού σχεδίου για τη μέχρι τότε μη-υπάρχουσα ευρύτερη ενδοεπικοινωνώσα κοινότητα «του έθνους». Μέχρι αυτό το σημείο τα ομιλούμενα ιδιώματα σχετίζονται με τη μελλοντική εθνότητα. Νεκρές «κλασικές» ή τελετουργικές γλώσσες, όσο γόητρο κι αν διαθέτουν, δεν είναι κατάλληλες να γίνουν εθνικές γλώσσες, όπως διαπιστώθηκε στην Ελλάδα, όπου υπήρχε ουσιαστική γλωσσική συνέχεια μεταξύ της αρχαίας και της νέας ομιλούμενης ελληνικής γλώσσας. Ο Vuk Karadžić (1787-1864), ο μεγάλος μεταρρυθμιστής, και ουσιαστικά ιδρυτής της σύγχρονης λόγιας σερβοκροατικής γλώσσας, είχε αναμφιβόλως δίκιο όταν αντιστάθηκε στις πρώιμες προσπάθειες που έκαναν για τη δημιουργία μιας τέτοιας λόγιας γλώσσας από την εκκλησιαστική σλαβονική εκείνοι που προεξόφλουσαν τη μελλοντική δημιουργία της σύγχρονης εβραϊκής γλώσσας από μια προσαρμοσμένη μορφή της αρχαίας εβραϊκής, και τη βάσισε

22. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (Λονδίνο 1983), σσ. 46-9· γενικότερα για τη γλώσσα, κεφ. 5.

στις διαλέκτους που ομιλούνταν από το σερβικό λαό.²³ Τόσο το ερέθισμα που οδήγησε στη δημιουργία της σύγχρονης ομιλούμενης Εβραϊκής όσο και οι περιστάσεις που οδήγησαν στην επιτυχή καθιέρωση της είναι πολύ ασυνήθιστες για να στοιχειοθετήσουν ένα γενικευμένο παράδειγμα.

Πάντως, δεδομένου ότι η διάλεκτος που διαμορφώνει τη βάση εθνικής γλώσσας χρησιμοποιείται στην πράξη, δεν έχει σημασία αν εκείνοι που την μιλούν είναι μειονότητα, εφόσον είναι μια μειονότητα με επαρκές πολιτικό βάρος. Μ' αυτή την έννοια η γαλλική γλώσσα ήταν ουσιώδης για την ιδέα της Γαλλίας, παρ' όλο που το 1789 το 50% των Γάλλων δεν την μιλούσαν καθόλου, μόνο 12-13% την μιλούσαν «σωστά» – και πράγματι έξω από μια κεντρική περιοχή δεν ομιλείτο συνήθως καθ' εξιν ούτε καν στην περιοχή της *langue d'oïl*, παρά μόνον στις πόλεις και όχι πάντοτε στα προάστειά τους. Στη βόρεια και νότια Γαλλία στην ουσία κανείς δεν μιλούσε τη γαλλική γλώσσα.²⁴ Εάν η γαλλική γλώσσα διέθετε τουλάχιστον ένα κράτος του οποίου θα μπορούσε να είναι η «εθνική γλώσσα», για την Ιταλική Ενοποίηση η μοναδική βάση ήταν η ιταλική γλώσσα, η οποία ένωσε τη μορφωμένη ελίτ της χερσονήσου, αναγνώστες και συγγραφείς, παρόλο που υπολογίσθηκε ότι τη στιγμή της ενοποίησης (1860) μόνο το

23. Για μια παρόμοια συζήτηση σε σχέση με τη σλοβακική γλώσσα βλ. Hugh Seton - Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, (Λονδίνο 1977), σσ. 170-1.

24. Η βασική πηγή για αυτά τα ζητήματα είναι ο Ferdinand Brunot (επιμ.) *Histoire de la langue française* (13 τόμ., Παρίσι 1927-43), ειδ. τόμ. IX και M. de Certeau, D. Julia, J. Revel *Une politique de la langue: La Révolution Française et, les patois: l'enquête de l'Abbé Grégoire* (Παρίσι 1975). Για το πρόβλημα της επέκτασης μιας μειονοτικής επίσημης γλώσσας σε μια μαζική εθνική γλώσσα κατά τη διάρκεια και μετά από τη Γαλλική Επανάσταση βλ. την εξαιρετική εργασία της Renée Balibar, *L'Institution du français: essai sur le co-linguisme des Caroligiens à la République*, (Παρίσι 1985)· βλ. επίσης R. Balibar και D. Laporte *La français national: politique et pratique de la langue nationale sous la Révolution* (Παρίσι 1974).

2,5% του πληθυσμού χρησιμοποιούσε αυτή τη γλώσσα για καθημερινούς σκοπούς.²⁵ Διότι αυτή η μικροσκοπική ομάδα ήταν, με την πραγματική σημασία ένας και ως εκ τούτου δυνητικά ο ιταλικός λαός· κανένας άλλος δεν ήταν. Ακριβώς κατά τον ίδιο τρόπο και η Γερμανία του δεκάτου ογδόου αιώνα ήταν μια καθαρά πολιτιστική σύλληψη, επειδή, επιπλέον ήταν η μόνη στην οποία η «Γερμανία» είχε μια υπόσταση, σε αντίθεση προς το πλήθος των πριγκιπάτων και κρατών, μικρών ή μεγάλων, που διοικούνταν και διαιρούνταν από τη θρησκεία και τους πολιτικούς ορίζοντες, και τα οποία χρησιμοποιούσαν για τη διοίκησή τους τη γερμανική γλώσσα. Την αποτελούσαν το πολύ 3-500.000 αναγνώστες²⁶ έργων γραμμένων στην καθομιλουμένη γλώσσα, και σχεδόν βέβαια ο πολύ μικρότερος αριθμός που ουσιαστικά μιλούσε τη «Hochsprache» ή πολιτιστική γλώσσα για καθημερινούς σκοπούς,²⁷ συγκεκριμένα οι ηθοποιοί που έπαιζαν στα (νέα) έργα τα οποία έγιναν κλασικά της καθομιλουμένης γλώσσας. Διότι δεδομένου ότι δεν υπήρχε ένα κρατικό πρότυπο αυτού που ήταν ορθή γλώσσα (η «Αγγλική του Βασιλέως») στη Γερμανία, το πρότυπο της ορθής γλώσσας καθιερώθηκε στα θέατρα.

25. Tullio de Mauro, *Storia linguistica dell'Italia unita*, (Μπάρι 1963), σ. 41.

26. Μέχρι τις «αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα», όλα τα έργα του Goethe και του Schiller, από κοινού και χωριστά, φαίνεται ότι είχαν πουλήσει λιγότερο από 100.000 αντίτυπα, δηλαδή σε διάστημα 30-40 ετών. Η U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1700-1815* (Μόναχο 1987), σ. 305.

27. Εκτός από την Ελβετία, είναι ίσως υπερβολή να υποστηρίξουν ότι “anche oggi il tedesco (*Hochdeutsch*), ancor più che l'italiano, è una vera e propria lingua artificiale di cultura, sovradialettale, “sotto” o insieme con la quale la maggior parte degli utenti si servono anche di una *Umgangssprache* locale” (Lörinczi Angioni, “Appunti”, σ. 139 σημ.), αλλά αυτό ήταν βεβαίως αληθές στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα. Έτσι, ο Manzoni, του οποίου *I Promessi sposi* δημιούργησε την ιταλική ως μια εθνική γλώσσα της πεζογραφίας, δεν την μιλούσε στην καθημερινή του ζωή, και επικοινωνούσε με τη γαλλίδα σύζυγό του στη γλώσσα της (την οποία πιθανώς να μιλούσε καλύτερα από την ιταλική) και με άλλους στη μητρική του μιλανέζικη. Πράγματι, η πρώτη έκδοση του μεγάλου μυθιστορηματός του έδειχνε ακόμα μερικά ίχνη της μιλανέζικης διαλέκτου, ένα ελάττωμα που αυ-

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι μια κοινή γλώσσα, ακριβώς επειδή δεν εξελίσσεται φυσικά αλλά κατασκευάζεται, και ιδιαίτερος όταν αναγκάζεται να περάσει στον τύπο, αποκτά μια νέα σταθερότητα που την κάνει να φαίνεται πιο διαρκής και ως εκ τούτου (μέσω μιας ψευδαίσθησης) πιο «αιώνια» από ό,τι είναι πραγματικά. Γι' αυτό ήταν σημαντική όχι μόνο η εφεύρεση της τυπογραφίας, ειδικά όπου μια παραλλαγή στην καθομιλουμένη ενός ιερού βιβλίου παρείχε τη βάση της λόγιας γλώσσας, όπως έχει συμβεί συχνά, αλλά και η ύπαρξη των μεγάλων διορθωτών και διαμορφωτών που εμφανίζονται στη λογοτεχνική ιστορία κάθε πολιτισμικής γλώσσας, αποκλειστικά μετά την εμφάνιση του τυπωμένου βιβλίου. Ουσιαστικά αυτή η εποχή τοποθετείται μεταξύ του τέλους του δεκάτου ογδόου αιώνα και των αρχών του εικοστού για όλες σχεδόν τις ευρωπαϊκές γλώσσες, εκτός από λίγες

Τρίτον, η επίσημη ή πολιτιστική γλώσσα των κυβερνώντων και της ελίτ έγινε συνήθως η κρατούσα γλώσσα των σύγχρονων κρατών μέσω της δημόσιας εκπαίδευσης και άλλων διοικητικών μηχανισμών.

Όμως, όλες αυτές είναι μεταγενέστερες εξελίξεις. Μετά βίας επηρεάζουν τη γλώσσα των κοινών ανθρώπων στην προ-εθνικιστική και σίγουρα στην προ-γραφής εποχή. Χωρίς αμφιβολία η γλώσσα των Μανδαρινών συνέδεε μια απέραντη κινεζική αυτοκρατορία της οποίας οι περισσότεροι λαοί δεν μπορούσαν να καταλάβουν ο ένας τη γλώσσα του άλλου, αλλά δεν συνέβαινε αυτό τόσο άμεσα εξαιτίας της γλώσσας, αλλά λόγω μιας συγκεντρωτικής διοίκησης της αυτοκρατορίας που λειτουργούσε βάσει ενός κοινού συστήματος ιδεογραμμάτων και ως μέσο επικοινωνίας της ελίτ. Για τους περισσότερους Κινέζους δεν θα είχε σημασία αν οι μανδαρινοί επικοινωνούσαν στη λατινική γλώσσα, όπως δεν είχε σημασία για τους περισσότερους κατοίκους της Ινδίας το γεγονός ότι η Εταιρεία της Ανατολικής Ινδίας στη δεκαετία του 1830 αντικατέστησε την περσική γλώσσα, η οποία υπήρξε το διοικητικό ιδίωμα της αυτοκρατορίας των Mughal, με την Αγγλική.

τός συστηματικά επιχειρήσει να αποβάλει στη δεύτερη έκδοση. Είμαι υποχρεωμένος στον Καθηγητή Conor Fahy γι' αυτή την πληροφορία.

Και οι δύο ήταν εξίσου ξένες σε αυτούς, εφόσον αυτοί ούτε τις έγραφαν ούτε τις διάβαζαν. Προς λύπη των μεταγενέστερων εθνικιστών ιστορικών, οι φλαμανδοί κάτοικοι αυτού που έγινε αργότερα το Βέλγιο δεν κινητοποιήθηκαν εναντίον των Γάλλων παρά την εμφανή «γαλλοποίηση» του δημόσιου και διοικητικού βίου στα επαναστατικά και ναπολεόντεια χρόνια, ούτε το Βατερώ οδήγησε σε οποιοδήποτε «εκφρασμένο κίνημα στη Φλάνδρα υπέρ της φλαμανδικής γλώσσας ή του φλαμανδικού πολιτισμού». ²⁸ Και γιατί θα έπρεπε; Διότι για εκείνους που δεν καταλάβαιναν καθόλου γαλλικά έπρεπε να γίνουν πρακτικές διοικητικές παραχωρήσεις ακόμα και από ένα καθεστώς γλωσσικών ζηλωτών. Πολύ λιγότερη έκπληξη προκαλεί το γεγονός ότι η εισροή φραγκόφωνων ξένων σε αγροτικές κοινότητες της Φλάνδρας προκαλούσε μεγαλύτερη εχθρότητα εξαιτίας της άρνησής τους να παρακολουθούν τη λειτουργία τις Κυριακές παρά για γλωσσικούς λόγους. ²⁹ Εν ολίγοις, αφήνοντας κατά μέρος τις ειδικές περιπτώσεις, δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσουμε ότι η γλώσσα ήταν κάτι περισσότερο από ένα μεταξύ πολλών κριτηρίων, τα οποία φανέρωναν ότι οι άνθρωποι ανήκουν σε μια ανθρώπινη συλλογικότητα. Και είναι απολύτως βέβαιο ότι η γλώσσα δεν είχε ακόμα πολιτικές δυνατότητες. Όπως παρατήρησε ένας γάλλος σχολιαστής του πύργου της Βαβέλ το 1536:

«Υπάρχουν τώρα περισσότερες από εβδομήντα δύο γλώσσες, επειδή τώρα υπάρχουν περισσότερα διαφορετικά έθνη στη γη απ' όσα υπήρχαν εκείνες τις ημέρες». ³⁰

Οι γλώσσες πολλαπλασιάζονται με τα κράτη – όχι τα κράτη με τις γλώσσες. Τι είναι η εθνότητα; Στη συνηθισμένη χρήση η έννοια της

28. Shepard B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium: A Study in Nationalism*, (Νέα Υόρκη 1930, ανατ. 1968), σ. 25. Για τους λόγους που καθυστέρησε η ανάπτυξη της γλωσσικής συνείδησης, βλ. επίσης Val R. Lorwin, "Belgium: religion, class and language in national politics" στο Robert A. Dahl, *Political Opposition in Western Democracies*, (New Haven 1966), σ. 15, σημ. 8.

29. S. B. Clough, *A History of the Flemish Movement in Belgium*, σσ. 21-2.

30. Borst, *Der Turmbau von Babel*.

εθνότητας σχεδόν πάντοτε συνδέεται κατά κάποιον απροσδιόριστο τρόπο με κοινή καταγωγή και προέλευση, από τις οποίες υποτίθεται ότι προέρχονται τα κοινά χαρακτηριστικά των μελών μιας εθνικής ομάδας. Η «συγγένεια» και το «αίμα» έχουν εμφανή πλεονεκτήματα καθώς συνδέουν τα μέλη της ομάδας και αποκλείουν τους ξένους, και ως εκ τούτου, είναι βασικά στοιχεία του εθνοτικού εθνικισμού. «Η κουλτούρα (Kultur) δεν μπορεί να αποκτηθεί με την εκπαίδευση. Η κουλτούρα βρίσκεται στο αίμα. Η καλύτερη απόδειξη αυτού του ισχυρισμού είναι σήμερα οι Εβραίοι, οι οποίοι δεν μπορούν να κάνουν τίποτα περισσότερο από το να οικειοποιούνται τον πολιτισμό μας (Zivilisation) αλλά ποτέ την κουλτούρα μας». Με αυτά τα λόγια ο εθνικοσοσιαλιστής τοποτηρητής του Ίνσμπρουκ το 1938, ο Hans Hanak – τι ειρωνία, το όνομά του δείχνει σλαβονική καταγωγή – συνεχάρει τις ναζι γυναίκες του Ίνσμπρουκ επειδή η εβραϊκή προσπάθεια να καταστραφεί η «υψηλή και ευπρόληπτη θέση τους» με την προβολή της ισότητας ανδρών και γυναικών, προσωρινά μόνο πέτυχε. ³¹ Αλλά η γενετική προσέγγιση της εθνότητας είναι απολύτως αβάσιμη, εφόσον η ζωτική βάση μιας εθνικής ομάδας ως μια μορφή κοινωνικής οργάνωσης είναι μάλλον πολιτιστική παρά βιολογική. ³²

Επιπλέον, οι πληθυσμοί μεγάλων εδαφικά εθνικών κρατών είναι σχεδόν όλοι ιδιαίτερα ετερογενείς, ώστε να αξιούνουν μια κοινή εθνότητα, ακόμα κι αν αφήσουμε κατά μέρος τη σύγχρονη μετανάστευση, και σε κάθε περίπτωση, η δημογραφική ιστορία μεγάλων τμημάτων της Ευρώπης υπήρξε τέτοια ώστε γνωρίζουμε πόσο πολυειδής μπορεί να είναι η προέλευση των εθνικών ομάδων, ειδικά όταν περιοχές έχουν υποστεί μείωση του πληθυσμού και επανεποικίστηκαν στην πορεία του χρόνου, όπως συνέβη σε τεράστιες εκτάσεις της Κεντρικής, Ανατολικής και Νοτιοανατολικής Ευρώπης, ή ακόμα και σε περιοχές

31. Απόσπασμα Leopold Spira, "Bemerkungen zu Jörg Haider" (*Wiener Tagebuch*, Οκτώβριος 1988, σ. 6).

32. Ακολουθώ το πειστικό επιχείρημα του Fredrik Barth, *Ethnic Groups and Boundaries*.

της Γαλλίας.³³ Το ακριβές μίγμα των προ-ρωμαϊκών Ιλλυρίων, Ρωμαίων, Ελλήνων, μεταναστών Σλάβων πολλών ειδών και διάφορων κυμάτων εισβολών από την Κεντρική Ασία, από τους Αβάρους ως τους Οθωμανούς Τούρκους, το οποίο συνθέτει την εθνότητα κάθε λαού στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, αποτελεί ένα αιώνιο ζήτημα συζητήσεων (ειδικά στη Ρουμανία). Έτσι οι Μαυροβούνιοι, που αρχικά θεωρήθηκαν Σέρβοι αλλά τώρα είναι μια «εθνότητα» και σχημάτισαν δική τους ομόσπονδη δημοκρατία, φαίνεται ότι είναι ένας συνδυασμός από σέρβους χωρικούς, λείψανα του Παλαιού Σερβικού Βασιλείου και από Βλάχους νομάδες που μετακινήθηκαν μέσα στην περιοχή, ο πληθυσμός της οποίας είχε αφανιστεί από την τουρκική κατάκτηση.³⁴ Φυσικά, δεν είναι δυνατόν να αρνηθούμε ότι, ας πούμε, οι Μαυράροι του δεκάτου τρίτου αιώνα θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους εθνική κοινότητα, εφόσον ήταν, ή μπορούσαν να ισχυρισθούν ότι ήταν, απόγονοι των νομάδων εισβολών της Κεντρικής Ασίας, μιλούσαν παραλλαγές μιας γλώσσας εντελώς διαφορετικής από αυτές που τους περιέβαλαν, ζούσαν σε γενικές γραμμές, σε ένα συγκεκριμένο οικολογικό περιβάλλον, στο δικό τους βασίλειο και αναμφίβολα μοιράζονταν διάφορες κοινές προγονικές τελετές. Αλλά τέτοιες περιπτώσεις δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένες.

Πάντως, η εθνότητα κατά την άποψη του Ηροδότου ήταν, είναι και μπορεί να είναι κάτι που συνδέει πληθυσμούς που ζουν σε εκτεταμένα εδάφη ή ακόμα σε διασπορά, και δεν έχουν μια κοινή διακυβέρνηση· η συλλογική αυτή οντότητα συνιστά ένα πρωτο-έθνος. Αυτή ίσως είναι η περίπτωση των Κούρδων, των Σομαλών, των Εβραίων, των Βάσκων

33. Theodore Zeldin, *France 1848-1945* (Οξφόρδη 1977), τόμ. 1, σσ. 46-7.

34. Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia*, σ. 44. Όμως, εφόσον αυτά τα στοιχεία τα έχουμε συλλέξει από μία άφθονη και πολυμαθή *Istorija Crne Gore*, που εκδόθηκε το 1970 στην πρωτεύουσα μιας δημοκρατίας που βασιζόταν στην υπόθεση ότι οι κάτοικοι του Μαυροβουνίου δεν είναι ίδιοι με τους Σέρβους, ο αναγνώστης θα έπρεπε, όπως πάντοτε στη βαλκανική ιστοριογραφία, να αφήνει το ένα αντί του ανοιχτό για να ακούει τον ήχο του τροχίσματος των τσεκουριών.

και άλλων. Όμως, μια τέτοια εθνότητα δεν έχει καμιά ιστορική σχέση με αυτό που αποτελεί την ενότητα του σύγχρονου κράτους, δηλαδή το σχηματισμό ενός εθνικού κράτους, ή του οποιουδήποτε κράτους, όπως αποδεικνύει η περίπτωση των αρχαίων Ελλήνων. Θα μπορούσε ακόμα κανείς να ισχυρισθεί ότι οι λαοί με την πιο ισχυρή και διαρκή αίσθηση αυτού που μπορεί να ονομασθεί «φυλετική» εθνότητα, δεν αντιστάθηκαν απλώς στην επιβολή του σύγχρονου κράτους, εθνικού ή άλλου, αλλά συνήθως κάθε κράτους: όπως μαρτυρούν οι ομιλούντες Pushtu μέσα και γύρω από το Αφγανιστάν, οι προ του 1745 Σκοτσέζοι των ορεινών περιοχών, οι Βέρβεροι του όρους Άτλαντα, και άλλοι που εύκολα θα μας έρθουν στο νου.

Αντιστρόφως, στο βαθμό που «ο λαός» ταυτίστηκε με μια συγκεκριμένη μορφή πολιτείας, ακόμα και θεωρούμενος εκ των κάτω υπερβήθων εθνικές (και γλωσσικές) διαιρέσεις, όσο φανερές κι αν ήταν αυτές. Στους άνδρες της αγίας γης του Τιρόλου που εξεγέρθηκαν εναντίον των Γάλλων το 1809 υπό τον Andreas Hofer, συμπεριλαμβάνονταν και Γερμανοί και Ιταλοί και, αναμφίβολως, άνδρες που μιλούσαν τη Ladinsch.^{*35} Ο ελβετικός εθνικισμός είναι, όπως γνωρίζουμε, πολυεθνικός. Σχετικά μ' αυτό το θέμα, αν υποθέταμε ότι οι Έλληνες κάτοικοι των ορεινών, οι κλέφτες, που ξεσηκώθηκαν εναντίον των Τούρκων τον καιρό του Μπάϋρον ήταν εθνικιστές, πράγμα το οποίο είναι ομολογουμένως απίθανο, δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι μερικοί από τους πιο αξιοθαύμαστους αγωνιστές τους δεν ήταν Έλληνες αλλά Αλβανοί (Σουλιώτες). Επιπλέον, ελάχιστα σύγχρονα εθνικιστικά κινήματα βασίζονται πραγματικά σε μια ισχυρή εθνική συνείδηση, αν και συχνά την επινοούν, κατά τη διάρκεια της ανάπτυξής τους, και η οποία συχνά παίρνει τη μορφή του ρατσισμού. Για να ανακεφαλαιώσουμε, δεν πρέπει συνελπώς να μας εκπλήσσει το ότι

35. John W. Cole και Eric R. Wolf, *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley*, (Νέα Υόρκη και Λονδίνο 1974), σσ. 112-13.

* Διάλεκτος που ανήκει στην οικογένεια των ρομανικών γλωσσών· ομιλείται στην περιοχή του Ladin της Ελβετίας και στη Βόρειο Ιταλία (περιοχή Άλπεων), (Σ.τ.Μ.).

οι κοζάκοι του Ντον παραμέρισαν την εθνότητα ή τους κοινούς προγόνους από τον ορισμό που έδωσαν για το τι τους καθιστούσε γιους της αγίας ρωσικής γης. Το γεγονός είναι ότι ενεργώντας έτσι έπραξαν σοφά αφού – όπως σε τόσο πολλά σώματα ελεύθερων χωρικών αγωνιστών – η καταγωγή τους ήταν εξαιρετικά αναμεμιγμένη. Πολλοί από αυτούς ήταν Ουκρανοί, Τάταροι, Πολωνοί, Λιθουανοί, καθώς και Μεγαλο-Ρώσοι. Αυτό που τους ένωνε δεν ήταν το αίμα αλλά η πίστη.

Είναι, λοιπόν, η εθνότητα ή «η φυλή» ανεξάρτητη από τον σύγχρονο εθνικισμό; Είναι ολοφάνερο ότι δεν συμβαίνει αυτό, εφόσον οι ορατές διαφορές στη σωματική διάπλαση είναι πολύ φανερές για να τις παραβλέψουμε και έχουν χρησιμοποιηθεί πολύ συχνά για να τονίσουν ή να ενισχύσουν τις διακρίσεις ανάμεσα σε «εμάς» και «αυτούς», συμπεριλαμβανομένων και των εθνικών διαφορών. Μόνο τρία πράγματα είναι απαραίτητα να ειπωθούν σχετικά με τις διαφορές αυτού του είδους. Πρώτον, ιστορικά έχουν λειτουργήσει και ως οριζόντιες και ως κάθετες διαχωριστικές γραμμές, και, πριν από την εποχή του σύγχρονου εθνικισμού, πιθανόν πιο συχνά χρησίμευαν για να χωρίσουν κοινωνικά στρώματα παρά ολόκληρες κοινότητες. Η πολύ συνηθισμένη χρησιμοποίηση της διάκρισης βάσει του χρώματος στην ιστορία φαίνεται, δυστυχώς, να είναι εκείνη που οριοθετούσε μια υψηλότερη κοινωνική θέση στα ανοιχτότερα χρώματα μέσα στην ίδια κοινωνία (όπως π.χ. στην Ινδία), μολονότι και η μαζική μετανάστευση και η κοινωνική κινητικότητα είχαν την τάση να περιπλέκουν τα πράγματα, ή ακόμα και να αντιστρέφουν τη σχέση, ούτως ώστε το «σωστό» είδος της φυλετικής ταξινόμησης να ταιριάζει με το «σωστό» είδος της κοινωνικής θέσης, ανεξάρτητα από τη σωματική εμφάνιση. κάποιον τέτοιο συμβαίνει στις χώρες των Άνδεων όπου οι Ινδιάνοι, οι οποίοι κατατάσσονται στην κατώτερη μεσαία τάξη, αυτομάτως αναταξινομούνται ως «mestizos» ή *cholos*, ανεξάρτητα από την εμφάνιση.³⁶

Δεύτερον, η «ορατή» εθνότητα τείνει να είναι αρνητική, λαμβανομένου υπόψη ότι εφαρμόζεται μάλλον για να ορίσει «την άλλη» ομάδα παρά τη δική μας. Έτσι προκύπτει και ο παροιμιώδης ρόλος των φυ-

36. Αντιστρόφως, εκείνοι που δεν γνωρίζουν την κοινωνική θέση του προσώ-

λετικών στερεοτύπων (η «εβραϊκή μύτη»), η σχετική αχρωματοψία των αποίκων προς τις χρωματικές διαφορές ανάμεσα σε εκείνους που ταξινομήθηκαν ανά την υφήλιο ως «μαύροι», και ο ισχυρισμός ότι «όλοι μου φαίνονται ίδιοι», ο οποίος προφανώς βασίζεται σε επιλεκτική κοινωνική θέση αυτού που πιστεύεται ότι έχει «ο άλλος» κοινό, όπως τα λοξά μάτια και το κίτρινο δέρμα. Η εθνο-φυλετική ομοιογένεια της δικής μας «εθνότητας» θεωρείται δεδομένη, όπου υποστηρίζεται – κάτι που δεν συμβαίνει σε όλες τις περιπτώσεις – ακόμα κι όταν και η πιο επιφανειακή εξέταση μπορεί να δημιουργήσει κάποια αμφιβολία γι' αυτήν. Διότι σε «εμάς» φαίνεται προφανές ότι τα μέλη της «εθνότητάς» μας καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα μεγεθών, σχημάτων και εμφάνισης, ακόμα κι όταν όλα έχουν κοινά κάποια φυσικά χαρακτηριστικά, όπως ένα είδος μαύρων μαλλιών. Μόνο σε «αυτούς» φαινόμαστε όμοιοι.

Τρίτον, παρόμοια αρνητική εθνότητα δεν σχετίζεται με τον πρωτοεθνικισμό, εκτός εάν μπορεί να αναμιχθεί ή έχει αναμιχθεί με κάποιο άλλο στοιχείο όπως μια κρατική παράδοση, διαδικασία που πιθανότατα έλαβε χώρα στην Κίνα, την Κορέα και την Ιαπωνία, χώρες που συγκαταλέγονται πράγματι μεταξύ των εξαιρετικά σπανίων περιπτώσεων ιστορικών κρατών που αποτελούνται από πληθυσμό σχεδόν ή εντελώς εθνικά ομοιογενή.³⁷ Σ' αυτές τις περιπτώσεις είναι αρκετά πιθανό ότι η εθνικότητα και η πολιτική αφοσίωση συνδέονται. Σύμφωνα με τα στοιχεία που έχω φαίνεται ότι ο ειδικός ρόλος της δυναστείας Μινγκ στις κινέζικες επαναστάσεις από την ανατροπή της το

που – ίσως επειδή αυτός ή αυτή έχει μεταναστεύσει στη μεγάλη πόλη – τον κρίνει καθαρά από το χρώμα και συνεπώς τον ή την υποβιβάζουν. Η δυσανεξία γι' αυτό φαίνεται ότι υπήρξε ένας κοινός λόγος για τον πολιτικό ριζοσπαστισμό των φοιτητών στη Λίμα κατά τις δεκαετίες του 1960 και 1970, όταν μάζες παιδιών και υψηλά ανερχομένων επαρχιακών οικογενειών *cholo* εισέρρευσαν στα γρήγορα επεκτεινόμενα πανεπιστήμια. Είμαι ευγνώμων στον Nicolas Lynch του οποίου η αδημοσίευτη μελέτη για τους μαοϊστές φοιτητικούς ηγέτες στο Πανεπιστήμιο San Marcos τονίζει αυτό το σημείο.

37. Έτσι από τα (μη Αραβικά) Ασιατικά κράτη σήμερα η Ιαπωνία και οι δύο

1644 – η παλινόρθωσή της ήταν, και ίσως είναι ακόμα, στο πρόγραμμα των σημαντικών μυστικών εταιρειών – οφείλεται στο γεγονός ότι, αντίθετα από την προκάτοχό της, τη δυναστεία Mongol και τη διάδοχό της, τη δυναστεία Manchu, ήταν καθαρά κινεζική ή Han δυναστεία. Γι' αυτό το λόγο οι πιο προφανείς εθνικές διαφορές έχουν παίξει σχετικά μικρό ρόλο στη γένεση του σύγχρονου εθνικισμού. Οι Ινδιάνοι στη Λατινική Αμερική μετά την ισπανική κατάκτηση είχαν βαθιά συναίσθηση της εθνικής διαφοράς τους από τους λευκούς και τους mestizos, ιδιαίτερα καθώς αυτή ενισχύθηκε και θεσμοθετήθηκε από το ισπανικό αποικιακό σύστημα του διαχωρισμού του πληθυσμού σε φυλετικές κάστες.³⁸ Όμως δεν γνωρίζω καμία περίπτωση όπου αυτό να έχει οδηγήσει μέχρι τώρα σε ένα εθνικιστικό κίνημα. Είναι σπάνιες δε, οι περιπτώσεις που ενέπνευσε έστω ένα παν-ινδιανικό συναίσθημα μεταξύ των Ινδιάνων, σε αντίθεση με τους αυτόχθονες διανοούμενους.³⁹ Ακόμη, αυτό που έχουν κοινό οι κάτοικοι της κάτω από τη Σαχάρα Αφρικής σε αντίθεση με τους ανοιχτόχρωμους κατακτητές τους, είναι ένα σχετικά σκούρο χρώμα. Η *Négritude* είναι ένα συναίσθημα που πραγματικά υπάρχει, όχι μόνον ανάμεσα σε μαύρους

Κορέες είναι 99% ομοιογενείς, και το 94% της Λαϊκής Δημοκρατίας της Κίνας είναι Han. Αυτές οι χώρες υπάρχουν, λίγο πολύ, μέσα στα ιστορικά τους σύνορα.

38. Η βασική εργασία είναι Magnus Mörner, *El mestizaje en la historia de Ibero-América* (Πόλη του Μεξικού 1961)· βλ. επίσης Alejandro Lipschutz, *El problema racial en la conquista de América y el mestizaje* (Σαντιάγο της Χιλής 1963), ειδικά κεφάλαιο V. «Όμως, ενώ οι Leyes των Ινδιάνων συχνά αναφέρονται σε κάστες, οι ιδέες και η ορολογία είναι μετατοπιζόμενες και αντιφατικές». Sergio Bagu, *Estructura social de la Colonia* (Buenos Aires 1952), σ. 122.

39. Η μεγαλύτερη εξαίρεση, η οποία επιβεβαιώνει την ανάλυση αυτού του κεφαλαίου – βλ. παρακάτω σ. 226 – είναι η μνήμη της Αυτοκρατορίας των Ίνκα στο Περού, η οποία έχει εμπνεύσει και τους μύθους και τα (εντοπισμένα) κινήματα που οραματίζονται την επανόρθωσή της. Βλ. την ανθολογία *Ideología mesianica del mundo andino*, επιμ. Juan M. Ossio A. (Λίμα 1973) και Alberto Flores Galindo, *Buscando un Inca: identidad y Utopía en los Andes* (Αβάνα 1986). Όμως φαίνεται ξεκάθαρα από την έξοχη μελέτη του Flores για τα ινδιάνικα κι-

διανοουμένους και ελίτ, αλλά οποτεδήποτε μια συγκέντρωση ανθρώπων με πιο σκούρο δέρμα έρχεται αντιμέτωπη με άτομα πιο ανοιχτού χρώματος. Ίσως να πρόκειται για πολιτικό παράγοντα, αλλά η απλή συνείδηση του χρώματος δεν έχει δημιουργήσει ούτε ένα αφρικανικό κράτος, ούτε καν την Γκάνα και τη Σενεγάλη, οι ιδρυτές των οποίων εμπνέονταν από παν-αφρικανικές ιδέες· ούτε έχει αντισταθεί στην υπεροχή των σημερινών αφρικανικών κρατών τα οποία δημιουργήθηκαν από πρώην ευρωπαϊκές αποικίες, που έχουν μεταξύ τους ως μοναδικό συνεκτικό στοιχείο μερικές δεκαετίες αποικιακής διοίκησης.

Μας έχουν απομείνει, λοιπόν, τα κριτήρια της Αγίας Ρωσίας όπως τα είδαν οι Κοζάκοι του δεκάτου εβδόμου αιώνα: δηλαδή η θρησκεία και η συγγένεια ή η αυτοκρατορία.

Οι δεσμοί μεταξύ της θρησκείας και της εθνικής συνείδησης μπορούν να είναι πολύ στενοί, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της Πολωνίας και της Ιρλανδίας. Στην πραγματικότητα, η σχέση φαίνεται να γίνεται στενότερη όπου ο εθνικισμός γίνεται μαζική δύναμη παρά στη φάση που είναι μειονοτική ιδεολογία και κίνημα των αγωνιστών. Οι σιωνιστές μαχητές στις ηρωικές μέρες του Παλαιστινιακού *Yishuv** είναι πιο πιθανό ότι έτρωγαν επιδεικτικά σάντουιτς με χοιρινό παρά ότι φορούσαν τους τελετουργικούς σκούφους, όπως τείνουν να κάνουν οι ζηλωτές του Ισραήλ σήμερα. Ο εθνικισμός των αραβικών χωρών σήμερα είναι τόσο ταυτισμένος με το Ισλάμ, ώστε φίλοι και εχθροί δυσκολεύονται να εντάξουν σ' αυτόν τις διάφορες αραβικές χριστιανικές μειονότητες, τους Κόπτες, τους Μαρωνίτες και τους Έλληνες καθολικούς, οι οποίοι ήταν οι κυρίως πρωτοπόροι αυτού του εθνικι-

νήματα και τους υποστηρικτές τους (α) ότι τα ινδιάνικα κινήματα εναντίον των *mistas* ήταν ουσιαστικά κοινωνικά (β) ότι δεν είχαν καθόλου «εθνική διάσταση» εφόσον ακόμα και μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι Ινδιάνοι των Άνδεων δεν γνώριζαν ότι ζούσαν στο Περού (σ. 321), και (γ) ότι οι αυτόχθονες διανοούμενοι αυτής της περιόδου δεν γνώριζαν κυριολεκτικά τίποτα για τους Ινδιάνους (π.χ. σ. 292).

* Το εβραϊκό κίνημα για τον εποικισμό της Παλαιστίνης. (Σ.τ.Μ)

σμού στην Αίγυπτο και την Τουρκική Συρία.⁴⁰ Πράγματι, αυτή η αυξανόμενη ταύτιση του εθνικισμού με τη θρησκεία χαρακτηρίζει και το ιρλανδικό κίνημα. Ούτε κι αυτό μας εκπλήσσει. Η θρησκεία είναι μια αρχαία και καλοδοκιμασμένη μέθοδος για την καθιέρωση της επικοινωνίας μέσω της κοινής λατρείας και ενός είδους αδελφότητας μεταξύ ανθρώπων που διαφορετικά δεν έχουν πολλά κοινά.⁴¹ Κάποιες παραλλαγές της, όπως ο Ιουδαϊσμός, είναι συγκεκριμένα σχεδιασμένες σαν διακριτικά γνωρίσματα μελών που ανήκουν σε συγκεκριμένες ανθρώπινες κοινότητες.

Λοιπόν η θρησκεία αποτελεί μία παράδοξη μαγιά για τον πρωτοεθνικισμό, και στην πραγματικότητα για τον σύγχρονο εθνικισμό, ο οποίος (τουλάχιστον στις περισσότερες σταυροφορικές φάσεις του) την αντιμετώπισε με αξιοσημείωτη δυσπιστία, ως μια δύναμη που θα μπορούσε να προκαλέσει τη μονοπωλιακή αξίωση του «έθνους» για νομιμοφροσύνη από τα μέλη του. Σε κάθε περίπτωση, οι γνήσια φυλετικές θρησκείες λειτουργούν συνήθως σε πολύ μικρή κλίμακα για τις σύγχρονες εθνότητες, και αντιστέκονται πολύ στη διεύρυνσή τους. Από την άλλη πλευρά, οι παγκόσμιες θρησκείες, που επινοήθηκαν σε διάφορες εποχές μεταξύ του έκτου αιώνα π.Χ. και του εβδόμου αιώνα μ.Χ., είναι παγκόσμιες εξ ορισμού, και συνεπώς σχεδιασμένες να συγχωνεύουν εθνικές, γλωσσικές, πολιτικές και άλλες διαφορές. Οι Ισπανοί και οι Ινδιάνοι στην αυτοκρατορία, οι Παραγουανοί, οι Βραζιλιάνοι και οι Αργεντινοί μετά την ανεξαρτησία, ήταν εξίσου πιστά τέκνα της Ρώμης, και δεν μπορούσαν να ξεχωρίζουν ως κοινότητες βάσει της θρησκείας τους. Ευτυχώς οι οικουμενικές αλήθειες ανταγωνίζονται συχνά η μία την άλλη, με αποτέλεσμα μερικές φορές οι λαοί

40. George Antonius, *The Arab Awakening*, (Λονδίνο 1938), λίγο πολύ, υποστηρίζεται και από τον Maxime Rodinson, "Développement et structure de l'arabisme" στο έργο του, *Marxisme et monde musulman* (Παρίσι 1972), σσ. 587-602.

41. Fred R. Van der Mehden, *Religion and Nationalism in South-East Asia: Burma, Indonesia, the Philippines*, (Madison 1963) είναι χρήσιμο γιατί εξετάζει χώρες με πολύ διαφορετικές θρησκείες.

να μπορούν να επιλέγουν ένα άλλο δόγμα ως εθνικό σύμβολο – και όχι αυτό στα σύνορα του οποίου βρίσκονται –, όπως οι Ρώσοι, οι Ουκρανοί και οι Πολωνοί μπορούσαν να διαφοροποιηθούν ως ορθόδοξοι, ουνίτες και ρωμαιοκαθολικοί πιστοί (ο χριστιανισμός έχει αποδειχθεί ο πιο βολικός τροφοδότης αντίπαλων παναθρώπινων αληθειών). Ίσως το γεγονός ότι η μεγάλη κομφουκιανή αυτοκρατορία της Κίνας περιβάλλεται στην ξηρά από ένα τεράστιο ημικύκλιο μικρών λαών που πιστεύουν σε άλλες θρησκείες (κυρίως τον βουδισμό αλλά και τον ισλαμισμό) αποτελεί μέρος του ίδιου φαινομένου. Εντούτοις, αξίζει να σημειώσουμε ότι η περιοχή των διεθνικών θρησκειών, τουλάχιστον στις περιοχές του κόσμου όπου αναπτύχθηκε ο σύγχρονος εθνικισμός, επέβαλε όρια στην εθνικο-θρησκευτική ταύτιση. Απέχει πολύ από το να είναι παγκόσμια και, ακόμα και εκεί που απαντάται, συνήθως διακρίνει τους εν λόγω ανθρώπους όχι από όλους τους γείτονές τους, αλλά μόνον από μερικούς, όπως π.χ. οι Λιθουανοί χωρίζονται από τους λουθηρανούς Γερμανούς και Λετονούς και από τους ορθόδοξους Ρώσους και Λευκορώσους εξαιτίας του ρωμαιοκαθολικισμού τους, δεν χωρίζονται όμως από τους Πολωνούς που είναι εξίσου ένθερμοι καθολικοί. Στην Ευρώπη μόνο οι εθνικιστές Ιρλανδοί, οι οποίοι έχουν μόνο προτεστάντες γείτονες, ορίζονται αποκλειστικά από τη θρησκεία τους.⁴²

Αλλά τι ακριβώς σημαίνει η εθνικο-θρησκευτική ταύτιση, όπου αυτή απαντάται; Είναι ξεκάθαρο ότι σε μερικές περιπτώσεις μια εθνική θρησκεία επιλέγεται αρχικά επειδή ένας λαός αισθάνεται διαφορετικά από τους γειτονικούς λαούς ή κράτη. Το Ιράν, όπως φάνηκε, ακολούθησε το δικό του θεϊκό δρόμο και ως ζωροαστρική χώρα και, μετά τη μεταστροφή του στο Ισλάμ, ή σε κάθε περίπτωση από τον καιρό των Σαφαβιδών, ως σιϊτική χώρα. Οι Ιρλανδοί ταυτίστηκαν με τον

42. Όμως, στον δέκατο ένατο αιώνα η διάκριση ανάμεσα σε ένθερμους πιστούς και σε αδιάφορους ή άθεους εισήγαγε επιπρόσθετες δυνατότητες στο να ακολουθούν εθνικο-θρησκευτικά σύμβολα. Αυτό έκανε την Καθολική Εκκλησία να διάκειται συμπαθώς προς τέτοια κινήματα όπως των Βρετόνων, των Βάσκων και των Φλαμανδών.

καθολικισμό μόνον όταν απέτυχαν, ή ίσως αρνήθηκαν, να ακολουθήσουν τους Αγγλους στη Μεταρρύθμιση, και ο μαζικός αποικισμός μερους της χώρας τους από προτεστάντες αποίκους που άρπαξαν την καλύτερη γη τους δεν ήταν αναμενόμενο να τους προσηλυτίσει.⁴³ Οι Εκκλησίες της Αγγλίας και της Σκωτίας προσδιορίζονται πολιτικά, ακόμα και αν η δεύτερη αντιπροσωπεύει τον ορθόδοξο καλβινισμό. Ίσως ο λαός της Ουαλίας, που μέχρι τότε δεν ακολουθούσε ξεχωριστό θρησκευτικό δρόμο, μεταστράφηκε ομαδικά στην προτεσταντική παρέκκλιση κατά το πρώτο μισό του δεκάτου ενάτου αιώνα, ως μέρος εκείνης της απόκτησης μιας εθνικής συνείδησης, η οποία πρόσφατα αποτέλεσε αντικείμενο συστηματικής έρευνας.⁴⁴ Από την άλλη πλευρά, είναι εξίσου σαφές ότι ο προσηλυτισμός σε διάφορες θρησκείες μπορεί να βοηθήσει στη δημιουργία δύο διαφορετικών εθνικοτήτων, διότι αυτό που έχει χωρίσει τους Κροάτες από τους Σέρβους, με τους οποίους μοιράζονται μιαν ενιαία πολιτισμική γλώσσα, είναι βεβαίως ο ρωμαιοκαθολικισμός (και το υποπροϊόν του, η λατινική γραφή) και η ορθοδοξία (με το δικό της υποπροϊόν, την κυριλλική γραφή). Αλλά πάλι, υπάρχουν λαοί οι οποίοι σαφώς διέθεταν κάποια πρωτο-εθνική συνείδηση, όπως οι Άλβανοι, αν και τους διαιρούσαν θρησκευτικές διαφορές περισσότερες από αυτές που συνήθως απαντούνται σε μια χώρα της εκτάσεως της Ουαλίας (διάφορες μορφές του ισλαμισμού, της ορθοδοξίας, του ρωμαιοκαθολικισμού). Και τελικά, δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο αν η ξεχωριστή θρησκευτική ταυτότητα, οσοδήποτε ισχυρή κι αν είναι, μοιάζει, θεωρούμενη αυτόνομα, με τον εθνικισμό. Η σύγχρονη τάση είναι να αφομοιώνει και τα δύο, εφόσον δεν είμαστε πλέον εξοικειωμένοι με το μοντέλο του πολυσωματικού κράτους, στο οποίο οι διάφορες θρησκευτικές κοινότητες συνυπάρχουν κάτω από μια υπέρτατη εξουσία, ως οντότητες που από κάποια άποψη είναι

43. Σε μια κομητεία όπως το Antrim λέγεται ότι το άγγιγμα μιας χούφτας γης θα πει σε κάποιον αν η χώρα από την οποία προήλθε κατοικείται από καθολικούς ή προτεστάντες.

44. Πρβλ. Gwyn Alfred Williams, *The Welsh in their History*, (Λονδίνο και Καμπερά 1982) "When was Wales?" (Λονδίνο 1985).

αυτοδιοικούμενες, όπως συνέβαινε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁴⁵ Κατά κανένα τρόπο δεν είναι προφανές ότι το Πακιστάν υπήρξε το προϊόν ενός εθνικού κινήματος μεταξύ των μουσουλμάνων της τότε Ινδικής Αυτοκρατορίας, παρόλο που μπορεί να θεωρηθεί ως αντίδραση εναντίον ενός παν-ινδικού εθνικού κινήματος, το οποίο απέτυχε να δώσει επαρκή αναγνώριση στα ιδιαίτερα αισθήματα ή ανάγκες των μουσουλμάνων και παρόλο που, σε μιαν εποχή του σύγχρονου εθνικού κράτους, η εδαφική διαίρεση έμοιαζε να είναι η μόνη διαθέσιμη συνταγή, δεν είναι καθόλου ξεκάθαρο ότι ένα ξεχωριστό εδαφικά κράτος είναι αυτό που, ακόμα και ο Μουσουλμανικός Σύνδεσμος, είχε κατά νου μέχρι πρόσφατα, ή που θα απαιτούσε επίμονα αν δεν υπήρχε η αδιαλλαξία του Jinnah (ο οποίος ήταν πράγματι ένας τύπος μουσουλμάνου εθνικιστή, γιατί σίγουρα δεν πίστευε φανατικά σε μια θρησκεία). Και είναι σχεδόν βέβαιο ότι ο όγκος των απλών μουσουλμάνων σκέφτονταν περισσότερο κοινοτικά και όχι εθνικά και δεν θα είχαν συλλάβει την ιδέα της εθνικής αυτοδιάθεσης ως κάτι που θα μπορούσε να εφαρμόζεται στην πίστη στον Αλλάχ και στον Προφήτη Του.

Δεν υπάρχει αμφιβολία, ότι τώρα οι Πακιστανοί θεωρούν τους εαυτούς τους ως μέλη ενός ξεχωριστού (ισλαμικού) έθνους, όπως και οι κάτοικοι του Μπαγκλαντές, αφού έζησαν κάτω από διαφορετικά κράτη για διαφορετικές χρονικές περιόδους. Χωρίς αμφιβολία οι μουσουλμάνοι της Βοσνίας και της Κίνας τελικά θα θεωρήσουν τους εαυτούς τους ως μια εθνότητα, αφού οι κυβερνήσεις τους τους μεταχειρίζονται έτσι. Όμως, όπως τόσα άλλα εθνικά φαινόμενα, αυτό θα είναι ή ήταν μια *ex post facto* εξέλιξη. Πράγματι, καθώς η θρησκευτική ταύτιση των μουσουλμάνων με το Ισλάμ, είναι τόσο ισχυρή στην τεράστια περιοχή όπου το Ισλάμ συνορεύει με άλλες θρησκείες, φαίνεται ότι υπάρχουν λίγα ή και καθόλου πρωτο-εθνικά ή εθνικά κινήματα

45. Για το σύστημα *millet* στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βλ. H. A. R. Gibb και H. A. Bowen, *Islamic Society in the West* (Οξφόρδη 1957), τόμ. I, μέρος 2, σσ. 219-26.

που χωρίς αμφιβολία χαρακτηρίζονται από το ισλαμικό έμβλημα, αν εξαιρέσει βέβαια κάποιος την περίπτωση του ιρανικού κινήματος. Η πιθανότητα να αναπτυχθούν σήμερα τέτοια κινήματα εναντίον του Ισραήλ ή των Σοβιετικών Κεντρικών Ασιατικών Δημοκρατιών είναι ένα ζήτημα που δεν θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη. Για να συνοψίσουμε, οι σχέσεις ανάμεσα στη θρησκεία και την πρωτοεθνική ή εθνική συνείδηση παραμένουν περίπλοκες και εξαιρετικά αδιαφανείς. Σίγουρα αντιστέκονται στην απλή γενίκευση.

Πάντως, καθώς τονίζει ο Gellner,⁴⁶ η σύνδεση ενός λαού με ευρύτερες κουλτούρες, ειδικά λογοτεχνικές κουλτούρες, που συχνά μετριάζεται από τον προσηλυτισμό σε μια παραλλαγή μιας παγκόσμιας θρησκείας, επιτρέπει σε εθνικές ομάδες να αποκτήσουν αγαθά τα οποία αργότερα θα τις βοηθήσουν να μετατραπούν και να διαρθρωθούν ως έθνη. Ο Gellner υποστήριξε με πειστικότητα ότι οι αφρικανικές ομάδες που συνδέθηκαν μ' αυτό τον τρόπο, βρίσκονται σε καλύτερη θέση από άλλες, ως προς την ανάπτυξη του εθνικισμού – όπως στο Κέρας της Αφρικής όπου και οι χριστιανοί Amhara και οι μουσουλμάνοι Somali μπόρεσαν ευκολότερα να γίνουν «λαοί κρατους» επειδή είναι «λαοί της βίβλου», αν και, κατά τη φράση του Gellner, σε διαφορετικές και ανταγωνιστικές εκδόσεις. Αυτό φαίνεται αρκετά αληθοφανές, αν και θα θέλαμε να ξέρουμε πόση σχέση έχει ο προσηλυτισμός σε παραλλαγές του χριστιανισμού με το μόνο άλλο πολιτικό φαινόμενο της περιοχής κάτω της Σαχάρας, που μοιάζει με σύγχρονο μαζικό εθνικισμό, συγκεκριμένα την απόσχιση της Μπιάφρα το 1967 και το Εθνικό Αφρικανικό Κογκρέσο (της Νοτίου Αφρικής).

Αν η θρησκεία δεν είναι ένα απαραίτητο σημάδι της πρωτο-εθνικότητας (αν και μπορεί κάποιος να διαπιστώσει γιατί ήταν για τη Ρωσία του δεκάτου εβδόμου αιώνα, που πιεζόταν και από την Καθολική Πολωνία και από τους μουσουλμάνους Τούρκους και Τατάρους), οι άγιες εικόνες, από την άλλη πλευρά, είναι ένα ζωτικό συστατικό της, όπως είναι και για το σύγχρονο εθνικισμό. Αντιπροσωπεύουν τα

46. Gellner, *Nations and Nationalism* (Οξφόρδη 1983).

σύμβολα και τις τελετουργίες ή τις κοινές συλλογικές τελετές, που είναι τα μόνα στοιχεία που δίνουν μια απτή πραγματικότητα σε μία, κατά τ' άλλα, φανταστική κοινότητα. Μπορεί να είναι κοινά για όλους είδωλα (όπως ήταν οι εικόνες) ή τελετές όπως οι πέντε ημερησίες προσευχές των Μουσουλμάνων, ή ακόμα τελετουργικές λέξεις όπως Allah Akbar* των Μουσουλμάνων ή Shema Yisroel** των Εβραίων. Μπορεί να είναι επώνυμα είδωλα ταυτισμένα με εδάφη τόσο εκτεταμένα ώστε να αποτελέσουν ένα έθνος όπως η Παρθένος της Γουαδελούπης στο Μεξικό ή η Παρθένος του Montserrat στην Καταλωνία. Μπορεί να είναι περιοδικές πανηγυρεις ή αγώνες οι οποίοι φέρνουν κοντά διασκορπισμένες ομάδες, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες στην αρχαία Ελλάδα και πιο πρόσφατες εθνικιστικές εφευρέσεις που ακολούθησαν αυτή τη γραμμή, όπως τα καταλανικά Jocs Florals, το ουαλικό Eisteddfodau*** και άλλες. Η σπουδαιότητα των ιερών εικόνων αποδεικνύεται από την καθολική χρήση απλών κομματιών χρωματιστού υφάσματος – δηλαδή τις σημαίες – ως σύμβολα των σύγχρονων κρατών και τη σύνδεσή τους με εξαιρετικά φορτισμένες τελετουργικές εορτές ή πράξεις λατρείας.

Πάντως, όπως στην περίπτωση της θρησκείας, οι «ιερές εικόνες», οποιαδήποτε και αν είναι η μορφή και η φύση τους, δύσκολα χρησιμεύουν ως σύμβολα ενός πρωτο-έθνους, επειδή το πεδίο επιρροής τους είναι είτε εξαιρετικά ευρύ, είτε εξαιρετικά περιορισμένο. Η Παρθένος Μαρία μόνη της είναι δύσκολο να περιοριστεί σε οποιοδήποτε τομέα του καθολικού κόσμου, και για κάθε τοπική Παρθένο, που γίνεται πρωτο-εθνικό σύμβολο, υπάρχουν πολλές εκατοντάδες που παραμένουν προστάτιδες περιορισμένων κοινοτήτων ή αλλιώς είναι άσχετες με το σκοπό μας. Οι πιο ικανοποιητικές εικόνες από πρωτοεθνική άποψη είναι προφανώς εκείνες που σχετίζονται συγκεκριμένα

* Ο Αλλάχ είναι Μεγάλος (προσευχή). (Σ.τ.Μ)

** Ισραήλ άκου... (αρχή εβραϊκής προσευχής). (Σ.τ.Μ)

*** Ουαλικό πανηγύρι, φεστιβάλ μουσικής και ποίησης από ραψωδούς. (Σ.τ.Μ)

με ένα κράτος, δηλαδή στην προεθνική φάση, με έναν θεϊκό ή χρισμένο από θεό βασιλιά ή αυτοκράτορα, το βασίλειο του οποίου τυχαίνει να συμπίπτει με ένα μελλοντικό έθνος. Ηγέτες οι οποίοι είναι *ex officio* κεφαλές των εκκλησιών τους (όπως στη Ρωσία) φυσικά προσφέρονται γι' αυτόν το συσχετισμό, αλλά οι μαγικές βασιλείες της Αγγλίας και της Γαλλίας παρουσιάζουν αυτό το ενδεχόμενο ακόμα και εκεί όπου εκκλησία και κράτος βρίσκονται σε διάσταση.⁴⁷ Εφόσον υπάρχουν συγκριτικά λίγες θεοκρατίες που στοχεύουν στη δημιουργία κράτους, είναι δύσκολο να κρίνουμε ως ποιο σημείο επαρκεί η καθαρά θεϊκή εξουσία. Το ζήτημα πρέπει να αφεθεί σε ειδικούς στην ιστορία των Μογγόλων και των Θιβετιανών ή, πλησιέστερα στη Δύση, των Αρμενίων του μεσαίωνα. Σίγουρα δεν ήταν αρκετή στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα, καθώς στην Ιταλία οι Neo-Guelphs ανακαλύφθηκαν όταν ελεγχίρησαν να οικοδομήσουν έναν ιταλικό εθνικισμό γύρω από τον παπισμό. Απέτυχαν, παρόλο που ο παπισμός ήταν *de facto* ένας ιταλικός θεσμός και όντως προ του 1860 ο μόνος πλήρως παν-ιταλικός θεσμός. Όμως δεν θα ήταν καθόλου αναμενόμενο η Αγία Εκκλησία να μετατραπεί σε ένα περιορισμένο τοπικά εθνικό, και πόσο μάλλον εθνικιστικό, κατεστημένο, κυρίως υπό τον Πίο ΙΧ. Με τι θα έμοιαζε μια ενοποιημένη Ιταλία κάτω από το παπικό λάβαρο στον δέκατο ένατο αιώνα, δεν αξίζει καν να προσπαθήσουμε να το φανταστούμε.

Αυτό μας φέρνει στο τελευταίο και, σχεδόν με βεβαιότητα, το πλέον αποφασιστικό κριτήριο του πρωτο-εθνικισμού, τη συνείδηση του να ανήκει ή να έχει κάποιος υπάρξει μέλος σε μια διαρκή πολιτική οντότητα.⁴⁸ Το ισχυρότερο γνωστό πρωτο-εθνικό συστατικό στοιχείο είναι αναμφιβόλως αυτό που στην πομπώδη γλώσσα του δεκάτου ενάτου αιώνα ονομαζόταν «ιστορικό έθνος», ειδικά αν το κράτος το οποίο σχημάτιζε τα πλαίσια του μεταγενέστερου «έθνους» συνδεόταν

47. Παραμένει κλασική η επεξεργασία αυτού του θέματος από τον Marc Bloch, *Les Rois thaumaturges* (Παρίσι 1924).

48. Όμως, δεν πρέπει να προϋποθέτουμε ότι αυτή η συνείδηση επηρέαζε όλες τις ομάδες του πληθυσμού κατά τον ίδιο τρόπο, ή κάλυπτε το έδαφος του

με έναν ειδικό *Staatsvolk* ή κρατικό - λαό όπως οι Μεγαλο-Ρώσοι, οι Άγγλοι ή οι Καστιλιάνοι. Όμως εδώ πρέπει να γίνει μία σαφής διάκριση ανάμεσα στα άμεσα και έμμεσα αποτελέσματα της εθνικής ιστορικότητας.

Διότι στις περισσότερες περιπτώσεις το «πολιτικό έθνος», που αρχικά διαμορφώνει το λεξιλόγιο αυτού που αργότερα γίνεται ο εθνικός λαός, δεν νοείται να περιλαμβάνει περισσότερο από ένα μικρό μέρος των κατοίκων του κράτους, συγκεκριμένα την προνομιούχα ελίτ, ή τους ευγενείς και την τάξη των αρχόντων. Όταν οι Γάλλοι ευγενείς περιέγραψαν τις Σταυροφορίες ως *gesta Dei per francos* δεν είχαν καμία πρόθεση να συσχετίσουν τον θρίαμβο του σταυρού με το πλήθος των κατοίκων της Γαλλίας, ή ακόμα εκείνου του μικρού τμήματος του εξαγώνου που έφερε αυτό το όνομα στα τέλη του ενδεκάτου αιώνα: περιέγραψαν έτσι τις Σταυροφορίες, επειδή οι περισσότεροι από αυτούς που θεωρούσαν τους εαυτούς τους απογόνους των Φράγκων θα θεωρούσαν τους ανθρώπους του λαού τους οποίους δυνάστευαν απογόνους των λαών που είχαν κατακτηθεί από τους Φράγκους. (Αυτήν την άποψη, για την εξυπηρέτηση συγκεκριμένων στόχων, την ανέτρεψε η Δημοκρατία, καλλιεργώντας την ιδέα μέσω των σχολικών εγχειριδίων ότι «οι πρόγονοί μας» ήταν οι Γαλάτες και όχι οι Φράγκοι: αργότερα την ξαναχρησιμοποίησαν οι μεταεπαναστατικοί αντιδραστικοί, όπως ο Κόμης Gobineau, για αντιδραστικούς και υπέρ των ευγενών σκοπούς). Αυτός ο «εθνικισμός της τάξεως των ευγενών» μπορεί σίγουρα να θεωρηθεί πρωτο-εθνικός, εφόσον «τα τρία στοιχεία έθνος (*natio*), πολιτική πίστη (*fidelitas*) και κοινωνία (*communitas*), δηλαδή οι κατηγορίες της «εθνότητας», της πολιτικής «πίστης» και «πολιτικής κοινοπολιτείας» ήδη συνυπήρχαν στην κοινωνικοπολιτική συνείδηση και τα συναισθήματα μιας ομάδας ενταγμένης στην κοινωνία (*einer gesellschaftlichen Gruppe*)».⁴⁹ Είναι ο άμεσος πρόγονος μερικών μετα-

συγχρόνου «έθνους», ή σήμαινε τη σύγχρονη εθνικότητα. Η λαϊκή ελληνική συνείδηση, που προφανώς βασίζονταν στη βυζαντινή κληρονομιά, ήταν ότι αποτελούσαν τμήματα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (*ρωμοσύνη*).

49. Jenő Szűcs, *Nation und Geschichte*, (Βουδαπέστη 1981), σσ. 84-5.

γενέστερων εθνικισμών σε χώρες όπως η Πολωνία και η Ουγγαρία, όπου η ιδέα ενός έθνους των Μαγυάρων και των Πολωνών θα εξομάλυνε, χωρίς την παραμικρή δυσκολία, το γεγονός ότι ένα μεγάλο μέρος των κατοίκων των χωρών που ήταν κάτω από το στέμμα του Αγίου Στεφάνου ή της Πολωνικής Κοινοπολιτείας δεν ήταν Μαγυάροι ή Πολωνοί βάσει οποιουδήποτε σύγχρονου εθνικού ορισμού. Γιατί αυτοί οι πληβείοι δεν υπολογίζονταν περισσότερο από τους πληβείους που τύχαινε να είναι Μαγυάροι ή Πολωνοί. Εξ ορισμού βρισκόνταν εκτός του περιβάλλοντος του «πολιτικού έθνους». Και σε κάθε περίπτωση εκείνο το «έθνος» δεν πρέπει να συγχέεται με τη σύγχρονη εθνικότητα.⁵⁰

Προφανώς η αντίληψη και το λεξιλόγιο για «το πολιτικό έθνος» ίσως τελικά να επεκτεινόταν σε ένα έθνος που υποτίθεται ότι αποτελείτο από τη μάζα των κατοίκων μιας χώρας, αν και σχεδόν με βεβαιότητα αυτό συνέβη πολύ αργότερα από τότε που αναδρομικά ο εθνικισμός θα το τοποθετούσε. Επιπλέον είναι σχεδόν βέβαιο ότι οι δεσμοί ανάμεσά τους ήταν έμμεσοι, διότι, ενώ υπάρχουν πολλές αποδείξεις ότι ο κοινός λαός σε ένα βασίλειο μπορούσε να ταυτιστεί με τη χώρα και το λαό μέσω του ανώτατου άρχοντα, βασιλιά ή τσάρου – όπως έκανε η Ιωάννα της Λωραίνης – αντιθέτως υπάρχουν λίγες πιθανότητες οι χωρικοί να ταυτίζονταν με μια «χώρα» αποτελούμενη από την κοινότητα των αρχόντων οι οποίοι αναπόφευκτα, ήταν οι κύριοι στό-

50. «Οι ευγενείς διατηρούσαν τις συστηματικές επικοινωνίες – η μόνη τάξη που το έκανε – μέσω των διοικητικών περιοχών τους και τη Δίαιτα των γαιοκτημόνων όπου αυτοί, όπως «το Κροατικό πολιτικό έθνος», συζητούσαν για ζητήματα και έπαιρναν αποφάσεις. Ήταν ένα έθνος χωρίς «εθνότητα»... δηλαδή χωρίς εθνική συνείδηση... επειδή οι ευγενείς δεν μπορούσαν να ταυτισθούν με τα άλλα μέλη της κροατικής εθνικής κοινότητας, τους χωρικούς και τους ανθρώπους της πόλης. Ο φεουδαρχικός «πατριώτης» αγαπούσε την «πατρώα γη» αλλά η πατρώα γη εμπεριείχε τα κτήματα και τα υπάρχοντα των λόρδων του και του «Βασιλείου». Γι' αυτόν «το πολιτικό έθνος» του οποίου ήταν μέλος σήμαινε το έδαφος και τις παραδόσεις του προηγούμενου κράτους». Mirjana Gross, "On the integration of the Croatian nation: a case study in nation-building", (*East European Quarterly*, XV, 2, Ιούνιος 1981, σ. 212).

χοι των παραπόνων τους. Εάν συνέβαινε να είναι προσηλωμένοι και πιστοί στον εκάστοτε άρχοντά τους, αυτό δεν σήμαινε ούτε ταύτιση με τα συμφέροντα των υπολοίπων ευγενών, ούτε καμία προσήλωση σε κάποια χώρα μεγαλύτερη από τη δική του που ταυτίζονταν και με το δικό τους πατρικό έδαφος.

Πράγματι στην προ-εθνική εποχή συναντάμε αυτό που σήμερα θα ταξινομούσαμε ως αυτόνομο λαϊκό κίνημα εθνικής άμυνας εναντίον των ξένων εισβολέων, όπως στην Κεντρική Ευρώπη του δεκάτου πέμπτου και δεκάτου έκτου αιώνα, όπου η ιδεολογία του φαίνεται ότι ήταν κοινωνική και θρησκευτική αλλά όχι εθνική. Οι χωρικοί φαίνεται να ισχυρίζονται ότι είχαν προδοθεί από τους ευγενείς καθήκον των οποίων, ως *bellatores*, έπρεπε να είναι η υπεράσπισή τους εναντίον των Τούρκων. Μήπως είχαν συνάψει μυστική συμφωνία με τους εισβολείς; Έτσι απέμενε στους απλούς ανθρώπους να υπερασπίσουν την αληθινή πίστη εναντίον του ειδωλολατρισμού με μια σταυροφορία.⁵¹ Τέτοια κινήματα θα μπορούσαν, κάτω από ορισμένες περιστάσεις, να δημιουργήσουν τη βάση ενός ευρύτερου λαϊκού εθνικού πατριωτισμού, όπως στη Βοημία των Χουσιτών – η αρχική χουσιτική ιδεολογία δεν ήταν από εθνική άποψη τσεχική – ή στα στρατιωτικά σύνορα των χριστιανικών κρατών ανάμεσα σε οπλισμένους χωρικούς στους οποίους είχε δοθεί σχετική ελευθερία γι' αυτό το σκοπό. Οι κοζάκοι, όπως είδαμε, είναι μια τέτοια περίπτωση. Πάντως, όπου η παράδοση του κράτους δεν παρείχε ένα σταθερό και μόνιμο πλαίσιο, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι αυτού του τύπου ο λαϊκός πατριωτισμός των απλών ανθρώπων αυξανόταν συνεχώς ώστε να πλησιάζει την έννοια του σύγχρονου εθνικού πατριωτισμού.⁵² Αλλά φυσικά σπάνια οι κυβερνήσεις του παλαιού καθεστώτος περίμεναν να συμβεί κάτι τέτοιο. Το καθήκον των υπηκόων σε τέτοια καθεστάτα, εκτός από εκείνους που συγκεκριμένα ήταν επιφορτισμένοι με στρατιωτικά καθήκοντα ήταν η υπακοή και η ηρεμία, όχι η πίστη και ο ζήλος. Ο

51. Szücs, *Nation und Geschichte*, σσ. 112-25.

52 δ.π., σσ. 125-30.

Φρειδερίκος ο Μέγας αρνήθηκε με αγανάκτηση την προσφορά των πιστών του Βερολινέζων να τον βοηθήσουν να νικήσει τους Ρώσους, που επρόκειτο να καταλάβουν την πρωτεύουσά του, με τη δικαιολογία ότι οι πόλεμοι ήταν δουλειά των στρατιωτών και όχι των πολιτών. Και όλοι μας θυμόμαστε την αντίδραση του αυτοκράτορα Φραγκίσκου του Β' προς την ανταρσία των πιστών του Τιρολέζων: «Σήμερα αυτοί είναι πατριώτες υπέρ εμού, αύριο μπορεί να είναι πατριώτες εναντίον μου».

Παρόλα αυτά, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, το συναίσθημα ότι ανήκουν σε ένα ιστορικό (ή πραγματικό) κράτος, σημερινό ή του παρελθόντος, μπορεί να δράσει απευθείας στη συνείδηση των απλών ανθρώπων του λαού ώστε να παράγει πρωτο-εθνικισμό – ή ίσως ακόμα, όπως στην περίπτωση της τυδρορικής Αγγλίας, κάτι πολύ κοντά στο σύγχρονο πατριωτισμό. (Θα ήταν υποκριτικό να αρνηθούμε αυτόν τον χαρακτηρισμό για τα έργα του Σαίξπηρ που προπαγανδίζουν την αγγλική ιστορία· φυσικά όμως δεν δικαιούμε να υποθέτουμε ότι οι θεατές επηρεάζονταν άμεσα από αυτά). Δεν υπάρχει κανένας λόγος να αρνηθούμε τα πρωτο-εθνικά αισθήματα στους Σέρβους προ του δεκάτου ενάτου αιώνα, όχι επειδή ήταν ορθόδοξοι σε αντίθεση με τους γειτονικούς καθολικούς και μουσουλμάνους – αυτό δεν θα μπορούσε να τους διακρίνει από τους Βούλγαρους – αλλά επειδή η ανάμνηση του παλαιού βασιλείου που συνετριβή από τους Τούρκους διατηρήθηκε στα τραγούδια και το ηρωικό έπος, και, ίσως πιο σχετικό με το θέμα μας, στην καθημερινή λειτουργία της Σερβικής Εκκλησίας, η οποία είχε ανακηρύξει σε αγίους τους περισσότερους βασιλείς της. Η ύπαρξη ενός Τσάρου στη Ρωσία αναμφισβότως βοήθησε τους Ρώσους να θεωρούν ότι αποτελούν κάτι παρόμοιο με έθνος. Η πιθανή λαϊκή απήχηση μιας κρατικής παράδοσης για το σύγχρονο εθνικισμό, αντικείμενο του οποίου είναι να εγκαθιδρύσει το έθνος ως εδαφικό κράτος, είναι φανερό. Έχει οδηγήσει μερικά κινήματα αυτού του είδους να φτάσουν πίσω μακριά, πέρα από την πραγματική μνήμη των λαών τους, στην αναζήτηση ενός κατάλληλου (και καταλλήλως εντυπωσιακού) εθνικού κράτους στο παρελθόν, όπως στην περίπτωση των Αρμενίων, των οποίων το τελευταίο πάντως σημαντικό βασίλειο δεν

μπορεί να βρεθεί μετά τον πρώτο π.Χ. αιώνα, ή των Κροατών, οι εθνικιστές των οποίων θεώρησαν (αβάσιμα) ότι αποτελούν τους κληρονόμους του ευγενούς «κροατικού πολιτικού έθνους». Όπως πάντοτε, το περιεχόμενο της εθνικής προπαγάνδας του δεκάτου ενάτου αιώνα είναι ένας αναξιόπιστος οδηγός για το πώς σκέφτονταν πραγματικά οι απλοί άνθρωποι προτού αρχίσουν να εμμένουν στο εθνικό ζήτημα.⁵³ Δεν μπορούμε, φυσικά, να αρνηθούμε ότι η πρωτο-εθνική ταύτιση, πάνω στην οποία αργότερα θα οικοδομείτο ο εθνικισμός, υπήρχε ανάμεσα στους Αρμενίους ή, αν και πιθανώς σε αναμφισβήτητα μικρότερο βαθμό, στους προ του δεκάτου ενάτου αιώνα κροάτες χωρικούς.

Παρόλα αυτά, όπου υπάρχει ή φαίνεται να υπάρχει συνέχεια μεταξύ του πρωτο-εθνικισμού και του σύγχρονου εθνικισμού είναι πολύ πιθανόν ότι αυτή είναι τεχνητή. Δεν υπάρχει καμία ιστορική συνέχεια μεταξύ του εβραϊκού πρωτο-εθνικισμού και του σύγχρονου σιωνισμού. Οι γερμανοί κάτοικοι της αγίας γης του Τιρόλου έγιναν μια υποδιαίρεση των γερμανών εθνικιστών στον αιώνα μας, και όντως ενθουσιώδεις υποστηρικτές του Αδόλφου Χίτλερ. Αλλά αυτή η διαδικασία, η οποία έχει αναλυθεί έξοχα στη λογοτεχνία, δεν είχε καμία εσωτερική σχέση με τη λαϊκή εξέγερση του Τιρόλου το 1809 υπό την αρχηγία του (εθνικά και γλωσσικά Γερμανού) πανδοχέα Andreas Hofer, αν και οι παγγερμανοί εθνικιστές έχουν αντίθετη άποψη.⁵⁴ Μερικές φορές, πράγματι, μπορούμε να δούμε την ολική ασυμφωνία μεταξύ του πρωτο-εθνικισμού και του εθνικισμού, ακόμα και όταν συνυπάρχουν ταυτοχρόνως και σε συνδυασμό. Οι λόγιοι υπέρμαχοι και οργανωτές του ελληνικού εθνικισμού στις απαρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα εμπνέονταν αναμφισβότως από τη σκέψη της αρχαίας ελληνικής δόξας, η οποία επίσης ξεσήκωνε και τον ενθουσιασμό των μορφωμένων, δηλαδή με κλασική παιδεία, φιλελλήνων στο εξωτερικό. Και η

53. Η αποτυχία να συμπεριλάβει αυτό το θέμα επαρκώς κάνει την άλλως εξαιρετική συζήτηση του I. Banac λιγότερο πειστική όσον αφορά την κροατική «διάσταση» του προβλήματος.

54. Cole και Wolf, *The Hidden Frontier*, σσ. 53, 112-13.

εθνική λόγια γλώσσα που κατασκευάστηκε από αυτούς και γι' αυτούς, η καθαρεύουσα, ήταν και είναι ένα πομπώδες νεοκλασικό ιδίωμα που επεδίωκε να επαναφέρει πίσω στην αληθινή τους κληρονομιά τη γλώσσα των απογόνων του Θεμιστοκλή και του Περικλή που η σκλαβιά δύο χιλιάδων ετών την είχε αλλοιώσει. Αλλά οι πραγματικοί Έλληνες οι οποίοι σήκωσαν τα όπλα για αυτό που κατέληξε να γίνει ο σχηματισμός ενός νέου ανεξάρτητου εθνικού κράτους, δεν μιλούσαν την αρχαία ελληνική περισσότερο απ' όσο μιλούσαν οι Ιταλοί τη λατινική γλώσσα. Μιλούσαν και έγραφαν στη δημοτική. Ο Περικλής, ο Αισχύλος, ο Ευριπίδης και οι δόξες της αρχαίας Σπάρτης και Αθήνας δεν σήμαιναν πολλά, αν σήμαιναν κάτι, για αυτούς, και στην περίπτωση που τις είχαν ακουστά δεν θεωρούσαν ότι είχαν σχέση με αυτούς. Παραδόξως, αντιπροσώπευαν τη Ρώμη παρά την Ελλάδα (*ρωμοσύνη*), δηλαδή θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους της εκχριστιανισμένης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας (δηλαδή του Βυζαντίου). Πολεμούσαν ως χριστιανοί εναντίον των άπιστων μουσουλμάνων, ως Ρωμαίοι εναντίον των τουρκικών σκυλιών.

Εντούτοις είναι προφανές – και από το ελληνικό παράδειγμα που μόλις αναφέραμε – ότι ο πρωτο-εθνικισμός, όπου υπήρχε, καθιστούσε το έργο του εθνικισμού ευκολότερο, οσοδήποτε μεγάλες διαφορές και αν υπήρχαν μεταξύ των δύο, εφόσον τα υπαρκτά σύμβολα και αισθήματα της πρωτο-εθνικής κοινότητας μπορούσαν να κινητοποιηθούν πίσω από ένα σύγχρονο αγώνα ή ένα σύγχρονο κράτος. Αυτό, όμως, απέχει πολύ από το να πούμε ότι αυτοί οι δύο ήταν όμοιοι, ή ακόμα ότι ο ένας πρέπει λογικά ή αναπόφευκτα να οδηγεί στον άλλο.

Είναι προφανές ότι ο πρωτο-εθνικισμός μόνος του δεν είναι αρκετός για να δημιουργήσει εθνότητες, έθνη, και κράτη. Ο αριθμός των εθνικών κινημάτων, με ή χωρίς κράτη, είναι σαφώς πολύ μικρότερος από τον αριθμό των ανθρώπινων ομάδων που είναι ικανές να δημιουργήσουν τέτοια κινήματα με τα τρέχοντα κριτήρια της εν δυνάμει εθνότητας, και βεβαίως μικρότερος από τον αριθμό των κοινοτήτων που έχουν την αίσθηση ότι ανήκουν από κοινού κάπου, με έναν τρόπο που είναι δύσκολο να τον διακρίνουμε από τον πρωτο-εθνικό. Και αυτό παρά το γεγονός ότι (ακόμα κι αν αφήσουμε κατά μέρος το ζήτημα

της αυτοδιάθεσης των 1.800 κατοίκων των Νησιών Φώκλαντ ή Μαλβίνων) σοβαρές αξιώσεις για ανεξάρτητο κράτος έχουν προβληθεί από πληθυσμούς τόσο μικρούς, όσο οι 70.000, που πολεμούν για ένα ανεξάρτητο έθνος της Σαχάρας ή οι 120.000 περίπου που έχουν ουσιαστικά κηρύξει ανεξάρτητο το τουρκοκρατούμενο τμήμα της Κύπρου. Πρέπει να συμφωνήσουμε με τον Gellner ότι η εκ πρώτης όψεως καθολική, ιδεολογική επικράτηση του εθνικισμού σήμερα είναι ένα είδος οφθαλμαπάτης. Δεν μπορεί να υπάρξει, ένας κόσμος εθνών παρά μόνον ένας κόσμος όπου μερικές εν δυνάμει εθνικές ομάδες, διεκδικώντας αυτό το status, αποκλείουν άλλες από παρόμοιες αξιώσεις κάτι το οποίο συμβαίνει, αφού λίγες από αυτές προβάλλουν τέτοιες διεκδικήσεις. Αν ο πρωτο-εθνικισμός ήταν αρκετός, θα είχε κάνει την εμφάνισή του ένα σοβαρό κίνημα των Maruche ή των Aymara. Αν επρόκειτο να εμφανισθούν τέτοια κινήματα αύριο, αυτό θα συνέβαινε εξαιτίας της παρέμβασης άλλων παραγόντων.

Δεύτερον, ενώ μια πρωτο-εθνική βάση μπορεί να είναι επιθυμητή, ίσως ακόμη και ζωτική, για τη δημιουργία σοβαρών εθνικών κινήματων που αποβλέπουν στην αναγνώριση ενός κράτους – αν και απ' εαυτής δεν είναι αρκετή για να τα δημιουργήσει – δεν είναι βασικός παράγοντας για τη διαμόρφωση του εθνικού πατριωτισμού και της νομιμοφροσύνης από τη στιγμή που θα ιδρυθεί ένα κράτος. Όπως έχει πολλές φορές παρατηρηθεί, τα έθνη, συχνότερα είναι το επακόλουθο της ιδρύσεως ενός κράτους παρά η βάση του. Οι ΗΠΑ και η Αυστραλία είναι σαφή παραδείγματα των εθνικών-κρατών, των οποίων όλα τα ιδιαίτερα εθνικά χαρακτηριστικά και κριτήρια εθνότητας έχουν επικρατήσει από τα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα, και όντως δεν θα μπορούσαν να υπάρξουν πριν από την ίδρυση του αντίστοιχου κράτους και χώρας. Όμως δεν χρειάζεται καν να υπενθυμίσουμε ότι η απλή ίδρυση ενός κράτους δεν είναι αρκετή από μόνη της για να δημιουργήσει ένα έθνος.

Τέλος, όπως συνηθίζεται, έχει σειρά η διατύπωση κάποιων επιφυλάξεων σχετικά μ' όσα ήδη έχουμε πει. Γνωρίζουμε τόσο λίγα για το τι συνέβη, ή ακόμα για το τι συμβαίνει σχετικά με αυτό το ζήτημα, στη σκέψη των ανδρών και γυναικών, που δεν έχει πουθενά καταγραφεί,

ώστε να μιλάμε με κάποια αξιοπιστία για τις σκέψεις τους και τα αισθήματά τους σχετικά με τις εθνότητες και τα εθνικά κράτη που διεκδικούν την αφοσίωσή τους. Αυτός πρέπει να είναι ο λόγος που οι πραγματικές σχέσεις ανάμεσα στην πρωτο-εθνική ταυτότητα και τον επακόλουθο εθνικό ή κρατικό πατριωτισμό παραμένουν ανεξακριβώτες. Γνωρίζουμε τι εννοούσε ο Νέλσον όταν χαιρετούσε το στόλο του την παραμονή της ναυμαχίας του Τραφάλγκαρ λέγοντας ότι η Αγγλία ανέμενε από τον κάθε άνδρα να κάνει το καθήκον του, αλλά όχι τι πέρασε από το νου των ναυτών του Νέλσονα εκείνη τη μέρα, έστω κι αν θα ήταν εντελώς παράλογο να αμφιβάλουμε ότι κάποιες από αυτές τις σκέψεις θα μπορούσαν να περιγραφούν ως πατριωτικές. Γνωρίζουμε πόση βαρύτητα δίνουν τα εθνικά κόμματα και κινήματα στην προσπάθεια προσέλκυσης νέων οπαδών, χωρίς να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, όμως, τι προσδοκούν ν' αποκομίσουν οι οπαδοί αυτοί, από το πακέτο που τους προσφέρουν οι «πωλητές» της εθνικής πολιτικής. Μερικές φορές μπορούμε να είμαστε απόλυτα σαφείς ως προς τα μέρη του περιεχομένου που αυτοί δεν επιθυμούν – π.χ. στην περίπτωση του ιρλανδικού λαού, τη γενική χρήση της γαελικής γλώσσας – αλλά τέτοια σιωπηρά επιλεκτικά δημοψηφίσματα σπανίως είναι δυνατόν να γίνουν. Διατρέχουμε διαρκώς τον κίνδυνο να βαθμολογούμε τους λαούς με κριτήριο μιαν ύλη που δεν έχουν μελετήσει και κάποιες εξετάσεις που δεν έδωσαν.

Ας υποθέσουμε, για παράδειγμα, ότι εκλαμβάνουμε την προθυμία να πεθάνει κάποιος για την πατρίδα ως ένδειξη πατριωτισμού, κάτι που φαίνεται αρκετά πιθανό και που τόσο οι εθνικιστές όσο και οι εθνικές κυβερνήσεις φυσικά έχουν την τάση να κάνουν. Τότε θα περιμέναμε τη διαπίστωση ότι οι στρατιώτες του William II και του Χίτλερ, που ήταν προφανώς πιο δεκτικοί στην εθνική έκκληση, πολεμούσαν πιο γενναία από τους κατοίκους της Έσσης του δεκάτου ογδόου αιώνα, που είχαν προσληφθεί ως μισθοφόροι από τον πρίγκηπά τους, και οι οποίοι προφανώς δεν είχαν τέτοιο κίνητρο. Αλλά συνέβη αυτό; Και πολέμησαν καλύτερα ας πούμε, από τους Τούρκους, στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, οι οποίοι δεν μπορούν καν να θεωρηθούν πατριώτες ενός έθνους; Ή από τους Gurkhas οι οποίοι, πολύ εμφανώς, δεν

έχουν συγκινηθεί ούτε από τον βρετανικό ούτε τον νεπαλέζικο πατριωτισμό; Διαμορφώνει κανείς τέτοιου είδους παράλογες ερωτήσεις όχι για να εκμαιεύσει απαντήσεις ή να ενισχύσει την έρευνα τέτοιων θεμάτων, αλλά για να δείξει την πυκνότητα της ομίχλης που περιβάλλει τα προβλήματα που σχετίζονται με την εθνική συνείδηση των απλών ανδρών και γυναικών, ειδικά στην περίοδο προτού ο σύγχρονος εθνικισμός γίνει αναμφισβήτητα μια μαζική πολιτική δύναμη. Για τα περισσότερα έθνη, ακόμη και στη Δυτική Ευρώπη, αυτό δεν συνέβη παρά στα τέλη του δεκάτου ενάτου αιώνα. Τότε επιτέλους η επιλογή έγινε σαφής, μολονότι, όπως θα δούμε, δεν συνέβη το ίδιο και με το περιεχόμενό της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

Η κυβερνητική προοπτική

Ας στραφούμε τώρα από τις ρίζες στις ψηλές κορυφές από τις οποίες, αυτοί που κυβερνούσαν τα κράτη και τις κοινωνίες μετά τη Γαλλική Επανάσταση, εξέταζαν τα προβλήματα του έθνους και της εθνικότητας.

Αυτό που σήμερα ονομάζουμε σύγχρονο κράτος, πήρε το οριστικό του σχήμα την εποχή των Γαλλικών Επαναστάσεων, αν και τα υπό εξέλιξη ευρωπαϊκά πριγκιπάτα του δεκάτου έκτου και δεκάτου εβδόμου αιώνα υπήρξαν προπομποί του με πολλούς τρόπους, ήταν κάτι νέο από πολλές απόψεις. Οριζόταν ως μία (κατά προτίμηση συνεχής και αδιάσπαστη) επικράτεια της οποίας τους κατοίκους διοικούσε, και η οποία χωριζόταν με σαφώς διακρινόμενα σύνορα ή όρια από άλλες όμοιες επικράτειες. Από πολιτική άποψη κυβερνούσε και διοικούσε αυτούς τους κατοίκους απευθείας, και όχι μέσω ενδιάμεσων συστημάτων διοικητών και αυτόνομων σωματείων. Επεδίωκε, αν ήταν δυνατόν, να επιβάλει τις ίδιες θεσμικές και διοικητικές ρυθμίσεις καθώς και νόμους σε όλο το έδαφός του, αν και μετά την Εποχή των Επαναστάσεων, όχι πια τους ίδιους θρησκευτικούς ή κοσμικούς-ιδεολογικούς νόμους και ρυθμίσεις. Και βρέθηκε, όλο και σε μεγαλύτερο βαθμό, να είναι αναγκασμένο να παίρνει υπόψη τις γνώμες των υπηκόων ή των πολιτών του, επειδή οι πολιτικές ρυθμίσεις του τους είχαν δώσει φωνή – γενικά μέσω διαφόρων εκλεγμένων αντιπροσώπων – και / ή επειδή το κράτος χρειαζόταν στην πράξη τη συγκατάθεσή τους ή τη δραστηριότητά τους από άλλη σκοπία, π.χ. ως φορολογούμενοι πολίτες ή ως πιθανοί στρατιώτες. Συνοψίζοντας, το κράτος κυβερνούσε έναν εδαφικά καθοριζόμενο «λαό» και το έπραττε αυτό ως ανώτατος «εθνικός» παράγοντας εξουσίας επί τους εδάφους του, ενώ οι αν-

τιπρόσωποί του όλο και περισσότερο εμπλέκονταν στη ζωή ακόμη και των ταπεινότερων κατοίκων του τελευταίου χωριού της επικράτειάς του.

Κατά την διάρκεια του δεκάτου ενάτου αιώνα, αυτές οι επεμβάσεις έγιναν τόσο καθολικές και τόσο συνηθισμένες στα «σύγχρονα» κράτη ώστε μια οικογένεια θα έπρεπε να ζει σε κάποιο πολύ απρόσιτο μέρος αν κάποιο από τα μέλη της δεν ήθελε να έρχεται σε τακτική επαφή με το εθνικό κράτος και τους αντιπροσώπους του: μέσω του ταχυδρομίου, του αστυνομικού ή χωροφύλακα, και τελικά μέσω του δασκάλου· μέσω των ανδρών που εργάζονταν στους σιδηροδρόμους, όπου αυτοί ανήκαν στο δημόσιο, για να μην αναφέρουμε τις φρουρές των στρατιωτών και τις ακόμα περισσότερο ηχηρές στρατιωτικές μπάντες. Όλο και περισσότερο το κράτος διατηρούσε μητρώα για τον καθένα από τους υπηκόους και πολίτες του, μέσω του μηχανισμού των τακτικών περιοδικών απογραφών (οι οποίες δεν γενικεύθηκαν παρά στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα), μέσω της θεωρητικά υποχρεωτικής πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και, όπου μπορούσε να εφαρμοστεί, της στρατολόγησης. Στα κράτη που λειτουργούσε αποτελεσματικά τόσο η γραφειοκρατία όσο και η αστυνόμευση, ένα σύστημα προσωπικής εγγραφής και καταχώρησης έφερε τον κάτοικο σε πιο άμεση επαφή με τον μηχανισμό της εξουσίας και της διοίκησης, ιδιαίτερα αν αυτός ή αυτή μετακινούνταν από το ένα μέρος στο άλλο. Σε κράτη τα οποία προσέφεραν, εναλλακτικά στις εκκλησιαστικές τελετουργίες, πολιτικούς εορτασμούς, όπως συνέβαινε κατά το πλείστον, οι κάτοικοι μπορούσαν να συναντούν τους αντιπροσώπους του κράτους σ' αυτές τις συναισθηματικά φορτισμένες περιστάσεις· πάντοτε δε καταγράφονταν από τον κρατικό μηχανισμό οι γεννήσεις, οι γάμοι και οι θάνατοι, διαδικασία που συμπλήρωνε το μηχανισμό των απογραφών. Η κυβέρνηση και ο υποτελής ή ο πολίτης συνδεόταν αναπόφευκτα από καθημερινούς δεσμούς, όσο ποτέ άλλοτε. Και οι επαναστάσεις του δεκάτου ενάτου αιώνα στη συγκοινωνία και τις επικοινωνίες, που αντιπροσωπεύονταν από τον σιδηρόδρομο και τον τηλεγράφο, σύσφιξαν και τυποποίησαν τους δεσμούς μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των πλέον απομακρυσμένων προφυλακών της.

Από την άποψη των κρατών και των αρχουσών τάξεων αυτός ο μετασχηματισμός έθεσε δύο τύπους σημαντικών πολιτικών προβλημάτων, αν αφήσουμε κατά μέρος τη μεταβαλλόμενη σχέση μεταξύ της κεντρικής κυβέρνησης και των τοπικών ελίτ, που – στην Ευρώπη, όπου ο φεντεραλισμός ήταν εξαιρετικά ασυνήθιστος και γινόταν όλο και σπανιότερος – μετατοπιζόταν σταθερά υπέρ του εθνικού κέντρου.¹ Πρώτον, προκάλεσε τεχνικο-διοικητικά προβλήματα ως προς τον καλύτερο τρόπο εφαρμογής της νέας μορφής διακυβέρνησης στην οποία κάθε ενήλικος (άρσεν) κάτοικος, και στην πραγματικότητα ως υπήκοος της διοίκησης κάθε κάτοικος ανεξαρτήτως φύλου και ηλικίας, ήταν άμεσα συνδεδεμένος με την κρατική κυβέρνηση. Αυτά μας αφορούν εδώ μόνον στο βαθμό που προϋπέθεταν τη δημιουργία μιας διοικητικής μηχανής και των αντιπροσώπων της την οποία θα συγκροτούσαν πολυάριθμα στελέχη και η οποία αυτομάτως έθεσε το πρόβλημα της γραπτής ή έστω της προφορικής γλώσσας ή γλωσσών επικοινωνίας μέσα στο κράτος, γεγονός που καθιστούσε πολιτικά ευαίσθητη την προσδοκία για καθολικό αλφαριθμητισμό. Ενώ το ποσοστό αυτών των κυβερνητικών αντιπροσώπων ήταν αρκετά μικρό σύμφωνα με τα δικά μας μέτρα – γύρω στα 1910 ήταν, κατά το πλείστον, της τάξης του 1 προς 20 του εθνικώς ενεργού πληθυσμού – μερικές φορές αυξανόταν εντελώς αστραπιαία, και αντιπροσώπευε έναν σημαντικό αριθμό υπαλλήλων: περίπου 700.000 στην Αυστρία του Cisleithanian (1910), πάνω από μισό εκατομμύριο στη Γαλλία (1906), περίπου 1,5

1. Η κατάργηση μιας χωριστής Ιρλανδικής Βουλής, η ανάκληση της αυτονομίας του «Κογκρέσου της Πολωνίας», η κυριαρχία της πρώην ομοσπονδιακής Γερμανίας από ένα ηγεμονικό μέλος (Πρωσία) και μια μοναδική πανεθνική Βουλή, και η μεταμόρφωση της Ιταλίας σε ένα συγκεντρωτικό κράτος καθώς και ο σχηματισμός μιας μοναδικής εθνικής οικονομικής δύναμης στην Ισπανία, ανεξάρτητα από τα τοπικά συμφέροντα, είναι μερικά από τα πολλά παραδείγματα αυτού του ρεύματος. Οι κεντρικές κυβερνήσεις θα μπορούσαν, όπως στη Βρετανία, να αφήσουν πολύ χώρο για την τοπική πρωτοβουλία με κεντρική άδεια, αλλά η μόνη ομοσπονδιακή κυβέρνηση στην Ευρώπη πριν από το 1914 ήταν η ελβετική.

εκατομμύριο στη Γερμανία (1907), 700.000 στην Ιταλία (1907), για να παραθέσουμε μερικά παραδείγματα.² Σημειώνουμε εν παρόδω ότι στις αντίστοιχες χώρες προφανώς αποτελούσε το μεγαλύτερο και μοναδικό σώμα εργαζομένων που απαιτούσε αλφαριθμητισμό.

Δεύτερον, έφερε στο προσκήνιο τα πιο ευαίσθητα πολιτικά ζητήματα όπως αυτό της πολιτικής νομιμοφροσύνης προς το, και ταύτισης με το, κράτος και το σύστημα εξουσίας. Στο διάστημα προτού ο πολίτης έρθει απευθείας αντιμέτωπος με τους μη-θρησκευτικούς εθνικούς άρχοντες, η νομιμοφροσύνη και η ταύτιση με το κράτος δεν απαιτούνταν από τον απλό άνδρα – πόσο μάλλον την απλή γυναίκα – ή είχαν εξασφαλιστεί μέσω όλων εκείνων των αυτόνομων ή μεσολαβητικών συνθηκών που η Εποχή των Επαναστάσεων παρόπλισε ή υποβίβασε: μέσω της θρησκείας και της κοινωνικής ιεραρχίας («Θεέ ευλόγησε τον άρχοντα και τους συγγενείς του / και διατήρησέ μας στις κανονικές μας θέσεις»), ή, ακόμα, μέσω των αρχών που συστάθηκαν αυτόνομα και ήταν υποτελείς στον ανώτατο άρχοντα ή μέσω των αυτοδιοικούμενων κοινοτήτων και σωματείων που ορθώνονταν σαν παραπέτασμα μεταξύ του υπηκόου και του αυτοκράτορα ή του βασιλιά, αφήνοντας τη μοναρχία ελεύθερη να εκπροσωπεί την αρετή και τη δικαιοσύνη. Ακριβώς όπως ήταν η αφοσίωση των παιδιών στους γονείς τους και των γυναικών στους άνδρες τους που ενεργούσαν «για λογαριασμό τους». Έτσι, ο κλασικός φιλελευθερισμός που βρήκε την έκφρασή του στα καθεστώτα της Γαλλικής και Βελγικής Επανάστασης του 1830 και της Εποχής των Μεταρρυθμίσεων μετά το 1832 στη Βρετανία, παρέκαμψε το πρόβλημα της πολιτικής συμμετοχής περιορίζοντας τα πολιτικά δικαιώματα σ' αυτούς που είχαν περιουσία και παιδεία.

Στο τελευταίο τρίτο του δεκάτου ενάτου αιώνα γινόταν όλο και περισσότερο έκδηλο, ότι ο εκδημοκρατισμός ή τουλάχιστον η με αυξανόμενο ρυθμό παραχώρηση του δικαιώματος του εκλέγειν χωρίς

2. Peter Flora, *State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975*, τόμ. I, κεφ. 5 (Φρανκφούρτη, Λονδίνο και Σικάγο 1983).

περιορισμούς, ήταν αναπόφευκτα. Έγινε εξίσου προφανές, τουλάχιστον από τη δεκαετία του 1880, ότι όταν δινόταν στον απλό άνδρα ακόμη και θεωρητικά η δυνατότητα συμμετοχής του ως πολίτη στην πολιτική – με σπανιότατες εξαιρέσεις, η απλή γυναίκα παρέμενε αποκλεισμένη – δεν μπορούσαν πια να βασίζονται σ' αυτόν ότι θα προσέφερε, ανεπιφύλακτα, αφοσίωση και υποστήριξη στους ανωτέρους του ή το κράτος. Ειδικά όχι στην περίπτωση όπου οι τάξεις στις οποίες ανήκε ήταν ιστορικά νέες, και συνεπώς δεν διέθεταν μια παραδοσιακή θέση στην υπάρχουσα κοινωνική δομή. Κατά συνέπεια γινόταν ολοένα και εντονότερη η ανάγκη του κράτους και των αρχουσών τάξεων να ανταγωνίζονται τους εκάστοτε αντιπάλους για να εξασφαλίσουν την αφοσίωση των κατωτέρων τάξεων.

Και ταυτόχρονα, όπως αποδεικνύει ο σύγχρονος πόλεμος, τα κρατικά συμφέροντα τώρα εξαρτιόνταν ως ένα σημείο από τη συμμετοχή του απλού πολίτη, συνθήκη που ως τότε δεν είχε αντιμετωπισθεί. Είτε τα στρατεύματα αποτελούνταν από στρατολογημένους είτε εθελοντές, η προθυμία των ανδρών να υπηρετήσουν αποτελούσε τώρα μια ζωτική μεταβλητή στους υπολογισμούς της κυβέρνησης· και πράγματι οι φυσικές και πνευματικές ικανότητες αυτών που προθυμοποιήθηκαν να υπηρετήσουν ήταν τόσο σημαντικές για το κράτος, ώστε οι κυβερνήσεις άρχισαν να τις ερευνούν συστηματικά – όπως στην περίφημη έρευνα για τη «Φυσική επιδείνωση» στη Βρετανία μετά τον Πόλεμο των Μπόερς. Ο βαθμός της θυσίας που θα επιβαλόταν στους πολίτες έπρεπε να μπει στα σχέδια των διαμορφωτών της πολιτικής στρατηγικής: γι' αυτούς τους λόγους, οι Βρετανοί, πριν το 1914, ήταν απρόθυμοι να αποδυναμώσουν το ναυτικό, που ήταν ο φρουρός των προμηθειών των εισαγομένων τροφίμων στη Βρετανία, και να ενισχύσουν τη συμμετοχή της χώρας στο χερσαίο μαζικό πόλεμο. Οι πολιτικές απόψεις των πολιτών, και ιδιαίτερα των εργατών, ήταν θέματα ζωτικού ενδιαφέροντος, με δεδομένη την άνοδο των εργατικών και σοσιαλιστικών κινημάτων. Προφανώς ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής, δηλαδή από τη μία πλευρά η αυξανόμενη επέκταση του εκλογικού δικαιώματος (των αρρένων), από την άλλη η δημιουργία του σύγχρονου, διοικητικού, ικανού να κινητοποιεί και επηρεάζει τους πολίτες του κρά-

τους, έθεσαν και τα δύο το ζήτημα του «έθνους», και τα αισθήματα του πολίτη προς οτιδήποτε θεωρούσε «έθνος» του, «εθνότητα» ή κάποιο άλλο κέντρο αφοσίωσης, στην κορυφή της ημερησίας διάταξης της πολιτικής.

Έτσι, για τους άρχοντες το πρόβλημα δεν ήταν απλώς να αποκτήσουν μια νέα νομιμότητα, μολονότι όπου τα κράτη ήταν νέα ή νεόκοπα κι αυτό έπρεπε να λυθεί· η ταύτιση με έναν «λαό» ή «έθνος», όπως κι αν προσδιοριζόταν, ήταν ένας βολικός και μοντέρνος τρόπος για να το λύσουν, και σε κράτη τα οποία επέμεναν στη λαϊκή κυριαρχία, ήταν εξ ορισμού ο μόνος τρόπος. Τι άλλο θα μπορούσε να νομιμοποιεί τις μοναρχίες κρατών, τα οποία ουδέποτε προηγουμένως ήταν μοναρχίες, όπως η Ελλάδα, η Ιταλία ή το Βέλγιο, ή κρατών η ύπαρξη των οποίων βρισκόταν σε αντίθεση με όλα τα ιστορικά προηγούμενα, όπως η Γερμανική Αυτοκρατορία του 1871; Η ανάγκη να υιοθετήσουν τη μοναρχία δημιουργήθηκε ακόμα και στα καθεστώτα που ήταν από καιρό εγκαθιδρυμένα, για τρεις λόγους. Μεταξύ του 1789 και 1815 λίγα από αυτά δεν είχαν μετασχηματισθεί – ακόμα και η μετα-ναπολεόντεια Ελβετία ήταν από πολλές απόψεις μια νέα πολιτική οντότητα. Θεσμοί που παραδοσιακά εξασφάλιζαν την «αφοσίωση» όπως η νομιμότητα της δυναστείας, η ιερή χειροτονία, το ιστορικό δικαίωμα και η συνέχεια της εξουσίας, ή η θρησκευτική συνοχή, είχαν εξασθενήσει σοβαρά. Τελευταίο, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, όλες αυτές οι παραδοσιακές νομιμοποιήσεις της κρατικής εξουσίας βρισκόνταν, μετά το 1789, υπό διαρκή αμφισβήτηση.

Αυτό είναι φανερό στην περίπτωση της μοναρχίας. Η ανάγκη να δοθεί μια νέα, ή τουλάχιστον μια συμπληρωματική, «εθνική» βάση σ' αυτόν τον θεσμό ήταν αισθητή σε κράτη τόσο άρρωτα από επαναστάσεις όσο η Βρετανία του Γεωργίου Γ' και η Ρωσία του Νικολάου Α'.³

3. Linda Colley, "The apotheosis of George III: loyalty, royalty and the British nation" (*Past & Present*, 102 (1984), σσ. 94-129)· για την πρόταση του Κόμη Uvarov (1832) ότι η κυβέρνηση του Τσάρου έπρεπε να βασίζεται όχι μόνον στις αρχές του αυταρχισμού και της ορθοδοξίας, αλλά επίσης στις αρχές του "natsionalnost" πρβλ. Hugh Seton - Watson, *Nations and States* (Λονδίνο 1977), σ. 84.

Και οι μοναρχίες βεβαίως προσπάθησαν να προσαρμοσθούν.

Όμως, αν οι προσαρμογές του μονάρχη στο «έθνος» είναι ένας χρήσιμος δείκτης της έκτασης στην οποία οι παραδοσιακοί θεσμοί, μετά την Εποχή των Επαναστάσεων, έπρεπε να προσαρμοσθούν ή να πεθάνουν, ο ίδιος ο θεσμός της κληρονομικής εξουσίας από τους πρόγυρητες, όπως αναπτύχθηκε στην Ευρώπη του δεκάτου έκτου και δεκάτου εβδόμου αιώνα, δεν είχε απαραίτητως οποιαδήποτε σχέση με αυτό. Στην πραγματικότητα, τους περισσότερους μονάρχες της Ευρώπης το 1914 – όταν ακόμα η μοναρχία ήταν σχεδόν καθολική σ' αυτή την ήπειρο – προμήθευε μια ομάδα οικογενειών, συνδεδεμένων με συγγενικούς δεσμούς, των οποίων η προσωπική εθνικότητα (αν αισθάνονταν ότι είχαν κάποια) ήταν εντελώς άσχετη με τη λειτουργία τους ως αρχηγών του κράτους. Ο Πρίγκηπας Αλβέρτος, ο σύζυγος της Βικτωρίας, έγραφε στον βασιλιά της Πρωσίας ως Γερμανός, αισθανόμενος τη Γερμανία ως την δική του πατρώα γη, αλλά η πολιτική που σταθερά αντιπροσώπευε ήταν, ακόμα πιο αναμφισβήτητα, εκείνη της Μεγάλης Βρετανίας.⁴ Οι διεθνείς εταιρείες στα τέλη του εικοστού αιώνα είναι πολύ πιο ικανές να επιλέγουν τα κορυφαία διευθυντικά στελέχη τους μεταξύ των μελών του έθνους από το οποίο προέρχονται, ή όπου βρίσκεται η έδρα τους, από όσο ήταν ικανά τα εθνικά κράτη του δεκάτου ενάτου αιώνα να επιλέξουν βασιλείς με τοπικούς δεσμούς.

Από την άλλη πλευρά, το μεταεπαναστατικό κράτος, είτε με επικεφαλής έναν κληρονομικό άρχοντα είτε όχι, είχε μία αναγκαία οργανική σχέση με «το έθνος», δηλαδή τους κατοίκους του εδάφους του θεωρουμένων, κατά κάποιο τρόπο, ως «συλλογικότητας», ως «λαού», καθώς έχουμε δει και λόγω της δομής του, και λόγω των πολιτικών μεταμορφώσεων που το μετέτρεπαν σε ένα σώμα πολιτών οι οποίοι μπορούσαν να κινητοποιηθούν κατά διάφορους τρόπους με πολιτικά δικαιώματα ή αξιώσεις. Ακόμα και αν το κράτος μέχρι τότε δεν αντιμε-

4. Ποβλ. *Revolutionsbriefe 1848: Ungedrucktes aus dem Nachlass König Friedrich Wilhelms IV von Preussen*, (Λειψία 1930).

τώπιζε καμία σοβαρή αμφισβήτηση της νομιμότητας ή της συνοχής του, και καμία πραγματικά ισχυρή ανατρεπτική δύναμη, και μόνο η παρακμή των παλαιότερων κοινωνικο-πολιτικών δεσμών θα είχε καταστήσει επιτακτική τη διαμόρφωση και την εμφύτευση νέων μορφών πολιτικής αφοσίωσης (μια «πολιτική θρησκεία» για να χρησιμοποιήσουμε τη φράση του Rousseau), εφόσον τώρα ήταν ικανές να εκφραστούν πολιτικά άλλες εν δυνάμει μορφές αφοσίωσης. Γιατί ποιο κράτος, στην εποχή των επαναστάσεων, του φιλελευθερισμού, του εθνικισμού, του εκδημοκρατισμού και της ανόδου των κινημάτων της εργατικής τάξης, θα αισθανόταν απολύτως ασφαλές; Η κοινωνιολογία, που εμφανίστηκε στα τελευταία είκοσι χρόνια του αιώνα, ήταν πρωταρχικά μια πολιτική κοινωνιολογία, και το πρόβλημα της κοινωνικο-πολιτικής συνοχής στα κράτη ήταν ο πυρήνας της. Αλλά τα κράτη απαιτούσαν μια πολιτική θρησκεία («πατριωτισμό») για ένα πρόσθετο λόγο, αφού απαιτούσαν από τους πολίτες ολοένα και κάτι περισσότερο από την παθητικότητά τους. Όπως είπε ο Νέλσον στους ναύτες του στο πατριωτικό τραγούδι καθώς ετοιμαζόταν για τη ναυμαχία του Τραφάλγκαρ, «η Αγγλία προσδοκά ότι κάθε άνδρας σήμερα θα πράξει το καθήκον του».

Και αν, κατά τύχη, το κράτος δεν πετύχαινε να προσηλυτίσει τους πολίτες του στη νέα θρησκεία πριν ακούσουν τους αντιπάλους ευαγγελιστές, θα υπήρχε μεγάλη πιθανότητα να χαθεί. Την Ιρλανδία, όπως συνειδητοποίησε ο Gladstone, την έχασε το Ηνωμένο Βασίλειο μόλις ο εκδημοκρατισμός της ψήφου το 1884-5 έδειξε ότι το πραγματικό σύνολο των καθολικών κοινοβουλευτικών εδρών σ' αυτό το νησί θα ανήκε εφεξής σε ένα ιρλανδικό (δηλαδή εθνικιστικό) κόμμα· εντούτοις, παρέμενε ένα Ηνωμένο Βασίλειο επειδή άλλες εθνικές συνιστώσες του αποδέχτηκαν τον κεντρο-κρατικό εθνικισμό της «Μεγάλης Βρετανίας», που είχε αναπτυχθεί, κατά βάση για δικό τους όφελος, στο δέκατο όγδοο αιώνα, και που ακόμα προκαλεί σύγχυση στους θεωρητικούς που αντιπροσωπεύουν έναν πιο ορθόδοξο εθνικισμό.⁵ Η Αυτο-

5. Για την εξέλιξη της βρετανικής συνείδησης, βλ. γενικά Raphael Samuel (επιμ.), *Patriotism: The Making and Unmaking of British National Identity* (3 τόμ.,

κρατορία των Αψβούργων, ένα σύνολο Ιρλανδιών, δεν ήταν τόσο τυχερή. Εδώ έγκειται μια ζωπική διαφορά μεταξύ αυτού που ο αυστριακός πεζογράφος Robert Musil αποκαλούσε Kakania (σύμφωνα με τα γράμματα k και k, συντομογραφίες του γερμανικού όρου «αυτοκρατορικός και βασιλικός»), και αυτού που ο Tom Nairn, παραφράζοντάς τον, ονομάζει Ukania (από τα αρχικά του Ηνωμένου Βασιλείου).

Ένας πατριωτισμός που βασίζεται καθαρά στο κράτος δεν είναι απαραίτητως ατελέσφορος, εφόσον η ίδια η ύπαρξη και οι λειτουργίες του συγχρόνου εδαφικού κράτους - πολιτών συνεχώς αναμειγνύει τους κατοίκους του στις υποθέσεις του, και, αναπόφευκτα, παρέχει ένα θεσμικό ή διαδικαστικό «τοπίο» το οποίο δεν μοιάζει με κανένα άλλο παρόμοιο τοπίο και αποτελεί το σκηνικό για τις ζωές τους, τις οποίες ευρύτατα καθορίζει. Το απλό γεγονός της διαβίωσης ενός ατόμου επί λίγες δεκαετίες, λιγότερο από τη διάρκεια μιας μόνο ανθρώπινης ζωής, μπορεί να είναι αρκετό για να εδραιώσει με αυτόν τον τρόπο τουλάχιστον μια παθητική ταύτιση με ένα νέο εθνικό κράτος. Εάν δεν συνέβαινε αυτό, θα έπρεπε να αναμένουμε ότι η άνοδος του επαναστατικού θρησκευτικού δογματισμού των Shia στο Ιράν θα είχε εξίσου σημαντικό αντίκτυπο στο Ιράκ όσο μεταξύ των Shia του διχασμένου Λιβάνου, διότι το μεγαλύτερο μέρος του μη κουρδικού μουσουλμανικού πληθυσμού αυτού του κράτους, το οποίο συμπτωματικά περιέχει τους σημαντικότερους ιερούς τόπους της αίρεσης, ανήκει στην ίδια πίστη με τους Ιρανούς.⁶ Αλλά και η ίδια η ιδέα ενός κυρίαρχου κοσμικού εθνικού κράτους στη Μεσοποταμία είναι ακόμα

Λονδίνο 1989) αλλά κυρίως Linda Colley, "Whose nation? class and national consciousness in Britain 1750-1830" (Past & Present, 113, Νοέμβριος 1986, σσ. 97-117) και "Imperial South Wales" στο Gwyn A. Williams, The Welsh in their History (Λονδίνο και Καμπέρα 1982). Βλ. επίσης Tom Nairn, *The Enchanted Glass: Britain and its Monarchy* (Λονδίνο 1988), μέρος 2.

6. Η καταστολή αναμφισβότως αποθάρρυνε την έκφραση τέτοιων εννοϊκών μεταχειρίσεων στο Ιράκ: από την άλλη πλευρά, οι σημαντικές σύγχρονες επιτυχίες του εισβολέα ιρανικού επαναστατικού στρατού δεν φαίνεται να έχουν πέτυχει την ενθάρρυνσή τους.

πιο πρόσφατη από εκείνη ενός εδαφικού εβραϊκού κράτους. Ένα ακραίο παράδειγμα της δυνατότητας να είναι ο καθαρά κρατικός-πατριωτισμός αποτελεσματικός, είναι η αφοσίωση των Φιλανδών στην Τσαρική Αυτοκρατορία για πολύ μεγάλο διάστημα του δεκάτου ενάτου αιώνα, στην πραγματικότητα έως ότου η πολιτική της ρωσοποίησης μετά τη δεκαετία του 1880, προκάλεσε μια αντιρωσική αντίδραση. Πράγματι, ενώ μνημεία για τον Οίκο των Ρομανώφ δεν είναι εύκολο να βρεθούν στην ίδια τη Ρωσία, ένα άγαλμα του Τσάρου Αλεξάνδρου Β΄, του ελευθερωτή, ορθώνεται ακόμα υπερήφανα στην κεντρική πλατεία του Ελσίνκι.

Θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει περισσότερο. Η αρχική, επαναστατική λαϊκή ιδέα του πατριωτισμού ήταν μάλλον βασισμένη στο κράτος παρά στο «έθνος», εφόσον σχετιζόταν με τον ίδιο τον κυρίαρχο λαό, δηλαδή με το κράτος που ασκεί την εξουσία στο όνομά του. Η εθνικότητα ή άλλα στοιχεία της ιστορικής συνέχειας δεν είχαν σχέση με «το έθνος» υπ' αυτήν την έννοια, και η γλώσσα είχε σχέση μόνον ή κυρίως για πρακτικούς λόγους. Οι «πατριώτες», με την αρχική έννοια της λέξης, ήταν το αντίθετο αυτών που πίστευαν στην «πατρίδα μου, σωστά ή λάθος», δηλαδή - όπως το έθεσε ο Dr. Johnson, παραθέτοντας την ειρωνική χρήση της λέξης - «φατριαστικοί ταραξίες της κυβέρνησης».⁷ Πιο σοβαρά, η Γαλλική Επανάσταση, που φαίνεται ότι χρησιμοποίησε τον όρο με τη σημασία που εισήγαγαν οι Αμερικανοί και ειδικότερα η Ολλανδική Επανάσταση του 1783,⁸ θεωρούσε πατριώτες εκείνους που έδειξαν την αγάπη για τη χώρα τους ευχόμενοι να την ανανεώσουν με τη μεταρρύθμιση ή την επανάσταση. Και η πατρίδα (*patrie*) προς την οποία έδειχναν την αφοσίωσή τους, ήταν το αντίθετο μιας υπαρκτικής, προϋπάρχουσας μονάδας, δηλαδή ένα έθνος δημιουργημένο από την πολιτική επιλογή των μελών του που, με την πράξη τους αυτή, διέρρηξαν, ή τουλάχιστον υποβάθμισαν τους

7. Πρβλ. Hugh Cunningham, "The language of patriotism 1750-1914" (*History Workshop Journal*, 12, 1981, σσ. 8-33).

8. J. Godechot, *La Grande Nation: l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde 1789-1799* (Παρίσι 1956), τόμ. 1, σ. 254.

προηγούμενους δεσμούς αφοσίωσής τους. Οι 1.200 Εθνοφρουροί από το Languedoc, Dauphiné και Provence που συναντήθηκαν κοντά στη Valence στις 19 Νοεμβρίου του 1789 πήραν έναν όρκο πίστης στο Έθνος, στον Νόμο και στον Βασιλιά, και δήλωσαν ότι εφεξής δεν ήταν πλέον Dauphinois, Provençaux ή Languedociens, αλλά μόνον Γάλλοι όπως, ακόμα πιο σχετικό με το θέμα μας, έκαναν οι Εθνοφρουροί της Αλσατίας, Λορένης και Franche Comté σε μια παρόμοια συνάντηση το 1790, μεταμορφώνοντας έτσι τους κατοίκους των επαρχιών που προσαρτήθηκαν από τη Γαλλία μόλις έναν αιώνα πριν σε γνήσιους Γάλλους.⁹ Όπως το διατύπωσε ο Lavissee:¹⁰ «La Nation consentie, voulue par elle-même» (Το Έθνος που συναινεί, που υπάρχει γιατί το θέλει το ίδιο) ήταν η συνεισφορά της Γαλλίας στην ιστορία. Η επαναστατική αντίληψη του έθνους όπως συντάχθηκε από την ηθελμημένη πολιτική επιλογή των δυνητικών πολιτών του, διατηρείται ακόμη, φυσικά, με μια γνήσια μορφή στις ΗΠΑ· αμερικανοί είναι εκείνοι που το επιθυμούν. Και ούτε η γαλλική αντίληψη περί του «έθνους» ως κάτι αναλόγου με ένα καθημερινό δημοψήφισμα («un plébiscite de tous les jours» όπως το διατύπωσε ο Renan) χάνει τον ουσιαστικά πολιτικό χαρακτήρα της. Γαλλική εθνικότητα ήταν η γαλλική πολιτογράφηση: η εθνότητα, η ιστορία, η γλώσσα ή η τοπική διάλεκτος δεν είχαν σχέση με τον ορισμό «του έθνους».

Επιπλέον, το έθνος σύμφωνα με αυτήν την έννοια – ως το σώμα των πολιτών, οι οποίοι έχοντας τα δικαιώματα του πολίτη απαιτήσαν ένα μερίδιο στη χώρα και συνεπώς έκαναν το κράτος ως ένα σημείο «δικό μας» – δεν ήταν φαινόμενο αποκλειστικά των επαναστατικών και δημοκρατικών καθεστώτων, αν και τα αντι-επαναστατικά και με σταδιακό τρόπο εκδημοκρατιζόμενα καθεστώτα αυτό το αναγνώριζαν με εξαιρετική αργοπορία. Αυτή είναι η αιτία που οι εμπόλεμες κυβερνήσεις το 1914 εξεπλάγησαν σε τέτοιο βαθμό όταν είδαν τους λαούς

9. ό.π. 1, σ. 73.

10. Απόσπασμα στο Pierre Nora (επιμ.), *Les Lieux de Mémoire II* La Nation*, σ. 363 (Παρίσι 1986).

τους να τρέχουν στα όπλα μέσα σ' έναν παροξυσμό, αν και αυτό συνέβη για ένα σύντομο χρονικό διάστημα.¹¹

Η ίδια η πράξη του εκδημοκρατισμού της πολιτικής, δηλαδή της μετατροπής των υπηκόων σε πολίτες, τείνει να παράγει μια λαϊκιστική συνείδηση την οποία, αν παρατηρήσουμε κάτω από ένα ορισμένο πρίσμα, είναι δύσκολο να τη διακρίνουμε από έναν εθνικό, ακόμα και έναν σωβινιστικό πατριωτισμό – διότι αν «η χώρα» είναι κατά κάποιο τρόπο «δική μου», τότε φαίνεται πιο εύκολη η επιλογή της σε σχέση με εκείνες των ξένων, ειδικά αν αυτοί στερούνται των δικαιωμάτων και της ελευθερίας του αληθινού πολίτη. Ο «ελεύθερος γεννημένος Άγγλος» του E. P. Thomson, οι Βρετανοί του δεκάτου ογδόου αιώνα που ποτέ δεν θα είναι σκλάβοι, εύκολα αντιπαρέβαλαν τους εαυτούς τους με τους Γάλλους. Αυτό δεν σήμαινε απαραίτητως κάποια συμπάθεια για τις άρχουσες τάξεις ή τις κυβερνήσεις τους, και αυτές με τη σειρά τους ίσως να υποπεύονταν την αφοσίωση των αγωνιστών της κατώτερης τάξης για τους οποίους οι πλούσιοι και οι αριστοκράτες που εκμεταλλεύονταν τον απλό λαό ήταν πιο άμεσα και διαρκώς παρόντες από τους πολυμίσητους ξένους. Η ταξική συνείδηση που αποκτούσαν οι εργατικές τάξεις σε πολυάριθμες χώρες στις τελευταίες δεκαετίες πριν από το 1914 σήμαινε, ή μάλλον επιβεβαίωνε, μια αξίωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη, και μ' αυτό τον τρόπο έναν εν δυνάμει πατριωτισμό. Η μαζική πολιτική συνείδηση ή η ταξική συνείδηση σήμαιναν μια αντίληψη της «patrie» ή «πατρίδας», όπως δείχνει η ιστορία του Ιακωβινισμού και των κινημάτων όπως ο «Χαρτισμός». Διότι οι περισσότεροι «χαρτιστές» ήταν εναντίον τόσο των πλουσίων όσο και των Γάλλων.

Αυτό που έκανε τον λαϊκο-δημοκρατικό πατριωτισμό, καθώς και τον πατριωτισμό των Ιακωβίνων εξαιρετικά τρωτό, ήταν η αίσθηση κατωτερότητας, τόσο η αντικειμενική όσο και η υποκειμενική – μετα-

11. Marc Ferro, *La Grande Guerre 1914-1918* (Παρίσι 1969), σ. 23· A. Offner, *The working classes, British naval plans and the coming of the Great "War"*, (*Past & Present*, 107, Μάιος 1985, σσ. 225-26).

ξύ των εργατικών τάξεων – που υπήρχε στη μάζα των πολιτών. Διότι στα κράτη όπου αυτή η αίσθηση αναπτύχθηκε, η πολιτική θεματολογία του πατριωτισμού διαμορφώθηκε από τις κυβερνήσεις και τις άρχουσες τάξεις. Η ανάπτυξη της πολιτικής και ταξικής συνείδησης μεταξύ των εργατών τους δίδαξε να απαιτούν και να ασκούν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Το τραγικό και παράδοξο αποτέλεσμα που προέκυψε από την παραπάνω διαδικασία για τις εργατικές τάξεις ήταν ότι η διεκδίκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων τους «έσπρωξε», με τη θέλησή τους, στην αλληλοσφαγή του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αλλά είναι σημαντικό ότι οι εμπόλεμες κυβερνήσεις έκαναν έκκληση βοήθειας γι' αυτόν τον πόλεμο, όχι απλώς για λόγους τυφλού πατριωτισμού, και ακόμη λιγότερο για λόγους πολεμικής δόξας και ηρωισμού, αλλά μέσω μιας προπαγάνδας που απευθυνόταν βασικά στους μη στρατιωτικούς και τους πολίτες. Όλοι οι ισχυροί εμπόλεμοι παρουσίασαν τον πόλεμο ως αμυντικό. Όλοι τον παρουσίασαν ως απειλή από το εξωτερικό των κεκτημένων δικαιωμάτων του πολίτη που υπήρχαν αποκλειστικά στη χώρα τους ή στο πλευρό τους· όλοι έμαθαν να παρουσιάζουν τους πολεμικούς τους σκοπούς (κάπως αβάντισμα) όχι μόνο ως κάτι που θα εξάλειφε τέτοιες απειλές, αλλά, κατά κάποιο τρόπο, ως την κοινωνική μεταμόρφωση της χώρας προς το συμφέρον των φτωχότερων πολιτών της («σπίτια για τους ήρωες»).

Έτσι ο εκδημοκρατισμός θα μπορούσε αυτομάτως να βοηθήσει να λυθούν τα προβλήματα υποδεικνύοντας ένα τρόπο που τα κράτη και τα καθεστώτα θα μπορούσαν να αποκτήσουν νομιμότητα στα μάτια των πολιτών τους, ακόμα κι αν αυτοί ήταν δυσαρεστημένοι· ενίσχυσε, θα μπορούσε ακόμα και να τον δημιουργήσει, τον κρατικό πατριωτισμό. Όμως είχε τα όριά του, ιδιαίτερα όταν βρισκόταν αντιμέτωπος με εναλλακτικές, και τώρα πιο εύκολα κινητοποιούμενες δυνάμεις, που προσήλκυαν την αφοσίωση εκείνων για τους οποίους το κράτος ισχυριζόταν ότι αποτελεί το μόνο θεμιτό στήριγμα. Εθνικισμοί ανεξάρτητοι από κράτη ήταν οι πιο σημαντικές από αυτές τις δυνάμεις. Όπως θα δούμε, αυξάνονταν τόσο ο αριθμός τους όσο και η κλίμακα της επιρροής τους έτσι ώστε στο τελευταίο τρίτο του δεκάτου ενάτου αιώνα, η ανάπτυξή τους μπορούσε εν δυνάμει να απειλήσει ακόμη και

τα κράτη. Έχει συχνά υποστηριχθεί ότι ο ίδιος ο εκσυγχρονισμός των κρατών ενίσχυσε, αν δεν δημιούργησε, αυτές τις δυνάμεις. Πράγματι, θεωρίες περί του εθνικισμού ως παράγοντα του εκσυγχρονισμού έχουν εξαιρετικά δεσπόζουσα θέση στην πρόσφατη φιλολογία.¹² Αλλά, οποιαδήποτε κι αν είναι η σχέση του εθνικισμού με τον εκσυγχρονισμό των κρατών του δεκάτου ενάτου αιώνα, το κράτος ήρθε αντιμέτωπο με τον εθνικισμό ως πολιτική δύναμη ξεχωριστή από αυτό, εντελώς διαφορετική από τον «κρατικό πατριωτισμό», και με την οποία έπρεπε να συμφιλιωθεί. Πάντως, θα μπορούσε να γίνει πανίσχυρο εποικοδομητικό στοιχείο διακυβέρνησης, αν μπορούσε να ενσωματωθεί στον κρατικό πατριωτισμό, και να γίνει το κύριο «συναίσθηματικό» στοιχείο του.

Αυτό, φυσικά, συχνά ήταν εφικτό απλά και μόνο με την προβολή των αισθημάτων της γνήσιας υπαρκτικής ταύτισης κάποιου με τη «μικρή» πατρίδα στη θέση της μεγάλης, που έχει καταγραφεί στη φιλολογική διεύρυνση του φάσματος τέτοιων λέξεων όπως «pays», «paese», «pueblo», ή πράγματι «patrie», λέξη που μόλις το 1776 είχε ορισθεί με τοπική έννοια από τη Γαλλική Ακαδημία. «Η χώρα ενός Γάλλου είναι απλώς εκείνο το μέρος της όπου έτυχε να γεννηθεί»¹³ απλά και μόνο με το γεγονός ότι έγιναν «λαός», οι πολίτες μιας χώρας έγιναν ένα είδος κοινότητας, αν και φαντασιακή, και ως εκ τούτου τα μέλη της βρέθηκαν να αναζητούν, και κατά συνέπεια να βρίσκουν, πράγματα κοινά, τόπους, πρακτικές, πρόσωπα, αναμνήσεις, σημεία και σύμβολα. Μ' άλλα λόγια, η κληρονομιά των επιμέρους τομέων, περιοχών και τοποθεσιών αυτού που είχε γίνει «το έθνος» μπορούσε να συνδεθεί σε μία πανεθνική κληρονομιά, ούτως ώστε ακόμα και οι αρχαίες διαμάχες να καταλήξουν να συμβολίζουν τη συμφιλίωσή τους σε ένα υψηλότερο, πιο εκτεταμένο πεδίο. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Walter Scott οικο-

12. Karl Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundations of Nationality* (Κεμπρίτζ, Μασ. 1953), Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Οξφόρδη 1983). Πρβλ. John Breuilly, «Reflections on nationalism» (*Philosophy and Social Sciences*, 15/1 Μάρτιος 1985, σσ. 65-75).

13. J. M. Thompson, *The French Revolution* (Οξφόρδη 1944), σ. 121.

δόμησε μια μοναδική Σκοτία στο έδαφος που ήταν ποτισμένο με το αίμα των εμπολέμων ορεινών και πεδινών περιοχών, βασιλιάδων και Covenantes, και το έκανε αυτό τονίζοντας τις αρχέγονες διαφορές τους. Σύμφωνα με μία ευρύτερη έννοια, το θεωρητικό πρόβλημα, που τόσο καλά συνοψίσθηκε στο μεγάλο έργο του Vidal de la Blache *Πίνακας της Γεωγραφίας της Γαλλίας* του 1903,¹⁴ έπρεπε να λυθεί πρακτικά για κάθε εθνικό κράτος, δηλαδή «πώς ένα τεμάχιο της γήινης επιφάνειας που δεν είναι ούτε νησί ούτε χερσόνησος, και το οποίο δεν μπορεί κανονικά να θεωρηθεί μια μοναδική ενότητα από τη φυσική γεωγραφία, έφθασε να είναι το κράτος, μιας πολιτικής χώρας, και τελικά έγινε μια πατρίδα (patrie)». Διότι κάθε έθνος ακόμα και μετρίου μεγέθους ήταν ανάγκη να κατασκευάσει την ενότητά του στη βάση μιας φανερούς ανομοιογένειας.

Τα κράτη και τα καθεστώτα είχαν κάθε λόγο να ενισχύσουν, αν μπορούσαν, τον κρατικό πατριωτισμό με τα συναισθήματα και τα σύμβολα της «φαντασιακής κοινωνίας», από οποιαδήποτε και κατά οποιοδήποτε τρόπο πήγαζαν αυτά, και να τα συνενώσουν. Η εποχή που ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής κατέστησε αναγκαίο να «μορφώσουμε τους αφέντες μας», να «κάνουμε Ιταλούς», να μετατρέψουμε «τους χωρικούς σε Γάλλους» και να συνδέσουμε τα πάντα με το κράτος και τη σημαία, ήταν επίσης η εποχή που τα λαϊκά εθνικιστικά, ή πάντως τα ξενοφοβικά αισθήματα και αυτά της εθνικής υπεροχής που κήρυττε η νέα ψευδοεπιστήμη του ρατσισμού κατέστη ευκολότερο να κινητοποιηθούν. Γιατί η περίοδος από το 1880 ως το 1914 ήταν επίσης η περίοδος των μεγαλύτερων γνωστών μέχρι σήμερα μαζικών μεταναστεύσεων, εντός και μεταξύ των κρατών, η περίοδος του ιμπεριαλισμού και της αύξησης της διεθνούς αντιπαλότητας που κατέληξε

14. Είχε σχεδιασθεί ως ο αρχικός τόμος της πολύτομης *Histoire de la France* με εκδότη τον Ernest Lavisse, ένα μνημείο της θετικιστικής επιστήμης και ρεμπουμπλικανικής ιδεολογίας. Βλ. J. - Y. Guiomar "Le Tableau de la géographie de la France de Vidal de la Blache" στο Pierre Nora (επιμ.), *Les Lieux de Mémoire II*, σ. 569 κ.έ.

σε παγκόσμιο πόλεμο. Όλα αυτά υπογράμμιζαν τις διαφορές ανάμεσα σε «εμάς» και «αυτούς». Και δεν υπάρχει κανένας πιο αποτελεσματικός τρόπος για να συνδεθούν τα ξεχωριστά μέρη των ανήσυχων λαών από το να ενωθούν εναντίον των «ξένων». Δεν είναι ανάγκη να αποδεχθεί κανείς την απόλυτη *Primat der Innenpolitik* για να αναγνωρίσει ότι οι κυβερνήσεις είχαν σημαντικό εσωτερικό συμφέρον να κινητοποιούν τον εθνικισμό ανάμεσα στους πολίτες τους. Αντιστρόφως, τίποτε δεν τόνωσε τόσο πολύ τον εθνικισμό και από τις δύο πλευρές, όσο η διεθνής διαμάχη. Ο ρόλος της αμφισβήτησης του Ρήνου το 1840 στην ανάπτυξη και των γαλλικών και των γερμανικών εθνικιστικών μοτίβων είναι οικείος.¹⁵

Εύλογα τα κράτη θα χρησιμοποιούσαν τον όλο και ισχυροποιούμενο κρατικό μηχανισμό για να επικοινωνούν με τους κατοίκους της επικράτειάς τους, κυρίως μέσω των δημοτικών σχολείων, για να διαδώσουν έτσι την εικόνα και την κληρονομιά του «έθνους» και για να εμφυσήσουν την αφοσίωση σε αυτό ώστε να συνδέσουν στενά τα πάντα με τη χώρα και τη σημαία, συχνά «επινοώντας παραδόσεις» ή ακόμα και έθνη γι' αυτό το σκοπό.¹⁶ Ο υποφαινόμενος θυμάται ότι είχε υποστεί ανεπιτυχώς ένα μέρος παρόμοιας πολιτικής προπαγάνδας

15. Από τη γαλλική πλευρά έδωσε παγκόσμια επικαιρότητα στο θέμα των «φυσικών συνόρων» του έθνους, έναν όρο που, αντίθετα με τον ιστορικό μύθο, ανήκει ουσιαστικά στον δέκατο ένατο αιώνα (πρβλ. D. Nordmann, "Des Limites d'état aux frontières nationales" στο P. Nora (επιμ.), *Les Lieux de Mémoire*, том. II** σσ. 35-62 *passim*, αλλά κυρίως σ. 52). Από τη γερμανική πλευρά, η εκστρατεία το φθινόπωρο του 1840 παρήγαγε «το επίτευγμα του συγχρόνου γερμανικού εθνικισμού ως ένα μαζικό φαινόμενο» το οποίο σχεδόν αμέσως – και για πρώτη φορά – αναγνωρίστηκε από τους πρίγκηπες και τις κυβερνήσεις. Πρβλ. H. - U. Wehler, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte 1815-1845/49* (том. II, Μόναχο 1987), σ. 399. Παρήγαγε επίσης ένα μελλοντικό οιονεί εθνικό ύμνο.

16. E. J. Hobsbawm, "Mass-producing traditions: Europe 1870-1914" στο E. J. Hobsbawm και T. Ranger (επιμ.), *The Invention of Tradition* (Κέμπριτζ 1983) κεφ. 7. Guy Vincent, *L' Ecole, primaire française: Etude sociologique* (Λυών 1980), κεφ. 8: "L' Ecole et la nation", κυρίως σσ. 188-93.

σε ένα αυστριακό δημοτικό σχολείο στα μέσα της δεκαετίας του 1920, με τη μορφή ενός νέου εθνικού ύμνου που προσπαθούσε απελπισμένα να πείσει τα παιδιά ότι μερικές επαρχίες που απέμεναν όταν το υπόλοιπο της μεγάλης Αυτοκρατορίας των Αψβούργων αποχώρησε ή αποσχίστηκε από αυτές, σχημάτιζαν ένα συμπαγές σύνολο, που άξιζε αγάπη και πατριωτική αφοσίωση· έργο που δεν το διευκόλυνε περισσότερο το γεγονός ότι το μόνο κοινό πράγμα που είχαν ήταν αυτό που έκανε τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων τους να επιθυμούν την ένωση με τη Γερμανία. «Γερμανική Αυστρία», έτσι άρχιζε αυτός ο περιεργός και βραχύβιος εθνικός ύμνος, «εσύ μεγαλόπρεπη (*herliches*) γη, σε αγαπούμε», συνέχιζε, όπως θα περίμενε κανείς, με ένα ταξίδι ή μάθημα γεωγραφίας που ακολουθούσε τα αλπικά ποτάμια κατηφορίζοντας από τους παγετώνες στην κοιλάδα του Δούναβη και τη Βιέννη, και κατέληγε με την επιβεβαίωση ότι αυτή η νέα «υπόλοιπη» Αυστρία ήταν «η πατρίδα μου» (*mein Heimatland*).¹⁷

Ενώ οι κυβερνήσεις ήταν ολοφάνερα απασχολημένες με τη συνειδητή και ηθελιμένη ιδεολογική μηχανική, θα ήταν λάθος να ερμηνεύσουμε αυτές τις προσπάθειες ως καθαρή χειραγώγηση εκ των άνω. Στην πραγματικότητα είχαν μεγάλη επιτυχία όταν μπορούσαν να βασιστούν στα ήδη υπάρχοντα ανεπίσημα εθνικιστικά αισθήματα, είτε της λαϊκής ξενοφοβίας ή *σωβινισμού* – η ίδια η ρίζα της λέξης, όπως ο «*jingoism*» (σωβινισμός) πρωτοεμφανίζεται στα προπαγανδιστικά μουσικά θεάματα ή *vaudeville*¹⁸ – είτε, πιθανότερα, στον εθνικισμό μεταξύ των μεσαίων και κατώτερων μεσαίων τάξεων. Στην έκταση που παρόμοια συναισθήματα δεν τα δημιούργησαν αλλά μόνο τα δα-

17. Αυτός ο ύμνος αντικαταστάθηκε αργότερα από έναν άλλο, με ευρύτερη γεωγραφική διάσταση – εφόσον ελάχιστοι Αυστριακοί πίστευαν στην Αυστρία – ο οποίος τόνιζε τη "γερμανικότητα" με περισσότερη έμφαση, και εισήγαγε το θεί-κό στοιχείο στη μελωδία του Haydn -στοιχείο που "συμπωματικά" ενυπήρχε στον ύμνο των Αψβούργων και το "Deutschland über alles".

18. Βλ. Gérard de Puymège, "Le Soldat Chauvin" στο P. Nora, *Les Lieux de Mémoire II****, κυρίως σσ. 51 κ.έ. Ο αρχικός Chauvin φαίνεται ότι υπερηφανεύονταν για την κατάκτηση του Αλγερίου.

νειώθηκαν και τα καλλιέργησαν οι κυβερνήσεις, εκείνοι που συνέβαλαν στις παραπάνω διαδικασίες έγιναν ένα είδος μαθητευόμενου μάγου. Στην καλύτερη περίπτωση δεν μπορούσαν να ελέγξουν εντελώς τις δυνάμεις που είχαν ελευθερώσει· στη χειρότερη περίπτωση έγιναν δέσμοί τους. Έτσι, φαίνεται να είναι ασύλληπτο το ότι η βρετανική κυβέρνηση του 1914, ή στην πραγματικότητα η βρετανική άρχουσα τάξη, είχε θελήσει να οργανώσει το όργιο της αντιγερμανικής ξενοφοβίας που σάρωνε τη χώρα μετά την κήρυξη του πολέμου, και κατά συνέπεια να αναγκάσει, τη βρετανική βασιλική οικογένεια να αλλάξει το αξιοσέβαστο όνομα της δυναστείας από Guelph σε Windsor, που ηχούσε λιγότερο γερμανικό. Διότι, όπως θα δούμε, ο τύπος του εθνικισμού που αναδύθηκε προς το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα δεν είχε καμία θεμελιώδη ομοιότητα με τον κρατικό πατριωτισμό, ακόμα κι αν είχε συνδεθεί μ' αυτόν. Η βασική του αφοσίωση παραδόξως δεν ήταν προς «τη χώρα», αλλά μόνο προς την ιδιαίτερη εκδοχή του γι' αυτή τη χώρα: προς ένα ιδεολογικό κατασκευάσμα.

Η συγχώνευση του κρατικού πατριωτισμού με τον μη κρατικό εθνικισμό ήταν πολιτικά ριψοκίνδυνη, εφόσον τα κριτήρια του ενός είχαν ευρύτητα π.χ. όλοι οι πολίτες της Γαλλικής Δημοκρατίας – ενώ τα κριτήρια του άλλου ήταν περιοριστικά – π.χ. μόνον εκείνοι οι πολίτες της Γαλλικής Δημοκρατίας που μιλούσαν τη γαλλική γλώσσα και, σε ακραίες περιπτώσεις, ξανθοί και μακροπρόσωποι.¹⁹ Το πιθανό κόστος της διείσδυσης του ενός στον άλλο ήταν συνεπώς υψηλό, όταν η ταύτιση με μια εθνικότητα αποξένωνε τους άλλους που αρνούταν να αφομοιωθούν μ' αυτήν ή να απομακρυνθούν από αυτήν. Στην Ευρώπη υπήρχαν λίγα ουσιαστικά ομοιογενή εθνικά κράτη όπως, ας πούμε, η Πορτογαλία, αν και στα μέσα και τα τέλη ακόμη του δεκάτου ενάτου

19. Για το ισχυρό ρατσιστικό στοιχείο στις συζητήσεις για τον γαλλικό εθνικισμό, βλ. Pierre André Taguieff, *La Force du préjugé: Essai sur le racisme et ses doubles* (Παρίσι 1987), σσ. 126-8. Για τα νεωτερικιστικά στοιχεία αυτού του κοινωνικο-δαρβινικού ρατσισμού βλ. Günter Nagel, *Georges Vacher de Lapouge (1854-1936). Ein Beitrag zur Geschichte des Sozialdarwinismus in Frankreich* (Freiburg im Breisgau 1975).

αιώνα υπάρχει ένας πολύ μεγάλος αριθμός ομάδων, που θα μπορούσαν να ταξινομηθούν ως «εθνότητες», που δεν ανταγωνίζονταν τις αξιώσεις του δεσπόζοντος «έθνους» και ένας τεράστιος αριθμός ατόμων, που επιζητούσαν ενεργώς να αφομοιωθούν με τη μια ή την άλλη από τις κυρίαρχες εθνικότητες και πολιτισμικές γλώσσες.

Αλλά αν η ταύτιση του κράτους με ένα έθνος κινδύνευε να δημιουργήσει έναν αντι-εθνικισμό, η ίδια η πορεία του εκσυγχρονισμού αύξησε αυτή την πιθανότητα, επειδή προϋπέθετε την ομοιογενειοποίηση και τυποποίηση των κατοίκων του, βασικά μέσω μιας γραπτής «εθνικής γλώσσας». Τόσο η άμεση διοίκηση ενός τεράστιου αριθμού πολιτών από τις σύγχρονες κυβερνήσεις, όσο και η τεχνική και οικονομική ανάπτυξη απαιτούσαν κάτι τέτοιο, διότι καθιστούσαν επιθυμητή τη βασική εκπαίδευση όλων και σχεδόν υποχρεωτική τη μαζική ανάπτυξη της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Το πρόβλημα δημιουργείται από την κλίμακα δράσης των λειτουργιών του κράτους, καθώς και από την ανάγκη του για άμεση επαφή με τους πολίτες του. Έτσι, η μαζική εκπαίδευση πρέπει, για πρακτικούς λόγους, να γίνεται σε μια δημοτική γλώσσα, ενώ η εκπαίδευση για μια περιορισμένη ελίτ μπορεί να χρησιμοποιεί μια γλώσσα που δεν είναι κατανοητή ή δεν ομιλείται από το σύνολο του πληθυσμού ή, στην περίπτωση των «κλασικών γλωσσών» όπως η λατινική, η κλασική περσική ή η κλασική γραπτή κινεζική, από κανέναν άλλον. Οι διοικητικές ή οι πολιτικές συναλλαγές στην κορυφή μπορούν να διεξάγονται σε μια γλώσσα ακατανόητη για τις μάζες του λαού, ακριβώς όπως η ουγγρική αριστοκρατία διεξήγαγε τις κοινοβουλευτικές της εργασίες πριν το 1840 στη λατινική γλώσσα, ή – ακόμα – στην αγγλική γλώσσα στην Ινδία, ενώ η προεκλογική εκστρατεία πρέπει να διεξάγεται σ' ένα δημοκρατικό καθεστώς, με δικαίωμα ψήφου στο λαό, στην καθομιλουμένη γλώσσα. Πράγματι, οι οικονομικές λειτουργίες, η πολιτική και η τεχνολογία όλο και περισσότερο καθιστούν ζωτική την ανάγκη μιας γλώσσας για τη μαζική προφορική επικοινωνία – μια αναγκαιότητα που ενίσχυσε η εμφάνιση του κινηματογράφου, του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης – ούτως ώστε οι γλώσσες που αρχικά είχαν σχεδιαστεί ή λειτουργούσαν ως *lingua franca* για τους ομιλούντες αμοιβαία ακατανόητες καθομιλού-

μενες γλώσσες ή ως πολιτισμικά ιδιώματα για τους μορφωμένους, αναγκάζονται να λειτουργήσουν ως μέσα για την εθνική ομιλία: η κινεζική γλώσσα των Μανδαρινών, η Μπαχάσα της Ινδονησίας, η Φιλιππινό.²⁰

Αν η επιλογή της «επίσημης» εθνικής γλώσσας ήταν απλώς θέμα πρακτικής διευκόλυνσης, θα ήταν σχετικά εύκολη: θα έπρεπε να επιλέξει κάποιος το ιδίωμα που ήταν περισσότερο πιθανό να ομιλείται και ή να κατανοείται από τους περισσότερους πολίτες, ή εκείνο που θα διευκόλυνε περισσότερο την επικοινωνία μεταξύ τους. Η επιλογή της γερμανικής γλώσσας, από τον Ιωσήφ Β', ως της διοικητικής γλώσσας της πολυεθνούς αυτοκρατορίας του ήταν εντελώς πραγματιστική μ' αυτή την έννοια, όπως και η επιλογή της Hindi από τον Γκάντι για τη μελλοντική ανεξάρτητη Ινδία – ο ίδιος είχε μητρική του γλώσσα τη Gujarati – και μετά το 1947, η επιλογή της αγγλικής γλώσσας ως μέσου της εθνικής επικοινωνίας, που ήταν η περισσότερο αποδεκτή από τους Ινδούς. Στα πολυεθνικά κράτη το πρόβλημα θα μπορούσε να λυθεί στη θεωρία, όπως επεδίωξαν οι Αψβούργοι να το λύσουν από το 1848 και εξής, με την επινόηση να δοθεί στη «γλώσσα κοινής χρήσης» (*Umgangssprache*) κάποια επίσημη αναγνώριση σε ένα αρμόζον διοικητικό επίπεδο. Όσο πιο περιορισμένοι τοπικά και αγράμματοι παρέμειναν οι κάτοικοι ενός κράτους, δηλαδή πλησιέστερα στην παραδοσιακή αγροτική ζωή, τόσο λιγότερες πιθανότητες για σύγκρουση υπήρχαν μεταξύ ενός γλωσσικού επιπέδου, ενός γεωγραφικού συνόλου και κάποιου άλλου. Ακόμα και στο αποκορύφωμα της διαμάχης μεταξύ Γερμανών και Τσέχων στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων, ήταν δυνατόν να γράφουν:

«Σε ένα πολυεθνικό κράτος μπορεί να θεωρήσουμε δεδομένο ότι ακόμα και εκείνοι που δεν καταλαμβάνουν καμία επίσημη θέση, αποδέχονται το

20. Πρβλ. π.χ. για τις Φιλιππίνες: "Land of 100 tongues but not a single language" (*New York Times*, 2 Δεκεμβρίου 1987). Για το πρόβλημα γενικά, βλ. J. Fishman, "The sociology of language an interdisciplinary social science approach to language in society" στο T. Sebeok (επιμ.), *Current Trends in Linguistics, tom., 12**** (Χάγη - Παρίσι 1974).

ερέθισμα, και στην πραγματικότητα, την υποχρέωση, να μάθουν τη δεύτερη γλώσσα – π.χ. οι έμποροι, οι τεχνίτες, οι εργάτες. Οι χωρικοί θίγονται λιγότερο από αυτή τη *de facto* ανάγκη. Διότι η αυτο-απομόνωση (*Abgeschlossenheit*) και η αυτάρχεια της ζωής στο χωριό, που διατηρείται μέχρι σήμερα, σημαίνουν ότι αυτοί σπάνια συνειδητοποιούν πόσο κοντά βρίσκεται μια κοινότητα που ομιλεί διαφορετική γλώσσα, τουλάχιστον στη Βοημία και τη Μοραβία, όπου οι άνθρωποι της υπαίθρου, και των δύο εθνοτήτων, απολαμβάνουν το ίδιο κοινωνικό και οικονομικό καθεστώς. Σε περιοχές όπως αυτές, το γλωσσικό σύνορο μπορεί να παραμείνει αμετάβλητο για αιώνες, ειδικά εφόσον η ενδογαμία που ισχύει στο χωριό και το δικαίωμα προτεραιότητας που έχουν τα μέλη της κοινότητας στις αγορές ακινήτων, περιορίζουν την επάνδρωση του χωριού με ξένους. Αυτοί οι ελάχιστοι ξένοι που έρχονται, γρήγορα αφομοιώνονται και ενσωματώνονται».²¹

Η «εθνική γλώσσα» σπάνια αντιμετωπίζεται ως ένα πρακτικό πρόβλημα και ακόμα περισσότερο ως ένα ζήτημα ανεπηρέαστο από προκαταλήψεις: έτσι εξηγείται η απροθυμία των ανθρώπων να τις αναγνωρίσουν ως «κατασκευάσματα» και η προσπάθειά τους να επινοήσουν κάποια παράδοση γι' αυτές, ανατρέχοντας στην ιστορία.²² Σε τελευταία ανάλυση η «εθνική γλώσσα» δεν ήταν, ακόμη και για τους ιδεολόγους του εθνικισμού, ένα πρακτικό και ανεπηρέαστο από προκαταλήψεις ζήτημα, όπως αυτό εξελίχθηκε μετά το 1830 και μετασηματίστηκε προς το τέλος του αιώνα. Γι' αυτούς η γλώσσα ήταν η

21. Karl Renner, *Das Selbstbestimmungsrecht der Nationen in besonderer Anwendung auf Oesterreich* (Λειψία και Βιέννη 1918), σ. 65. Αυτή είναι η δεύτερη, ξαναγραμμένη, έκδοση του *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* (1902) από τον αυτρο-μαρξιστή συγγραφέα, που ο ίδιος ήταν γιος γερμανού χωρικού από τη Μοραβία.

22. «Μερικές γλωσσικά προσδιορισμένες κοινότητες δημιουργούν και καλλιεργούν μύθους και γενεαλογίες που αφορούν στην καταγωγή και στην ανάπτυξη των βασικών παραλλαγών (της γλώσσας τους) με σκοπό να αφαιρέσουν την έμφραση από τα πολυάριθμα συστατικά της πιο πρόσφατης παραγωγής που περιέχουν... Μια ποικιλία επιτυγχάνει την ιστορικότητα με το να έρθει σε επαφή με κάποιο μεγάλο ιδεολογικό ή εθνικό κίνημα ή παράδοση», J. Fishman, «The Sociology of Language», σ. 164.

ψυχή του έθνους, και, όπως θα δούμε, όλο και περισσότερο το κρίσιμο κριτήριο της εθνικότητας. Το ποια γλώσσα ή γλώσσες επρόκειτο να χρησιμοποιηθούν στα δευτεροβάθμια σχολεία της Celje (Cilli), όπου συνυπήρχαν Γερμανόφωνοι και Σλαβόφωνοι, ήταν ένα ζήτημα που ξεπερνούσε τα όρια της διοίκησης. (Πράγματι αυτό το συγκεκριμένο ζήτημα συντάραξε την αυστριακή πολιτική ζωή το 1895).²³ Όλοι, εκτός από τις εξαιρετικά τυχερές κυβερνήσεις πολύγλωσσων χωρών, ήξεραν πόσο εκρηκτικό ήταν το γλωσσικό πρόβλημα.

Αυτό που το έκανε ακόμα πιο εκρηκτικό ήταν ότι κάτω από ορισμένες περιστάσεις, όλοι οι εθνικισμοί που δεν είχαν ήδη ταυτισθεί με ένα κράτος, έγιναν αναγκαστικά *πολιτικοί*. Διότι το κράτος ήταν η μηχανή που έπρεπε να χειραγωγήθει εάν μια «εθνότητα» επρόκειτο να μετατραπεί σε «έθνος», ή έστω αν έπρεπε να διαφυλαχθεί η υπάρχουσα θέση της από την ιστορική διάβρωση και αφομοίωση. Όπως θα δούμε, ο γλωσσικός εθνικισμός αφορούσε και αφορά ουσιαστικά στη γλώσσα της δημόσιας εκπαίδευσης και της επίσημης χρήσης της. Είναι για τα «γροφεία και τα σχολεία» όπως οι Πολωνοί, οι Τσέχοι και οι Σλοβένοι επαναλαμβάνουν ακούραστα από το 1848²⁴ είναι για το αν τα σχολεία στην Ουαλία θα έπρεπε να διδάσκουν στην ουαλική μαζί με την αγγλική γλώσσα, ή ακόμα και *μόνον* στην ουαλική για την αναγκαιότητα να δίδουν ουαλικά ονόματα σε τοποθεσίες του πριγκιπάτου τους οι οποίες, επειδή δεν είχαν οικισθεί από ουαλόφωνους, δεν τα είχαν ποτέ· πρόκειται για τη γλώσσα των οδικών σημάτων και των ονομάτων των οδών· για τις δημόσιες επιχορηγήσεις προς ένα τηλεοπτικό κανάλι στην Ουαλία· για τη γλώσσα στην οποία διεξάγονται οι συζητήσεις στα δημοτικά συμβούλια και καταγράφονται στα πρακτικά· για τη γλώσσα στις αιτήσεις για άδεια οδήγησης ή τους λογαριασμούς του ηλεκτρισμού, ή ακόμα για το αν θα έπρεπε να διανέμονται δίγλωσσα έντυπα αιτήσεων ή ξεχωριστά έντυπα σε κάθε γλώσσα,

23. W.A. Macartney, *The Habsburg Empire* (Λονδίνο 1971), σ. 661.

24. P. Burian "The state language problem in Old Austria" (*Austrian History Yearbook*, 6-7, 1970-1), σ. 87.

ή ίσως, κάποια μέρα, μόνον έντυπα στην ουαλική γλώσσα. Διότι, όπως το τοποθέτησε ένας εθνικιστής συγγραφέας:

«κάποια εποχή όταν η ουαλική γλώσσα ήταν ακόμα αρκετά ασφαλής, ο Emyr o gys Iwan είδε την αναγκαιότητα να γίνει και πάλι επίσημη γλώσσα και γλώσσα της εκπαίδευσης, εάν ήθελαν να επιβιώσει».²⁵

Έτσι τα κράτη βρέθηκαν αναγκασμένα, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, να συμφιλωθούν με τη νέα «αρχή των εθνοτήτων» και τις συνέπειές της, ανεξάρτητα από το αν ήταν ικανά να τη χρησιμοποιήσουν για τους δικούς τους σκοπούς. Ο καλύτερος τρόπος να κλείσουμε αυτό το κεφάλαιο είναι να κοιτάξουμε εν συντομία την εξέλιξη των απόψεών τους στα μέσα του δεκάτου ενάτου αιώνα για το πρόβλημα του έθνους και της γλώσσας. Μπορούμε να παρακολουθήσουμε το ζήτημα μέσα από τις συζητήσεις ειδικευμένων τεχνικών, συγκεκριμένα των στατιστικολόγων της κυβέρνησης που επεχείρησαν να συντονίσουν και να τυποποιήσουν τις περιοδικές εθνικές απογραφές που, από τα μέσα αυτού του αιώνα, έγιναν ένα κανονικό τμήμα του μηχανισμού τεκμηρίωσης που χρειάζονταν όλα τα «προηγμένα» ή σύγχρονα κράτη. Το πρόβλημα που εμφανίστηκε στο Πρώτο Διεθνές Συνέδριο Στατιστικής το 1853 ήταν αν θα έπρεπε σε τέτοιες απογραφές να συμπεριληφθεί μια ερώτηση για την «ομιλούμενη γλώσσα» και τι σημασία θα είχε, αν είχε κάποια, για το έθνος και την εθνότητα.

Το ζήτημα δημιουργήθηκε αρχικά, και όχι προς έκπληξη, από τον Βέλγο Quetelet, ο οποίος δεν ήταν μόνο ο ιδρυτής της κοινωνικής στατιστικής, αλλά προερχόταν από ένα κράτος όπου η σχέση μεταξύ της γαλλικής γλώσσας και της φλαμανδικής ήταν ήδη ένα πρόβλημα με κάποια πολιτική σημασία. Το Διεθνές Στατιστικό Συνέδριο του 1860 αποφάσισε ότι μια ερώτηση για τη γλώσσα θα έπρεπε να είναι προαιρετική στις απογραφές, και κάθε κράτος να αποφασίζει αν θα είχε ή δεν θα είχε κάποια «εθνική» σπουδαιότητα. Το Συνέδριο του 1873 όμως, συνέστησε ότι μια τέτοια ερώτηση θα έπρεπε εφεξής να

25. Ned Thomas, *The Welsh Extremist: Welsh Politics, Literature and Society Today* (Talybont 1973), σ. 83.

συμπεριλαμβάνεται σε όλες τις απογραφές.

Η αρχική άποψη των ειδικών ήταν ότι η «εθνικότητα» ενός ατόμου δεν θα έπρεπε να συμπεραίνεται από τις ερωτήσεις των απογραφών, εκτός αν επρόκειτο για την έννοια που είχαν δώσει οι Γάλλοι στη λέξη, δηλαδή την πολιτογράφηση του ατόμου σε ένα κράτος. Μ' αυτή την έννοια η γλώσσα ήταν ανεξάρτητη από την «εθνικότητα», αν και πρακτικά αυτό απλώς σήμαινε ότι οι Γάλλοι, και οποιοσδήποτε άλλος αποδεχόταν αυτό τον ορισμό, όπως οι Μαγυάροι, αναγνώριζαν επίσημα μόνο μια γλώσσα, μέσα στα σύνορά τους. Οι Γάλλοι απλώς αγνοούσαν τους άλλους, ενώ οι Μαγυάροι, που δύσκολα θα μπορούσαν να κάνουν το ίδιο, εφόσον λιγότεροι από τους μισούς των κατοίκων του βασιλείου τους μιλούσαν αυτή τη γλώσσα, βρέθηκαν υποχρεωμένοι να τους περιγράψουν δικανικώς ως «Μαγυάρους που δεν μιλούσαν τη μαγυαρική γλώσσα»,²⁶ σχεδόν όπως οι Έλληνες αργότερα περιέγραψαν τους κατοίκους των τμημάτων της Μακεδονίας που ενώθηκαν με την Ελλάδα, ως «σλαβόφωνους Έλληνες». Συνοπτικά, ένα γλωσσικό μονοπώλιο μεταμφιεζόταν σε μη-γλωσσικό ορισμό του έθνους.

Ήταν προφανές ότι η εθνικότητα ήταν κάτι εξαιρετικά πολύπλοκο για να ορισθεί μόνον από τη γλώσσα. Οι στατιστικολόγοι των Αψβούργων, που είχαν σ' αυτό το θέμα μεγαλύτερη εμπειρία από οποιονδήποτε άλλο, είχαν την άποψη ότι α) δεν επρόκειτο για ιδιότητα ατόμων αλλά κοινοτήτων, και β) ότι απαιτούσε μελέτη «της τοποθεσίας της οριοθέτησης και των κλιματικών συνθηκών, καθώς και ανθρωπολογικές και εθνολογικές μελέτες για τα φυσικά και πνευματικά, εξωτερικά και εσωτερικά χαρακτηριστικά ενός λαού, για τα ήθη και τα έθιμά του, κ.λπ.»²⁷ Ο Dr. Glatter, πρώην διευθυντής του Στατιστικού Ινστιτούτου της Βιέννης, προχώρησε ακόμα περισσότερο και,

26. K. Renner, *Staat und Nation*, σ. 13.

27. Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen, 1880-1910* (Βιέννη - Κολωνία - Γκράτς 1982), σ. 76. Η περιγραφή των συζητήσεων για τις στατιστικές που δίνεται εδώ βασίζεται σ' αυτό το έργο.

ακολουθώντας αυστηρά το πνεύμα του δεκάτου ενάτου αιώνα, αποφάσισε ότι δεν ήταν η γλώσσα που καθόριζε την εθνικότητα αλλά η φυλή.

Οπωσδήποτε, η εθνικότητα ήταν ένα πολύ μεγάλο πολιτικό ζήτημα για να το παραβλέπουν οι απογραφείς. Είχε σαφώς κάποια σχέση με την ομιλούμενη γλώσσα, και μόνον επειδή η γλώσσα από τη δεκαετία του 1840 είχε αρχίσει να παίζει σημαντικό ρόλο στις διεθνείς εδαφικές συγκρούσεις – ιδιαίτερα αξιοσημείωτο στο ζήτημα του Schleswig-Holstein, το οποίο διεκδικούσαν οι Δανοί και οι Γερμανοί²⁸ – παρόλο που πριν από το δέκατο ένατο αιώνα τα γλωσσικά επιχειρήματα δεν είχαν χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξουν τις εδαφικές αξιώσεις των κρατών²⁹ Το 1842, όμως, η *Revue des Deux Mondes* ήδη παρατήρησε ότι «τα πραγματικά φυσικά σύνορα δεν καθορίζονται από τα βουνά και τα ποτάμια, αλλά μάλλον από τη γλώσσα, τα έθιμα, τις αναμνήσεις, όλα όσα διακρίνουν ένα έθνος από ένα άλλο», επιχείρημα που ομολογουμένως χρησιμοποιήθηκε για να εξηγήσει γιατί η Γαλλία δεν έπρεπε απαραίτητως να έχει φιλοδοξίες για το σύνορο του Ρήνου· ακριβώς όπως το επιχείρημα ότι «το ιδίωμα που ομιλείται στη Νίκαια έχει μια μακρινή μόνον ομοιότητα με την ιταλική γλώσσα» έδωσε στον Canouir μιαν επίσημη δικαιολογία για να εκχωρήσει αυτό το μέρος του Βασιλείου της Σαβοΐας στον Ναπολέοντα Γ'.³⁰ Το γεγονός παραμένει ότι η γλώσσα είχε γίνει τώρα ένας παράγοντας στη διεθνή διπλωματία. Ήδη αποτελούσε φανερό έναν παράγοντα στην εσωτερική πολιτική μερικών κρατών. Επιπλέον, όπως επισημάνθηκε στο Συνέδριο της Αγίας Πετρούπολης, ήταν η μοναδική πλευρά της εθνικότητας που μπορούσε τουλάχιστον να μετρηθεί αντικειμενικά και να ταξινομηθεί σε πίνακες.³¹

28. Πρβλ. Sarah Wambaugh, *A Monograph on Plebiscites, With a Collection of Official Documents* (Carnegie Endowment for Peace, Νέα Υόρκη, 1920) ειδικά σ. 138.

29. Nordmann, στο P. Nora (επιμ.), *Les Lieux de Mémoire*, τόμ. II, ** σ. 52.

30. ό.π., σσ. 55-6.

31. Brix, *Die Umgangssprachen*, σ. 90.

Αποδεχόμενο τη γλώσσα ως ένδειξη της εθνικότητας, το συνέδριο όχι μόνον ακολούθησε μια διοικητική αντίληψη, αλλά επίσης ακολούθησε τα επιχειρήματα ενός γερμανού στατιστικολόγου ο οποίος υποστήριξε, στις σημερινές δημοσιεύσεις του το 1866 και 1869, ότι η γλώσσα ήταν ο μόνος επαρκής δείκτης της εθνικότητας.³² Αυτή ήταν η άποψη που επικρατούσε από παλιά μεταξύ των γερμανών διανοούμενων και εθνικιστών για την εθνικότητα με δεδομένη την απουσία ενός ενιαίου γερμανικού έθνους - κράτους και την ευρεία διασπορά ανά την Ευρώπη κοινοτήτων που μιλούσαν γερμανικές διαλέκτους, τα μορφωμένα μέλη των οποίων έγραφαν και διάβαζαν την επίσημη γερμανική γλώσσα. Αυτό δεν συνεπαγόταν απαραίτητως την αξίωση για ένα ενιαίο γερμανικό έθνος - κράτος, που να περιλαμβάνει όλους αυτούς τους Γερμανούς – μια τέτοια αξίωση ήταν και παρέμεινε εντελώς ουτοπική³³ – και, κατά την καθαρά φιλολογική εκδοχή του Böckh, δεν είναι καθόλου σαφές πόσο κοινή συνείδηση και κουλτούρα υποδήλωνε· διότι, όπως έχουμε δει, αυτός εύλογα συμπεριέλαβε, για γλωσσικούς λόγους, μεταξύ των Γερμανών και τους ομιλούντες τη Yiddish, τη μεσαιωνική γερμανική διάλεκτο που είχε μεταβληθεί σε καθολική γλώσσα των Εβραίων της Ανατολής. Πάντως, όπως επίσης είδαμε, οι εδαφικές αξιώσεις με επιχείρημα τη γλώσσα ήταν τώρα μία πραγματικότητα – η γερμανική εκστρατεία του 1840 είχε απορροφεί το γαλλικό αίτημα για σύνορα στο Ρήνο, ακριβώς γι' αυτούς τους λόγους – και, οποιαδήποτε κι αν ήταν ακριβώς η σημασία της γλώσσας, δεν μπορούσε πλέον κανείς να την παραβλέπει πολιτικά.

Αλλά τι ακριβώς έπρεπε να καταμετρηθεί; Η εκ πρώτης όψεως αναλογία, όπως έδειχναν τα αποτελέσματα της απογραφής, μεταξύ

32. Richard Böckh, "Die statistische Bedeutung der Volkssprache als Kennzeichen der Nationalität" (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* 4, 1866, σσ. 259-402· του ιδίου, *Der Deutschen Volkszahl und Sprachgebiet in den europäischen Staaten*, (Βερολίνο 1869).

33. Ακόμη και ο Χίτλερ διέκρινε μεταξύ των Γερμανών του Reich και των «εθνικών Γερμανών» (*Volksdeutsche*) που ζούσαν έξω από τα σύνορά του, αλλά που θα μπορούσε να τους δοθεί η ευκαιρία να γυρίσουν «σπίτι», στο Reich.

της γλώσσας και του τόπου γέννησης, της ηλικίας, ή του γάμου, δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα. Η γλώσσα σήμαινε μια πολιτική επιλογή. Ο Ficker, ο αυστριακός στατιστικολόγος, ως λόγιος, απέρριπτε την επιλογή της γλώσσας που χρησιμοποιούνταν στο δημόσιο βίο, που θα μπορούσε να επιβληθεί στους ιδιώτες από το κράτος ή το κόμμα, παρόλο που αυτό το κριτήριο ήταν απόλυτα αποδεκτό από τους γάλλους και ούγγρους συναδέλφους του. Για τον ίδιο λόγο απέρριψε τη γλώσσα της εκκλησίας και του σχολείου. Πάντως, οι στατιστικολόγοι των Αψβούργων, ακολουθώντας το πνεύμα του φιλελευθερισμού του δεκάτου ενάτου αιώνα, προσπάθησαν να ανοίξουν το δρόμο για τη ροή και τη μεταβολή της γλώσσας, και κυρίως για τη γλωσσική αφομοίωση, ρωτώντας τους πολίτες όχι για τη μητρική τους γλώσσα (*Muttersprache*) ή (στην κυριολεξία) για τη γλώσσα που πρωτοέμαθαν από τις μητέρες τους, αλλά για την «οικογενειακή τους γλώσσα», δηλαδή τη γλώσσα που συνήθως μιλούσαν στο σπίτι και η οποία πιθανόν να ήταν διαφορετική.³⁴

Κανένας δεν ήταν ικανοποιημένος μ' αυτή την εξίσωση γλώσσας και εθνικότητας: οι εθνικιστές, επειδή εμπόδιζε άτομα που μιλούσαν μια γλώσσα στο σπίτι να επιλέξουν μια άλλη εθνικότητα, οι κυβερνήσεις – και βεβαίως η κυβέρνηση των Αψβούργων – επειδή μπορούσαν να αναγνωρίσουν μια «καυτή πατάτα» χωρίς να χρειάζεται να τη δοκιμάσουν. Κι όμως όλοι τους υποτίμησαν την αυτοθερμαινόμενη ικανότητά της. Οι Αψβούργοι ανέβαλαν την ερώτηση για τη γλώσσα, μέχρις ότου να καταλαγιάσουν όπως νόμιζαν οι εθνικές εκρήξεις, που τόσο αισθητά είχαν αναζωπυρωθεί στη δεκαετία του 1860. Αυτοί θα άρχιζαν τις μετρήσεις το 1880. Αυτό που κανείς δεν εξετίμησε επαρκώς ήταν ότι η ύπαρξη μιας τέτοιας ερώτησης θα δημιουργούσε από μόνη της το γλωσσικό εθνικισμό. Κάθε απογραφή θα γινόταν ένα πεδίο μάχης ανάμεσα στις εθνικότητες, και οι όλο και πιο περίτεχνες προσπάθειες των αρχών να ικανοποιήσουν τους αντιμαχόμενους θα αποτύγγαναν· θα παρήγαγε μόνο μνημεία αμερόληπτης επιστημοσύ-

34. Brix, *Die Umgangssprachen*, σ. 94.

νης, όπως η αυστριακή και βελγική απογραφή του 1910, που θα ικανοποιούσαν τους ιστορικούς. Στην πραγματικότητα, οι απογραφές θέτουν την ερώτηση για τη γλώσσα *εξανάγκασαν* για πρώτη φορά όλους να επιλέξουν όχι μόνο μια εθνικότητα, αλλά μια γλωσσική εθνικότητα.³⁵ Οι τεχνικές απαιτήσεις του σύγχρονου διοικητικού κράτους για μιαν ακόμα φορά βοήθησαν και υπέθαλψαν την εμφάνιση του εθνικισμού, τις μεταμορφώσεις του οποίου πρόκειται να ερευνήσουμε στη συνέχεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

Η μετεξέλιξη του Εθνικισμού, 1870-1918

«Μόλις έχει επιτευχθεί κάποιος βαθμός ευρωπαϊκής ανάπτυξης, οι γλωσσικές και πολιτιστικές κοινότητες των λαών, έχοντας ωριμάσει σιωπηρά δια μέσου των αιώνων, ξεπροβάλλουν από τον κόσμο της παθητικής ύπαρξης ως λαών (*passiver Volkheit*). Συνειδητοποιούν ότι αποτελούν μία δύναμη με ιστορικό πεπρωμένο. Απαιτούν να έχουν τον έλεγχο του κράτους, ως το ανώτατο υπάρχον όργανο εξουσίας, και μάχονται για την πολιτική τους αυτοδιάθεση. Το γενέθλιο της πολιτικής ιδέας του έθνους και το έτος γεννήσεως αυτής της νέας συνείδησης, είναι το 1789, το έτος της Γαλλικής Επανάστασης».¹

Διακόσια χρόνια μετά από τη Γαλλική Επανάσταση, ελπίζαμε ότι κανένας σοβαρός ιστορικός και κανένας που έχει διαβάσει αυτό το βιβλίο, ως αυτό το σημείο, δεν θα θεωρεί ότι απόψεις όπως αυτές που παραθέσαμε παραπάνω είναι κάτι περισσότερο από ρητορικά τεχνάσματα. Αυτό το απόσπασμα φαίνεται λοιπόν πως είναι μία αντιπροσωπευτική εκδοχή της "αρχής των εθνότητων" η οποία συνετάραξε τη διεθνή πολιτική της Ευρώπης μετά το 1830, δημιουργώντας έναν αριθμό νέων κρατών που αντιστοιχούσαν, κατά το ήμισυ μόνο στην έκκληση του Mazzini «κάθε έθνος ένα κράτος»: δεν αντιστοιχούσαν όμως στο υπόλοιπο της φράσης του Mazzini «μόνον ένα κράτος για ολόκληρο το έθνος».² Αυτή η δήλωση είναι αντιπροσωπευτική, για πέντε λόγους: τονίζοντας τη γλωσσική και πολιτιστική κοινότητα, που ήταν ένας νεωτερισμός³ του δεκάτου ενάτου αιώνα, ενισχύοντας τον εθνικισμό που φιλοδοξούσε να σχηματίσει ή να κυριεύσει τα κράτη μάλλον παρά τα «έθνη» κρατών, που ήδη υπήρχαν, με τον ιστορισμό του και την αίσθηση της ιστορικής αποστολής, καθώς διεκδικούσε την πατρότητα του 1789, και πολύ περισσότερο με τη διαφορούμενη ορολογία και ρητορική του.

Όμως, παρόλο που το απόσπασμα που παραθέσαμε σε μια πρώτη ανάγνωση μας θυμίζει κάτι που θα μπορούσε να έχει γράψει ο ίδιος ο Mazzini, στην πραγματικότητα γράφτηκε εβδομήντα χρόνια μετά τις επαναστάσεις του 1830 και από έναν μαρξιστή σοσιαλιστή μοραβικής καταγωγής, σε ένα βιβλίο που διαπραγματεύονταν τα ειδικότερα ζητήματα της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Εν συντομία, ενώ το απόσπασμα θα μπορούσε να παρερμηνευθεί ότι συνδέεται με την εθνικιστική αρχή, που μεταμόρφωσε τον πολιτικό χάρτη της Ευρώπης μεταξύ του 1830 και της δεκαετίας του 1870, στην πραγματικότητα ανήκει σε μια μεταγενέστερη, και διαφορετική, φάση της εθνικιστικής ανάπτυξης στην ευρωπαϊκή ιστορία.

Ο εθνικισμός του 1880-1914 διέφερε σε τρία μείζονα σημεία από τη φάση του εθνικισμού του Mazzini. Πρώτον, εγκατέλειψε την «αρχή του ορίου», η οποία όπως είδαμε, κυριαρχούσε στις συζητήσεις σχετικά με τον εθνικισμό την εποχή του φιλελευθερισμού. Από εδώ και στο εξής οποιαδήποτε οντότητα θεωρούσε ότι αποτελεί ένα «έθνος» διεκδικούσε το δικαίωμα για αυτοδιάθεση πράγμα που, σε τελευταία ανάλυση, σήμαινε το δικαίωμα της να αποτελεί ένα ξεχωριστό κυρίαρχο ανεξάρτητο κράτος στο έδαφός της. Δεύτερον, και ως συνέπεια της συνεχούς δημιουργίας εθνών χωρίς ιστορικό παρελθόν, η εθνικότητα και η γλώσσα, αποτέλεσαν τα κυρίαρχα, όλο και πιο καθοριστικά, και σε κάποιες περιπτώσεις ίσως μοναδικά κριτήρια αναγνώρισης μιας «εθνότητας». Υπήρξε όμως και μία τρίτη αλλαγή, η οποία δεν επηρέασε τόσο πολύ τα άνευ κράτους εθνικά κινήματα, τα οποία τώρα γίνονταν όλο και πιο πολυάριθμα και φιλόδοξα, αλλά τα εθνικά αισθήματα

«staats» στο H. A. Winkler (επιμ.), *Nationalismus* (Königstein im Taunus 1985), σ. 128.

1. K. Renner, *Staat und Nation*, σ. 89.

2. *ό.π.* σ. 9.

3. Πρβλ. Th. Schieder, "Typologie und Erscheinungsformen des National-

τα εντός των ήδη συγκροτημένων εθνικών κρατών: μια απότομη μεταστροφή προς το πολιτικό δικαίωμα για έθνος και σημαία, για το οποίο ουσιαστικά επινοήθηκε ο όρος «εθνικισμός» στην τελευταία δεκαετία (ή δεκαετίες) του δεκάτου ενάτου αιώνα. Στο απόσπασμα του Renner εκπροσωπούνται οι δυο πρώτες από τις αλλαγές που αναφέραμε, δεν αντιπροσωπεύεται όμως η τρίτη λόγω της αριστερής ιδεολογικής του προέλευσης.

Υπάρχουν τρεις λόγοι για τους οποίους κατά κανόνα δεν έχει αναγνωρισθεί πόσο όψιμα έγινε στην πραγματικότητα κυρίαρχο το εθνο-γλωσσολογικό κριτήριο για τον ορισμό ενός έθνους. Πρώτον, τα δύο πλέον εξέχοντα μη-κρατικά εθνικιστικά κινήματα του πρώτου μισού του δεκάτου ενάτου αιώνα βασίζονταν ουσιαστικά σε κοινότητες των εγγράμματων, που, πέρα από πολιτικά και γεωγραφικά σύνορα, τους έκανε η χρήση μιας καθιερωμένης γλώσσας υψηλού πολιτισμικού επιπέδου και η λογοτεχνία της. Για τους Γερμανούς και τους Ιταλούς, η εθνική τους γλώσσα δεν ήταν απλώς ένα μέσο ενοποίησης της ενδοκρατικής επικοινωνίας και λειτουργίας της διοικητικής μηχανής, όπως υπήρξε η γαλλική γλώσσα στη Γαλλία από την εποχή της διάταξης του Villers-Cotterets το 1539, ή ακόμη ένας επαναστατικός μηχανισμός για να μεταφέρει τις αλήθειες της ελευθερίας, της επιστήμης και της προόδου σε όλους, διασφαλίζοντας την αρχή της ισότητας των πολιτών και παρεμποδίζοντας την αναβίωση της ιεραρχίας του *ancien régime* όπως συνέβη με τους Ιακωβίνους.⁴ Ήταν κάτι πολύ περισσότε-

4. «Όλα τα μέλη του κυρίαρχου (λαού) μπορούν να καταλαμβάνουν όλες τις (δημόσιες) θέσεις: είναι επιθυμητό ότι όλοι θα πρέπει να τις καταλαμβάνουν εκ περιτροπής, προτού επιστρέψουν στις αγροτικές ή μηχανικές ασχολίες τους. Αυτή η κατάσταση των πραγμάτων μας φέρνει αντιμέτωπους με το ακόλουθο εναλλακτικό σχήμα. Αν αυτές οι θέσεις πληρωθούν από άνδρες ανίκανους να εκφραστούν ή να γράψουν στην εθνική γλώσσα, πώς μπορούν να διαφυλαχθούν τα δικαιώματα των πολιτών από έγγραφα των οποίων τα κείμενα περιέχουν λάθη ορολογίας, ιδέες που στερούνται ακριβείας με μια λέξη, όλα τα συμπτώματα της άγνοιας; Από την άλλη πλευρά, αν μια τέτοια άγνοια επρόκειτο να αποκλείσει τους άνδρες από τις δημόσιες θέσεις, θα βλέπαμε σύντομα την αναγέννηση

ρο από φορέας μιας διακεκριμένης λογοτεχνίας και μιας οικουμενικής πνευματικής έκφρασης. Ήταν το μόνο πράγμα που τους εκανε Γερμανούς ή Ιταλούς, και συνεπώς είχε πολύ μεγαλύτερο βάρος στον προσδιορισμό της εθνικής τους ταυτότητας απ' ό,τι, ας πούμε, η αγγλική για εκείνους που έγραφαν και διάβαζαν αυτή τη γλώσσα. Όμως, ενώ για τις γερμανικές και ιταλικές φιλελεύθερες μεσαίες τάξεις η γλώσσα μ' αυτό τον τρόπο παρείχε ένα ισχυρό επιχείρημα για τη δημιουργία ενός ενοποιημένου εθνικού κράτους, αυτό δεν συνέβαινε πουθενά αλλού στο πρώτο μισό του δεκάτου ενάτου αιώνα. Οι πολιτικές αξιώσεις για την ανεξαρτησία της Πολωνίας ή του Βελγίου δεν βασίζονταν στη γλώσσα, όπως δεν βασίζονταν και οι επαναστάσεις των διαφόρων βαλκανικών λαών εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίες δημιούργησαν μερικά ανεξάρτητα κράτη: ούτε και το ιρλανδικό κίνημα στη Βρετανία βασιζόταν στη γλώσσα. Από την άλλη πλευρά, όπου τα γλωσσικά κινήματα είχαν ήδη μία σημαντική πολιτική βάση, όπως στα εδάφη των Τσέχων, η εθνική αυτοδιάθεση (σε αντίθεση με την πολιτιστική αναγνώριση), δεν είχε τεθεί ακόμη ως θέμα και δεν είχαν γίνει σοβαρές σκέψεις για την εγκαθίδρυση ενός ξεχωριστού κράτους.

Όμως, από τα τέλη του δεκάτου ογδόου αιώνα (και, κατά μεγάλο μέρος, κάτω από την επίδραση της γερμανικής διανόησης) την Ευρώπη σάρωνε το ρομαντικό πάθος για τους αγνοούς, απλούς και αδιάφθορους χωρικούς, και εξαιτίας της φολκλορικής προσέγγισης του «λαού», οι καθομιλούμενες γλώσσες που χρησιμοποιούσαν αυτοί θεωρή-

νης της αριστοκρατίας που κάποτε χρησιμοποιούσε *patois* (τοπική διάλεκτο) ως ένα σημείο προσατεντικής συγγένειας όταν μιλούσε σε αυτούς που αποκαλούσε αναιδώς «οι κατώτερες τάξεις» (*les petits gens*). Σύντομα η κοινωνία για μια ακόμα φορά θα μολυνόταν από «το σωστό είδος των ανθρώπων» (*des gens comme il faut*)... Ανάμεσα σε δύο χωρισμένες τάξεις ένα είδος ιεραρχίας θα καθιερωθεί. Έτσι η άγνοια της γλώσσας θα έθετε σε κίνδυνο την κοινωνική ευημερία, ή θα κατέστρεφε την ισότητα. (Από την *Rapport* του Abbé Grégoire που παρατίθεται στο Fernand Brunot, *Histoire de la langue française*, (Παρίσι 1930-48), τόμ. IX, 1, σσ. 207-8.

θηκαν σημαντικές. Ακόμα, ενώ αυτή η λαϊκή πολιτιστική αναγέννηση παρείχε τη βάση για πολλά εθνικιστικά κινήματα που ακολούθησαν, και συνεπώς δικαιολογημένα έχει θεωρηθεί ως η πρώτη φάση («φάση Α») της ανάπτυξής τους, ο ίδιος ο Hroch αποσαφηνίζει ότι με καμιά έννοια δεν ήταν ακόμη ένα πολιτικό κίνημα των ίδιων των ενδιαφερομένων, ούτε και υπαινισσόταν καμιά πολιτική φιλοδοξία ή πρόγραμμα. Πράγματι, τις περισσότερες φορές η ανακάλυψη της λαϊκής παράδοσης και η μεταμόρφωσή της σε «εθνική παράδοση» μερικών ανθρώπων της υπαίθρου ξεχασμένων από την ιστορία, ήταν έργο μερικών ενθουσιωδών μελών που ανήκαν στην (ξένη) άρχουσα τάξη ή στην ελίτ, όπως οι Γερμανοί της Βαλτικής και οι Σουηδοί της Φιλανδίας. Η Φιλανδική Λογοτεχνική Εταιρεία (έτος ίδρύσεως 1831) ιδρύθηκε από τους Σουηδούς, η τήρηση των αρχαίων της γινόταν στη σουηδική γλώσσα, και όλα τα γραπτά του κορυφαίου ιδεολόγου του φιλανδικού πολιτιστικού εθνικισμού, του Snellman, εμφανίζονται στη σουηδική γλώσσα.⁵ Ενώ κανείς πιθανότατα δεν θα μπορούσε να αρνηθεί την ύπαρξη πολιτιστικών κινήματων και κινήματων γλωσσικής αναγέννησης ανά την Ευρώπη κατά την περίοδο από τη δεκαετία του 1780 ως τη δεκαετία του 1840, είναι λάθος να συγχέουμε τη φάση Α του Hroch με τη φάση Β του ίδιου, κατά την οποία δημιουργήθηκε ένα σώμα αγωνιστών αφοσιωμένων στο πολιτικό κίνημα υπέρ της «εθνικής ιδέας», και ακόμη λιγότερο με τη «φάση Γ» του ίδιου, κατά την οποία μπορεί να υποστηριχθεί ότι υπήρχε μαζική υποστήριξη της «εθνικής ιδέας». Όπως δείχνει η περίπτωση των Βρετανικών Νήσων, τελικά, δεν υπάρχει, καμιά απαραίτητη σύνδεση μεταξύ των κινήματων πολιτιστικής αναβίωσης και των επακόλουθων εθνικών αναταραχών ή των κινήματων πολιτικού εθνικισμού, και, αντιστροφώς, παρόμοια εθνικιστικά κινήματα είχαν στην αρχική τους φάση ελάχιστη ή και καμιά σχέση με την γενικότερη τάση πολιτιστικής αναγέννησης. Η Λαογραφική Εταιρεία (1878) και η αναβίωση του δημοτικού τραγουδιού στην Αγγλία δεν ήταν περισσότερο εθνικιστικά από την Gypsy Lore Society.

5. E. Juttikala και K. Pirinen, *A History of Finland*, (Ελσίνκι 1975), σ. 176.

Ο τρίτος λόγος αφορά μάλλον στην εθνική παρά στη γλωσσική ταύτιση. Έγκειται στο γεγονός ότι – μέχρι τα τέλη του αιώνα – απουσίαζαν σημαίνουσες θεωρίες ή ψευδοθεωρίες οι οποίες να ταυτίζουν τα έθνη με τη γενετική καταγωγή. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το σημείο παρακάτω.

Η αυξανόμενη σπουδαιότητα του «εθνικού ζητήματος» στα σαράντα χρόνια που προηγήθηκαν του 1914 δεν αποδεικνύεται μόνο από την εντατικοποίησή του μέσα στα πλαίσια των παλαιών πολυεθνικών αυτοκρατοριών, της Αυστρο-Ουγγαρίας και της Τουρκίας. Ήταν πλέον ένα σημαντικό ζήτημα στην εσωτερική πολιτική όλων, τελικά, των ευρωπαϊκών κρατών. Έτσι, ακόμα και στο Ηνωμένο Βασίλειο το «εθνικό ζήτημα» δεν περιοριζόταν πλέον στο ιρλανδικό πρόβλημα, ακόμα κι όταν ο ιρλανδικός εθνικισμός, κάτω από αυτό το όνομα, κέρδιζε έδαφος – ο αριθμός των εφημερίδων που αυτοχαρακτηρίζονταν ως «εθνικές» ή «εθνικιστικές» αυξήθηκε από μία το 1871 σε δεκατρείς το 1881 και σε τριάντα τρεις το 1891⁶ – και έγινε εκρηκτικό θέμα από πολιτική άποψη στη βρετανική πολιτική. Όμως, συχνά παραβλέπουμε ότι αυτή η ίδια περίοδος ήταν εκείνη κατά την οποία αναγνωρίστηκαν για πρώτη φορά επισήμως τα εθνικά συμφέροντα των Ουαλών μ' αυτή την ονομασία (ο Ουαλικός Νόμος του 1881 για το Κλείσιμο της Κυριακής έχει χαρακτηριστεί ως «το πρώτο καθαρά ουαλικό νομοθέτημα της Βουλής»)⁷ και η περίοδος κατά την οποία η Σκοτία απέκτησε μαζί με ένα ήπιο κίνημα για Εσωτερική Κυριαρχία και ένα σκοτσέζικο Υπουργείο στην κυβέρνηση, και, μέσω της αποκαλούμενης «Φόρμουλας Goschen», ένα εγγυημένο εθνικό μερίδιο από τις δημόσιες δαπάνες του Ηνωμένου Βασιλείου. Ο εσωτερικός εθνικισμός μπορού-

6. Οφείλω αυτά τα στοιχεία, που αποκόμισα από το Newspaper Press Directory εκείνων των ετών, στις δημοσιεύτες έρευνες για τον ιρλανδικό επαρχιακό τύπο, 1852-1892, της Mary Lou Legg του Κολεγίου Birkbeck.

7. Βλ. "Report of the Commissioners appointed to inquire into the operation of the Sunday Closing" (Ουαλία), Πράξη 1881. (*Parliamentary Papers* H.o.C., τόμ. XL του 1890)· K. O. Morgan, *Wales, Rebirth of a Nation 1880-1980* (Οξφόρδη 1982, σ. 36).

σε επίσης – όπως στη Γαλλία, Ιταλία και Γερμανία – να πάρει τη μορφή της ανόδου εκείνων των δεξιών κινήματων, για τα οποία ουσιαστικά επινοήθηκε ο όρος «εθνικισμός», ή, γενικότερα, της πολιτικής ξενοφοβίας, η οποία βρήκε την πιο ακραία έκφρασή της, και όχι μοναδική, στον αντι-σημιτισμό. Το ότι ένα τόσο ήρεμο σχετικά κράτος όπως η Σουηδία θα συνταρασσόταν την ίδια εποχή από την εθνική απόσχιση της Νορβηγίας (1907) (που δεν είχε προταθεί από κανέναν μέχρι τη δεκαετία του 1890) είναι τουλάχιστον εξίσου σημαντικό με την παράλυση της πολιτικής των Αψβούργων εξαιτίας αντιμαχόμενων εθνικιστικών αναταραχών.

Ακόμη κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου βρίσκουμε τα εθνικιστικά κινήματα να πολλαπλασιάζονται σε περιοχές όπου προηγουμένως ήταν άγνωστα, ή μεταξύ λαών, που μέχρι τότε ενδιέφεραν μόνο τους λαογράφους, και ακόμη για πρώτη φορά, θεωρητικά, στο μη-δυτικό κόσμο. Δεν είναι καθόλου σαφές ως ποιο σημείο τα αντι-ιμπεριαλιστικά κινήματα μπορούν να θεωρηθούν εθνικιστικά, αν και η επιρροή της δυτικής εθνικιστικής ιδεολογίας στους εκπροσώπους και αγωνιστές τους είναι αναμφισβήτητη – όπως στην περίπτωση της ιρλανδικής επιρροής στον ινδικό εθνικισμό. Πάντως, ακόμα κι αν περιοριστούμε στην Ευρώπη και τις γειτονικές της περιοχές, συναντούμε το 1914 πολλά κινήματα τα οποία μετά βίας υπήρχαν ή δεν υπήρχαν καθόλου το 1870: μεταξύ των Αρμενίων, των Γεωργιανών, των Λιθουανών και άλλων Βαλτικών λαών και των Εβραίων (και με σιωνιστικές και με μη-σιωνιστικές απόψεις), μεταξύ των Μακεδόνων και των Αλβανών στα Βαλκάνια, των Ρουθηανών και των Κροατών στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων – ο κροατικός εθνικισμός δεν πρέπει να συγχέεται με την προηγούμενη κροατική υποστήριξη προς το γιουγκοσλαβικό ή τον «ιλλυρικό» εθνικισμό – μεταξύ των Βάσκων και των Καταλανών, των Ουαλών, και στο Βέλγιο ένα ιδιαίτερα ριζοσπαστικό φλαμανδικό κίνημα, καθώς επίσης και τα μέχρι τότε μη αναμενόμενα ίχνη τοπικού εθνικισμού σε μέρη όπως η Σαρδηνία. Μπορούμε ακόμα να ανιχνεύσουμε τα πρώτα ίχνη αραβικού εθνικισμού στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Όπως ήδη είπαμε τα περισσότερα από αυτά τα κινήματα τώρα τό-

νιζαν το γλωσσικό και/ή το εθνικό στοιχείο· το ότι αυτό ήταν κάτι το νέο εύκολα μπορεί να αποδειχθεί. Πριν από την ίδρυση της Gaelic League (Γαελικού Συνδέσμου) το 1893, που στην πρώτη φάση του τουλάχιστον δεν είχε καθόλου πολιτικούς στόχους, η ιρλανδική γλώσσα δεν αποτελούσε σημαντικό ζήτημα για το ιρλανδικό εθνικιστικό κίνημα. Δεν εμφανιζόταν ως μείζον θέμα ούτε στις ταραχές για Ακύρωση του O'Connell – αν και ο ελευθερωτής ήταν ένας από τους Kerry που μιλούσε τη γαελική γλώσσα – ούτε στο πρόγραμμα των φετιανών. Ακόμα δεν είχαν γίνει σοβαρές προσπάθειες πριν το 1900 για τη δημιουργία μιας ομοιόμορφης ιρλανδικής γλώσσας, που να προέρχεται από το μέχρι τότε γνωστό σύμπλεγμα διαλέκτων. Ο φιλανδικός εθνικισμός αφορούσε στην υπεράσπιση της αυτονομίας του Μεγάλου Δουκάτου υπό τους Τσάρους, και οι φιλανδοί φιλελεύθεροι που εμφανίστηκαν μετά το 1848 υιοθέτησαν την άποψη ότι αντιπροσώπευαν ένα ενιαίο δίγλωσσο έθνος. Ο φιλανδικός εθνικισμός όχι μόνο δεν ήταν ουσιαστικά γλωσσικός μέχρι, περίπου, τη δεκαετία του 1860 (όταν ένα Αυτοκρατορικό Διάταγμα βελτίωσε τη δημόσια θέση της φιλανδικής γλώσσας έναντι της σουηδικής), αλλά και μέχρι τη δεκαετία του 1880 η γλωσσική διαμάχη παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό εσωτερική ταξική διαμάχη μεταξύ των Φιλανδών (Fins) της κατώτερης τάξης (που αντιπροσωπεύονταν από τους «Fennomen» που υποστήριζαν ένα ενιαίο έθνος με γλώσσα του τη φιλανδική) και της ανώτερης τάξης, τη σουηδική μειονότητα, (που αντιπροσωπευόταν από τους «Svecomen», οι οποίοι υποστήριζαν ότι η χώρα περιελάμβανε δύο έθνη και συνεπώς δύο γλώσσες). Μόνο μετά το 1880, καθώς ο τσαρισμός μετακινήθηκε προς το δικό του εθνικιστικό τρόπο εκρωσισμού, συνέπεσαν ο αγώνας για την αυτονομία με τον αγώνα για τη γλώσσα και τον πολιτισμό.⁸

Ακόμη, ο καταλανισμός ως (συντηρητικό) πολιτιστικο-γλωσσικό κίνημα μετά βίας μπορεί να ανιχνευθεί στο παρελθόν πριν από τη δεκαετία του 1850, καθώς το πανηγύρι των Jocs Florals (ανάλογο με το

8. Juttikala και Pirinen, *A History of Finland* σσ. 176-86.

ουαλικό Eisteddfodau) δεν αναβίωσε πριν από το 1859. Η ίδια η γλώσσα δεν είχε τυποποιηθεί επισήμως μέχρι τον εικοστό αιώνα,⁹ και ο καταλανικός τοπικισμός δεν ενδιαφερόταν για το γλωσσικό ζήτημα μέχρι τα μέσα ή το τέλος της δεκαετίας του 1880.¹⁰ Έχει υποστηριχθεί ότι η ανάπτυξη του βασικού εθνικισμού, έμεινε κάπου τριάντα χρόνια πίσω από το καταλανικό κίνημα, αν και η ιδεολογική μετατόπιση του βασικού αυτονομισμού από την υπεράσπιση ή διατήρηση των παλαιών φεουδαρχικών προνομίων σε γλωσσο-φυλετική διαμάχη ήταν ξαφνική: το 1894, λιγότερο από είκοσι χρόνια μετά το τέλος του Δευτέρου Καρλικού Πολέμου, ο Sabino Arana ίδρυσε το Βασικό Εθνικό Κόμμα (PNV), επινοώντας λίγο ως πολύ τυχαία το βασικό όνομα για τη χώρα («Euskadi») το οποίο μέχρι τότε δεν υπήρχε.¹¹

Στην άλλη άκρη της Ευρώπης, τα εθνικιστικά κινήματα των λαών της Βαλτικής, μόλις που είχαν ξεπεράσει τις πρώτες τους (πολιτιστικές) φάσεις κατά το τελευταίο τρίτο του αιώνα, και στα απομακρυσμένα Βαλκάνια, όπου το Μακεδονικό ζήτημα όρθωσε το αιματοβαμμένο κεφάλι του μετά το 1870, η ιδέα ότι οι διάφορες εθνότητες που ζούσαν σε αυτό το έδαφος έπρεπε να διακρίνονται από τη γλώσσα τους, ήταν η τελευταία από πολλές που έπληξαν τα κράτη της Σερβίας, της Ελλάδας, της Βουλγαρίας και την Υψηλή Πύλη που μάχονταν γι' αυτό.¹² Οι κάτοικοι της Μακεδονίας διακρίνονταν από τη θρησκεία τους, οι αξιώσεις ειδάλλως που προβάλλονταν για το ένα ή το άλλο μέρος της Μακεδονίας βασιζόνταν στην ιστορία, από τη μεσαιωνική

9. Charles Riba, "Cent anys de defensa i ilustració de l'idioma a Catalunya" (*L'Avenc*, 71, Μάιος 1984, σσ. 54-62). Αυτό είναι το κείμενο μιας διάλεξης που δόθηκε αρχικά το 1939.

10. Francesc Vallverdú, "El català al segle XIX" (*L'Avenc*, 27, Μάιος 1980), σσ. 30-6.

11. H. - J. Puhle, "Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext" στο H. A. Winkler (επιμ.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen 1982), σ. 61.

12. Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Enquire into the Cause and Conduct of the Balkan Wars*, (Ουάσινγκτον, 1914), σ. 27.

ως την αρχαία, ή, αλλιώς, σε εθνογραφικού τύπου επιχειρήματα για κοινά έθιμα και τελετουργίες. Η Μακεδονία δεν αποτέλεσε πεδίο μάχης για τους σλάβους φιλόλογους ως τον εικοστό αιώνα, οπότε οι Έλληνες, οι οποίοι δεν μπορούσαν να τους συναγωνιστούν σ' αυτό το πεδίο, το αντιστάθμισαν τονίζοντας μια «φαντασιακή εθνότητα».

Την ίδια εποχή – περίπου, στο δεύτερο μισό του αιώνα – ο εθνοτικός εθνικισμός ενισχύθηκε σημαντικά, στην πράξη από τις αυξανόμενες μαζικές γεωγραφικές μεταναστεύσεις των λαών, και στη θεωρία από τη μεταλλαγή εκείνης της κεντρικής ιδέας της κοινωνικής επιστήμης του δεκάτου ενάτου αιώνα, τη «φυλή». Από τη μία πλευρά, η πανάρχαια εδραιωμένη διάκριση του ανθρώπινου είδους σε λίγες «φυλές», που διακρίνονταν από το χρώμα του δέρματος, τώρα είχε εξελιχθεί σε μια ομάδα «φυλετικών» διακρίσεων, που χώριζαν ανθρώπους με το ίδιο κατά προσέγγιση ανοικτό χρώμα δέρματος, σε «Αρείους» και «Σημίτες», ή, μεταξύ των «Αρείων», σε Σκανδιναβούς, Αλπεικούς και Μεσογειακούς. Από την άλλη πλευρά, η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου, που συμπληρώθηκε από αυτό που έγινε αργότερα γνωστό ως γενετική, προσέφερε στο ρατσισμό αυτό που φαινόταν να είναι ένα δυναμικό σύνολο από «επιστημονικές» αιτίες για την αποφυγή ή ακόμα, όπως συνέβη, την εκδίωξη και την εξόντωση των ξένων. Όλα αυτά συνέβησαν σχετικά αργά: ο αντι-σημιτισμός δεν απέκτησε «φυλετικό» χαρακτήρα (σε αντίθεση προς το θρησκευτικο-πολιτιστικό) μέχρι το 1880 περίπου, οι μεγαλύτεροι προφήτες του γερμανικού και γαλλικού ρατσισμού (Vacher de Lapouge, Houston Stewart Chamberlain) ανήκουν στη δεκαετία του 1890, και οι «Νορδικοί» δεν συμμετέχουν στη ρατσιστική ή οποιαδήποτε άλλη συζήτηση μέχρι το 1900 περίπου.¹³

Οι δεσμοί ανάμεσα στο ρατσισμό και τον εθνικισμό είναι φανε-

13. J. Romein, *The Watershed of Two Eras: Europe in 1900* (Middleton 1978), σ. 108. Μια «Σκανδιναβική» φυλή με αυτό το όνομα πρωτοεμφανίζεται στην ταξινομιστική φιλολογία της ανθρωπολογίας το 1898 (*OED Supplement: "nordic"*). Ο όρος φαίνεται ότι ανήκει στον J. Deniker, *Races and peoples de la*

ροί. Η «φυλή» και η γλώσσα εύκολα συγχέονταν, όπως στην περίπτωση των «Αρείων» και των «Σημιτών», προς αγανάκτηση σχολαστικών λογίων όπως του Max Muller, ο οποίος διευκρίνισε ότι η «φυλή», μία γενετική ιδέα, δεν μπορούσε να συναχθεί από τη γλώσσα, η οποία δεν κληρονομείται. Επιπλέον, υπάρχει μία εμφανής αναλογία ανάμεσα στην εμμονή των ρατσιστών στην σπουδαιότητα της φυλετικής καθαρότητας και τη φρίκη της γενετικής ανάμειξης και αναπαγωγής, και την εμμονή τόνων πολλών – μπαίνει κανείς στον πειρασμό να πει των περισσότερων – μορφών του γλωσσικού εθνικισμού στην ανάγκη για κάθαρση της εθνικής γλώσσας από τα ξένα στοιχεία. Στον δέκατο ένατο αιώνα, οι Άγγλοι ήταν οι μόνοι που καυχόνταν για την μη καθαρή καταγωγή τους (Βρετανοί Κελτικής καταγωγής, Αγγλο-Σάξονες, Σκανδιναβοί, Νορμανδοί, Σκότοι, Ιρλανδοί κ.ά.) και δόξαζαν το φιλολογικό μίγμα της γλώσσας τους. Εντούτοις, αυτό που έφερε πλησιέστερα τη «φυλή» στο «έθνος» ήταν η πρακτική της χρησιμοποίησης και των δύο όρων ουσιαστικά ως συνώνυμων, γενικεύοντας εξίσου σχετικά με το «φυλετικό» / «εθνικό» χαρακτήρα, όπως το απαιτούσε και η μόδα της εποχής. Έτσι, πριν από την Αγγλο-Γαλλική *Entente Cordiale* * του 1904, ένας γάλλος συγγραφέας παρατήρησε ότι η συμφωνία μεταξύ των δύο χωρών είχε απορριφθεί ως αδύνατη εξαιτίας της «κληρονομικής εχθρότητας» μεταξύ των δύο φυλών¹⁴ μ' αυτό τον τρόπο λοιπόν, ο γλωσσικός και ο εθνοτικός εθνικισμός ενίσχυε ο ένας τον άλλον.

Δεν πρέπει καθόλου να μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο εθνικισμός κέρδισε έδαφος τόσο γρήγορα από τη δεκαετία του 1870 ως το 1914. Ήταν μία συνάρτηση των κοινωνικών αλλά και των πολιτικών αλλαγών, για να μην αναφερθούμε στη διεθνή συγκυρία που προσέ-

terre (Παρίσι 1900), αλλά υιοθετήθηκε από ρατσιστές που τον βρήκαν βολικό για να εκφράσει την ξανθή, μακροπρόσωπη φυλή που συσχετιζαν με την ανωτερότητα.

14. Jean Finot, *Race Prejudice* (Λονδίνο 1906), σσ. v-vi.

* Εγκάρδια Συννενόηση (Σ.τ.Μ.)

φερε πολλές ευκαιρίες για να γραφούν τα μανιφέστα της εχθρότητας προς τους αλλοδαπούς. Από κοινωνική άποψη τρεις εξελίξεις ενίσχυσαν σημαντικά την ανάπτυξη καινοφανών τρόπων επιπόνησης «φαντασιακών» ή ακόμα και πραγματικών κοινοτήτων ως εθνότητες: (α) η αντίσταση των παραδοσιακών ομάδων τις οποίες απειλούσε η ορμή του εκσυγχρονισμού· (β) οι νεοεμφανιζόμενες και μη-παραδοσιακές τάξεις και στρώματα που τώρα αναπτύσσονταν με γρήγορο ρυθμό στις αστικοποιούμενες κοινωνίες των αναπτυσσόμενων χωρών, και (γ) οι άνευ προηγουμένου μετακινήσεις που διέσπειραν ανά την υφήλιο μία πλειάδα ανθρώπων, που ο καθένας τους ήταν ξένος και προς τους ιθαγενείς αλλά και προς άλλες ομάδες μεταναστών, και που κανείς τους δεν είχε αποκτήσει ακόμα, τις συνήθειες και τους κανόνες συμπεριφοράς της συνύπαρξης. Το πραγματικό βάρος της αλλαγής και ο ρυθμός της στη διάρκεια αυτής της περιόδου θα ήταν αρκετά να εξηγήσουν γιατί κάτω από τέτοιες περιστάσεις πολλαπλασιάστηκαν οι ευκαιρίες για προστριβές μεταξύ των ομάδων, ακόμα κι αν παραβλέπαμε τις δονήσεις της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης, που τόσο συχνά, τα χρόνια αυτά, τάραξαν τις ζωές των φτωχών και των οικονομικά ασθενών ή ανασφαλών ατόμων. Το μόνο που χρειαζόταν για να εισχωρήσει ο εθνικισμός στην πολιτική, ήταν να έχουν προετοιμασθεί οι ομάδες των ανδρών και των γυναικών, που θεωρούσαν τους εαυτούς τους, με οποιοδήποτε τρόπο, ή τους θεωρούσαν οι άλλοι, Ρουριτανούς, να ακούσουν το επιχείρημα ότι η δυσaréσκεια τους οφείλετο κατά μία έννοια στη (συχνά αναμφισβήτητη) μεταχείριση των Ρουριτανών ως κατωτέρων από άλλες, ή εν συγκρίσει με άλλες, εθνικότητες, ή από ένα μη-ρουριτανικό κράτος ή άρχουσα τάξη. Σε κάθε περίπτωση, από το 1914 οι παρατηρητές αντιμετώπιζαν μ' έκπληξη το γεγονός ότι κάποιοι ευρωπαϊκοί πληθυσμοί έδειχναν να μην ανταποκρίνονται ακόμη σε κάθε έκκληση που βασιζόταν στην εθνικότητα, αν και αυτό δεν υπαινισσόταν απαραίτητα την εμμονή σε ένα εθνικιστικό πρόγραμμα. Η Ομοσπονδιακή Κυβέρνηση δεν απαιτούσε από τους πολίτες των Ηνωμένων Πολιτειών που κατάγονταν από μετανάστες κανένα γλωσσικό ή άλλου είδους συμβιβασμό προς την εθνικότητά τους, αλλά, παρόλα αυτά, κάθε δημοκράτης αστός πολιτικός γνώριζε

πολύ καλά ότι θα ανταμειβόταν αν απευθυνόταν στους Ιρλανδούς ως Ιρλανδούς και στους Πολωνούς ως Πολωνούς.

Όπως έχουμε δει, οι μειζονες πολιτικές αλλαγές που οδήγησαν μία εν δυνάμει ανταπόκριση στις εθνικές εκκλήσεις σε ουσιαστική αποδοχή τους, ήταν ο εκδημοκρατισμός της πολιτικής ζωής σε έναν αυξανόμενο αριθμό κρατών, και η δημιουργία του σύγχρονου διοικητικού κράτους, ενός κράτους που κινητοποιεί και επηρεάζει τους πολίτες. Και ακόμη, η εμφάνιση της πολιτικής των μαζών μας βοηθάει να αναδιατυπώσουμε το ερώτημα της λαϊκής υποστήριξης προς τον εθνικισμό, παρά να το απαντήσουμε. Αυτό που χρειάζεται να ανακαλύψουμε είναι ποια ακριβώς ήταν η σημασία των εθνικών συνθημάτων στην πολιτική, και εάν σήμαιναν το ίδιο σε κοινωνικά διαφορετικές εκλογικές περιφέρειες, πώς άλλαξαν, και κάτω από ποιες περιστάσεις συνδυάστηκαν ή βρέθηκαν σε διάσταση με άλλα συνθήματα που θα μπορούσαν να κινητοποιήσουν τους πολίτες, καθώς και πώς κατόρθωσαν να κυριαρχήσουν ή όχι απέναντι σε άλλα..

Η ταύτιση ενός έθνους με τη γλώσσα μας βοηθάει να απαντήσουμε σε παρόμοια ερωτήματα, εφόσον ο γλωσσικός εθνικισμός ουσιαστικά απαιτεί τον έλεγχο ενός κράτους ή, τουλάχιστον, την επίτευξη της επίσημης αναγνώρισης της γλώσσας του. Είναι βέβαιο ότι αυτό δεν έχει ίση σημασία για όλα τα στρώματα ή τις ομάδες μέσα στο πλαίσιο ενός κράτους ή μίας εθνότητας, ή για κάθε κράτος ή εθνότητα. Σε κάθε περίπτωση στην καρδιά του γλωσσικού εθνικισμού βρίσκονται προβλήματα εξουσίας, θέσης, πολιτικής και ιδεολογίας και όχι επικοινωνίας ή ακόμα κουλτούρας. Αν η επικοινωνία ή η κουλτούρα ήταν το κείμενο ζήτημα, το εβραϊκό εθνικιστικό (σιωνιστικό) κίνημα δεν θα είχε επιλέξει μια σύγχρονη εβραϊκή γλώσσα την οποία μέχρι τότε δεν μιλούσε κανείς και με μία προφορά που δεν έμοιαζε καθόλου με εκείνη που χρησιμοποιούσαν στις ευρωπαϊκές συναγωγές· απέρριψε τη Yiddish, την οποία μιλούσε το 95% των Εβραίων Ασκενάζυ της Ανατολικής Ευρώπης και των μεταναστών τους στη Δύση – δηλαδή από μία σημαντική πλειοψηφία των Εβραίων όλου του κόσμου. Ήδη το 1935, όπως έχει ειπωθεί, δεδομένης της ευρείας ποικιλίας και διακεκριμένης λογοτεχνίας που είχε αναπτυχθεί για τα δέκα

εκατομμύρια που ομιλούσαν τη Yiddish, η γλώσσα αυτή ήταν «μία από τις κορυφαίες λόγιες γλώσσες της εποχής».¹⁵ Και το ιρλανδικό εθνικιστικό κίνημα, αντίστοιχα, δεν θα είχε ξανουχτεί μετά το 1900 στην καταδικασμένη εκστρατεία για να αποκαταστήσει ξανά ως γλώσσα την ιρλανδική, που οι περισσότεροι από αυτούς δεν καταλάβαιναν πια και την οποία, εκείνοι που ξεκίνησαν να τη διδάσκουν στους συμπατριώτες τους, είχαν μόλις αρχίσει και οι ίδιοι να τη μαθαίνουν με πολλές ατέλειες.¹⁶

Αντιθέτως, όπως δείχνει το παράδειγμα της Yiddish και επιβεβαιώνει εκείνη η χρυσή εποχή της γραμμένης σε διαλέκτους λογοτεχνίας, στον δέκατο ένατο αιώνα, η ύπαρξη ενός δικαιώματος με μεγάλη διάδοση ως προφορικός λόγος, ή ακόμα και γραπτός, δεν γεννούσε απαραίτητως έναν εθνικισμό βασισμένο στη γλώσσα. Τέτοιες γλώσσες ή λογοτεχνίες μπορούσαν να ισχυρίζονται ότι είναι και να αντιμετωπίζονται εντελώς συνειδητά μόνον ως συμπληρωματικές παρά ως ανταγωνιστικές κάποιας ηγεμονικής γλώσσας γενικής παιδείας και επικοινωνίας.

Το πολιτικο-ιδεολογικό στοιχείο είναι προφανές στην πορεία κατασκευής μίας γλώσσας, διαδικασία που εκτείνεται από την απλή «διόρθωση» και τυποποίηση γλωσσών, που διακρίνονται είτε για τον κυριολεκτικό είτε για τον πολιτιστικό τους χαρακτήρα - συνήθως αυτές προέρχονται από τη σύνθεση αλληλοκαλυπτόμενων διαλέκτων - μέχρι την αναβίωση νεκρών ή εξαφανισμένων γλωσσών· στη τελευταία αυτή περίπτωση, ουσιαστικά, δημιουργούμε νέες γλώσσες. Διότι, σε αντίθεση προς τον εθνικιστικό μύθο, η γλώσσα ενός λαού δεν είναι η βάση της εθνικής συνειδησης, αλλά, κατά την έκφραση του Einar Haugen, ένα «πολιτιστικό κατασκευάσμα».¹⁷ Η ανάπτυξη των σύγ-

15. Lewis Glinert, "Viewpoint: the recovery of Hebrew" (*Times Literary Supplement*, 17 Ιουνίου 1983), σ. 634

16. Πρβλ. Declan Kiberd, *Synge and the Irish Language* (Λονδίνο 1979), π.χ. σ. 223.

17. Einar Haugen, *Language Conflicts and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*, (Χάγη 1966)· του ίδιου "The Scandinavian languages as

χρονων ινδικών καθομιλούμενων γλωσσών το αποδεικνύει σαφώς.

Η εσοκευμένη σανσκριτικοποίηση της γλώσσας Bengali η οποία εμφανίστηκε τον δέκατο ένατο αιώνα ως πολιτιστική γλώσσα, όχι μόνον διεχώρισε τις εγγράμματες ανώτερες τάξεις από τις λαϊκές μάζες, αλλά επίσης ινδοποίησε (Hindu) την υψηλή κουλτούρα των Bengali, υποβιβάζοντας έτσι τις μουσουλμανικές μάζες των Bengali· σε αντιστάθμισμα, έχει σημειωθεί κάποια απο-σανσκριτικοποίηση στη γλώσσα του Μπαγκλαντές (Ανατολική Βεγγάλη) μετά την απόσχισή. Περισσότερο διαφωτιστική είναι η απόπειρα που έκανε ο Γκάντι να αναπτύξει και να διατηρήσει μια ενιαία γλώσσα *Hindi*, βασισμένη στην ενότητα του εθνικού κινήματος, δηλαδή να εμποδίσει τις Hindu και Muslim παραλλαγές της κοινής *lingua franca* της Βόρειας Ινδίας να απομακρυνθούν η μία από την άλλη, ενώ ταυτόχρονα θα παρείχαν μια εθνική εναλλακτική λύση απέναντι στην αγγλική γλώσσα. Όμως, στους υπέρμαχους της οικουμενικότητας των Hindi αντιτάχθηκε μια ομάδα φανατικών υποστηρικτών της *Hindu* και πολέμων της *Muslim* (και συνεπώς της *Urdu*), που τη δεκαετία του 1930 απέκτησε τον έλεγχο της οργάνωσης που είχε σχηματίσει το Εθνικό Κογκρέσο για τη διάδοση της γλώσσας, και οδήγησε σε παραίτηση από αυτήν την οργάνωση (την Hindi Sahitya Samueelan ή HSS) τον Γκάντι, τον Νεχρού και άλλους ηγέτες του Κογκρέσου. Το 1942 ο Γκάντι επανέφερε ανεπιτυχώς το σχέδιο της δημιουργίας μιας «ευρείας Hindi». Εν τω μεταξύ το HSS δημιούργησε μία τυποποιημένη Hindi σύμφωνα με τη δική του εικόνα, δημιουργώντας τελικά εξεταστικά κέντρα για τα διπλώματα δευτεροβάθμιων σχολείων και κολλεγίων καθώς και για διπλώματα διαφόρων βαθμίδων της γλώσσας, η οποία είχε ως εκ τούτου τυποποιηθεί για διδακτικούς σκοπούς, με την ύπαρξη ενός «Συμβουλίου Επιστημονικής Ορολογίας» για την επέκταση του λεξιλογίου από το 1950, και υπό την σκέπη μιας Εγκυκλοπαιδείας Hindi, που ξεκίνησε

cultural artifacts”, στο Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotindra Das Gupta (επιμ.), *Language Problems of Developing Nations*, (Νέα Υόρκη - Λονδίνο - Σίδνεϋ - Τορόντο 1968), σσ. 267-84.

το 1956.¹⁸

Είναι αλήθεια ότι οι γλώσσες αποτελούν τις πιο συνειδητές διαδικασίες της κοινωνικής μηχανικής καθώς η συμβολική τους σπουδαιότητα υπερβαίνει την πραγματική χρήση τους, όπως μαρτυρούν τα διάφορα κινήματα που επιδιώκουν να κάνουν πιο γνήσιο ή πιο «εθνικό» το λεξιλόγιό τους, με γνωστότερο πρόσφατο παράδειγμα τον αγώνα των γαλλικών κυβερνήσεων εναντίον των «franglais». Τα πάθη πίσω από αυτά τα κινήματα είναι ευκολονόητα, αλλά δεν έχουν καμιά σχέση με την ομιλία, τη γραφή, την κατανόηση, ή ακόμη το πνεύμα της λογοτεχνίας. Η επηρεασμένη από τα δανέζικα νορβηγική γλώσσα ήταν και παραμένει το κύριο μέσον της νορβηγικής λογοτεχνίας· η αντίδραση εναντίον της στον δέκατο ένατο αιώνα είχε εθνικιστικό χαρακτήρα. Σύμφωνα με τις διακηρύξεις της Γερμανικής Λέσχης στην Πράγα, τη δεκαετία του 1890 η εκμάθηση της τσεχικής – η οποία τότε ήταν η γλώσσα του 93% του πληθυσμού της πόλης – ήταν *προδοσία*.¹⁹ Είναι προφανές ότι μία τέτοια διαπίστωση είχε εξολοκλήρου εθνικιστικό χαρακτήρα. Οι φανατικοί υποστηρικτές της ουαλικής γλώσσας που ακόμα και τώρα επινοούν τοπωνύμια στην *Cymric** που μέχρι σήμερα δεν υπήρχαν, γνωρίζουν πολύ καλά ότι αυτοί που ομιλούν ουαλικά δεν χρειάζεται να μετατρέψουν στη *cymric* το όνομα του Birmingham περισσότερο από όσο το κάνουν για το Bamako ή οποιαδήποτε άλλη ξένη πόλη. Παρόλα αυτά, οποιαδήποτε κι αν είναι τα κίνητρα για την κατασκευή και τη χειραγώγηση μιας σχεδιασμένης

18. J. Bhattacharyya, “Language, class and community in Bengal” (*South Asia Bulletin*, VII, 1 και 2, Φθινόπωρο 1987, σσ. 56-63)· S. N. Mukherjee, *Bhadralok in Bengali Language and Literature: an essay on the language of class and status* (Bengal Past and Present, 95, μέρος II, Ιούλιος - Δεκέμβριος 1976, σσ. 225-27). J. Das Gupta και John Gumperz, “Language communication and control in North India” στο Fishman, Ferguson, Das Gupta (επιμ.), *Language Problems*, σσ. 151-66.

19. B. Suttner, *Die Badenischen Sprachenverordnungen von 1897*, (2 τόμοι (Γκρατς - Κολωνία 1960, 1965), τόμ. II, σσ. 86-8.

* ουαλική γλώσσα.

γλώσσας, και ο βαθμός του μετασχηματισμού που επιδιώκεται σ' αυτή, η κρατική εξουσία είναι απαραίτητη προϋπόθεση.

Με ποιον άλλο τρόπο παρά μόνο με την κρατική εξουσία, θα μπορούσε ο ρουμανικός εθνικισμός να επιμένει (το 1863) για τη λατινική καταγωγή του (για να διακρίνονται από τους Σλάβους και Μαγυάρους που τους περιτριγύριζαν), βασιζόμενος στο ότι η γλώσσα τους γραφόταν και τυπωνόταν με λατινικούς χαρακτήρες αντί για τους κυριλλικούς με τους οποίους γραφόταν μέχρι τότε; (Ο Κόμης Sedlnitzky, ο αρχηγός της αστυνομίας των Αψβούργων υπό τον Μέττερνιχ, είχε ασκήσει μια παρόμοια μορφή πολιτιστικο-γλωσσικής πολιτικής επιδιώκοντας την εκτύπωση των ορθόδοξων θρησκευτικών κειμένων με λατινικούς χαρακτήρες και όχι κυριλλικούς, με σκοπό να αποθαρρύνει τις πανσλαβικές τάσεις μεταξύ των Σλάβων της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων).²⁰ Πώς αλλιώς, παρά μόνο με την υποστήριξη που είχαν από τις δημόσιες αρχές και την αναγνώρισή τους στην εκπαίδευση και τη διοίκηση, μεταμορφώθηκαν τοπικά ή αγροτικά ιδιώματα σε γλώσσες ικανές να ανταγωνιστούν τις επικρατούσες γλώσσες της εθνικής ή της παγκόσμιας κουλτούρας, για να μην αναφερθούμε σε γλώσσες ουσιαστικά ανύπαρκτες στις οποίες δόθηκε πραγματική υπόσταση; Ποιο θα ήταν το μέλλον της εβραϊκής γλώσσας, αν η Βρετανική Διαταγή του 1919 δεν τη δεχόταν ως μια από τις τρεις επίσημες γλώσσες της Παλαιστίνης, σε μια εποχή που ο αριθμός των ατόμων που μιλούσαν την εβραϊκή ως καθημερινή γλώσσα δεν υπερέβαινε τις 20.000; Τι άλλο, εκτός από ένα σύστημα δευτεροβάθμιας ή και τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στη φιλανδική γλώσσα, θα μπορούσε να θεραπεύσει το εξακριβωμένο γεγονός ότι, καθώς οι γλωσσικές κατευθύνσεις είχαν παγιωθεί στη Φιλανδία προς το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα, «η αναλογία των διανοουμένων που μιλούσαν τη σουηδική γλώσσα ήταν πολύ μεγαλύτερη από αυτήν των απλών ανθρώπων που

20. J. Fishman, "The sociology of language: an interdisciplinary approach" στο T. E. Sebeok (επιμ.), *Current Trends in Linguistics*, τόμ 12 (Χάγη - Παρίσι 1974), σ. 1755.

τη μιλούσαν», δηλαδή ότι οι μορφωμένοι Φιλανδοί συνέχιζαν να θεωρούν τη σουηδική πιο χρήσιμη από τη μητρική τους γλώσσα;²¹

Πάντως, όσο κι αν οι γλώσσες συμβολίζουν τις εθνικές φιλοδοξίες, έχουν πλήθος πρακτικών εφαρμογών και κοινωνικά διαφοροποιημένων χρήσεων, και η στάση απέναντι στη γλώσσα (-ες) που έχει επιλεγεί ως επίσημη (-ες) για διοικητικούς, εκπαιδευτικούς ή άλλους σκοπούς, διαφέρει σε αποτέλεσμα. Ας θυμηθούμε, ακόμα μια φορά, ότι το αντιφατικό στοιχείο είναι η γραπτή γλώσσα, ή η γλώσσα όπως ομιλείται για δημόσιους σκοπούς. Η γλώσσα (-ες) που ομιλείται (-ούνται) μέσα στην ιδιωτική σφαίρα της επικοινωνίας δεν εγείρει σοβαρά προβλήματα, ακόμα κι όταν αυτή η γλώσσα ή οι γλώσσες συνυπάρχουν, με γλώσσες που ομιλούνται για δημόσιους σκοπούς, εφόσον η κάθε μια κατέχει το δικό της χώρο, όπως κάθε παιδί γνωρίζει τότε να περνά από το ιδίωμα που είναι κατάλληλο για να μιλά στους γονείς του σε αυτό που ταιριάζει στους δασκάλους και τους φίλους του.

Επιπλέον, ενώ η ασυνήθιστα μεγάλη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα της περιόδου εξανάγκασε, ή ενθάρρυνε, μεγάλο για την εποχή αριθμό ανδρών – ακόμα, και γυναικών, παρά τον περιορισμό τους στην ιδιωτική σφαίρα – να μαθαίνουν ξένες γλώσσες, αυτή η εξέλιξη δεν ήγειρε απαραίτητως αφεαυτής ιδεολογικά ζητήματα, εκτός και αν μια γλώσσα απορριπτόταν εσκεμμένως και την υποκαθιστούσε μια άλλη. Αυτή η εκμάθηση των ξένων γλωσσών αποτελούσε γενικά – στην πραγματικότητα σχεδόν παγκοσμίως – ένα μέσον για την είσοδο σε μια ευρύτερη κουλτούρα ή σε μια ανώτερη κοινωνική τάξη που ταυτιζόταν με μια διαφορετική γλώσσα. Αυτό βεβαίως συνέβαινε συχνά, όπως φαίνεται στην περίπτωση των Εβραίων Ασκενάζυ της μεσαίας τάξης που αφομοιώθηκαν στην Κεντρική και Δυτική Ευρώπη, και οι οποίοι υπερηφανεύονταν για το ότι δεν μιλούσαν ή ακόμα δεν καταλάβαιναν τη Yiddish, ή, στην οικογενειακή ιστορία των πολυάριθμων φανατικών γερμανών εθνικιστών ή εθνικοσοσιαλιστών στην Κεντρική Ευρώπη τα επώνυμα των οποίων δείχνουν προφανώς σλαβι-

21. Juttikala και Pirinen, *A History of Finland*, σ. 176.

κή καταγωγή. Παρόλα αυτά, τις πιο πολλές φορές οι παλαιές και οι νέες γλώσσες συμβίωναν, η κάθε μία στη δική της σφαίρα. Για τη μορφωμένη μεσαία τάξη της Βενετίας το ότι μιλούσε ιταλικά, δεν σήμαινε ότι είχε σταματήσει πλέον να μιλά βενετσιάνικα στο σπίτι ή στην αγορά, όπως και η διγλωσσία δεν σήμαινε προδοσία της μητρικής σουαλικής του γλώσσας, για τον Lloyd George.

Έτσι, η προφορική γλώσσα δεν παρουσίασε μείζονα πολιτικά προβλήματα ούτε στα ανώτερα στρώματα της κοινωνίας ούτε στη μάζα των εργαζομένων ανθρώπων. Οι υψηλά ιστάμενοι μιλούσαν μία από τις γλώσσες της ευρύτερης κουλτούρας και αν η καθομιλουμένη του έθνους τους ή η οικογενειακή τους γλώσσα δεν ήταν μια από αυτές, οι άνδρες τους – και από τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 1900 μερικές φορές ακόμα και οι γυναίκες τους – μάθαιναν μία ή περισσότερες από αυτές. Φυσικά αυτοί θα μιλούσαν την τυποποιημένη εθνική γλώσσα με το τρόπο των εγγράμματων, με ή χωρίς την επαρχιώτικη προφορά ή κάποιο ίχνος επαρχιώτικου λεξιλογίου, αλλά συνήθως με έναν τρόπο που τους κατέτασσε ως μέλη του κοινωνικού τους στρώματος.²² Μπορούσαν να μιλούν ή να μη μιλούν το τοπικό ιδίωμα, τη διάλεκτο ή την καθομιλουμένη των κατωτέρων τάξεων με τις οποίες έρχονταν σε επαφή, ανάλογα με τη δική τους οικογενειακή καταγωγή, τον τόπο διαμονής, την ανατροφή, τα ήθη της τάξης τους και, φυσικά, το βαθμό στον οποίο η επικοινωνία με αυτές τις κατώτερες τάξεις απαιτούσε να γνωρίζουν τη δική τους γλώσσα (ή γλώσσες) ή κάποια μιγαδική ή παρεφθορά της. Η επίσημη θέση οποιασδήποτε από αυτές τις γλώσσες ήταν ασήμαντη, εφόσον, όποια κι αν ήταν η γλώσσα για επίσημη χρήση και κουλτούρα, ήταν στη διάθεσή τους.

Για όσους από τους κοινούς ανθρώπους ήταν αναλφάβητοι, ο κόσμος των λέξεων ήταν εξ ολοκλήρου προφορικός, και συνεπώς η γλώσσα της επίσημης ή οποιασδήποτε γραφής δεν είχε καμία σπου-

22. Κανέναν βιενέζος οδηγός ταξί, όταν ακούει τη διάλεκτο της Ochs von Lerchenau, ακόμα και χωρίς να δει τον ομιλητή, δεν έχει την παραμικρή αμφιβολία για την κοινωνική του θέση.

δαιότητα άλλη εκτός από το να τους υπενθυμίζει τη δική τους έλλειψη γνώσεων και ισχύος, κάτι που συνέβαινε όλο και περισσότερο. Το αίτημα των αλβανών εθνικιστών να μη γράφεται η γλώσσα τους ούτε στην αραβική ούτε ελληνική γραφή, αλλά στο λατινικό αλφάβητο, το οποίο δεν υποδήλωνε την κατωτερότητά τους απέναντι στους Έλληνες ή τους Τούρκους, προφανώς ήταν άσχετο με τους ανθρώπους που δεν μπορούσαν να διαβάσουν καμία γραφή. Καθώς οι άνθρωποι από διαφορετικές χώρες έρχονταν όλο και περισσότερο σε επαφή μεταξύ τους, και η αυτάρκεια του χωριού διαβρώθηκε, το πρόβλημα της εξεύρεσης μιας κοινής γλώσσας για επικοινωνία έγινε σοβαρό – λιγότερο για τις γυναίκες, που ήταν κλεισμένες σε ένα περιορισμένο περιβάλλον, και ακόμα λιγότερο για εκείνες που καλλιεργούσαν χωράφια ή έτρεφαν ζώα – και ο ευκολότερος τρόπος για να λυθεί ήταν να μάθουν αρκετά την (ή μία) εθνική γλώσσα για να τα βγάζουν πέρα. Τόσο περισσότερο μάλλον καθώς οι δύο μεγάλοι θεσμοί της μαζικής εκπαίδευσης, το δημοτικό σχολείο και ο στρατός, έφεραν κάποια γνώση από την επίσημη γλώσσα μέσα σε κάθε σπίτι.²³ Εκείνες οι γλώσσες που είχαν καθαρά τοπική ή κοινωνικά περιορισμένη χρήση έπρεπε να υποχωρήσουν στις γλώσσες με ευρύτερη χρήση, και αυτό δεν μας εκπλήσσει· ούτε υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία ότι παρόμοιες γλωσσικές αλλαγές και προσαρμογές συνάντησαν κάποια αντίσταση εκ των κάτω. Έτσι ανάμεσα σε δύο γλώσσες, η μία που είχε ευρύτερη χρήση, είχε συντριπτικά και αποδεδειγμένα πλεονεκτήματα, και δεν φαινόταν να έχει μειονεκτήματα, στο βαθμό που δεν υπήρχε απολύτως τίποτα που θα εμπόδιζε τη χρήση της μητρικής γλώσσας ανάμεσα σε μονόγλωσσους. Όμως, ο μονόγλωσσος άνθρωπος της Βρετανής ήταν αβοήθητος έξω από τη γενέτειρά του (ή -της) και τις παραδοσιακές του ασχολίες. Σε κάποιον άλλο τόπο, αυτός ή αυτή ήταν κάτι ελάχιστα καλύτερο από ένα βουβό ζώο: ένα βουβό σύμπλεγμα από μύες.

23. Τόσο νωρίς όσο το 1794, ο Abbé Grégoire σημείωνε, με ικανοποίηση, ότι «γενικά η γαλλική γλώσσα ομιλείται στο σύνταγμα μας», προφανώς επειδή συχνά οι άνδρες που προέρχονταν από τις διάφορες περιοχές ήταν αναμειγυ-

Από την άποψη των φτωχών ανδρών που έψαχναν για δουλειά και βελτίωση της ζωής τους σε έναν σύγχρονο κόσμο, δεν υπήρχε τίποτε το μεμπτό όταν οι χωριάτες μετατρέπονταν σε Γάλλους ή Πολωνούς και όταν οι Ιταλοί στο Σικάγο μάθαιναν αγγλικά και επιθυμούσαν να γίνουν Αμερικανοί.

Αν τα πλεονεκτήματα της γνώσης μιας μη-τοπικής γλώσσας ήταν φανερά, εκείνα που προσέφερε η γνώση της γραφής και της ανάγνωσης μιας γλώσσας ευρύτερης εμβέλειας, και ειδικά μιας παγκόσμιας γλώσσας, ήταν ακόμα πιο αναμφισβήτητα. Η έντονη προσπάθεια, όπως αυτή που υπάρχει στη Λατινική Αμερική για να γίνεται η εκπαίδευση στις καθομιλούμενες ινδιάνικες γλώσσες που δεν διαθέτουν γραπτή γλώσσα δεν προέρχεται από Ινδιάνους αλλά από αυτόχθονες διανοούμενους. Με το να είσαι μονόγλωσσος είσαι εξ ορισμού περιορισμένος, εκτός και αν η τοπική σου γλώσσα συμβαίνει να είναι μία *de facto* παγκόσμια γλώσσα. Τα πλεονεκτήματα της γνώσεως της γαλλικής γλώσσας ήταν τέτοια ώστε στο Βέλγιο, μεταξύ του 1846 και του 1910, πολλοί περισσότεροι γηγενείς που μιλούσαν φλαμανδικά έγιναν δίγλωσσοι από όσους γαλλόφωνους μπόηκαν στον κόπο να μάθουν φλαμανδικά.²⁴ Η παρακμή των τοπικών ή μικρής εμβέλειας γλωσσών, που υπήρχαν στο περιθώριο των μεγάλων γλωσσών, δεν εξηγείται αναγκαστικά και μόνον από την υπόθεση της εθνικής γλωσσικής καταπίεσης. Αντιθέτως αξιοσημείωτες και συστηματικές προσπάθειες που έχουν γίνει για να τις διατηρήσουν, συχνά πάση θυσία, δεν έχουν καταφέρει τίποτα περισσότερο από το να επιβραδύνουν την υποχώρηση γλωσσών όπως η σορβική, η ραιτορομανική ή η σκοτική γαελική. Παρά τις μικρές αναμνήσεις των διανοουμένων στους οποίους παιδαγωγοί χωρίς φαντασία τους είχαν απαγορεύσει να χρησιμοποιούν την τοπική τους διάλεκτο ή γλώσσα στις αίθουσες των σχολείων όπου τα μαθήματα γίνονταν στην αγγλική ή γαλλική γλώσσα, δεν υπάρχει καμία απόδειξη ότι οι γονείς των μαθητών στο σύνολό τους

24. A. Zolberg, "The making of Flemings and Walloons: Belgium 1830-1914", (*Journal of Interdisciplinary History*, V/2 1974), σσ. 210-15.

θα είχαν προτιμήσει μια εκπαίδευση αποκλειστικά στη δική τους γλώσσα. Φυσικά, η υποχρέωση να εκπαιδεύονται αποκλειστικά σε μιαν άλλη γλώσσα *περιορισμένης* εμβέλειας – π.χ. στη ρουμανική παρὰ στη βουλγαρική – ίσως να συναντούσε μεγαλύτερη αντίσταση.

Ως εκ τούτου δεν υπήρχε κανένας ιδιαίτερος ενθουσιασμός για τον γλωσσικό εθνικισμό ούτε από την αριστοκρατία ή τη μεγάλη αστική τάξη από τη μία πλευρά, ούτε από τους εργάτες και τους χωρικούς από την άλλη. Η «*grande bourgeoisie*» δεν είχε απαραίτητα δεσμευθεί με καμία από τις δύο παραλλαγές του εθνικισμού που ήρθε στο προσκήνιο προς το τέλος του δεκάτου ενάτου αιώνα, τον ιμπεριαλιστικό σωβινισμό ή τον εθνικισμό των μικρών λαών, και ακόμη λιγότερο με τον γλωσσικό ζήλο των μικρών εθνών. Η φλαμανδική αστική τάξη στη Γάνδη και την Αμβέρσα ήταν, και ίσως παραμένει ακόμη εν μέρει, ηθελημένα γαλλόφωνη και αντί *Flamingant*. Οι πολωνοί βιομήχανοι, από τους οποίους οι περισσότεροι θεωρούσαν τους εαυτούς τους Γερμανούς ή Εβραίους παρὰ Πολωνούς,²⁵ είδαν ξεκάθαρα ότι τα οικονομικά τους συμφέροντα εξυπηρετούνταν καλύτερα με το να προμηθεύουν την παν-ρωσική ή άλλη υπερεθνική αγορά, σε τέτοια έκταση που η στάση τους αυτή παραπλάνησε τη *Roza Luxemburg* ώστε να υποτιμήσει τον πολωνικό εθνικισμό. Οι σκοτικές επιχειρηματικές τάξεις, όσο κι αν υπερηφανεύονταν για τη σκοτική καταγωγή τους θα είχαν θεωρήσει οποιαδήποτε πρόταση για την ακύρωση της Ενώσεως του 1707 ως συναισθηματική ηλιθιότητα.

Οι εργατικές τάξεις, όπως έχουμε δει, σπάνια ξεσηκώθηκαν για λόγους που αφορούσαν στη γλώσσα αυτή καθαυτή, αν και η γλώσσα θα μπορούσε να χρησιμεύσει ως σύμβολο για άλλου τύπου προστριβές μεταξύ διαφόρων ομάδων. Το γεγονός ότι οι περισσότεροι εργάτες της Γάνδης και της Αμβέρσας δεν μπορούσαν χωρίς μετάφραση ούτε να επικοινωνήσουν με τους συναδέλφους τους στη Λιέγη και το

25. Waclaw Dlugoborski, "Das polnische Bürgertum vor 1918 in vergleichender Perspektive" στο J. Kocka (επιμ.), *Bürgertum im 19. Jahrhundert: Deutschland im europäischen Vergleich* (Μόναχο 1988), τόμ. I, σσ. 266-89.

Σαρλρουά δεν εμπόδισε τις δύο πλευρές να σχηματίσουν ένα ενιαίο εργατικό κίνημα, στο οποίο η γλώσσα υπήρξε τόσο ασήμαντο πρόβλημα, ώστε μία κλασική εργασία για το σοσιαλισμό στο Βέλγιο το 1903 δεν αναφέρθηκε καν στο φλαμανδικό ζήτημα: κάτι που μας φαίνεται αδιανόητο σήμερα.²⁶ Στην πραγματικότητα στη Νότια Ουαλία τα φιλελεύθερα συμφέροντα της αστικής αλλά και της εργατικής τάξης συνενώθηκαν για να αντισταθούν στις προσπάθειες που έκανε ο νεαρός Lloyd George του εθνικιστικού φιλελευθερισμού της Βορείου Ουαλίας (North Wales Liberalism), στην προσπάθειά του να ταυτίσει τη συνείδηση του να είναι κανείς Ουαλός με το να είναι γλωσσικά Ουαλός και το Φιλελεύθερο Κόμμα – το εθνικό κόμμα του Πριγκιπάτου – με την υπεράσπισή του· γεγονός που επιτεύχθηκε στη δεκαετία του 1890.

Οι κοινωνικές τάξεις που αγωνίστηκαν ή ακόμη κατέρρευσαν υπεραπίζοντας την επίσημη χρήση της γραπτής καθομιλουμένης ήταν τα κοινωνικά κατώτερα αλλά μορφωμένα μεσαία στρώματα, που συμπεριλάμβαναν εκείνους που είχαν αποκτήσει μια θέση στην κατώτερη μεσαία τάξη ακριβώς επειδή κατείχαν μη-χειρωνακτικές θέσεις εργασίας που απαιτούσαν εκπαίδευση σε σχολείο. Οι σοσιαλιστές της περιόδου που σπάνια χρησιμοποιούσαν τη λέξη «εθνικισμός» χωρίς το πρόθεμα «μικροαστικός» γνώριζαν για τι μιλούσαν. Οι μάχιμες γραμμές του γλωσσικού εθνικισμού είχαν ανδρωθεί από επαρχιακούς δημοσιογράφους, δασκάλους και φιλόδοξους κατώτερους αξιωματούχους. Οι πολιτικοί αγώνες των Αμφούργων, όταν η εθνική διαμάχη κατέστησε το αυστριακό ήμισυ της αυτοκρατορίας ουσιαστικά ακυβέρνητο, δόθηκαν για τη γλώσσα της εκπαίδευσης στα δευτεροβάθμια σχολεία και όχι για την εθνικότητα των εργαζομένων σταθμαρχών. Ακριβώς κατά τον ίδιο τρόπο οι φανατικοί εθνικιστές Γερμανοί στην

26. Jules Destrée και Emile Vandervelde, *Le Socialisme en Belgique* (Παρίσι 1903, αρχικά 1898). Για να είμαστε ακριβείς η βιβλιογραφία των 48 σελίδων περιέχει έναν μοναδικό τίτλο για το φλαμανδικό πρόβλημα – ένα εκλογικό φυλλάδιο.

αυτοκρατορία του Γουλιέλμου Β' στρατολογούσαν κυρίως μορφωμένους – αλλά περισσότερο όμως τους *Oberlehrer* παρά τους καθηγητές – και τους ημειγγραμμάτους μιας διευρυνόμενης και κοινωνικά ευέλικτης κοινωνίας.

Θα υποβάθμιζα τη σημασία του γλωσσικού εθνικισμού εάν τον προσέγγιζα ως ένα ζήτημα που αφορά μόνο την εργασία, όπως συνήθιζαν να προσεγγίζουν οι υλιστές φιλελεύθεροι τον πόλεμο ως ζήτημα που σχετιζόταν αποκλειστικά και μόνο με τα κέρδη των πολεμικών βιομηχανιών. Εντούτοις δεν μπορούμε να τον κατανοήσουμε πλήρως, και ακόμα λιγότερο, την αντίθεση προς αυτόν, παρά μόνον αν δούμε την καθομιλουμένη γλώσσα, μαζί με άλλα πράγματα, ως ένα κεκτημένο δικαίωμα των κατώτερων τάξεων που έδιναν εξετάσεις. Επιπλέον, κάθε βήμα που βελτίωνε την επίσημη θέση της καθομιλουμένης γλώσσας, ειδικά ως γλώσσας διδασκαλίας, πολλαπλασίασε τον αριθμό των ανδρών και γυναικών που θα μπορούσαν να έχουν μερίδιο σ' αυτό το κεκτημένο δικαίωμα. Η δημιουργία των ουσιαστικά γλωσσικών επαρχιών στην Ινδία μετά την απελευθέρωση, καθώς και η αντίσταση στην επιβολή μιας καθομιλουμένης (Hindi) ως εθνικής γλώσσας, αντανakλούν αυτή την κατάσταση: στο Tamilandu η γλώσσα της Tamil ανοίγει το δρόμο για σταδιοδρομία στο δημόσιο σε όλο το κράτος, ενώ η διατήρηση της αγγλικής γλώσσας δεν θέτει τα πρόσωπα που έχουν εκπαιδευθεί στην Tamil σε εθνικά μειονεκτική θέση σε σχέση με εκείνους που εκπαιδεύτηκαν σε κάποια άλλη καθομιλουμένη γλώσσα. Ως εκ τούτου η κρίσιμη στιγμή στη δημιουργία μιας γλώσσας ως ενδεχόμενου αγαθού δεν είναι η παραδοχή της ως μέσου της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης (αν και αυτό αυτομάτως δημιουργεί ένα μεγάλο σώμα δασκάλων και καθοδηγητών της γλώσσας), αλλά η αποδοχή της ως μέσου της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, όπως επετεύχθη στη Φλάνδρα και τη Φιλανδία κατά τη δεκαετία του 1880· το δεδομένο αυτό είναι που συνέδεε, όπως ήξεραν καλά οι φιλανδοί εθνικιστές, την κοινωνική κινητικότητα με την καθομιλουμένη γλώσσα, και στη συνέχεια με το γλωσσικό εθνικισμό. «Στην Αμβέρσα και τη Γάνδη, βλέπουμε ότι μια νέα γενιά ελίτ, που είχε διδαχθεί τη φλαμανδική γλώσσα στα δευτεροβάθμια δημόσια σχολεία... παρήγαγε σε μεγάλη

έκταση τα μεμονωμένα άτομα και τις ομάδες που διαμόρφωσαν και στήριξαν τη νέα *Flamingant* ιδεολογία». ²⁷

Επιπλέον, δημιουργώντας τα μεσαία στρώματα που μιλούσαν την καθομιλουμένη γλώσσα, η γλωσσική εξέλιξη υπογράμμιζε ταυτόχρονα την κατωτερότητα, το καθεστώς ανασφάλειας και την αγανάκτηση που τόσο έντονα χαρακτήριζαν την κατώτερη μεσαία τάξη και έτσι κατέστησε τον νέο εθνικισμό ιδιαίτερα ελκυστικό σε αυτήν. Συνεπώς η νέα κοινωνική τάξη, με φλαμανδική εκπαίδευση, βρέθηκε να αιωρείται ανάμεσα στις φλαμανδικές μάζες, τα πιο δυναμικά στοιχεία των οποίων έλκονταν προς τη γαλλική γλώσσα εξαιτίας των πρακτικών πλεονεκτημάτων που προσέφερε η γνώση αυτή της γλώσσας, και του γεγονότος ότι τα ανώτερα επίπεδα της βελγικής διοίκησης, κουλτούρας και δημοσίων υποθέσεων, παρέμεναν αμετάκλητα γαλλόφωνα. ²⁸ Αυτό καθαυτό το γεγονός, ότι, για την ίδια θέση, ένας Φλαμανδός έπρεπε να είναι δίγλωσσος ενώ ένας που είχε μητρική γλώσσα τη γαλλική χρειαζόταν να έχει μόνο μια ιδέα της άλλης γλώσσας, αν την είχε, υπογράμμιζε την κατωτερότητα της δευτερεύουσας γλώσσας, όπως επρόκειτο να συμβεί αργότερα στο Κεμπέκ. (Γιατί οι εργασίες στις οποίες η διγλωσσία αποτελούσε πραγματικό προσόν, και οι δίγλωσσοι ομιλούντες την κατώτερη καθομιλουμένη βρίσκονταν κατά συνέπεια σε ουσιαστικά πλεονεκτική θέση, ήταν συνήθως κατώτερου επιπέδου).

Θα περίμενε κανείς ότι οι Φλαμανδοί, όπως και οι κάτοικοι του Κεμπέκ, με τα δημογραφικά δεδομένα ευνοϊκά γι' αυτούς, θα ατένιζαν το μέλλον με εμπιστοσύνη. Σε τελευταία ανάλυση, όσον αφορά αυτό το ζήτημα ευνοούνταν περισσότερο από εκείνους που μιλούσαν αρχαία και παρακμάζοντα αγροτικά ιδιώματα, όπως η ιρλανδική, η βρετονική, η βασκική, η φρηζική, η ρομανική ή ακόμα και η ουαλική γλώσσα που, αν τις άφηναν στην τύχη τους σαφώς δεν φαίνονταν να είναι αποτελεσματικοί ανταγωνιστές σε μια καθαρά δαρβινική διγλωσσική μάχη επιβίωσης. Η φλαμανδική και η καναδική γαλλική

27. Zolberg, "The making of Flemings and Walloons", σ. 227.

28. ό.π. σσ. 209 κ.έ.

γλώσσα δεν απειλούνταν κατά καμία έννοια ως γλώσσες, αλλά εκείνοι που τις μιλούσαν δεν διεκδικούσαν μια κοινωνικο-γλωσσική ελίτ, και το αντίστροφο, ούτε οι ομιλούντες την επικρατούσα γλώσσα ήταν ανάγκη να αναγνωρίσουν τους εγγράμματους χρήστες της καθομιλουμένης ως ελίτ: αυτό που βρισκόταν σε κίνδυνο δεν ήταν η γλώσσα τους αλλά η κοινωνική θέση των μεσαίων στρωμάτων της *Flamingant* ή των κατοίκων του Κεμπέκ: μόνον η πολιτική προστασία θα μπορούσε να την προωθήσει.

Στην πραγματικότητα η κατάσταση δεν ήταν διαφορετική εκεί όπου το γλωσσικό ζήτημα ήταν η υπεράσπιση ενός παρακμάζοντος ιδιώματος - συχνά ενός ιδιώματος το οποίο, όπως η βασκική και η ουαλική γλώσσα, βρισκόταν πραγματικά στο σημείο να εξαφανίζεται στα νέα βιομηχανικά - αστικά κέντρα της χώρας. Βεβαίως η υπεράσπιση της παλαιάς γλώσσας σήμαινε την υπεράσπιση των παλαιών τρόπων ζωής και παραδόσεων μιας ολόκληρης κοινωνίας εναντίον της ανατρεπτικής τάσης του εκσυγχρονισμού: έτσι εξηγείται και η υποστήριξη που είχαν τέτοια κινήματα, όπως των Βρετόνων, των Φλαμανδών, των Βάσκων και άλλα, από τον ρωμαιοκαθολικό κλήρο. Από αυτή την άποψη δεν ήταν απλώς κινήματα της μεσαίας τάξης. Όμως ο βασκικός γλωσσικός εθνικισμός δεν ήταν ένα κίνημα της παραδοσιακής επαρχίας, όπου οι άνθρωποι ακόμα μιλούσαν τη γλώσσα την οποία ο ισπανόφωνος ιδρυτής του Εθνικού Βασκικού Κόμματος (PNV), όπως και τόσοι άλλοι μεταγενέστεροι αγωνιστές του γλωσσικού ζητήματος, χρειάστηκε να μάθει ως ενήλικος. Οι βάσκοι χωρικοί δεν έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για το νέο εθνικισμό. Οι ρίζες του βρισκόταν στον (αστικό και παράκτιο) «συντηρητικό, καθολικό και μικροαστικό χώρο» ²⁹ που αντιδρούσε στην απειλή του εκβιομηχανισμού και στο άθεο προλεταριάτο των μεταναστών που ο σοσιαλισμός έφερε μαζί του, ενώ απέρριπτε τη μεγάλη βασκική αστική τάξη που τα συμφέροντά της τη συνέδεαν με την ισπανική μοναρχία. Σε αντίθεση με το αυτονομιστικό κίνημα των καταλανών, το PNV είχε φευγα-

29. Puhle, "Baskischer Nationalismus", σσ. 62-5.

λέα μόνο υποστήριξη από την αστική τάξη. Και το αίτημα για γλωσσική και φυλετική μοναδικότητα στο οποίο βασίστηκε ο βασικός εθνικισμός, είναι ένα αίτημα που φαίνεται οικείο σε κάθε γνώστη του πρωταρχικού μικροαστικού ριζοσπαστικού δικαιώματος: οι Βάσκοι ήταν ανώτεροι από τους άλλους λαούς εξαιτίας της φυλετικής τους καθαρότητας, όπως αποδείκνυε η μοναδικότητα της γλώσσας τους, που φανέρωνε την άρνησή τους να αναμιχθούν με άλλους λαούς, και κυρίως με Άραβες και Εβραίους. Κάτι παρόμοιο μπορούμε να πούμε και για τα κινήματα ενός αποκλειστικά κροατικού εθνικισμού που εμφανίστηκε αρχικά σε μικρή κλίμακα στη δεκαετία του 1860 («με την υποστήριξη των μικροαστών, κυρίως των μικρής κλίμακας λιανοπωλητών και εμπόρων») και κέρδισε κάποιο έδαφος – πάλι μεταξύ των ιδίων οικονομικά καταπιεσμένων κατώτερων μεσαίων τάξεων – κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Οικονομικής Κρίσης του τέλους του δεκάτου ενάτου αιώνα. «Αντικατόπτριζε την αντίθεση της μικροαστικής τάξης στο «γιουγκοσλαβισμό» ως ιδεολογία της πλουσιότερης αστικής τάξης». Σ' αυτή την περίπτωση, αφού ούτε η γλώσσα ούτε η φυλή ήταν πρόσφορες κατηγορίες διαφοροποίησης των εκλεκτών ανθρώπων από τους υπόλοιπους, χρησιμοποιήθηκε η ιδέα της ιστορικής αποστολής του κροατικού έθνους που θα υπεράσπιζε το χριστιανικό κόσμο από μια εισβολή εξ ανατολών για να προσφερθεί στα στρώματα του λαού η αυτοπεποίθηση, και η απαιτούμενη αίσθηση της υπεροχής που δεν είχαν.³⁰

Τα ίδια κοινωνικά στρώματα σχημάτισαν τον πυρήνα εκείνης της υποκατηγορίας του εθνικισμού, τα κινήματα του πολιτικού αντισημιτισμού που εμφανίζονται τις δύο τελευταίες δεκαετίες του αιώνα, ιδιαίτερα στη Γερμανία (Stöcker), την Αυστρία (Schönerer, Lueger), και τη Γαλλία (Drumont, η υπόθεση Ντρέυφους). Η αβεβαιότητα για τη θέση τους και τον προορισμό τους, η ανασφάλεια μεγάλων στρωμάτων που βρίσκονταν ανάμεσα στους αναμφιβήτητους γιους και θυγατέρες

30. Mirjana Gross, "Croatian national - intergrational ideologies from the end of Illyrism to the creation of Yugoslavia", (*Austrian History Yearbook* 15-16, 1979-80, σσ. 3-44, κυρίως 18, 20-1, 34 (συζήτηση από τον A. Suppan).

της εργατικής τάξης και τα μέλη της ανώτατης και της ανώτερης μεσαίας τάξης, η προσπάθεια ν' αντισταθμιστεί η θέση τους μέσω των ισχυρισμών για μοναδικότητα και ανωτερότητα την οποία απειλούσε ο ένας ή ο άλλος – όλα αυτά παρείχαν τους δεσμούς ανάμεσα στα μετριοπαθή μεσαία στρώματα και σ' έναν μαχητικό εθνικισμό, ο οποίος μπορεί σχεδόν να ορισθεί ως μια απάντηση σε τέτοιες απειλές – από τους εργάτες, από ξένα κράτη και ιδιώτες, από μετανάστες, από τους καπιταλιστές και κεφαλαιούχους που τόσο εύκολα ταυτίζονταν με τους Εβραίους, οι οποίοι θεωρούνταν επίσης υποκινητές επαναστατικών διαδικασιών. Διότι αυτά τα μεσαία στρώματα θεωρούσαν ότι βρισκονταν στις επάλξεις και κινδύνευαν. Η λέξη - κλειδί στο πολιτικό λεξιλόγιο της γαλλικής δεξιάς στη δεκαετία του 1880 δεν ήταν «οικογένεια», «τάξη», «παράδοση», «θρησκεία», «ηθική» ή κάποιος παραπλήσιος όρος· ήταν σύμφωνα με τους αναλυτές, η λέξη «απειλή».³¹

Έτσι ο εθνικισμός ανάμεσα στα κατώτερα μεσαία στρώματα μετεξελίχθηκε από μια ιδέα που συνδεόταν με τον φιλελευθερισμό και την αριστερά, σ' ένα σωβινιστικό, ιμπεριαλιστικό και ξενοφοβικό κίνημα της δεξιάς, ή ακριβέστερα, της ριζοσπαστικής δεξιάς, κίνηση που ήδη μπορούμε να παρατηρήσουμε στη διαφορούμενη χρήση που είχαν όροι όπως «patrie» και «patriotism» γύρω στα 1870 στη Γαλλία.³² Ο ίδιος ο όρος «εθνικισμός» κατασκευάστηκε για να αντανάκλα την εμφάνιση αυτής της τάσης, συγκεκριμένα στη Γαλλία και λίγο αργότερα στην Ιταλία, όπου η ρομανική γλώσσα συνέβαλε στη δημιουργία αυτού του όρου.³³ Στο τέλος του αιώνα φαινόταν εντελώς πρωτότυπη. Εντούτοις, ακόμα και εκεί που υπήρχε συνέχεια, όπως στην «Turner», – οργανώ-

31. Antoine Prost, *Vocabulaire des proclamations électorales de 1881, 1885 et 1889* (Παρίσι 1974), σ. 37.

32. Jean Dubois, *Le Vocabulaire politique et social en France de 1869 à 1872*. (Παρίσι, 1962), σ. 65 λήμμα 3665. Ο όρος «εθνικισμός» (nationalisme) δεν καταγράφεται ακόμη, και παραμένει απών από το A. Prost, *Vocabulaire des proclamations électorales*, που συζητά τη μετατόπιση προς τα δεξιά του «εθνικού» λεξιλογίου σ' αυτή την περίοδο, κυρίως σσ. 52-3, 64-5.

33. Για τη Γαλλία, Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français*

σεις, που εκπορεύονταν από τον γερμανικό εθνικισμό και στο πλαίσιο των οποίων γυμνάζονταν μαζικά οι Γερμανοί – η μετατόπιση που παρατηρείται στη δεκαετία του 1890 προς συντηρητικότερες κατευθύνσεις, μπορεί να υπολογιστεί αν παρακολουθήσουμε την εξάπλωση του αντισημιτισμού από την Αυστρία στα γερμανικά παρακλάδια, και την υποκατάσταση της εθνικοφιλελεύθερης τριχρώμης (μαύρο - κόκκινο - χρυσό) σημαίας του 1848 με την αυτοκρατορική τριχρώμη (μαύρο - λευκό - κόκκινο), καθώς και το αυξανόμενο κλίμα ενθουσιασμού υπέρ του αυτοκρατορικού επεκτατισμού.³⁴ Πόσο ψηλά στην κλίμακα της μεσαιάς τάξης βρίσκουμε το κέντρο βαρύτητας τέτοιων κινημάτων – π.χ. «εκείνης της επανάστασης των ομάδων της κατώτερης και μεσαιάς αστικής μπουρζουαζίας εναντίον αυτού που θεωρούσαν εχθρικό και ανερχόμενο προλεταριάτο»,³⁵ – τα οποία οδήγησαν την Ιταλία στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μπορεί να αποτελέσει θέμα συζητήσεων. Αλλά η έρευνα για την κοινωνική σύνθεση του ιταλικού και γερμανικού φασισμού δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι αυτά τα κινήματα αντλούσαν τη δύναμή τους κυρίως από τα μεσαία στρώματα.³⁶

Επιπλέον, ενώ στα εδραιωμένα εθνικά κράτη και τις αντίστοιχες εθνικές δυνάμεις ο πατριωτικός ζήλος αυτών των ενδιαμέσων στρωμάτων ήταν κάτι περισσότερο από καλοδεχούμενος για τις κυβερνήσεις που ασχολούνταν με την επέκταση της αυτοκρατορίας και την αντιπαλότητα του έθνους έναντι άλλων παρόμοιων κρατών, είδαμε ότι τέτοια συναισθήματα ήταν αυτόχθονα, και ως εκ τούτου μη-κατευθυ-

(Παρίσι 1972). Για την Ιταλία τα κεφάλαια από τους S. Valtutti και F. Perfetti στο R. Lill και F. Valsecchi (επιμ.), *Il nazionalismo in Italia e in Germania fino alla Prima Guerra Mondiale* (Μπολόνια 1983)

34. Hans-Georg John, *Politik und Turnen: die deutsche Turnerschaft als nationale Bewegung im deutschen Kaiserreich von 1871 - bis 1914* (Ahrensberg bei Haubrug 1976), σσ. 41 κ.έ.

35. Jens Petersen στο W. Schieder (επιμ.), *Faschismus als soziale Bewegung* (Göttingen 1983), σ. 122, παραθέτοντας μια πηγή από το 1923.

36. Michael Kater, *The Nazi Party: a social profile of members and leaders 1919-1945* (Κέμπριτζ, Μασ. 1983), κυρίως σ. 236. Jens Petersen, "Elettorato e base sociale del fascismo negli anni venti" (*Studi Storici*, XVI/3, 1975), σσ. 627-69.

νόμμενα εξ ολοκλήρου εκ των άνω. Λίγες κυβερνήσεις, ακόμα και πριν το 1914, ήταν τόσο σωβινιστικές όσο οι εθνικιστές εξτρεμιστές που τις παρότρυναν. Και, μέχρι τότε, δεν υπήρχαν κυβερνήσεις που να είχαν δημιουργηθεί από τους εξτρεμιστές.

Πάντως, αν οι κυβερνήσεις δεν μπορούσαν να ελέγχουν απόλυτα το νέο εθνικισμό, και αυτός δεν μπορούσε ακόμη να ελέγχει τις κυβερνήσεις, η ταύτιση με το κράτος ήταν βασικό θέμα για τις εθνικιστικές μικροαστικές και κατώτερες μεσαιές τάξεις. Εάν δεν είχαν ακόμα ταυτισθεί με κάποιο κράτος, η εθνική ανεξαρτησία θα τους έδινε τη θέση που ένιωθαν ότι αξίζουν. Το να διακηρύσσει κανείς την επιστροφή της Ιρλανδίας στην αρχαία της γλώσσα δεν αποτελούσε πια ένα προπαγανδιστικό σύνθημα για τους άνδρες και τις γυναίκες, που μελετούσαν τη στοιχειώδη γαελική γλώσσα σε βραδινά μαθήματα στο Δουβλίνο και δίδασκαν όσα είχαν μόλις μάθει σε άλλους αγωνιστές. Όπως θα απεδείκνυε η ιστορία του Ελεύθερου Ιρλανδικού Κράτους, η γαελική γλώσσα θα γινόταν το προσόν για όλες τις δουλειές, εκτός από τις κατώτερες θέσεις των δημοσίων υπηρεσιών, και η επιτυχία στις εξετάσεις στην ιρλανδική γλώσσα θα ήταν κατά συνέπεια το κριτήριο για να ενταχθεί κάποιος στις τάξεις των επαγγελματιών και των διανοουμένων. Αν ζούσαν ήδη σε ένα εθνικό κράτος, ο εθνικισμός τους έδινε την κοινωνική ταυτότητα την οποία οι προλετάριοι έπαιρναν από το ταξικό τους κίνημα. Θα μπορούσε κανείς να υποδείξει ότι ο αυτο-ορισμός των κατώτερων μεσαιών τάξεων – δηλαδή, τόσο του τμήματος εκείνου που συμπεριλάμβανε τους αβοήθητους βιοτέχνες και μικροκαταστηματάρχες, όσο και των κοινωνικών στρωμάτων που τώρα εμφανίζονται, δεδομένης της άνευ προηγουμένου εξάπλωσης των γραφειοκρατών με ανωτέρου επιπέδου εκπαίδευση και των τάξεων των επαγγελματιών – δεν ήταν τόσο ως τάξης, αλλά ως σώματος που το αποτελούσαν οι πιο ένθερμοι και νομιμόφρονες καθώς και οι πιο «αξιοσέβαστοι» γιοι και κόρες της πατρώας γης.

Οποιαδήποτε κι αν ήταν η φύση του εθνικισμού που ήρθε στο προσκήνιο στα πενήντα χρόνια πριν από το 1914, όλες οι παραλλαγές του φαίνονται να έχουν κάτι το κοινό: την απόρριψη των νέων προλεταριακών σοσιαλιστικών κινήματων, όχι μόνον επειδή ήταν προλεταρια-

κά αλλά επειδή ήταν επίσης, συνειδητά και μαχητικά διεθνιστικά, ή το λιγότερο μη-εθνικιστικά.³⁷ Συνεπώς, τίποτα δεν φαίνεται πιο λογικό, από το να δούμε τις εκκλήσεις του εθνικισμού και του σοσιαλισμού ως αμοιβαία ασύμβατες, και την προέλαση του ενός ισοδύναμη με την υποχώρηση του άλλου. Και η ορθόδοξη άποψη που επικρατούσε μεταξύ των ιστορικών είναι ότι πράγματι σ' αυτή την περίοδο ο μαζικός εθνικισμός θριάμβευσε απέναντι στις αντίπαλες ιδεολογίες, συγκεκριμένα απέναντι στον ταξικά προσδιορισμένο σοσιαλισμό, όπως αποδείχθηκε από την έκρηξη του πολέμου το 1914, που αποκάλυψε την κενότητα του σοσιαλιστικού διεθνισμού, και από το συντριπτικό θρίαμβο της «αρχής των εθνοτήτων» στις ειρηνευτικές διαδικασίες μετά το 1918.

Αλλά, σε αντίθεση με τα συνήθη συμπεράσματα, οι διαφορετικές αρχές στις οποίες βασιζόταν η πολιτική επίκληση προς τις μάζες, συγκεκριμένα η ταξική επίκληση των σοσιαλιστών, η επίκληση των θρησκευτικών δογμάτων για μετάνοια και η έκκληση της εθνικότητας, δεν απέκλεισαν η μία την άλλη. Δεν υπήρχε καν μία σαφής διαχωριστική γραμμή, ακόμα και στη μοναδική περίπτωση που και οι δύο πλευρές έτειναν να επιμένουν σε μία, εξ ορισμού, ασυμβατότητα: της θρησκείας και του άθεου σοσιαλισμού. Οι άνδρες και οι γυναίκες δεν επέλεγαν τον προσδιορισμό τους ως μελών μιας ομάδας, όπως διάλεγαν τα παπούτσια τους, γνωρίζοντας ότι μπορούσε κανείς να φορέσει ένα μόνο ζευγάρι τη φορά: ήταν, και είναι ακόμα, προσκολλημένοι και αφοσιωμένοι ταυτόχρονα, σε πολλά πράγματα συμπεριλαμβανομένης της εθνικότητας, και ενδιαφέρονται συγχρόνως για διάφορες πλευρές της ζωής, κάθε μία από τις οποίες μπορεί για κάποια στιγμή να κυριαρχεί στη σκέψη τους, ανάλογα με την περίπτωση. Για μεγάλα χρονικά διαστήματα ίσως αυτές οι διαφορετικές εξαρτήσεις να μην προέβαλαν σε ένα άτομο απαιτήσεις ασύμβατες μεταξύ τους, ώστε π.χ.

37. Αυτό εξετάζεται στο κεφάλαιο 4 του E. J. Hobsbawm, *Worlds of Labour* (Λονδίνο 1984) και του ίδιου, "Working-class internationalism", στο F. van Holthoorn και Marcel van der Linden (επιμ.), *Internationalism in the Labour Movement* (Leiden - Νέα Υόρκη, Κοπεγχάγη - Κολωνία 1988), σσ. 3-16.

ένας άνδρας να μην είχε κανένα πρόβλημα αισθανόμενος ότι ήταν γιος ενός Ιρλανδού, σύζυγος μιας Γερμανίδας, μέλος της κοινότητας των ανθρακωρύχων, εργάτης, υποστηρικτής του ποδοσφαιρικού ομίλου του Barnsley, φιλελεύθερος, πρωτόγονος μεθοδιστής, φιλόπατρις Άγγλος, πιθανώς ρεπουμπλικάνος, και υποστηρικτής της Βρετανικής Αυτοκρατορίας.

Μόνον όταν ένας από αυτούς τους συναισθηματικούς δεσμούς συγκρούσαν άμεσα με κάποιον άλλο ή άλλους, ανέκλυπτε το πρόβλημα της επιλογής. Η μειονότητα των ενταγμένων πολιτικά αγωνιστών θα ήταν φυσικά πολύ πιο ευαίσθητη σε τέτοιες ασυμβατότητες, ώστε να είναι ασφαλές να πούμε ότι ο Αύγουστος του 1914 ήταν μια εμπειρία πολύ λιγότερο τραυματική για τους περισσότερους Βρετανούς, Γάλλους και Γερμανούς εργάτες απ' ό,τι ήταν για τους ηγέτες των σοσιαλιστικών κομμάτων τους, απλώς επειδή – για λόγους που συζητήθηκαν παραπάνω (βλ. κεφάλαιο 3, σ. 127) – το να υποστηρίζουν στον πόλεμο τη δική τους κυβέρνηση φαινόταν στους κοινούς εργάτες απόλυτα συμβατό με το να επιδεικνύουν ταξική συνείδηση και εχθρότητα προς τους εργοδότες. Οι ανθρακωρύχοι της Νοτίου Ουαλίας που κατέπληξαν τους επαναστάτες συνδικαλιστές και διεθνιστές ηγέτες τους, σπεύδοντας να καταταγούν στο στρατό, το ίδιο πρόθυμα οδήγησαν, πριν περάσει ένας χρόνος, το ανθρακωρυχείο σε γενική απεργία, κλείνοντας τα αυτιά τους στην κατηγορία ότι δεν ήταν πατριώτες. Εντούτοις, ακόμα και οι αγωνιστές ίσως να συνδύαζαν με ευχαρίστηση αυτά που οι θεωρητικοί έβλεπαν ως ασυμβίβαστα: για παράδειγμα, ο γαλλικός εθνικισμός και η πλήρης αφοσίωση στην ΕΣΣΔ, όπως έχουν δείξει πολλοί αγωνιστές του Γαλλικού Κομμουνιστικού Κόμματος.

Πραγματικά, το ίδιο το γεγονός ότι τα νέα μαζικά πολιτικά κινήματα, εθνικιστικά, σοσιαλιστικά, θρησκευτικού χαρακτήρα ή οποιαδήποτε άλλα, ανταγωνίζονταν συχνά για τις ίδιες μάζες, υποδηλώνει ότι ο χώρος όπου μπορούσαν να δράσουν ήταν προετοιμασμένος να φιλοξενήσει όλες τις διαφορετικές επικλήσεις τους. Η συμμαχία του εθνικισμού με τη θρησκεία είναι αρκετά εμφανής, ειδικά στην Ιρλανδία και την Πολωνία. Ποιο είναι όμως το πρωταρχικό; Η απάντηση

δεν είναι καθόλου σαφής. Πολύ πιο απρόσμενη και ανεξερεύννητη είναι η τεράστια επικάλυψη μεταξύ των διαμαρτυριών για εθνική και κοινωνική δυσαρέσκεια, την οποία ο Λένιν, με το συνήθως διορατικό ως προς την πολιτική πραγματικότητα μάτι του, επρόκειτο να κάνει μία από τις βάσεις της κομμουνιστικής πολιτικής στον αποικιακό κόσμο. Οι πασίγνωστες διεθνείς μαρξιστικές συζητήσεις για «το εθνικό ζήτημα» δεν αφορούσαν μόνο στις εκκλήσεις των εθνικιστικών συνθημάτων προς εργάτες που έπρεπε να ακούν μόνο τη φωνή του διεθνισμού και της τάξης· αφορούσαν επίσης, και ίσως πιο άμεσα, στον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να χειρισθούν τα εργατικά κόμματα, που υποστήριζαν ταυτόχρονα εθνικιστικά και σοσιαλιστικά αιτήματα.³⁸ Και μάλιστα – αν και αυτό δεν ανέκυπτε συχνά στις συζητήσεις – είναι τώρα προφανές ότι αρχικά υπήρχαν σοσιαλιστικά κόμματα τα οποία ήταν ή έγιναν τα κύρια όργανα των εθνικιστικών κινήματων των λαών τους, όπως ακριβώς υπήρχαν κόμματα αγροτών με ευρύτερη κοινωνική αντίληψη τα οποία (όπως στην Κροατία) εύλογα ανέπτυξαν μία εθνικιστική διάσταση. Εν συντομία, η ενότητα της σοσιαλιστικής και εθνικής απελευθέρωσης την οποία ο Connolly ονειρευόταν για την Ιρλανδία – και της οποίας αυτός απέτυχε να ηγηθεί – στην ουσία επετεύχθη αλλού.

Θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει περισσότερο. Ο συνδυασμός εθνικών και κοινωνικών αιτημάτων, στο σύνολό του, απεδείχθη πολύ περισσότερο αποτελεσματικός ως κινητήριος μοχλός για την ανεξαρτησία από ότι η απλή επίκληση του εθνικισμού, που εύρισκε ανταπόκριση μόνο στις δυσαρεστημένες κατώτερες μεσαίες τάξεις, για τις οποίες από μόνος του υποκαθιστούσε – ή εμφανίστηκε να υποκαθιστά ένα κοινωνικό και ταυτόχρονα πολιτικό πρόγραμμα.

Η Πολωνία είναι μια διαφωτιστική περίπτωση ως προς αυτό το σημείο. Η αποκατάσταση της χώρας μετά από εκατόν πενήντα χρόνια

38. Για μια σύνοψη G. Haupt, στο Haupt Lowy και Weill, *Les Marxistes et la question nationale* (Παρίσι 1974), σσ. 39-43. Το Πολωνικό ζήτημα ήταν το κύριο, αλλά όχι το μοναδικό αυτού του είδους.

διαίρεσης, επιτεύχθηκε όχι κάτω από την παντιέρα κάποιου από τα πολιτικά κινήματα που ήταν αφοσιωμένα αποκλειστικά σ' αυτό τον σκοπό, αλλά κάτω από τη σημαία του Πολωνικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, ο ηγέτης του οποίου, Συνταγματάρχης Pilsudski, έγινε ο ελευθερωτής της χώρας του. Στη Φιλανδία το Σοσιαλιστικό Κόμμα έγινε, *de facto*, το εθνικό κόμμα των Φιλανδών, κερδίζοντας το 47% των ψήφων στις τελευταίες (ελεύθερες) εκλογές πριν από τη Ρωσική Επανάσταση του 1917. Στη Γεωργία, ένα άλλο σοσιαλιστικό κόμμα οι Μενσεβίκοι, ανέλαβε αυτή την αρμοδιότητα· στην Αρμενία, οι Δασνάκοι, οι οποίοι συνδέονταν με τη Σοσιαλιστική Διεθνή.³⁹ Ανάμεσα στους Εβραίους της Ανατολικής Ευρώπης η σοσιαλιστική ιδεολογία κυριάρχησε στην εθνική οργάνωση τόσο στη μη-σιωνιστική (Bundist) παραλλαγή όσο και στη σιωνιστική. Και αυτό το φαινόμενο δεν τέθηκε υπό έλεγχο ούτε στην Τσαρική Αυτοκρατορία, όπου πράγματι σχεδόν κάθε οργάνωση και ιδεολογία, που οραματιζόταν κάποια αλλαγή, έπρεπε να θεωρήσει ότι πριν απ' όλα αντιπροσώπευε την κοινωνική και πολιτική επανάσταση. Τα εθνικά αισθήματα των Ουαλών και των Σκότων στο Ηνωμένο Βασίλειο δεν μπόρεσαν να εκφραστούν μέσω αποκλειστικά εθνικιστικών κομμάτων, αλλά μέσω των μεγαλύτερων παν-εθνικών όλου του Ηνωμένου Βασιλείου κομμάτων της αντιπολίτευσης – πρώτα των Φιλελεύθερων και μετά των Εργατικών. Στις Κάτω Χώρες (αλλά όχι στη Γερμανία) τα μετριοπαθή αλλά γνήσιως εθνικά αισθήματα ενός μικρού λαού μεταφράσθηκαν κυρίως σε αριστερό ριζοσπαστισμό. Κατά συνέπεια οι Φρήξιο υπεραντιπροσωπεύονται στην ιστορία της αριστεράς των Κάτω Χωρών όπως οι Σκότοι και οι Ουαλοί σε εκείνη της βρετανικής αριστεράς. Ο πιο διακεκριμέ-

39. Για την αποτυχία του φιλανδικού εθνικισμού να ανταγωνιστεί το Σοσιαλιστικό Κόμμα βλ. Davind Kirby "Rank and file attitudes in the Finnish Social, Democratic Party (1905-1918)", (*Past and Present* III, Μάιος 1986), κυρίως σ. 164. Για τους Γεωργιανούς και Αρμενίους βλ. Ronald G. Suny (επιμ.), *Transcaucasia: Nationalism and Social Change* (Ann Arbor 1983), κυρίως μέρος II, τα δοκίμια των R. G. Suny, Anahide Ter Minassian και Gerard J. Libaradian.

νος ηγέτης του πρώιμου Ολλανδικού Σοσιαλιστικού Κόμματος Troelstra (1860-1930) είχε αρχίσει την καριέρα του ως ποιητής που έγραφε στη φρηζική γλώσσα και ως ηγέτης της «Young Friesland» (Νεαρά Φρηξία), μιας ομάδας υπέρ της αναγέννησης της Φρηξίας.⁴⁰ Το φαινόμενο παρατηρείται και στις πιο πρόσφατες δεκαετίες, αν και έχει συγκαλυφθεί ως ένα βαθμό από την τάση των παλαιών μικροαστικών εθνικιστικών κινήματων και κομμάτων, που αρχικά είχαν συνδεθεί με τις προ του 1914 δεξιές ιδεολογίες (όπως στην Ουαλία, τη χώρα των Βάσκων, τη Φλάνδρα και αλλού) φορώντας το μοντέρνο ένδυμα της κοινωνικής επανάστασης και του μαρξισμού. Παρόλα αυτά, το DMK, το οποίο έγινε το κύριο όργανο για τα αιτήματα της εθνότητας Tamil στην Ινδία, άρχισε τη ζωή του ως ένα τοπικό σοσιαλιστικό κόμμα στο Madras, και παρόμοιες μετατοπίσεις προς το σιγκαλεζικό σοβινισμό μπορούμε δυστυχώς να ανιχνεύσουμε στην αριστερά της Σρι Λάνκα.⁴¹

Ο σκοπός αυτών των παραδειγμάτων δεν είναι να εκτιμήσουμε τη σχέση των εθνικιστικών και σοσιαλιστικών στοιχείων στο εσωτερικό των κινήματων τα οποία, αρκετά δικαιολογημένα, απασχόλησαν και αναστάτωσαν τη Σοσιαλιστική Διεθνή. Σκοπός είναι να δείξουμε ότι τα μαζικά κινήματα μπορούσαν να εκφράζουν ταυτόχρονα φιλοδοξίες τις οποίες εμείς θεωρούμε ότι αποκλείουν η μία την άλλη και ότι πράγματι κινήματα που αρχικά είχαν επικαλεσθεί κοινωνικο-επαναστατικές ιδέες μπορούσαν να σχηματίσουν τη μήτρα εκείνων που επρόκειτο να γίνουν τελικά τα μαζικά εθνικά κινήματα των λαών τους.

40. A. Fejtsma, "Histoire et situation actuelle de la langue frisonne", (*Pluriel*, 29, 1982, σσ. 21-34).

41. Για μια σύντομη αναφορά της μετατόπισης από τον ακραίο αριστερό στον σιγκαλεζικό σοβινισμό του κινήματος J.V.P. (Janatha Vimukti Peramuna) το οποίο οδήγησε την αγροτική αριστερή «νεολαία» στον ξεσηκωμό του 1971, βλ. Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri Lanka* (Dehiwala 1985), σσ. 84-90.

Πράγματι, και μόνον η περίπτωση που τόσο συχνά έχει αναφερθεί ως η αποφασιστική απόδειξη για την υπεροχή της επίκλησης του έθνους απέναντι στην επίκληση της τάξης ουσιαστικά δείχνει πόσο περίπλοκες είναι οι σχέσεις μεταξύ των δύο. Χάρη σε κάποια εξαιρετική έρευνα είμαστε σήμερα πολύ καλά πληροφορημένοι για μια περίπτωση κρίσιμη όσον αφορά την εκτίμηση μιας τέτοιας σύγκρουσης ιδεών, δηλαδή για την πολυεθνική Αυτοκρατορία των Αψβούργων.⁴² Στο κείμενο που ακολουθεί δίνω μια περίληψη της ενδιαφέρουσας διερεύνησης της γνώμης από τον Péter Hanák, που βασίζεται στην ανάλυση ενός μεγάλου αριθμού επιστολών μεταξύ στρατιωτών και των οικογενειών τους, οι οποίες λογοκρίθηκαν ή κατασχέθηκαν, κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, στη Βιέννη και τη Βουδαπέστη.⁴³ Τα πρώτα χρόνια δεν απασχόλησε πολύ τους επιστολογράφους το θέμα του εθνικισμού ή του αντιμοναρχισμού, εκτός από εκείνους που ανήκαν σε μια *irredenta*, όπως οι Σέρβοι (συγκεκριμένα εκείνοι από τη Βοσνία και τη Βοϊβοντίνα) που σε συντριπτική αναλογία συμπαθούσαν ως Σέρβοι το Σερβικό βασίλειο και ως Σλάβοι και Ορθόδοξοι την Αγία Ρωσία· μεταξύ των *Ιταλών*, και – μετά την είσοδο της Ρουμανίας στον πόλεμο – μεταξύ των Ρουμάνων ή Ρομάνων. Η κοινωνική βάση της σερβικής εχθρότητας προς την Αυστρία ήταν ξεκάθαρα λαϊκή, αλλά ο όγκος των εθνικιστικών γραμμάτων από τους Ιταλούς και τους Ρουμάνους προερχόταν από τη μεσαία τάξη ή τους διανοούμενους. Τη μόνη άλλη μεγάλη εθνική διαφωνία θα τη βρίσκουμε ανάμεσα στους Τσέχους (κρίνοντας από τα γράμματα των αιχμαλώτων πολέμου, στους οποίους ομολογουμένως περιλαμβάνονταν πλήθος από λιποτάκτες). Όμως περισσότεροι από τους μισούς στην

42. Βλ. Z. A. Zeman, *The break-up of the Habsburg Empire 1914-1918* (Λονδίνο 1961) και τη συλλογή μελετημάτων *Die Auflösung des Habsburgerreiches. Zusammenbruch und Neuorientierung im Donauraum* (Schriftenreihe des österreichischen Ost- und Südosteuropainstituts, τόμ. III, Βιέννη 1970).

43. Péter Hanák, "Die Volksmeinung während des letzten Kriegsjahres in Österreich Ungarn" στο *Die Auflösung*, σσ. 58-66.

πράξη εχθρού των Αψβούργων, και τους εθελοντές των τσεχικών δυνάμεων στη Ρωσία, προέρχονταν από τη μεσαία τάξη και τους διανοούμενους. (Τα γράμματα από τη Βοημία προς τους φυλακισμένους ήταν πολύ πιο προσεκτικά και γι' αυτό λιγότερο διαφωτιστικά).

Τα χρόνια του πολέμου, αλλά ειδικά η πρώτη Ρωσική Επανάσταση, αύξησαν δραματικά το πολιτικό περιεχόμενο της κατασχεμένης αλληλογραφίας. Πράγματι, οι αναφορές των λογοκριτών για την κοινή γνώμη παρατηρούσαν ομόφωνα ότι η Ρωσική Επανάσταση ήταν το πρώτο πολιτικό γεγονός, μετά την έκρηξη του πολέμου, οι δονήσεις του οποίου είχαν διεισδύσει στα κατώτατα στρώματα του λαού. Ανάμεσα στους αγωνιστές που ανήκαν σε κάποιες από τις καταπιεσμένες εθνικότητες όπως οι Πολωνοί και οι Ουκρανοί, το γεγονός ξεσήκωσε ελπίδες για μεταρρύθμιση – ίσως ακόμα και για ανεξαρτησία. Εντούτοις, η κυρίαρχη διάθεση ήταν μια επιθυμία για ειρήνη και κοινωνικό ανασχηματισμό.

Οι πολιτικές γνώμες που τώρα αρχίζουν να εμφανίζονται ακόμα και στα γράμματα των εργατών, χωρικών και γυναικών της εργατικής τάξης, αναλύονται καλύτερα με βάση τρεις αλληλοσυνδεδεμένες δυαδικές αντιθέσεις: πλούσιος - φτωχός (ή γαιοκτημών άρχων - χωρικός, αφεντικό - εργάτης), πόλεμος - ειρήνη, και τάξη - αταξία. Οι συσχετισμοί, τουλάχιστον στα γράμματα, είναι φανεροί: οι πλούσιοι ζουν καλά και δεν υπηρετούν στο στρατό, οι φτωχοί είναι στο έλεος των πλουσίων και δυνατών, των κρατικών και στρατιωτικών αρχών και ούτω καθεξής. Το καινοφανές δεν έγκειται μόνον στη μεγαλύτερη συχνότητα των παραπόνων, υπό την έννοια ότι με διαφορετικούς τρόπους οι φτωχοί είτε ένστολοι είτε στο εσωτερικό μέτωπο είχαν εξίσου κακή μεταχείριση, αλλά υπό την έννοια ότι τώρα είχαν στη διάθεσή τους μία επαναστατική προσδοκία για θεμελιώδεις αλλαγές, ως εναλλακτική λύση στην παθητική αποδοχή του πεπρωμένου.

Το θεμελιώδες θέμα στην αλληλογραφία των φτωχών ήταν ο πόλεμος ως διακοπή και καταστροφή της τάξης της ζωής και της εργασίας. Κατά συνέπεια η επιθυμία για επιστροφή σε μια αξιοπρεπή τακτοποιημένη ζωή όλο και περισσότερο υποδήλωνε εχθρότητα προς τον πόλεμο, τη στρατιωτική θητεία, την οικονομία του πολέμου, κ.λπ. καθώς

και επιθυμία για ειρήνη. Αλλά για μια φορά ακόμα συναντούμε το παράδοξο να μεταμορφώνεται σε αντίσταση. Το «μακάρι ο καλός Θεός να μας ξανάφερνε την ειρήνη» μετατρέπεται στο «αρκετά! βαρεθήκαμε», ή «λένε ότι οι σοσιαλιστές πρόκειται να συνάψουν ειρήνη».

Το εθνικό συναίσθημα σ' αυτά τα επιχειρήματα παρεμβαίνει μόνον έμμεσα, κυρίως επειδή, για να παραθέσουμε τον Hanak, «το εθνικό αίσθημα, μέχρι το 1918, δεν είχε ακόμα αποκρυσταλλωθεί, μεταξύ των ευρύτερων μαζών του λαού, σε ένα σταθερό συστατικό στοιχείο της συνείδησης, ή επειδή ο λαός δεν έχει ακόμα συνειδητοποιήσει τη ασυμφωνία μεταξύ νομιμοφροσύνης και πίστης προς το κράτος και προς το έθνος, ή δεν είχαν ακόμα κάνει μία σαφή επιλογή μεταξύ αυτών των δύο».44 Η εθνικότητα εμφανίζεται πιο συχνά ως μία πλευρά της σύγκρουσης μεταξύ φτωχών και πλουσίων, ειδικά εκεί όπου αυτοί οι δύο ανήκουν σε διαφορετικές εθνότητες. Όμως ακόμα και εκεί όπου συναντάμε τον ισχυρότερο εθνικό τόνο – όπως ανάμεσα στα τσέχικα, σερβικά και ιταλικά γράμματα – συναντούμε επίσης να κυριαρχεί η επιθυμία για κοινωνικό ανασχηματισμό.

Δεν θα ακολουθήσω τη λεπτομερή ανίχνευση που δίνουν οι λογοκριτές για την αλλαγή διάθεσης κατά το έτος 1917. Αλλά η ανάλυση που έκανε ο Hanak σε ένα δείγμα 1.500 περίπου γραμμμάτων, που γράφτηκαν μεταξύ των μέσων Νοεμβρίου 1917 και των μέσων Μαρτίου 1918 – δηλαδή μετά την Οκτωβριανή επανάσταση – είναι διαφωτιστική. Τα δύο τρίτα είχαν γραφεί από εργάτες και χωρικούς, το ένα τρίτο από διανοούμενους, περίπου στα πλαίσια των εθνικών αναλογιών που αντιστοιχούσαν στην εθνολογική σύνθεση της μοναρχίας. Το 18% αυτών των επιστολών αντιπροσωπεύουν πρωτίστως το κοινωνικό θέμα, το 10% την επιθυμία για ειρήνη, 16% το εθνικό ζήτημα και τη στάση προς τη μοναρχία, και το 56% ένα συνδυασμό αυτών, δηλαδή: ψωμί και ειρήνη – αν μπορώ να απλοποιήσω το θέμα – 29%, ψωμί και έθνος 9%, ειρήνη και έθνος 18%. Έτσι το κοινωνικό θέμα εμφανίζεται στο 56% των επιστολών, το θέμα της ειρήνης στο 57% και το εθνι-

44. ό.π. σ. 62.

κό θέμα στο 43%. Η κοινωνική, και στην πραγματικότητα επαναστατική, νότα ηχεί ιδιαίτερα σε επιστολές που προέρχονται από Τσέχους, Ούγγρους, Σλοβάκους, Γερμανούς και Κροάτες. Η ειρήνη, την οποία το ένα τρίτο των επιστολών ελπίζουν να έρθει από τη Ρωσία, ένα τρίτο από την επανάσταση και ένα 20% από συνδυασμό των δύο, φυσικά εύρισκε ανταπόκριση στους επιστολογράφους όλων των εθνοτήτων, με μια ειδοποιό διαφορά που θα σημειώσω. Από τις επιστολές που αναφέρονταν στο εθνικό θέμα το 60% αντιπροσωπεύουν την εχθρότητα προς την αυτοκρατορία και τη λίγο - πολύ φανερή επιθυμία για ανεξαρτησία, το 40% είναι πιστοί πολίτες - ή μάλλον, αν παραλείψουμε τους Γερμανούς και τους Ούγγρους, το 28% είναι νομιμόφρονες. Το 35% των «εθνικών» επιστολών προσδοκούν την ανεξαρτησία ως αποτέλεσμα μιας νίκης των Συμμάχων, αλλά το 12% πιστεύουν ακόμα ότι αυτό που επιθυμούν είναι εφικτό μέσα στα πλαίσια της μοναρχίας.

Όπως θα περίμενε κανείς, η επιθυμία για ειρήνη και κοινωνική επανάσταση συμβάδιζαν, ιδιαίτερος μεταξύ των Γερμανών, Τσέχων και Ούγγρων. Αλλά η ειρήνη και οι εθνικές φιλοδοξίες δεν ήταν τόσο εύκολο να συμβαδίσουν, ακριβώς επειδή η εθνική ανεξαρτησία φαινόταν να εξαρτάται σε τέτοιο βαθμό από μια Συμμαχική νίκη. Πράγματι, κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων του Brest-Litowsk, πολλές εθνικιστικές επιστολές αποδοκίμαζαν μιαν άμεση επίτευξη ειρήνης, ειδικά γι' αυτό το λόγο. Αυτό εντοπιζόταν στις επιστολές όσων ανήκαν στην ελίτ των Τσέχων, Πολωνών, Ιταλών και Σέρβων. Την περίοδο που η Οκτωβριανή Επανάσταση έκανε την πρώτη κρούση της ήταν μια περίοδος κατά την οποία το κοινωνικό στοιχείο επικρατούσε στην ψυχολογική διάθεση του λαού, αλλά, συγχρόνως, και μια περίοδος κατά την οποία - όπως οι Zeman και Hanak συμφωνούν - τα εθνικά και κοινωνικά στοιχεία που υπήρχαν στην επιθυμία για επανάσταση άρχισαν να αποκλίνουν και να συγκρούονται. Οι μεγάλες απεργίες του Ιανουαρίου του 1918 σημείωσαν κάποιο είδος κρίσιμης καμπής. Κατά μιαν άποψη, καθώς παρατηρεί ο Zeman, στην απόφασή τους να καταπνίξουν την επαναστατική αναταραχή και να συνεχίσουν ένα χαμένο πόλεμο, οι αρχές της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων επιβεβαίωσαν ότι θα υπήρχε μάλλον μια «ουίλσονική» παρά σοβιετι-

κή Ευρώπη. Αλλά ακόμα κι όταν, στην πορεία του 1918, το εθνικό θέμα κυριάρχησε τελικά στη λαϊκή συνείδηση, δεν είχε διαχωριστεί ή αντιταχθεί στο κοινωνικό ζήτημα. Για τους περισσότερους φτωχούς ανθρώπους τα δύο συμβάδιζαν, καθώς η μοναρχία συνετριβόταν.

Τι μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτή τη σύντομη έρευνα; Πρώτον, ότι συνεχίζουμε να γνωρίζουμε πολύ λίγα σχετικά με το τι σήμαινε η εθνική συνείδηση για τη μάζα των εθνοτήτων τις οποίες συνέδεε το θέμα. Για να το ανακαλύψουμε δεν χρειαζόμαστε μόνο μεγάλο αριθμό ερευνών του είδους, παράδειγμα του οποίου, είναι οι βουτιές του Hanak στις λογοκριμένες επιστολές αλλά, και πριν αυτό μπορέσει να αποβεί χρήσιμο, μια ψυχρή και αποκαλυπτική ματιά στην ορολογία και ιδεολογία που περιβάλλει «το εθνικό ζήτημα» αυτή την περίοδο, (και) ιδιαίτερος την εθνικιστική του παραλλαγή. Δεύτερον, ότι η απόκτηση εθνικής συνείδησης δεν μπορεί να διαχωριστεί από την απόκτηση άλλων μορφών κοινωνικής και πολιτικής συνείδησης κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου: όλα συμβαδίζουν. Τρίτον, ότι η εξέλιξη της εθνικής συνείδησης (με εξαίρεση τις τάξεις και τις περιπτώσεις που ταυτίστηκαν με τον ολοκληρωτικό ή ακροδεξιό εθνικισμό) δεν είναι ούτε γραμμική ούτε επιτυγχάνεται σε βάρος άλλων στοιχείων κοινωνικής συνείδησης. Αν κοιτάξει κανείς μέσω της προοπτικής του Αυγούστου του 1914, θα μπορούσε να συμπεράνει ότι το έθνος και το εθνικό κράτος είχαν θριαμβεύσει πάνω σε όλα τα αντίπαλα κοινωνικά και πολιτικά πιστεύω. Θα μπορούσε κανείς να έχει πει το ίδιο μέσω της προοπτικής που ανοίγονταν το 1917; Ο εθνικισμός ήταν νικηφόρος στις πρώην ανεξάρτητες εθνικότητες της εμπόλεμης Ευρώπης, στο βαθμό που τα κινήματα τα οποία αντανάκλουσαν τα πραγματικά ενδιαφέροντα των φτωχών ανθρώπων της Ευρώπης απέτυχαν το 1918. Όταν αυτό συνέβη, τα μεσαία και κατώτερα στρώματα των καταπιεσμένων εθνοτήτων ήταν σε θέση να γίνουν η άρχουσα ελίτ των νέων ανεξάρτητων ασήμαντων κρατιδίων τύπου Ουίλσον. Η εθνική ανεξαρτησία χωρίς την κοινωνική επανάσταση ήταν, κάτω από την ομπρέλα της Συμμαχικής νίκης, μία βολική θέση υποχώρησης για εκείνους που είχαν ονειρευτεί ένα συνδυασμό των δύο. Στα μεγαλύτερα ηττημένα ή ημι-ηττημένα εμπόλεμα κράτη δεν υπήρχε μια τέ-

τοια θέση υποχώρησης. Εκεί η κατάρρευση οδήγησε στην κοινωνική επανάσταση. Τα σοβιέτ, ακόμα και στις βραχύβιες σοβιετικές δημοκρατίες, δεν θα τα βρούσαμε μεταξύ των Τσέχων και των Κροατών, αλλά στη Γερμανία, στη Γερμανική Αυστρία, στην Ουγγαρία – και η σκιά τους «ησύχαζε» στην Ιταλία. Ο εθνικισμός εκεί επανεμφανίστηκε όχι ως ένα ηπιότερο υποκατάστατο της κοινωνικής επανάστασης, αλλά ως κινητοποίηση των πρώην αξιωματικών και των πολιτών που ανήκαν στις κατώτερες - μεσαίες και μεσαίες τάξεις για αντεπανάσταση. Εμφανίστηκε ως η μήτρα του φασισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

Το απόγειο του εθνικισμού, 1918-1950

Αν υπήρξε μια στιγμή κατά την οποία η «αρχή των εθνοτήτων» του δεκάτου ενάτου αιώνα θριάμβευσε, αυτή ήταν στο τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου, παρόλο που αυτό ούτε να προβλεφθεί μπορούσε ούτε και ήταν στις προθέσεις αυτών που τελικά επικράτησαν. Στην πραγματικότητα, ήταν το αποτέλεσμα δύο απρογραμματίστων εξελίξεων: της κατάρρευσης των μεγάλων πολυεθνικών αυτοκρατοριών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και της Ρωσικής Επανάστασης, που οδήγησε τους Συμμάχους να παίξουν το ουίλσονικό χαρτί τους εναντίον του μπολσεβικισμού. Διότι, όπως έχουμε δει, εκείνο που έδειχνε να κινητοποιεί τις μάζες στα 1917-18 ήταν περισσότερο η κοινωνική επανάσταση παρά η εθνική αυτοδιάθεση. Θα μπορούσε κάποιος να υποθέσει τι αποτέλεσμα θα είχε μια νικηφόρα πανευρωπαϊκή επανάσταση στις εθνικότητες της ηπείρου, αλλά αυτό είναι κάτι μάταιο. Εκτός από τη Σοβιετική Ρωσία, η Ευρώπη δεν αναδιαρθρώθηκε βάσει της πολιτικής του μπολσεβικισμού για το «εθνικό ζήτημα». Στην ουσία η Ευρώπη έγινε, για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της, ένα παιχνίδι συναρμολόγησης αποτελούμενο από κράτη τα οποία είχαν προσδιοριστεί, με σπάνιες εξαιρέσεις ταυτόχρονα ως «εθνικά κράτη» και ως ένα είδος αστικών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών. Αυτή η διαδικασία υπήρξε εξαιρετικά βραχύβια.

Επίσης, η Ευρώπη του μεσοπολέμου έτυχε να δει το θρίαμβο εκείνης της άλλης πλευράς του «μικροαστικού» έθνους, που αναλύσαμε σε ένα προηγούμενο κεφάλαιο: το έθνος ως «εθνική οικονομία». Αν και οι περισσότεροι οικονομολόγοι, οι επιχειρηματίες και οι δυτικές κυβερνήσεις ονειρεύτηκαν μιαν επιστροφή στην παγκόσμια οικονομία του 1913, αυτό απεδείχθη αδύνατον. Πράγματι, ακόμα και αν συνέ-

βαινε αυτό, δεν θα μπορούσε να υπάρξει επιστροφή στην οικονομία της ελεύθερης ανταγωνιστικής ιδιωτικής επιχείρησης και του ελεύθερου εμπορίου, που ήταν το ιδεώδες, αλλά και μέρος της πραγματικότητας, της παγκόσμιας οικονομίας κατά το μεσορράννημα της βρετανικής υπεροχής παγκοσμίως.

Το 1913 οι καπιταλιστικές οικονομίες ήδη κινούνται γοργά προς την κατεύθυνση των μεγάλων "τράστ" επιχειρήσεων, τα οποία υποστηρίζαν, προστάτευαν και ως ένα βαθμό καθοδηγούσαν οι κυβερνήσεις. Ο ίδιος ο πόλεμος είχε επιταχύνει σε μεγάλο βαθμό αυτή τη μετατόπιση προς ένα καπιταλισμό κατευθυνόμενο ακόμα και σχεδιαζόμενο από το κράτος. Όταν ο Λένιν οραματίστηκε την κατευθυνόμενη σοσιαλιστική οικονομία του μέλλοντος, την οποία οι σοσιαλιστές πριν το 1914 δεν είχαν ουσιαστικά καν σκεφθεί, το μοντέλο του ήταν η γερμανική κατευθυνόμενη πολεμική οικονομία του 1914-17. Φυσικά, ακόμα και μια επιστροφή σε μια τέτοια οικονομία των μεγάλων επιχειρήσεων που υποστηρίζονταν από το κράτος δεν μπορούσε να επαναφέρει το διεθνές μοντέλο του 1913, δεδομένης της δραματικής ανακατανομής της οικονομικής και πολιτικής ισχύος στο δυτικό κόσμο, που είχε προκαλέσει ο πόλεμος. Όμως, κάθε είδος επιστροφής στο μοντέλο του 1913 ήταν, όπως αποδείχθηκε, ουτοπική. Οι οικονομικές κρίσεις στη διάρκεια του μεσοπολέμου ενίσχυσαν την αυτάρκη «εθνική οικονομία» κατά τον πιο θεαματικό τρόπο. Για μερικά χρόνια η ίδια η παγκόσμια οικονομία φάνηκε να βρίσκεται στο χείλος της κατάρρευσης, καθώς τα μεγάλα ποτάμια της διεθνούς μετανάστευσης αποξηράνθηκαν, μέχρι να γίνουν σταγόνες, τα υψηλά τείχη των ελέγχων συναλλαγμάτων ανέστειλαν τις διεθνείς πληρωμές, το διεθνές εμπόριο περιορίστηκε και ακόμα και οι διεθνείς επενδύσεις έδειξαν στιγμιαία σημάδια κλονισμού. Αφού ακόμα και οι Βρετανοί εγκατέλειψαν το Ελεύθερο Εμπόριο το 1931, ήταν ξεκάθαρο ότι τα κράτη υποχωρούσαν όσο περισσότερο μπορούσαν σε έναν προστατευτισμό τόσο αμυντικό που πλησίαζε πολύ σε μια πολιτική αυτάρκειας την οποία μετρίαζαν διμερείς συμφωνίες. Εν συντομία, καθώς η οικονομική χιονοθύελλα σάρωνε την παγκόσμια οικονομία, ο παγκόσμιος καπιταλισμός υποχώρησε μέσα στα ιγκλού των οικονομικών των εθνικών κρα-

τών και τών συνδεομένων μ' αυτά. Χρειαζόταν να το κάνει αυτό; Θεωρητικά όχι. Σε τελευταία ανάλυση, δεν έχει υπάρξει – μέχρι τώρα – παρόμοια υποχώρηση ως απάντηση στις παγκόσμιες οικονομικές καταιγίδες των δεκαετιών του 1970 και 1980. Όμως, μεταξύ των πολέμων αναμφισβήτητα συνέβη.

Σύμφωνα μ' αυτά η μεσοπολεμική κατάσταση μας δίνει μια εξαιρετικά καλή ευκαιρία για να εκτιμήσουμε τα όρια των δυνατοτήτων και τη δυναμική του εθνικισμού και των εθνικών κρατών. Όμως, πριν ασχοληθούμε με το παραπάνω ζήτημα, ας ριξουμε μια σύντομη ματιά στο πραγματικό σχέδιο των εθνικών κρατών που επέβαλε στην Ευρώπη η Συνθήκη Ειρήνης των Βερσαλιών και οι συναφείς συνθήκες, συμπεριλαμβανομένης, προς χάριν και της λογικής και της διευκόλυνσης, της Αγγλο-Ιρλανδικής συνθήκης του 1921. Αυτή η σύντομη ματιά αποκαλύπτει αμέσως το εξαιρετικά ανεδαφικό της αρχής του Ουίλσον, να ρυθμίζονται τα κρατικά σύνορα ώστε να συμπίπτουν με τα σύνορα της εθνικότητας και της γλώσσας. Διότι οι ρυθμίσεις για την ειρήνη μετά το 1918 ουσιαστικά μετέφρασαν αυτή την αρχή σε πράξη, στο βαθμό που ήταν εφικτό, με εξαίρεση κάποιες πολιτικοστρατηγικές αποφάσεις για τα σύνορα της Γερμανίας, και λίγες απρόθυμες υποχωρήσεις στον επεκτατισμό της Ιταλίας και της Πολωνίας. Σε κάθε περίπτωση, καμία εξίσου συστηματική προσπάθεια δεν έγινε προηγουμένως ή έκτοτε, στην Ευρώπη ή οπουδήποτε αλλού, για τον επανασχεδιασμό του πολιτικού χάρτη πάνω σε εθνικές γραμμές.

Απλώς δεν λειτούργησε. Αναπόφευκτα, δεδομένης της πραγματικής κατανομής των λαών, τα περισσότερα νέα κράτη που οικοδομήθηκαν πάνω στα ερείπια των παλαιών αυτοκρατοριών, ήταν εξίσου πολυεθνικά όσο και οι παλαιές «φυλακές των εθνών» που αντικατέστησαν. Η Τσεχοσλοβακία, η Πολωνία, η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία είναι τέτοιες περιπτώσεις. Η γερμανική, σλοβενική και κροατική μειονότητα στην Ιταλία πήραν τη θέση των ιταλικών μειονοτήτων στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων. Η κύρια αλλαγή ήταν ότι τα κράτη τώρα ήταν κατά μέσον όρο μάλλον μικρότερα και οι εντός αυτών «καταπιεσμένοι λαοί» ονομάζονταν τώρα «καταπιεζόμενες μειονότητες». Αυτό που λογικά προϋπέθετε η προσπάθεια να δημιουργηθεί μια

ήπειρος προσεκτικά διαχωρισμένη σε συμπαγή εδαφικά κράτη, καθένα από τα οποία να κατοικείται από έναν πληθυσμό διαφοροποιημένο από εθνική άποψη και γλωσσικά ομοιογενή, ήταν ο μαζικός εκτοπισμός ή η εξόντωση των μειονοτήτων. Παρόμοια ήταν και είναι η καταστροφική *reductio ad absurdum* του εθνικισμού στην εδαφική παραλλαγή του, αν και αυτή δεν είχε φανεί πλήρως μέχρι τη δεκαετία του 1940. Πάντως, η μαζική εκδίωξη ακόμα και η γενοκτονία άρχισαν να κάνουν την εμφάνισή τους στα νότια όρια της Ευρώπης κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου και μετά, καθώς οι Τούρκοι άρχισαν τη μαζική γενοκτονία των Αρμενίων το 1915 και μετά τον Ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1922, εξεδίωξαν έναν αριθμό Ελλήνων μεταξύ 1.3 και 1.5 εκατομμυρίων περίπου από τη Μικρά Ασία, όπου ζούσαν από τον καιρό του Ομήρου.¹ Στη συνέχεια ο Αδόλφος Χίτλερ, ο οποίος από αυτή την άποψη ήταν ένας συνεπής ουίλσονικός εθνικιστής, κανόνισε να μεταφέρει τους Γερμανούς που δεν ζούσαν στο έδαφος της πατρίδας γης, όπως εκείνους από το ιταλικό Νότιο Τιρόλο στην ίδια τη Γερμανία, καθώς επίσης "φρόντισε" και για την οριστική εξόντωση των Εβραίων. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, καθώς οι Εβραίοι είχαν κυριολεκτικά εξαφανιστεί από την ευρεία ζώνη της Ευρώπης μεταξύ της Γαλλίας και των εσωτερικών τμημάτων της Σοβιετικής Ένωσης, ήρθε η σειρά των Γερμανών να εκδιωχθούν *μαζικά*, συγκεκριμένα από την Πολωνία και την Τσεχοσλοβακία. Τώρα μπορούσε κανείς να δει το ομοιογενές εδαφικό έθνος ως ένα πρόγραμμα που μπορούσε να υλοποιηθεί μόνον από βαρβάρους, ή τουλάχιστον με βάρβαρα μέσα.

Ένα παράδοξο αποτέλεσμα της συνειδητοποίησης ότι δεν μπορούσε να επιτευχθεί η σύμπτωση των εθνοτήτων με τα κράτη ήταν ότι τα σύνορα της Συνθήκης των Βερσαλιών, αν και δεν ήταν σύμφωνα με

1. Βλ. C. A. Macartney, "Refugees" στο *Encyclopedia of the Social Sciences* (Νέα Υόρκη 1934), τόμ. 13, σσ. 200-5. Charles B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (Λονδίνο 1931). Για να είμαστε αμερόληπτοι, θα πρέπει να πούμε ότι η Ελλάδα απέλασε 400.000 Τούρκους.

τις ουίλσονικές αρχές, αποδείχθηκαν σταθερά με εξαίρεση της περιπτώσεις όπου τα συμφέροντα των μεγάλων δυνάμεων απαιτούσαν να αλλάξουν, δηλαδή σύμφωνα με τα συμφέροντα της Γερμανίας, πριν από το 1945 και της Ρωσίας μετά το 1940. Σε πείσμα των διάφορων βραχύβιων προσπαθειών να ξαναχαραχθούν τα σύνορα των κρατών που διαδέχθηκαν τις Αυτοκρατορίες της Αυστρίας και της Τουρκίας, τα σύνορα βρίσκονται ακόμα λίγο - πολύ εκεί που οριστικοποιήθηκαν μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, τουλάχιστον νότια και δυτικά των σοβιετικών συνόρων, με εξαίρεση τη μεταβίβαση εκείνων των περιοχών στην Αδριατική, που είχαν καταληφθεί από την Ιταλία μετά το 1918, στη Γιουγκοσλαβία.

Όμως, το ουίλσονικό σύστημα προκάλεσε και κάποια άλλα σημαντικά και όχι εντελώς αναμενόμενα αποτελέσματα. Πρώτον, φανέρωσε χωρίς να προκαλέσει μεγάλη έκπληξη, ότι ο εθνικισμός των μικρών εθνών ανεχόταν εξίσου δύσκολα με αυτό που ο Λένιν αποκαλούσε «σωβινισμό του μεγάλου έθνους», την ύπαρξη μειονοτήτων. Αυτό το φαινόμενο, φυσικά, δεν ήταν κάτι το καινούριο για αυτούς που παρατηρούσαν τις εξελίξεις στην Ουγγαρία των Αψβούργων. Κάτι πιο καινούριο και πιο σημαντικό, ήταν η ανακάλυψη ότι η «εθνική ιδέα», όπως είχε διατυπωθεί από τους επίσημους υποστηρικτές της, δεν συνέπιπτε απαραίτητως με την πραγματική «αυτοσυνειδητοποίηση» των λαών που αφορούσε. Τα δημοψηφίσματα που οργανώθηκαν μετά το 1918 στις διάφορες περιοχές όπου υπήρχε ανάμικτη εθνική σύνθεση για να αποφασίσουν αν οι κάτοικοί τους θα ανήκουν στα αντίπαλα εθνικά κράτη, αποκάλυψαν ότι σημαντικές ομάδες ατόμων που μιλούσαν μια γλώσσα επέλεξαν να ενωθούν με το κράτος εκείνων που μιλούσαν διαφορετική γλώσσα. Αυτό μπορούσε μερικές φορές να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα πολιτικής πίεσης ή εκλογικής νοθείας, ή να απορριφθεί ως προϊόν πολιτικής άγνοιας και ανωριμότητας. Καμία από τις δύο υποθέσεις δεν ήταν εντελώς απίθανη. Εντούτοις, η ύπαρξη Πολωνών, που προτίμησαν να ζήσουν στη Γερμανία από το να ζήσουν στην αναγεννημένη Πολωνία, ή Σλοβένων που επέλεξαν την Αυστρία από τη νέα Γιουγκοσλαβία, δεν μπορεί να διαψευστεί, αν και ήταν a priori ανεξήγητη σ' αυτούς που πίστευαν στην απαραίτητη

ταύτιση των μελών μιας εθνότητας με το εδαφικό κράτος που διεκδικούσε να τους ενσωματώσει. Είναι αλήθεια, ότι αυτή ήταν μια θεωρία που τώρα κέρδιζε έδαφος με ταχύ ρυθμό. Είκοσι χρόνια αργότερα θα οδηγούσε τη βρετανική κυβέρνηση να θέσει υπό περιορισμό τους περισσότερους Γερμανούς που κατοικούσαν στο Ηνωμένο Βασίλειο *en bloc*, συμπεριλαμβανομένων των Εβραίων και των αντιφασιστών μεταναστών, επειδή θεωρούσαν ότι οποιοσδήποτε είχε γεννηθεί στη Γερμανία όφειλε νομιμοφροσύνη σ' εκείνη τη χώρα.

Μια σοβαρότερη απόκλιση μεταξύ του ορισμού και της πραγματικότητας παρουσιάστηκε στην Ιρλανδία. Σε πείσμα των Emmet και Wolfe Tone, η πλειοψηφία της κοινότητας στις έξι κομητείες του Ulster αρνήθηκαν να αναγνωριστούν ως Ιρλανδοί κατά τον τρόπο που ήθελε το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων των εικοσιέξι κομητειών – ακόμα και της μικρής προτεσταντικής μειονότητας νότια των συνόρων. Το συμπέρασμα ότι ένα ενιαίο ιρλανδικό έθνος υπήρχε στα πλαίσια μιας ενιαίας Ιρλανδίας, ή μάλλον ότι όλοι οι κάτοικοι του νησιού μοιράζονταν τον πόθο μιας μοναδικής ενωμένης και ανεξάρτητης φενιανής Ιρλανδίας, αποδείχθηκε λανθασμένο· και ενώ, για πενήντα χρόνια μετά την ίδρυση του Ελεύθερου Ιρλανδικού Κράτους (και αργότερα Δημοκρατίας), οι φενιανοί και οι οπαδοί τους απέρριψαν τη διαίρεση της χώρας ως ένα βρετανικό ιμπεριαλιστικό σχέδιο και τους Ενωτικούς του Ulster ως παραπλανημένα κορόιδα που καθοδηγούσαν βρετανοί πράκτορες, τα τελευταία είκοσι χρόνια ξεκαθάρισαν ότι οι ρίζες μιας διαιρεμένης Ιρλανδίας, δεν βρίσκονται στο Λονδίνο.

Ακόμη, η ίδρυση ενός Νοτιο-Σλαβικού Βασιλείου αποκάλυψε ότι οι κάτοικοί του δεν διέθεταν μία και μοναδική Γιουγκοσλαβική συνείδηση που θεωρούσαν δεδομένη οι (Κροάτες) πρωτοπόροι της ιλλυρικής ιδέας στις αρχές του δεκάτου ενάτου αιώνα, και μπορούσαν πολύ πιο εύκολα να κινητοποιηθούν, από συνθήματα αρκετά ισχυρά ώστε να προκαλέσουν σφαγή, ως Κροάτες, Σέρβοι και Σλοβένοι. Πράγματι η μαζική κροατική εθνική συνείδηση φαίνεται ότι αναπτύχθηκε μόνον μετά την ίδρυση της Γιουγκοσλαβίας, και εναντίον του νέου βασιλείου, ή ακριβέστερα εναντίον της υποτιθέμενης σερβικής υπεροχής σε

αυτό.² Στο εσωτερικό της νέας Τσεχοσλοβακίας οι Σλοβάκοι επιμόνωσ απέφευγαν τον αδελφικό εναγκαλισμό των Τσέχων. Παρόμοιες εξελίξεις επρόκειτο να γίνουν πιο εμφανείς σε πολλά από τα κράτη που δημιουργήθηκαν με την εθνική και αποικιακή απελευθέρωση και για παρόμοιους λόγους. Οι λαοί δεν ταυτίστηκαν με το «έθνος» τους κατά τον τρόπο που είχαν προδιαγράψει γι' αυτούς οι ηγέτες και οι εκπρόσωποί τους. Το Ινδικό Εθνικό Κογκρέσο, αν και είχε ταχθεί υπέρ μιας ενιαίας υπο-ηπείρου, αναγκάστηκε να αποδεχθεί τον διαμελισμό της Ινδίας το 1947, όπως εξάλλου και το Πακιστάν, όπου ενώ είχε ταχθεί υπέρ ενός ενιαίου κράτους των μουσουλμάνων αυτής της υπο-ηπείρου, αναγκάστηκε να αποδεχθεί τον διαμελισμό του Πακιστάν το 1971. Από τη στιγμή που η ινδική πολιτική δεν ήταν μονοπώλιο μιας μικρής και πολύ αγγλοποιημένης ή δυτικοποιημένης ελίτ, έπρεπε να αντιμετωπίσει το αίτημα για γλωσσικά κράτη, το οποίο δεν είχε σκεφθεί καθόλου το πρώτο εθνικιστικό κίνημα, αν και μερικοί ινδοί κομμουνιστές είχαν αρχίσει να εφιστούν την προσοχή σε αυτό ακριβώς πριν τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο.³ Οι γλωσσικές διαμάχες επρόκειτο να διατηρήσουν την αγγλική ως επίσημη γλώσσα της Ινδίας μέχρι σήμερα, αν και ομιλείται από ένα ασήμαντο τμήμα των 700 εκατομμυρίων της χώρας, επειδή άλλοι Ινδοί δεν είναι πρόθυμοι να δεχθούν την κυριαρχία της *Hindi*, που ομιλείται από το 40% του πληθυσμού.

Η Συνθήκη των Βερσαλιών αποκάλυψε άλλο ένα νέο φαινόμενο: τη γεωγραφική εξάπλωση των εθνικιστικών κινήματων, και την απόκλιση των νέων κινήματων από το ευρωπαϊκό πρότυπο. Με δεδομένη την επίσημη δέσμευση των νικηφόρων δυνάμεων υπέρ του ουλισονι-

2. Mirjana Gross, "On the integration of the Croatian nation: a case study in nation building" (*East European Quarterly*, 15, 2, Ιουνίου 1981, σ. 224).

3. Βλ. G. Adhikari, *Pakistan and Indian National Unity* (Λονδίνο 1942), *passim*, αλλά κυρίως σσ. 16-20. Αυτό εγκατέλειψε την προηγούμενη γραμμή του Κομμουνιστικού Κόμματος που ήταν, όπως εκείνη του Κογκρέσου, ευνοϊκή για την Hindustani ως τη μόνη εθνική γλώσσα (R. Palme Dutt, *India To-day*, Λονδίνο 1940, σσ. 265-6).

κού εθνικισμού, ήταν φυσικό ότι οποιοσδήποτε διεκδικούσε να μιλήσει εν ονόματι κάποιων καταπιεζόμενων ή μη αναγνωρισμένων λαών – και μεγάλος αριθμός αυτών προσπαθούσαν να ασκήσουν πίεση στους ισχυρότερους διαμορφωτές της ειρήνης – έπρεπε να το κάνει σύμφωνα με την εθνική αρχή, και ειδικότερα σύμφωνα με το δικαίωμα για αυτοδιάθεση. Αλλά αυτό ήταν κάτι περισσότερο από ένα αποτελεσματικό διαπραγματευτικό επιχείρημα. Οι ηγέτες και ιδεολόγοι των αποικιακών ή ημι-αποικιακών απελευθερωτικών κινήματων ξεκάθαρα μιλούσαν τη γλώσσα του ευρωπαϊκού εθνικισμού, την οποία τόσο συχνά είχαν μάθει από τη δύση, ακόμα κι όταν δεν ταίριαζε στην περίπτωσή τους. Και όπως ο ριζοσπαστισμός της Ρωσικής Επανάστασης είχε υπερκεράσει εκείνον της Γαλλικής Επανάστασης στο ρόλο της κύριας ιδεολογίας της παγκόσμιας χειραφέτησης, το δικαίωμα για αυτοδιάθεση, που τώρα είχε ενταχθεί στα κείμενα του Στάλιν, εφεξής άγγιξε εκείνους που βρισκόταν πέρα από το πεδίο δράσης του Mazzini. Η απελευθέρωση, σ' εκείνο το τμήμα που δεν είχε γίνει ακόμα γνωστό ως ο Τρίτος Κόσμος, γινόταν τώρα αντιληπτή παντού ως «εθνική απελευθέρωση» ή, μεταξύ των μαρξιστών, «εθνική και κοινωνική απελευθέρωση».

Όμως, για μιαν ακόμα φορά, η πρακτική δεν συμμορφώθηκε με τη θεωρία. Η πραγματική και αυξανόμενη δύναμη των κινήματων απελευθέρωσης συνίστατο στο μίσος εναντίον των κατακτητών, ηγεμόνων και εκμεταλλευτών, οι οποίοι συνέβαινε να αναγνωρίζονται ως ξένοι, από το χρώμα, την ένδυση και τις συνήθειες, ή εναντίον εκείνων που φαινόταν να ενεργούν για λογαριασμό τους: ήταν αντι-ιμπεριαλιστικό. Εφόσον υπήρχαν ταυτίσεις πρωτο-εθνικής μορφής, εθνικές, θρησκευτικές ή άλλου είδους, αυτές αποτελούσαν μέχρι τώρα, ανάμεσα στους κοινούς ανθρώπους, εμπόδια μάλλον παρά συμβολές στην εθνική συνείδηση, και ήταν εύκολο για τους ιμπεριαλιστές κυρίους τους να κινητοποιήσουν αυτούς τους ανθρώπους. Έτσι εξηγούνται οι επίμονες επιθέσεις βάσει της ιμπεριαλιστικής πολιτικής του «διαίρει και βασίλευε», εναντίον της ανά την αυτοκρατορία ενθάρρυνσης του φυλετισμού, του κομμουνισμού, ή οτιδήποτε άλλο χωρίζε τους λαούς που έπρεπε να είναι ενωμένοι ως ένα έθνος, αλλά δεν ήταν.

Επιπλέον, εκτός από ελάχιστες σχετικά σταθερές πολιτικές ολότητες όπως η Κίνα, η Κορέα, το Βιετνάμ, και ίσως το Ιράν και η Αίγυπτος που αν ανήκαν στην Ευρώπη, θα είχαν αναγνωριστεί ως «ιστορικά έθνη», οι εδαφικές ενότητες για τις οποίες τα αυτοκαλούμενα εθνικά κινήματα επεδίωκαν να κερδίσουν την ανεξαρτησία, ήταν κατά συντριπτική πλειονότητα ουσιαστικά δημιουργήματα της αυτοκρατορικής κατάκτησης, που συνήθως δεν ήταν παλαιότερη από λίγες δεκαετίες, ή, άλλως, αντιπροσώπευαν περισσότερο θρησκευτικο-πολιτιστικές ζώνες παρά οτιδήποτε που θα μπορούσε να είχε ονομαστεί «έθνος» στην Ευρώπη. Εκείνοι που πάλευαν για απελευθέρωση ήταν «εθνικιστές» απλώς και μόνον επειδή είχαν υιοθετήσει μια δυτική ιδεολογία που άρμοζε θαυμάσια στην ανατροπή ξένων κυβερνήσεων και, ακόμα κι έτσι, συνήθως αποτελούσαν μια μικρή μειονότητα από εξελεγμένους αυτόχθονες. Πολιτιστικά ή γεω-πολιτικά κινήματα όπως ο παν-αραβισμός, ο παν-λατινοαμερικανισμός ή ο παν-αφρικανισμός, δεν ήταν εθνικιστικά ακόμα και υπ' αυτήν την περιορισμένη έννοια, αλλά υπερ-εθνικιστικά, αν και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ιδεολογίες της ιμπεριαλιστικής επέκτασης που γεννήθηκαν στην καρδιά της εθνικής Ευρώπης, όπως ο πάγερμανισμός, υποδήλωναν κάποια συγγένεια με τον εθνικισμό. Ήταν εξ ολοκλήρου δημιουργήματα διανοούμενων που δεν διέθεταν κάτι πλησιέστερο προς ένα πραγματικό κράτος ή έθνος, στο οποίο να επικεντρώσουν τις προσπάθειές τους. Τους πρώτους Άραβες εθνικιστές τους βρίσκουμε στην Οθωμανική Συρία, η οποία με δυσκολία μπορούσε να θεωρηθεί πραγματική χώρα, περισσότερο απ' όσο στην Αίγυπτο, όπου ο προσανατολισμός των κινήματων ήταν κατά βάση αιγυπτιακός. Σε κάθε περίπτωση, τέτοια κινήματα εξέφραζαν κάτι περισσότερο από το αναμφισβήτητο γεγονός ότι άνθρωποι που είχαν μορφωθεί σε μια ιδιαίτερα διαδεδομένη γλώσσα κουλτούρας έχουν τα γλωσσικά προσόντα να αναλάβουν υπεύθυνες θέσεις οπουδήποτε στον πολιτισμικό χώρο, κάτι που έχουν την τύχη να διαθέτουν οι διανοούμενοι της Λατινικής Αμερικής, τους περισσότερους από τους οποίους ίσως να περιμένει ένα διάστημα πολιτικής εξορίας κάποια στιγμή στη ζωή τους, και οι Παλαιστίνιοι απόφοιτοι, που μπορούν αμέσως να βρουν εργασία οπουδήποτε μεταξύ του Περ-

σικού Κόλπου και του Μαρόκου.

Από την άλλη πλευρά, τα εδαφικώς προσανατολισμένα απελευθερωτικά κινήματα δεν μπορούσαν να αποφύγουν τη θεμελίωσή τους πάνω στα κοινά στοιχεία που είχαν δοθεί στο έδαφός τους από τις αποικιακές δυνάμεις, εφόσον συχνά αυτό ήταν το μοναδικό συνεκτικό στοιχείο και ο εθνικός χαρακτήρας που θα διέθετε μελλοντικά η χώρα. Η ενότητα που επιβλήθηκε από την κατάκτηση και τη διοίκηση μερικές φορές μπορούσε, σε μεγάλο χρονικό διάστημα, να παράξει ένα λαό που αυτοαναγνωριζόταν ως «έθνος», ακριβώς όπως η ύπαρξη ανεξάρτητων κρατών είχε δημιουργήσει, μερικές φορές, ένα αίσθημα «πολιτικού πατριωτισμού». Η Αλγερία δεν έχει άλλο ισχυρό συνεκτικό στοιχείο ως χώρα εκτός από τη γαλλική εμπειρία μετά το 1830 και, πιο συγκεκριμένα, τον αγώνα εναντίον της, αλλά μπορεί κάποιος να είναι βέβαιος ότι η ιδιότητά της ως έθνος είναι τουλάχιστον τόσο καλά εδραιωμένη σήμερα, όσο κι εκείνη των «ιστορικών» πολιτικών μονάδων του Maghreb, της Τυνησίας και του Μαρόκου. Ακόμα προφανέστερο είναι ότι η κοινή εμπειρία της σιωνιστικής εγκατάστασης και κατάκτησης είναι αυτό που δημιούργησε έναν παλαιστινιακό εθνικισμό συνδεδεμένο με ένα έδαφος που μέχρι το 1918, δεν είχε καν μία σημαντική εδαφική ταύτιση στο χώρο της νότιας Συρίας, στην οποία ανήκε. Όμως, αυτό δεν είναι αρκετό για να ονομάσουμε τα κράτη που αναδύθηκαν με την αποτίναξη της αποικιοκρατίας, κυρίως μετά το 1945, «έθνη», ή τα κινήματα που οδήγησαν σ' αυτήν – συμπεραίνοντας ότι ήταν μια απάντηση σε πραγματική ή προεξοφλούμενη πίεση γι' αυτήν – «εθνικιστικά» κινήματα. Πιο πρόσφατες εξελίξεις στον εξαρτημένο κόσμο θα εξεταστούν παρακάτω.

Στο μεταξύ, ας επιστρέψουμε στην κοιτίδα του εθνικισμού, την Ευρώπη. Εδώ η αναδιάταξη του χάρτη βάσει εθνικών γραμμών αποστέργησε τον εθνικισμό από το απελευθερωτικό και ενοποιητικό του περιεχόμενο, εφόσον για τα περισσότερα από τα μέχρι τότε αγωνιζόμενα έθνη αυτοί οι στόχοι είχαν ουσιαστικά επιτευχθεί. Κατά κάποιο τρόπο η κατάσταση στην Ευρώπη προεξοφλούσε τώρα την κατάσταση του πολιτικά απο-αποικιοποιημένου «Τρίτου Κόσμου» μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο και έμοιζε με εκείνο το εργαστήριο της πρώ-

ρης νεοαποικιοκρατίας, τη Λατινική Αμερική. Η πολιτική ανεξαρτησία για τα εδαφικά κράτη είχε κατά ένα μεγάλο μέρος επιτευχθεί. Κατά συνέπεια δεν ήταν πια τόσο εύκολο, όσο πριν, να απλοποιούνται ή να συγκαλύπτονται τα προβλήματα του μέλλοντος αναβάλλοντας τη μελέτη τους για μετά την επίτευξη της ανεξαρτησίας ή της αυτοδιάθεσης, που, όπως τώρα έγινε φανερό, δεν έλυναν αυτομάτως κανένα από αυτά.

Τι απέμεινε από τον παλαιό απελευθερωτικό και ενοποιητικό εθνικισμό; Από τη μία πλευρά, και για τις περισσότερες εθνότητες, παρέμεναν οι αλύτρωτες μειονότητες έξω από τα σύνορα του εθνικού κράτους, όπως οι Ούγγροι στη Ρουμανία και οι Σλοβένοι στην Αυστρία· από την άλλη πλευρά, παρέμενε η εθνική επέκταση από τέτοια εθνικά κράτη εις βάρος των ξένων ή των εντός του κράτους μειονοτήτων. Φυσικά υπήρχαν ακόμη μερικές εθνότητες χωρίς κράτη και στην Ανατολική και στη Δυτική Ευρώπη, για παράδειγμα οι Μακεδόνες και οι Καταλανοί. Όμως, ενώ πριν το 1914 το χαρακτηριστικό εθνικιστικό κίνημα είχε κατευθυνθεί εναντίον κρατών ή πολιτικά ανομοιογενών ομάδων που θεωρούνταν ως πολυεθνείς ή υπερεθνικές, όπως η Αψβουργική και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά το 1919 κατευθυνόταν εξ ολοκλήρου στην Ευρώπη, εναντίον εθνικών κρατών. Ως εκ τούτου, ήταν σχεδόν εξ ορισμού, περισσότερο αυτονομιστικό παρά ενοποιητικό, αν και οι φιλοδοξίες για αυτονομία μετριάζονταν από τον πολιτικό ρεαλισμό ή, όπως στην περίπτωση των Ενωτικών του Ulster, συγκαλύπτονταν πίσω από τη σύνδεση με κάποια άλλη χώρα. Αλλά αυτή η διαδικασία λάμβανε χώρα για πολύ καιρό· αυτό που ήταν νέο, ήταν η εμφάνιση τέτοιων επιδιώξεων σε κατ' όνομα εθνικά αλλά στην πραγματικότητα πολυεθνικά κράτη της Δυτικής Ευρώπης με μια πολιτική μάλλον παρά πρωταρχικά πολιτιστική διάσταση, αν και ένα ή δύο τέτοια νέα εθνικιστικά σώματα, όπως για παράδειγμα τα ουαλικά και σκοτικά εθνικά κόμματα που εμφανίστηκαν στο μεσοπόλεμο, για την ώρα δεν είχαν υποστήριξη από τη μάζα, και μόλις είχαν εισέλθει στη «φάση Β» της εξέλιξής τους.

Πράγματι, αφήνοντας κατά μέρος τον ιρλανδικό εθνικισμό, οι ελάσσονες εθνικισμοί στη Δυτική Ευρώπη κινήθηκαν σε χαμηλούς τό-

νους πριν το 1914. Το Βασκικό Εθνικό Κόμμα, το οποίο κέρδισε κάποια μαζική υποστήριξη μετά το 1905 και κυριολεκτικά σάρωσε στις τοπικές εκλογές του 1917-19 (με εξαίρεση τους ψηφοφόρους της εργατικής τάξης του Μπιλμπάο) αποτελούσε μία ξεχωριστή περίπτωση. Οι νεαροί αγωνιστές του εμπνεύστηκαν κατευθείαν από τον επαναστατικό εθνικισμό των Ιρλανδών στην περίοδο 1916-22, και η λαϊκή του βάση ενισχύθηκε από την και υπό τη συγκεντρωτική δικτατορία του Primo de Rivera, και τελικά από την πιο αδιάστακτη και συγκεντρωτική καταπίεση του Στρατηγού Φράνκο. Επίσης ο καταλανικός εθνικισμός στηριζόταν πρωταρχικά στις τοπικές μεσαίες τάξεις, σε σημαίνοντα πρόσωπα των επαρχιακών μικρών πόλεων και σε διανοουμένους, επειδή η μαχητική και κατά κύριο λόγο αναρχική εργατική τάξη, Καταλανών και μεταναστών, αντιμετώπιζε με καχυποψία τον εθνικισμό λόγω της ταξικής της θέσης. Όλα τα κείμενα που σχετιζόνταν με το αναρχικό κίνημα εκδιδόταν συνειδητά και εσκεμμένα στην ισπανική γλώσσα. Για μια ακόμη φορά, αριστερές και δεξιές δυνάμεις συνέπεσαν στην περιφέρεια μόνον υπό τον Primo de Rivera, σ' ένα λαϊκό μέτωπο εναντίον της μοναρχίας της Μαδρίτης, βασισμένο στην αυτονομία για την Καταλονία. Τόσο η δημοκρατία όσο και η δικτατορία του Φράνκο ενίσχυσαν το μαζικό καταλανικό κίνημα, το οποίο τα τελευταία χρόνια της δικτατορίας και μετά το θάνατο του Φράνκο πραγματικά οδήγησε σε μια μαζική γλωσσική μεταρρύθμιση, προς αυτό που τώρα δεν είναι μόνον ένα προφορικό ιδίωμα, αλλά η καθιερωμένη και θεσμοθετημένη πολιτιστική γλώσσα, - έστω και αν το 1980 τα περιοδικά που εκδίδονταν μόνο στην καταλανική γλώσσα ήταν εκείνα τα έντυπα που ευρέως κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους διανοούμενους και στη μεσαία τάξη, ένα είδος που ανθούσε εξαιρετικά την εποχή εκείνη. Εκείνη τη χρονιά μόνο το 6,5% των ημερήσιων εφημερίδων που κυκλοφορούσαν στη Βαρκελώνη ήταν στην καταλανική γλώσσα.⁴ Όμως, ενώ το 80% όλων των κατοίκων της Καταλονίας μιλούν τη γλώσσα και το 91% των κατοίκων της Γαλικίας (που έχει

4. *Le Monde*, 11-1-1981.

ένα πολύ λιγότερο ενεργό περιφερειακό κίνημα) μιλούν την τοπική Gallego, μόνο το 30% των κατοίκων της βασκικής χώρας μιλούσαν τη γλώσσα το 1977 - οι τελευταίες μετρήσεις δεν φαίνεται να έχουν αλλάξει⁵ - γεγονός που δεν μπορεί να μη συνδέεται με το μεγαλύτερο ζήλο των βάσκων εθνικιστών για πλήρη ανεξαρτησία και όχι αυτονομία. Η διαφορά μεταξύ βασκικού και καταλανικού εθνικισμού, έτσι όπως προκύπτει από την παραπάνω πρόταση, έχει προφανώς ενταθεί με το χρόνο σε μεγάλο βαθμό επειδή ο καταλανισμός έγινε, και είχε τη δυνατότητα να γίνει, μαζική δύναμη μετακινούμενος απλώς προς την αριστερά με σκοπό να αφομοιώσει ένα δυναμικό και ανεξάρτητο εργατικό κίνημα, ενώ ο βασκικός εθνικισμός πέτυχε να απομονώσει και τελικώς να εξαλείψει πρακτικά τα παραδοσιακά σοσιαλιστικά κινήματα της εργατικής τάξης, γεγονός που δεν μπορούσε να συγκαλύψει η επαναστατική μαρξιστική φρασεολογία της αυτονομιστικής ETA. Δεν μας εκπλήσσει το γεγονός ότι ο καταλανικός εθνικισμός κατάφερε να αφομοιώσει τους (κυρίως της εργατικής τάξης) μετανάστες στην περιφέρειά του, ενώ αντίθετα το βασκικό κίνημα διατήρησε την ενότητά του εξαιτίας της ξενοφοβίας που το χαρακτήριζε. Έτσι, ενώ το 1977 το 54% όλων των κατοίκων της Καταλονίας, που είχαν γεννηθεί εκτός της χώρας, μιλούσε Καταλανικά, μόνο το 8% εκείνων που ζούσαν στη βασκική επαρχία, αλλά δεν είχαν γεννηθεί εκεί, μιλούσαν τη βασκική γλώσσα, αν και θα έπρεπε να λάβουμε υπόψη τη σημαντικά μεγαλύτερη δυσκολία εκμάθησης αυτής της γλώσσας.⁶

Εξετάζοντας τον εθνικισμό της υπόλοιπης Δυτικής Ευρώπης, που τώρα εξελίσσονταν σε σοβαρή πολιτική δύναμη, παρατηρούμε ότι το

5. H. - J. Puhle, "Baskischer Nationalismus im spanischen Kontext" στο H. A. Winkler (επιμ.), *Nationalismus in der Welt von Heute* (Göttingen 1982), σσ. 53-4.

6. Για μια πλήρη αντιπαράθεση μεταξύ της καταλανικής και βασκικής γνώμης και γλωσσικής πρακτικής, που βασίζεται σε δειγματοληπτικές έρευνες, βλ. M. García Ferrando, *Regionalismo y autonomías en España* (Μαδρίτη 1982) και E. López Aranguren, *La conciencia regional en el proceso autonómico español* (Μαδρίτη 1983).

φλαμανδικό κίνημα μπήκε σε μια νέα και πιο κρίσιμη φάση το 1914 όταν μια μερίδα του συνεργάστηκε με τους Γερμανούς που είχαν κατακτήσει και κατείχαν το μεγαλύτερο μέρος του Βελγίου. Συνεργάστηκε ακόμη πιο δραματικά στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Παρόλα αυτά, μόνο λίγο μετά το 1945 ο φλαμανδικός εθνικισμός άρχισε να αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για τη βελγική ενότητα. Οι άλλοι μικροί δυτικο-ευρωπαϊκοί εθνικισμοί παρέμειναν αμελητέοι. Τα σκοτικά και ουαλικά εθνικιστικά κόμματα μόλις που πρόβαλαν στην επιφάνεια στα χρόνια της μεσοπολεμικής κρίσης, παρέμειναν όμως στο απώτερο περιθώριο της πολιτικής σκηνής της χώρας τους, όπως καταδεικνύεται στην περίπτωση του ιδρυτή του Plaid Cymru, ενός «ευρωπαϊστή» αντιδραστικού – επηρεασμένου από τις ιδέες του Charles Maurras – και επιπλέον υπέρμαχου του ρωμαιο-καθολικισμού.⁷ Κανένα από τα δύο κόμματα δεν βρήκε εκλογική υποστήριξη μέχρι τη δεύτερη μεταπολεμική εποχή. Τα περισσότερα άλλα κινήματα του είδους μετά βίας προχώρησαν πέρα από τη φολκλορική παράδοση και τον επαρχιώτικο φθόνο.

Όμως, πρέπει να προβούμε σε μια ακόμη παρατήρηση σχετικά με τον μετά το 1918 εθνικισμό, η οποία μας οδηγεί – καθώς και αυτόν – έξω από τους παραδοσιακούς χώρους αμφισβήτησης των συνόρων, των εκλογών – δημοψηφισμάτων και των γλωσσικών απαιτήσεων. Η εθνική ταυτότητα αυτή την εποχή απέκτησε νέα μέσα για να εκφράζεται στις σύγχρονες, αστικοποιημένες, υψηλής τεχνολογίας κοινωνίες. Πρέπει να αναφερθούν μέσα ζωτικής σημασίας. Το πρώτο, που δεν απαιτεί εκτεταμένο σχολιασμό, ήταν η άνοδος των σύγχρονων μέσων μαζικής ενημέρωσης: του τύπου, του κινηματογράφου και του ραδιοφώνου. Με αυτά τα μέσα οι λαϊκές ιδεολογίες μπορούσαν να τυποποιηθούν, ν' αποκτήσουν ομοιογένεια και να μεταμορφωθούν, καθώς επίσης, όπως είναι προφανές, τα ιδιωτικά συμφέροντα και τα κράτη

7. Βλ. E. Sherrington, "Welsh nationalism, the French Revolution and the influence of the French right" στο D. Smith (επιμ), *A People and a Proletariat: Essays in the History of Wales 1780-1980* (Λονδίνο 1980), σσ. 127- 47.

θα μπορούσαν αντίστοιχα να τις εκμεταλλευτούν για τους δικούς τους προμελετημένους προπαγανδιστικούς σκοπούς. (Το πρώτο Υπουργείο που περιγράφεται συγκεκριμένα ως σχετικό με την Προπαγάνδα και τη «Δημόσια Διαφώτιση» δημιουργήθηκε στη Γερμανία το 1933 από τη νέα κυβέρνηση του Αδόλφου Χίτλερ). Όμως, είναι σχεδόν βέβαιο, ότι η προμελετημένη προπαγάνδα ήταν λιγότερο σημαντική από την ικανότητα των μέσων μαζικής επικοινωνίας να καταστήσουν αυτά που ήταν ουσιαστικά εθνικά σύμβολα, μέρος της ζωής κάθε ατόμου, και μ' αυτόν τον τρόπο να γκρεμίσουν τα τείχη που χώριζαν την ιδιωτική και τοπική σφαίρα, όπου κανονικά ζούσαν οι περισσότεροι πολίτες, από τη δημόσια και εθνική σφαίρα. Η προώθηση της βρετανικής βασιλικής οικογένειας σε εγχώρια καθώς και δημόσια εικόνα της εθνικής ταυτότητας, θα ήταν αδύνατη χωρίς τα σύγχρονα μέσα μαζικής ενημέρωσης, και η πιο μελετημένη τελετουργική έκφρασή της είχε ουσιαστικά επινοηθεί για το ραδιόφωνο – αργότερα προσαρμόστηκε στην τηλεόραση: το βασιλικό χριστουγεννιάτικο διάγγελμα, που θεομοθετήθηκε το 1932.

Το χάσμα που χώριζε τους δύο κόσμους, τον ιδιωτικό από το δημόσιο, γεφυρώθηκε επίσης με τον *αθλητισμό*. Μεταξύ των πολέμων ο αθλητισμός ως μαζικό θέαμα μεταμορφώθηκε σε μιαν ατέλειωτη διαδοχή μονομάχων, ανάμεσα σε πρόσωπα και ομάδες που συμβόλιζαν τα εθνικά κράτη, κάτι που είναι σήμερα μέρος της παγκόσμιας ζωής. Μέχρι τότε εκδηλώσεις όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες και οι διεθνείς ποδοσφαιρικοί αγώνες ενδιέφεραν μόνον το κοινό της μεσαίας τάξης (αν και οι Ολυμπιακοί Αγώνες άρχισαν να αποκτούν μία διάσταση εθνικού ανταγωνισμού πριν ακόμη το 1914), και οι διεθνείς αγώνες είχαν ουσιαστικά καθιερωθεί με σκοπό να συνενώσουν τα διαφορετικά εθνικά στοιχεία των πολυεθνικών κρατών. Συμβόλιζαν την ενότητα τέτοιων κρατών, καθώς η ευγενής άμιλλα ανάμεσα στα έθνη τους ενίσχυσε την αίσθηση ότι όλα από κοινού ανήκαν κάπου, με τη θεσμοποίηση τακτικών αγώνων που παρείχαν μια βαλβίδα ασφαλείας για ομαδικές εντάσεις, οι οποίες θα εκτονώνονταν ακίνδυνα σε συμβολικές ψευτο-μάχες. Είναι δύσκολο να μην αναγνωρίσουμε ότι οι ομαδικές αυτές εντάσεις εκτονώνονταν μέσω της τελετουργίας των πρώτων

κανονικών διεθνών ποδοσφαιρικών αγώνων που οργανώθηκαν στην ευρωπαϊκή ήπειρο, δηλαδή εκείνους ανάμεσα στην Αυστρία και την Ουγγαρία.⁸ Μέσα από αυτή τη διαδικασία μπαίνει φυσικά κάποιος στον πειρασμό να θεωρήσει την επέκταση των διεθνών αγώνων ράγκμπυ από την Αγγλία και τη Σκωτία στην Ουαλία και Ιρλανδία, στη δεκαετία του 1880, ως αντίδραση στην εντατικοποίηση του εθνικού αισθήματος στη Βρετανία αυτή την περίοδο.

Στο μεσοδιάστημα των πολέμων, όμως, τα διεθνή αγωνίσματα έγιναν, όπως σύντομα αντελήφθη ο George Orwell, μία έκφραση του εθνικού αγώνα και οι αθλητές που αντιπροσώπευαν το έθνος ή το κράτος τους, έγιναν πρωταρχικές εκφράσεις των κατά φαντασίαν κοινοτήτων τους. Σ' αυτή την περίοδο ο Γύρος της Γαλλίας κατέληξε να κυριαρχείται από εθνικές ομάδες, το Κύπελλο Mitropa έφερε τις ηγετικές ομάδες των κρατών της Κεντρικής Ευρώπης ν' αγωνίζονται εναντίον αλλήλων, ο θεσμός του Παγκοσμίου Κυπέλλου εισήχθη στο παγκόσμιο ποδόσφαιρο, και, όπως έδειξε το 1936, οι Ολυμπιακοί Αγώνες αποτέλεσαν ολοφάνερα μία ευκαιρία για ανταγωνιστική εθνική αυτο-επιβεβαίωση. Αυτό που έκανε τον αθλητισμό τόσο μοναδικά αποτελεσματικό ως μέσο εμφύτευσης εθνικών αισθημάτων, τουλάχιστον για τους άνδρες, είναι η ευκολία με την οποία ακόμα και τα λιγότερο πολιτικά ή δημόσια άτομα μπορούν να ταυτισθούν με το έθνος όπως αυτό συμβολίζεται από νεαρά άτομα που υπερέχουν σε αυτό που ουσιαστικά κάθε άνδρας επιθυμεί, ή μια φορά στη ζωή του επιθύμησε, δηλαδή να διακριθεί. Η φαντασιακή κοινότητα των εκατομμυρίων γίνεται πιο πραγματική με τη μορφή μιας ομάδας ένδεκα συγκεκριμένων ανθρώπων. Το άτομο, ακόμα κι αυτό που απλά χειροκροτεί, γίνεται αυτό το ίδιο ένα σύμβολο του έθνους του. Ο παρών συγγραφέας θυμάται ότι άκουγε με νευρική απότομη από το ραδιόφωνο τη μετάδοση του πρώτου διεθνούς αγγλο-αυστριακού ποδοσφαιρικού αγώνα, που έγινε στη Βιέννη το 1929, σε σπίτι φίλων, οι οποίοι υπόσχονταν να

8. E. J. Hobsbawm, "Mass-Producing traditions" στο E. J. Hobsbawm και T. Ranger (επιμ.) *The Invention of Tradition* (Κέμπριτζ 1983) σσ. 300-1.

τον εκδικηθούν αν η Αγγλία νικούσε την Αυστρία, κάτι που, σύμφωνα με τα δεδομένα, φαινόταν πολύ πιθανό. Καθώς ήμουν ο μοναδικός παριστάμενος Άγγλος, ήμουν η Αγγλία, όπως και αυτοί ήταν η Αυστρία. (Ευτυχώς ο αγώνας έληξε ισόπαλος). Μ' αυτόν τον τρόπο, μέσα από την υποστήριξη και την αφοσίωση στην ποδοσφαιρική τους ομάδα, τα δωδεκάχρονα παιδιά εσωτερικοποιούν την ιδέα της αφοσίωσης στο έθνος.

Συνεπώς αυτό που κυριαρχούσε στον εθνικισμό του μεσοπολέμου στην Ευρώπη, ήταν ο εθνικισμός των εγκαθιδρυμένων εθνικών κρατών και ο αλυτρωτικός χαρακτήρας τους. Ανάμεσα στους πρώην εμπόλεμους ο εθνικισμός είχε, φυσικά, ενισχυθεί από τον πόλεμο, ιδιαίτερος μετά το καταλάγιασμα των κυμάτων της επαναστατικής ελπίδας των αρχών της δεκαετίας του 1920. Σύντομα φασιστικά και άλλα δεξιά κινήματα τον εκμεταλλεύτηκαν. Αρχικά το έκαναν αυτό για να κινητοποιήσουν τα μεσαία στρώματα, και άλλους που φοβόντουσαν την κοινωνική επανάσταση, εναντίον της κόκκινης απειλής η οποία – ειδικά στην μπολσεβικική μορφή της – θα μπορούσε εύκολα να ταυτισθεί μ' έναν μαχητικό διεθνισμό και, μ' έναν αντι-μιλιταρισμό ενισχυμένο από τις εμπειρίες του πολέμου του 1914-18. Η έλξη μιας τέτοιας εθνικιστικής προπαγάνδας γινόταν όλο και πιο αποτελεσματική, ακόμα και ανάμεσα στους εργάτες, εφόσον έριχνε το ανάθεμα για την αποτυχία και την ανεπάρκεια στους εχθρούς εξωτερικά και στους προδότες εσωτερικά· και υπήρχε πράγματι αρκετή αποτυχία και ανεπάρκεια που απαιτούσε εξήγηση.

Είναι υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι ένας τέτοιος μαχητικός εθνικισμός δεν ήταν κάτι περισσότερο από ανακλαστική αντίδραση απελπισίας, αν και προφανώς η αποτυχία, η απογοήτευση και η πικρία ήταν εκείνα τα στοιχεία που παρέσυραν πολλούς ανθρώπους στο ναζιστικό κόμμα, και σε άλλα ακροδεξιά κινήματα σε άλλα μέρη της Ευρώπης, κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Ύφεσης. Παρόλα αυτά ο διαφορετικός τρόπος αντίδρασης των Γερμανών μετά την ήττα του 1918 από αυτόν των Δυτικογερμανών μετά το 1945 είναι σημαντικός. Την εποχή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης ουσιαστικά όλοι οι Γερμανοί, συμπεριλαμβανομένων των κομμουνιστών, ήταν βαθύτατα πεπει-

σμένοι για την αβάσταχτη αδικία της Συνθήκης των Βερσαλιών και ο αγώνας εναντίον αυτής της συνθήκης ήταν μία από τις μεγαλύτερες δυνάμεις μαζικής κινητοποίησης σε όλα τα κόμματα, δεξιάς ή αριστεράς απόκλισης. Όμως, οι όροι που επεβλήθησαν στη Γερμανία μετά το 1945 ήταν, ασύγκριτα σκληρότεροι και πιο αυθαίρετοι από εκείνους του 1919. Επιπλέον, η Ομοσπονδιακή Γερμανία περιλάμβανε εκατομμύρια αγανακτισμένων και εθνικιστών Γερμανών, που είχαν εκδιωχθεί ανηλεώς από την Κεντρική και Ανατολική Ευρώπη και δεν είχαν πεισθεί ότι αυτό ήταν απλώς μια τιμωρία για τις κατά πολύ μεγαλύτερες φρικαλεότητες που είχε διαπράξει η ναζιστική Γερμανία εναντίον άλλων λαών. Παρόλα αυτά, ο μαχητικός πολιτικός ρεβιζιονισμός δεν θα έπαιζε ποτέ παρά μόνον ένα μετριοπαθή και ταχύτατα υποβαθμιζόμενο ρόλο στην πολιτική της Ομοσπονδιακής Γερμανίας και, με βεβαιότητα, αποτελεί ακόμα και σήμερα έναν ελάχιστο παράγοντα. Οι λόγοι που διαφοροποιούν τη Βαϊμάρη από τη Βόννη δεν είναι δύσκολο να βρεθούν. Στην Ομοσπονδιακή Γερμανία τα πράγματα έχουν πάει εκπληκτικά καλά για τους περισσότερους πολίτες από τα τέλη της δεκαετίας του 1940, ενώ η Βαϊμάρη είχε βυθιστεί σε μια βαθιά κρίση τη στιγμή που μόλις μετά βίας είχε αναδυθεί, για μισή δεκαετία, από την ήττα, την επανάσταση, την κάμψη και τον καλπάζοντα πληθωρισμό.

Σε κάθε περίπτωση, ακόμα και αν δεν ερμηνεύσουμε την αναζωπύρωση του εθνικισμού ως απλή ανακλαστική αντίδραση απελπισίας, δεχόμαστε ότι ήταν κάτι που γέμισε το κενό που δημιούργησε η αποτυχία, η ανικανότητα και η έκδηλη αδυναμία των άλλων ιδεολογιών, πολιτικών προγραμμάτων και σχεδίων στην προσπάθεια εκπλήρωσης των προσδοκιών του ανθρώπου. Ήταν η ουτοπία εκείνων που είχαν χάσει τις παλαιές ουτοπίες της εποχής του Διαφωτισμού, το πρόγραμμα εκείνων που είχαν χάσει την πίστη τους σε άλλα προγράμματα, το στηρίγμα εκείνων που είχαν χάσει τα στηρίγματα που έδιναν παλαιότερες πολιτικές και κοινωνικές σταθερές. Θα επανέλθουμε σ' αυτό το σημείο παρακάτω.

Ακόμη, όπως προσπάθησε να δείξει το τελευταίο κεφάλαιο, ο εθνικισμός δεν μπορεί, και δεν μπορούσε σ' αυτή την περίοδο, να ταυ-

τισθεί με εκείνους για τους οποίους ήταν μια αδιαμφισβήτητη, ολοκληρωτική, υπεράνω όλων πολιτική επιταγή. Όπως έχουμε δει, αυτή δεν ήταν η μόνη μορφή που πήρε το αίσθημα της εθνικής ταυτότητας ή, για να το διατυπώσουμε με όρους δικαιωμάτων και καθηκόντων του πολίτη, του πατριωτισμού. Είναι σημαντικό να διακρίνουμε ανάμεσα στο μονολιθικό εθνικισμό κρατών ή δεξιών πολιτικών κινήματων που υποκαθιστούν μέσω αυτού άλλες μορφές πολιτικής και κοινωνικής ταύτισης, και στο σύμπλεγμα *εθνικό / πολίτης*, δηλαδή μια κοινωνική συνείδηση, η οποία, στα σύγχρονα κράτη, αποτελεί το έδαφος πάνω στο οποίο αναπτύσσονται όλα τα άλλα πολιτικά αισθήματα. Μ' αυτή την έννοια το «έθνος» και η «τάξη» δεν ήταν εύκολα να διαχωριστούν. Αν δεχθούμε ότι στην πράξη η ταξική συνείδηση είχε μια πολιτικο-εθνική διάσταση, και η πολιτικο-εθνική ή η εθνική συνείδηση είχαν κοινωνικές διαστάσεις, τότε είναι πιθανόν η ριζοσπαστικοποίηση των εργατικών τάξεων στην Ευρώπη μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο να ενίσχυσε την εν δυνάμει εθνική συνείδηση, που υπήρχε στις τάξεις αυτές.

Πώς αλλιώς μπορούμε να εξηγήσουμε την εξαιρετική επιτυχία της αριστεράς στις μη-φασιστικές χώρες, στην αναζωπύρωση του εθνικού και πατριωτικού αισθήματος κατά τη διάρκεια της αντιφασιστικής περιόδου; Διότι είναι δύσκολο να αρνηθούμε ότι η αντίσταση εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, είχε την τάση να επικαλείται και τα εθνικά αισθήματα και τις ελπίδες για κοινωνική ανανέωση και απελευθέρωση. Βεβαίως στα μέσα της δεκαετίας του 1930 το κομμουνιστικό κίνημα ηθελημένα διαφοροποιήθηκε από τις παραδόσεις και της Δεύτερης και Τρίτης Διεθνούς, που είχαν εγκαταλείψει τα σύμβολα του πατριωτισμού – ακόμα και εκείνα που είχαν τόσο στενούς εσωτερικούς δεσμούς με το επαναστατικό, και βεβαίως το σοσιαλιστικό, παρελθόν όσο η «Μασσαλιώτιδα»⁹ – στα αστικά κράτη και μικροαστούς πολιτι-

9. Για την υποκατάσταση της «Διεθνούς» με τη «Μασσαλιώτιδα» στη Γερμανία καθώς και τη Γαλλία, βλ. M. Dommanget, *Eugène Poittier* (Παρίσι 1971),

κούς. Οι προσπάθειες που έγιναν στη συνέχεια για να ξαναζωντανέψουν αυτά τα σύμβολα και, κατ' επέκταση, να αρνηθούν στις στρατιές του διαβόλου το μονοπώλιο των καλύτερων εμβλημάτων, είχαν τις παράδοξες πλευρές τους, τουλάχιστον όταν τις κοιτάζουμε από έξω και αναδρομικά, όπως συνέβη όταν το Κομμουνιστικό Κόμμα των ΗΠΑ δήλωσε – ανεπιτυχώς, προς έκπληξη λίγων παρατηρητών – ότι ο κομμουνισμός ήταν αμερικανισμός του εικοστού αιώνα. Παρόλα αυτά, ο ρόλος των κομμουνιστών στην αντιφασιστική αντίσταση δάνεισε αρκετή αληθοφάνεια στον ισχυρισμό τους ότι ήταν πατριώτες, ιδιαιτέρως μετά το 1941, σίγουρα αρκετή για να ανησυχήσει τον Στρατηγό Ντε Γκωλ.¹⁰ Επιπλέον, και μέσα και έξω από το κίνημα, ο συνδυασμός της κόκκινης και των εθνικών σημαιών ήταν γνήσια λαϊκός.

Είναι δύσκολο ν' αποφασίσει κανείς αν υπήρξε μια γνήσια ανάδυση του εθνικού αισθήματος στην αριστερά, ή αν απλώς είχε επιτραπέι σ' εκείνο τον παραδοσιακό επαναστατικό πατριωτισμό ιακωβινικού τύπου να εμφανιστεί για μιαν ακόμη φορά στο κέντρο της σκηνης, ενώ, για τόσο πολύ καιρό, είχε περιορισθεί στα παρασκήνια από τον επίσημο αντι-εθνικισμό και αντι-μιλιταρισμό της αριστεράς. Τέτοια ζητήματα δεν έχουν ερευνηθεί αρκετά, αν και θα άξιζε να μελετηθούν, επειδή, ούτε η μνήμη των συγχρόνων, ούτε τα τεκμηριωμένα πολιτικά έγγραφα που έχουμε στη διάθεσή μας αποτελούν επαρκείς πηγές πληροφοριών. Εκείνο που είναι φανερό είναι ότι το ξαναπάντρεμα της κοινωνικής επανάστασης και του πατριωτικού συναισθήματος ήταν ένα εξαιρετικά περίπλοκο φαινόμενο. Μέχρις ότου πραγματοποιηθεί μια πληρέστερη έρευνα γύρω από αυτό το ζήτημα, μπορούμε τουλάχιστον να σκιαγραφήσουμε μερικές από τις ιδιαιτερότητες του φαινομένου.

Πρώτον, ο αντιφασιστικός εθνικισμός εμφανίστηκε στο πλαίσιο

κεφ. III. Για την πατριωτική έκκληση βλ. π.χ. Maurice Thorez, *France To-day and the People's Front* (Λονδίνο 1936), XIX, σσ. 174-85, κυρίως 180-1.

10. Charles de Gaulle, *Mémoires de Guerre II*, (Παρίσι 1956), σσ. 291-2. Για τις ΗΠΑ, Earl Browder, *The People's Front in the United States* (Λονδίνο 1937), κυρίως σσ. 187-96, 249-69.

ενός διεθνούς ιδεολογικού εμφύλιου πολέμου, στον οποίο ένα μέρος από πολυάριθμες εθνικές άρχουσες τάξεις εμφανίστηκαν να επιλέγουν μια διεθνή πολιτική ευθυγράμμιση με τη δεξιά, και με τα κράτη που ταυτίστηκαν με αυτή. Έτσι, αυτού του τύπου τοπικά κόμματα της δεξιάς εγκατέλειψαν την έκκληση προς τον ξενόφοβο πατριωτισμό, τον οποίο κάποτε είχαν υπηρετήσει τόσο καλά. Όπως το τοποθετούσε η γαλλική φράση: «καλύτερα ο Χίτλερ παρά ο Λέον Μπλουμ». Η φράση θα μπορούσε ακόμη να σημαίνει: "καλύτερα ένας Γερμανός παρά ένας Εβραίός", αλλά μόνο με μια πρόχειρη ανάγνωση, η φράση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως: "καλύτερα μια ξένη χώρα παρά η δική μας." Αυτό διευκόλυνε την αριστερά να πάρει πίσω την εθνική σημαία από τη δεξιά που φαινόταν τώρα να υποχωρεί στον τρόπο αντιμετώπισης αυτού του ζητήματος. Παρομοίως στη Βρετανία η αντιπολίτευση στην πολιτική κατευνασμού του Χίτλερ ήταν κατά πολύ ευκολότερη για την αριστερά παρά για τους συντηρητικούς, οι οποίοι τον έβλεπαν περισσότερο ως ένα ισχυρό προπύργιο εναντίον του μπολσεβικισμού παρά ως μία απειλή προς τη Βρετανική Αυτοκρατορία. Έτσι, από μια άποψη η άνοδος του αντιφασιστικού πατριωτισμού αποτελούσε μέρος αυτού που θα μπορούσε νομίμως να θεωρηθεί ως ο θρίαμβος κάποιου είδους διεθνισμού.

Δεύτερον, και οι εργάτες και οι διανοούμενοι έκαναν κι εκείνοι μια διεθνιστική επιλογή, επιλογή που, όπως αποδείχθηκε, ενίσχυσε το εθνικό συναίσθημα. Η πρόσφατη έρευνα για τον βρετανικό αλλά και τον ιταλικό κομμουνισμό κατά τη δεκαετία του 1930 έχει υπογραμμίσει το ρόλο που έπαιξε η αντιφασιστική κινητοποίηση στην προσέλκυση νεαρών εργατών και διανοουμένων σ' αυτόν και κυρίως το ρόλο του Ισπανικού Εμφυλίου Πολέμου.¹¹ Αλλά η υποστήριξη προς την Ισπανία δεν ήταν μια απλή πράξη διεθνούς αλληλεγγύης, όπως οι αντι-ιμπεριαλιστικές εκστρατείες στην Ινδία ή το Μαρόκο, που είχαν

11. Hywel Francis, *Miners Against Fascism: Wales and the Spanish Civil War* (Λονδίνο 1984)· Paolo Spriano, *Storia del Partito Comunista Italiano*, τόμ. III, (Τορίνο 1970), κεφ. IV.

πολύ πιο περιορισμένο αντίκτυπο. Στη Βρετανία η μάχη εναντίον του φασισμού και ο πόλεμος απασχολούσαν τους Βρετανούς, στη Γαλλία τους Γάλλους – όμως μετά τον Ιούλιο του 1936 το κύριο μέτωπο στο οποίο διεξήχθη ο αγώνας έτυχε να βρίσκεται κοντά στη Μαδρίτη. Ζητήματα τα οποία ουσιαστικά αφορούσαν στο εσωτερικό κάθε χώρας, με τη ροή της ιστορίας, βρέθηκαν να είναι αντικείμενα διαμάχης σε μια χώρα τόσο μακρινή και άγνωστη στους περισσότερους εργαζόμενους, ώστε ουσιαστικά τίποτε άλλο δεν συνέδεε το μέσο Βρετανό μαζί της εκτός από τον αγώνα που αφορούσε σε αυτά τα ζητήματα. Επιπλέον, εφόσον ο φασισμός και ο πόλεμος ταυτίζονταν με συγκεκριμένες ξένες χώρες, τη Γερμανία και την Ιταλία, αυτό που διακυβευόταν σ' αυτόν τον αγώνα δεν ήταν μόνο το εσωτερικό μέλλον της Βρετανίας ή της Γαλλίας, ή ο πόλεμος και η ειρήνη γενικά, αλλά η άμυνα του βρετανικού ή του γαλλικού έθνους εναντίον των Γερμανών.

Τρίτον, ο αντιφασιστικός εθνικισμός ήταν προφανώς μπλεγμένος σε μια κοινωνική αλλά και εθνική σύγκρουση, όπως έγινε σαφές προς το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου. Τόσο στο βρετανικό κίνημα όσο και στα άλλα αντιφασιστικά κινήματα της ευρωπαϊκής ηπείρου η νίκη και η κοινωνική μεταμόρφωση ήταν στοιχεία αδιαχώριστα μεταξύ τους. Το ότι ο πόλεμος έληξε στη Βρετανία με την εκλογική ήττα του Ουίνστον Τσόρτσιλ, αγαπητού και αξιοθαύμαστου ηγέτη κατά τον πόλεμο και σύμβολο του βρετανικού πατριωτισμού, και συνεπώς με τη μαζική νίκη του Εργατικού Κόμματος, εξηγεί το θέμα περισσότερο από κάθε επιχείρημα: διότι, με οποιοδήποτε τρόπο και αν εκφράσθηκε η ευφορία της απελευθέρωσης σ' άλλα κράτη, στις βρετανικές γενικές εκλογές του 1945 καταμετρήθηκε, πέρα από κάθε αμφισβήτηση, η έκφραση της κοινής γνώμης. Και οι συντηρητικοί και οι εργατικοί είχαν εξίσου δεσμευθεί υπέρ της νίκης, αλλά μόνον ένα κόμμα είχε τυπικά δεσμευθεί υπέρ της νίκης και της κοινωνικής αναμόρφωσης.

Ακόμη, για πολλούς βρετανούς εργαζόμενους ο ίδιος ο πόλεμος είχε μια κοινωνική διάσταση. Δεν είναι τυχαίο ότι η γερμανική επίθεση εναντίον της ΕΣΣΔ το 1941 απελευθέρωσε ένα μαζικό κύμα φιλο-σοβιετισμού μεταξύ των βρετανών εργαζομένων, τόσο αυτών που υπηρετούσαν

όσο και αυτών που δεν υπηρετούσαν στο στρατό· ένα κύμα που δεν επηρεαζόταν καθόλου ούτε από τη συμπεριφορά της ΕΣΣΔ ούτε από εκείνη των ντόπιων κομμουνιστών στο διάστημα από το Σεπτέμβριο του 1939 μέχρι τον Ιούνιο του 1941. Δεν ήταν απλώς, ότι, μακροπρόθεσμα η Βρετανία δεν πολεμούσε πια μόνη· σε εκείνους από εμάς που ζήσαμε αυτή τη στροφή των γεγονότων ως απλοί στρατιώτες και υπαξιωματικοί σε μονάδες του βρετανικού στρατού που αποτελούνταν από την εργατική τάξη, είναι απόλυτα σαφές ότι ο όγκος των πολιτικά συνειδητοποιημένων, δηλαδή οπαδών του εργατικού κόμματος και συνδικαλιστών, στρατιωτών σε τέτοιες μονάδες αντιλαμβάνονταν κατά κάποιο τρόπο τη Σοβιετική Ένωση ως «ένα κράτος εργατών». Ακόμα κι ένας τόσο σταθερά και φανατικά αντι-κομμουνιστής συνδικαλιστής ηγέτης όπως ο Ernest Bevin δεν εγκατέλειψε αυτό το συμπέρασμα παρά μόνον μετά από κάποιο διάστημα κατά τη διάρκεια του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.¹² Έτσι ο ίδιος ο πόλεμος έδειχνε να διαθέτει στοιχεία ενός πολέμου και μεταξύ των τάξεων και μεταξύ των κρατών.

Με αυτόν τον τρόπο, ο εθνικισμός απέκτησε κατά τη διάρκεια της αντιφασιστικής περιόδου, έναν ισχυρό δεσμό με την αριστερά, δεσμό που αργότερα ενισχύθηκε από την εμπειρία του αντι-ιμπεριαλιστικού αγώνα σε αποικιακές χώρες· γιατί οι αποικιακοί αγώνες ήταν με πολλούς τρόπους συνδεδεμένοι με τη διεθνή αριστερά. Στις μητροπολιτικές χώρες τους πολιτικούς συμμάχους τους θα τους εύρισκε κάποιος σχεδόν πάντα σ' αυτούς τους κύκλους. Οι θεωρίες περί ιμπεριαλισμού (δηλαδή περί αντι-ιμπεριαλισμού) αποτελούσαν από καιρό οργανικό τμήμα στο σώμα του σοσιαλιστικού στοχασμού. Το ότι η ίδια η Σοβιετική Ρωσία, ήταν σε μεγάλο βαθμό ασιατική χώρα, και έβλεπε τον κόσμο κατά μεγάλο μέρος μέσα από μια μη-ευρωπαϊκή – μεταξύ των πόλεμων κυρίως μέσα από μία ασιατική – προοπτική, δεν μπορούσε πα-

12. Πρβλ. τον λόγο του 1941 στο A. Bullock, *The Life and Times of Ernest Bevin*, τόμ. 2 (1967), σ. 77· H. Pelling, *The Labour Governments 1945-51*, (Λονδίνο 1984), σ. 120.

ρά να ευαισθητοποιήσει τους αγωνιστές σχετικά με ένα καινούργιο χώρο που αργότερα θα ονομάζονταν «Τρίτος Κόσμος». Αντιστρόφως, αφότου ο Λένιν ανακάλυψε ότι η απελευθέρωση των καταπιεσμένων αποικιακών λαών ήταν ένα σημαντικό στοιχείο για την παγκόσμια επανάσταση, οι κομμουνιστές επαναστάτες έκαναν οτιδήποτε μπορούσαν για τους αποικιακούς απελευθερωτικούς αγώνες, που, σε κάθε περίπτωση, εύρισκαν ανταπόκριση σ' αυτούς, δεδομένης της αρχής, ότι κάθε τι που αποστρέφονταν οι ιμπεριαλιστές της μητρόπολης, έπρεπε να το καλωσορίζουν οι εργάτες.

Οι σχέσεις μεταξύ της αριστεράς και του εθνικισμού των εξαρτημένων χωρών ήταν, φυσικά, πιο περίπλοκες από ό,τι θα τις παρουσιάζε ένα απλό μοντέλο. Ανεξάρτητα από τις δικές τους ιδεολογικές προτιμήσεις, οι αντι-ιμπεριαλιστές επαναστάτες, όσο διεθνοιστές και αν ήταν στη θεωρία, ενδιαφέρονταν μόνο να επιτύχουν την ανεξαρτησία της δικής τους χώρας και τίποτε άλλο. Δεν αποδέχονταν με κανένα τρόπο τις προτάσεις ότι θα έπρεπε να αναβάλουν ή να τροποποιήσουν τον αντικειμενικό σκοπό τους σύμφωνα με τα συμφέροντα κάποιου ευρύτερου παγκόσμιου σκοπού – όπως το να κερδίσουν τον πόλεμο εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας και της Ιαπωνίας, τους εχθρούς της αυτοκρατορίας τους που (σύμφωνα με μια παραδοσιακή αρχή των φενιανών) πολλοί από αυτούς θεωρούσαν συμμάχους του έθνους τους, ειδικά κατά τα χρόνια που φαινόταν σχεδόν βέβαιο ότι αυτοί θα νικούσαν. Από την σκοπιά της αντιφασιστικής αριστεράς, ήταν δύσκολο να κατανοήσουν κάποιον όπως τον Frank Ryan: έναν ιρλανδό ρεπουμπλικάνο μαχητή που ήταν τοποθετημένος τόσο πολύ αριστερά ώστε πολέμησε για την Ισπανική Δημοκρατία με τις Διεθνείς Ταξιαρχίες, αλλά που, μετά την αιχμαλωσία του από τις δυνάμεις του Στρατηγού Φράνκο, εμφανίστηκε στο Βερολίνο όπου έκανε ό,τι μπορούσε για να διαπραγματευθεί την υποστήριξη του IRA προς τους Γερμανούς έναντι της ενοποίησης της Βόρειας και Νότιας Ιρλανδίας μετά από μια γερμανική νίκη.¹³ Από την άποψη του παραδοσιακού ιρλαν-

13. Βλ. Sean Cronin, *Frank Ryan, The Search for the Republic* (Δουβλίνο 1980)

δικού ρεπουμπλικανισμού ο Ryan θα μπορούσε να θεωρηθεί κάποιος που ακολουθούσε μια σταθερή πολιτική, αν και ίσως όχι καλά υπολογισμένη. Θα μπορούσε κανείς να αντιτάξει πολλά εναντίον του Subhas C. Bose («Netaji»), λαϊκό ήρωα της Bengali και πρώην σημαντική ριζοσπαστική μορφή στο Ινδικό Εθνικό Κογκρέσο, που πήγε με το μέρος των Ιαπώνων και οργάνωσε έναν αντι-βρετανικό ινδικό εθνικό στρατό από τους ινδούς στρατιώτες που είχαν αιχμαλωτισθεί κατά τους πρώτους μήνες του πολέμου. Όμως, αυτό δεν μπορούσε να γίνει με το επιχείρημα ότι το 1942 οι Σύμμαχοι αναζητούσαν έναν καλύτερο τρόπο για να κερδίσουν τον πόλεμο στην Ασία: μια επιτυχημένη εισβολή των Ιαπώνων στην Ινδία δεν ήταν καθόλου απίθανη. Περισσότεροι ηγέτες των αντι-ιμπεριαλιστικών κινήσεων απ' όσους θέλουμε να θυμηθούμε έβλεπαν τη Γερμανία και την Ιαπωνία ως το μέσον για να απαλλαγούν από τους Βρετανούς και τους Γάλλους, ειδικά μέχρι το 1943.

Παρόλα αυτά, το γενικό κίνημα για την ανεξαρτησία και την αποικιοποίηση, ειδικά μετά το 1945, ταυτίστηκε αναμφισβήτητα με το σοσιαλιστικό / κομμουνιστικό αντι-ιμπεριαλισμό, γεγονός που ίσως είναι η αιτία που τόσο πολλά κράτη που αποτίναξαν την αποικιοκρατία και έγιναν άρτι ανεξάρτητα - όχι μόνον εκείνα στα οποία οι σοσιαλιστές και οι κομμουνιστές είχαν παίξει σημαντικό ρόλο στους απελευθερωτικούς αγώνες, - δήλωναν ότι ήταν κατά κάποιαν έννοια «σοσιαλιστικά». Η εθνική απελευθέρωση είχε γίνει σύνθημα της αριστεράς. Έτσι, τα νέα εθνικά και αυτονομιστικά κινήματα στη Δυτική Ευρώπη κατέληξαν, παραδόξως, να υιοθετήσουν την κοινωνικο-επαναστατική και μαρξιστική - λενινιστική φρασεολογία η οποία ταιριάζει ελάχιστα με την ιδεολογική τους προέλευση, το χώρο της άκρας δεξιάς, πριν το 1914, και με το φιλο-φασιστικό και ακόμη, και δοσίλογο, κατά τη διάρκεια του πολέμου, παρελθόν κάποιων από τους πα-

αλλά επίσης, Frank Ryan (επιμ.) *The Book of the XV Brigade* (Newcastle on Tyne, 1975, πρωτοεκδόθηκε στη Μαδρίτη το 1938).

λαιότερους αγωνιστές τους.¹⁴ Το ότι οι νεαροί διανοούμενοι που πρόσκαιρα ασπάστηκαν την αριστερή ιδεολογία έσπευσαν προς τέτοια κινήματα, όταν το 1968 αυτή απέτυχε να δημιουργήσει την προσδοκόμενη χιλιετία, έδωσε μια πρόσθετη ώθηση σ' αυτή τη μεταμόρφωση της εθνικιστικής ρητορικής, με την οποία οι παραδοσιακοί λαοί, που εμποδίζονταν να ασκήσουν το φυσικό τους δικαίωμα για αυτοδιάθεση, ταξινομήθηκαν πάλι ως «αποικίες» απελευθερωμένοι επίσης από την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι από τη δεκαετία του 1930 ως τη δεκαετία του 1970 ο κυρίαρχος λόγος περί εθνικής χειραφέτησης απηχούσε τις θεωρίες της αριστεράς, και ειδικότερα τις εξελίξεις στο μαρξισμό της Κομιντέρν. Το ότι η εναλλακτική γλώσσα των εθνικών επιδιώξεων είχε χάσει την αξιοπιστία της εξαιτίας της σχέσης της με το φασισμό σε βαθμό ουσιαστικά να αποκλειστεί για μια γενιά από τη δημόσια χρήση, απλώς έκανε αυτή την ηγεμονία του αριστερού λόγου πιο εμφανή. Ο Χίτλερ και η απο-αποικιοποίηση φαίνεται ότι αποκατέστησαν τη συμμαχία του εθνικισμού με την αριστερά, που είχε φανεί τόσο φυσική πριν το 1848. Μόνο κατά τη δεκαετία του 1970 εμφανίστηκαν ξανά εναλλακτικές μορφές νομιμοποίησης του εθνικισμού. Στη δύση οι μείζονες εθνικιστικές ταραχές της περιόδου, που στρέφονταν πρωταρχικά εναντίον των κομμουνιστικών καθεστώτων, επανήλθαν σε απλούστερες και πιο ενστικτώδεις μορφές εθνικής επιβεβαίωσης, ακόμα κι όταν δεν απέρριπταν ουσιαστικά κάθε ιδεολογία που πήγαζε από την εξουσία κομμουνιστικών κομμάτων. Στον «Τρίτο Κόσμο» η άνοδος του θρησκευτικού ολοκληρωτισμού, ιδιαίτερα σε διάφορες μορφές ισλαμισμού αλλά και σε άλλες θρησκευτικές παραλλαγές (π.χ. βουδισμός ανάμεσα σε φανατικούς Σινχαιζούς στη Σρι Λάνκα), παρείχε τη βάση και για επαναστατικό εθνικισμό και για

14. Για την προηγούμενη συνεργασία μερικών από τους «εθνικούς» αγωνιστές της Γαλλίας βλ. William R. Beer "The social class of ethnic activists in contemporary France" στο Milton J. Esman (επιμ.) *Ethnic conflict in the Western world*. (Ithaca 1977), σ. 157.

εθνική καταπίεση. Η ιδεολογική ηγεμονία της αριστεράς στο διάστημα μετά τη δεκαετία του 1930, θεωρούμενη εκ των υστέρων, μπορεί να φανεί προσωρινή, ή ακόμα και ψευδαίσθηση.

Απομένει να θέσουμε μια σημαντική ερώτηση: πώς έχει επηρεαστεί η τύχη του εθνικισμού από την εξάπλωση των εθνικιστικών συναισθημάτων και κινήματων πέρα από τις γεωγραφικές περιοχές όπου πρωτοεμφανίστηκαν; Αν και οι ευρωπαίοι μελετητές στη δεκαετία του 1920 άρχισαν να παίρνουν στα σοβαρά τον εθνικισμό στον εξαρτώμενο κόσμο, – δηλαδή, στην Ασία και τις ισλαμικές χώρες –, ίσως πιο σοβαρά απ' όσο τον παίρνουμε εμείς αναδρομικά,¹⁵ δεν θεωρούσαν ότι αυτός απαιτούσε ένα μοντέλο ανάλυσης διαφορετικό από το ευρωπαϊκό. Το μεγαλύτερο σύμπλεγμα ανεξαρτήτων κρατών έξω από την Ευρώπη, οι δημοκρατίες της Λατινικής Αμερικής, ελάχιστα τράβηξαν την προσοχή του κόσμου, με εξαίρεση τις ΗΠΑ, και ο εθνικισμός σ' αυτή την περιοχή είτε αντιμετωπίστηκε ως ρουιτανικό αστείο, είτε αφομοιώθηκε με τον αυτόχθονα πληθυσμό, την πολιτιστική ανακάλυψη των Ινδιάνικων πολιτισμών και παραδόσεων, έως ότου μερικές ομάδες στις δεκαετίες του 1930 κι 1940 προσέγγισαν τον ευρωπαϊκό φασισμό, επιτρέποντας έτσι να τις ταξινομήσουμε εύκολα. Η Ιαπωνία, αν και ήταν αποδεδειγμένα *sui generis*, θα μπορούσε να θεωρηθεί «επίτιμος» δυτική αυτοκρατορική δύναμη, και ως εκ τούτου ένα εθνικό και εθνικιστικό κράτος, αρκετά κοντά στα δυτικά πρότυπά. Εκτός από το Αφγανιστάν και ίσως το Σιάμ (Ταϊλάνδη), οι υπόλοιπες αφρικανο-ασιατικές περιοχές τις οποίες δεν κατείχε ουσιαστικά και δεν διοικούσε μια μητρόπολη, περιλάμβαναν ένα μόνο κράτος το οποίο είχε ζωτικό χώρο για ανεξάρτητους ελιγμούς, δηλαδή τη μετα-αυτοκρατορική Τουρκία.

15. Το *History of Nationalism in East* (Νέα Υόρκη 1933) και το *Nationalism and Imperialism in the Hither East* (Νέα Υόρκη 1932), του Hans Kohn που αρχικά εκδόθηκαν στη Γερμανία το 1928 και 1930 αντιστοίχως, είναι πιθανώς οι πρώτες σπουδαίες επεξεργασίες του θέματος. Ο συγγραφέας ίσως είχε το κίνητρο να επικεντρωθεί σ' αυτή την περιοχή εξαιτίας των σιωνιστικών του ενδιαφερόντων.

Ουσιαστικά όλα τα αντι-ιμπεριαλιστικά κινήματα, οιασδήποτε σπουδαιότητας, θα μπορούσαν, και στις μητροπόλεις γινόταν αυτό, να ταξινομηθούν κάτω από τρεις επικεφαλίδες: τοπική μορφωμένη ελίτ, που μιμούνταν την ευρωπαϊκή «εθνική αυτοδιάθεση» (όπως στην Ινδία), λαϊκή αντιδυτική ξενοφοβία (μια επικεφαλίδα για όλες τις χρήσεις που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ευρέως, ιδιαίτερα στην Κίνα), και η φυσική γενναιότητα των πολεμικών φυλών (όπως στο Μαρόκο ή τις ερήμους της Αραβίας). Στην τελευταία περίπτωση οι αυτοκρατορικοί διοικητές και διανοούμενοι, που ενδιαφέρονταν να στρατολογήσουν τέτοια ρωμαλέα, και συνήθως απολιτικά, άτομα στους αυτοκρατορικούς στρατούς, είχαν την τάση να είναι επιεικείς, συγκρατώντας την πραγματική εχθρότητά τους για τους ταραξίες, των πόλεων, ιδιαίτερα για εκείνους που είχαν κάποια παιδεία. Καμία από αυτές τις περιπτώσεις δε φαινόταν να απαιτεί σοβαρή αναθεώρηση, αν και το παράδειγμα των λαϊκών κινήματων στις ισλαμικές χώρες, ακόμα και η ανταπόκριση που βρήκε ο Γκάντι στις ινδικές μάζες, φανέρωναν ότι η θρησκεία έπαιζε μεγαλύτερο ρόλο στις κινητοποιήσεις από ό,τι συνήθως στη σύγχρονη Ευρώπη. Ίσως το πιο προσιτό στην σκέψη πράγμα για τον εθνικισμό που ενέπνεε ο Τρίτος Κόσμος – εκτός από την επαναστατική αριστερά – να ήταν ένας γενικός σκεπτικισμός για τη δυνατότητα να εφαρμοσθεί παγκοσμίως η «εθνική» ιδέα. Οι αυτοκρατορικοί παρατηρητές, πίστευαν ότι στον εξαρτώμενο κόσμο ο εθνικισμός ήταν συχνά ένα εισαγόμενο πολιτιστικό στοιχείο, υιοθετημένο από τις ελίτ που δεν είχαν καμιά επαφή με τη μάζα των συμπατριωτών τους, των οποίων οι ιδέες για την κοινότητα και την πολιτική νομιμοφροσύνη ήταν εντελώς διαφορετικές. Παρόμοιοι συλλογισμοί συχνά ήταν σωστοί, μολονότι μπορούσαν να οδηγήσουν τους αυτοκρατορικούς ηγέτες ή τους ευρωπαίους αποίκους στο να παραβλέπουν την άνοδο της μαζικής εθνικής συνείδησης όταν πράγματι υπήρχε, όπως έκαναν συγκεκριμένα οι Σιωνιστές και οι Εβραίοι του Ισραήλ, στην περίπτωση των Παλαιστινίων Αράβων.

Μεγάλο μέρος της πιο ενδιαφέρουσας μεσοπολεμικής σκέψης σχετικά με το «εθνικό ζήτημα» στον εξαρτώμενο κόσμο έγινε στο χώρο του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, αν και δεν βγήκε από τα

άκαμπτα πλαίσια του λενινιστικού μαρξισμού, όπως αυτός είχε κωδικοποιηθεί στο μεσοπόλεμο. Όμως, το πρόβλημα που κυρίως απασχόλησε τους μαρξιστές ήταν η σχέση των τάξεων (συμπεριλαμβανομένων εκείνων που θα έπρεπε να έχουν αναμιχθεί σ' έναν ταξικό αγώνα εναντίον αλλήλων, όπως η αστική τάξη και το προλεταριάτο μιας αποικιακής χώρας) στο πλαίσιο του ευρύτερου αντι-ιμπεριαλιστικού κινήματος για εθνική και κοινωνική απελευθέρωση: δηλαδή, στο μέτρο που οι ιθαγενείς αποικιακές κοινωνίες διέθεταν μια ταξική δομή η οποία προσφερόταν για ανάλυση με όρους δυτικής προέλευσης, κάτι που προκαλούσε περαιτέρω επιπλοκές στη μαρξιστική ανάλυση. Από την άλλη πλευρά στην πράξη, για τον ορισμό των «εθνών» που αγωνίζονταν για την ελευθερία τους, δανείζονταν ορισμούς που χρησιμοποιούσαν τέτοιου είδους εθνικιστικά κινήματα. Έτσι, το ινδικό έθνος αποτελούσε ο πληθυσμός της ινδικής υπο-ηπείρου, όπως ισχυριζόταν το Ινδικό Εθνικό Κογκρέσο, καθώς επίσης το ιρλανδικό έθνος ήταν αυτό που θεωρούσαν ότι είναι οι φενιανοί.¹⁶ Για τους σκοπούς του βιβλίου αυτού δεν χρειάζεται να προχωρήσουμε περισσότερο σ' αυτόν τον ενδιαφέροντα χώρο.

Εφόσον λίγα τριτοκοσμικά αντι-ιμπεριαλιστικά «εθνικά» κινήματα συνέπιπταν με μια πολιτική ή εθνική ολότητα, που είχε ήδη δημιουργηθεί πριν από τον ερχομό των ιμπεριαλιστών, η εξέλιξη του εθνικισμού, με την έννοια που είχε ο όρος στην Ευρώπη του δεκάτου ένα-

16. *Die nationale Frage und Österreichs Kampf um seine Unabhängigkeit: Ein Sammelband*, πρόλογος του Johann Koplenig, (Παρίσι 1939), στον οποίον καταδεικνύεται η εξαιρετική περίπτωση της Αυστρίας. Οι γερμανόφωνοι κάτοικοι της εκλαμβάνονταν μέχρι τότε από τους μαρξιστές ως μέλη του γερμανικού έθνους: αυτός ήταν ο βασικότερος λόγος που το αυστριακό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα υποστήριζε ένθερμα την ένωση με τη Γερμανία, θέση που έγινε προβληματική από τη στιγμή που ανέβηκε ο Χίτλερ στην εξουσία. Ενώ οι σοσιαλδημοκράτες επέμεναν στη θέση τους, μέχρι του σημείου που ο Karl Renner (αμέσως κατόπιν ο πρώτος πρόεδρος της Δεύτερης Αυστριακής Δημοκρατίας) ουσιαστικά χαιρέτισε το *Anschluss* το 1938, οι αυστριακοί κομμουνιστές ανέπτυξαν μια θεωρία της χωριστής αυστριακής εθνότητας η οποία απέφευγε αυτές τις παγίδες.

του αιώνα, εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό από την εποχή της απο-αποικιοποίησης, δηλαδή κυρίως από το 1945. Ως εκ τούτου, κατά κύριο λόγο δεν στρεφόταν εναντίον ενός ξένου ιμπεριαλιστή κατακτητή, αλλά εναντίον κρατών που είχαν χειραφετηθεί πρόσφατα και διεκδικούσαν μια εθνική ομοιογένεια που δεν διέθεταν. Με άλλα λόγια, διαδήλωναν εναντίον της «εθνικής», δηλαδή εθνοτικής ή πολιτιστικής, εκτός πραγματικότητας χάραξης των εδαφών, στα οποία η αυτοκρατορική εποχή είχε χωρίσει τον εξαρτημένο κόσμο, αν και μερικές φορές στρεφόταν εναντίον των εξωπραγματικών, δυτικής προέλευσης ιδεολογιών, που είχαν υιοθετηθεί από την εκσυγχρονισμένη ελίτ που είχε κληρονομήσει την εξουσία από πρώην κυβερνήτες.

Αυτοί, όμως, διαμαρτυρήθηκαν – ή διαμαρτύρονται – εν ονόματι κάποιου πράγματος που αντιστοιχεί στην παλαιά «αρχή των εθνοτήτων» και την απαίτηση για αυτοδιάθεση; Σε μερικές περιπτώσεις προφανώς μιλούν την ίδια γλώσσα, που ίσως να μην προέρχεται πια κατευθείαν από τον Mazzini αλλά εμμέσως, μέσω του μεσοπολεμικού μαρξισμού, από τη μείζονα ιδεολογική επιρροή που είχαν οι διανοούμενοι, στις πλατιές μάζες των εξαρτώμενων χωριών. Είναι ακριβώς αυτό που συμβαίνει στη Σρι Λάνκα, τόσο μεταξύ των Σινχάλα αλλά και των Ταμίλ εξτρεμιστών, αν και ο κομμουνισμός των Σινχάλα βασίστηκε και σε δυτικές γλωσσικές / φυλετικές ιδέες του δεκάτου ενάτου αιώνα που είχαν στόχο να αποδείξουν την υπεροχή των Αρείων.¹⁷ Μία τέτοια παραδοχή δεν σημαίνει ότι μπορούμε να δούμε καλύτερα τις κοινοτικές διαμάχες και αντιπαλότητες και την εθνική επιβεβαίωση των ομάδων στον Τρίτο Κόσμο κάτω από αυτό το φως, δηλαδή ως κινήματα που είχαν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν κράτη, λογική κατάληξη των οποίων είναι η εγκαθίδρυση εδαφικών κρατών. Η αδυ-

17. Kumari Jayawardene, *Ethnic and Class Conflicts in Sri-Lanka* (Dehiwala 1985) του ίδιου, "The national question, and the left movement in Sri - Lanka" (*South Asia Bulletin* VII 1 και 2, 1987, σσ. 11-12). Jayadeva Uyangoda, "Reinterpreting Tamil and Sinhala nationalism" (ό.π., σσ. 39-46). R. N. Kearney, "Ethnic conflict and the Tamil separatism movement in Sri Lanka", (*Asian Survey*, 25, 9 Σεπτεμβρίου 1985), σσ.898-917.

ναμία του «φυλετισμού», που βρίσκει προφανώς μεγάλη υποστήριξη σε πολλές περιοχές της Αφρικής, «να υψώσει το ανάστημά του εναντίον του διαχωριστικού μηχανισμού και των σχετικά υποτυπωδών κρατών»¹⁸ θα έπρεπε να μας προβληματίσει. Έτσι, για να γυρίσουμε την άλλη όψη του νομίσματος, θα έπρεπε να μας προβληματίσει εξίσου, η αδυναμία περιοχών να διατηρήσουν – καθώς διαλύονται στα κοινοτικά συστατικά τους, όπως ο Λίβανος – στιδήποτε θα μπορούσε να τις χαρακτηρίσει έστω και αμυδρά ως ένα έθνος – κράτος η οποιοδήποτε είδους κράτους.

Βεβαίως νέα κράτη έχουν δημιουργηθεί από το 1945 τα οποία προφανώς χωρίζονται σε ένα μικρό αριθμό – ας πούμε δύο ή τεσσάρων – περιοχών που διαφέρουν καταφανώς σε κοινωνικο-πολιτική δομή, κουλτούρα, εθνικότητα, ή άλλα σχετικά από πολιτική άποψη χαρακτηριστικά, και ίσως, εξαιτίας της διεθνούς κατάστασης και μόνον, να έχουν διαχωριστεί ακολουθώντας τέτοιες εύθραυστες γραμμές, όπως έχει κατά καιρούς συμβεί (π.χ. Ανατολικό και Δυτικό Πακιστάν, Τουρκική και Ελληνική Κύπρος). Το Σουδάν και το Τσαντ (μουσουλμάνοι / άραβες στο Βορρά, χριστιανοί / ανιμιστές νέγροι στα Νότια) και η Νιγηρία (μουσουλμάνοι και Hausa στα Βόρεια, Yoruba Νοτιοδυτικά, Ibo Νοτιοανατολικά) ανήκουν σ' αυτές τις περιπτώσεις. Εντούτοις, είναι σημαντικό το γεγονός ότι η κατάσταση στη Νιγηρία έχει προφανώς εκτονωθεί από τον καιρό της αποτυχημένης απόσχισης της Μπιάφρα το 1967, με την κατάρρευση των τριών κυρίαρχων κοινοτήτων και την αντικατάσταση της αρχικής τριμερούς διαίρεσης με δεκαεννέα μικρότερα κράτη, υπογραμμίζοντας παρεμπιπτόντως το γεγονός ότι οι Hausa, Yoruba και Ibo μεταξύ αυτών αντιπροσώπευαν λιγότερο από το 60% του συνολικού πληθυσμού της Νιγηρίας. Είναι επίσης σαφές ότι η εσωτερική κατάσταση των κρατών είναι ασταθής, στην περίπτωση που η εξουσία παραμένει σε μία μοναδική ηγεμονική κοινότητα, ειδικά αν είναι ακόμα στη διαδικασία εδραίωσης της κυριαρχίας της στο σύνολο του εδάφους του κράτους. Αυτή φαίνεται ότι

18. Fredrik Barth (επιμ.) *Ethnic Groups and Boundaries* (Βοστώνη 1989), σ. 34.

είναι η περίπτωση της Αιθιοπίας, όπου η άνοδος τον δέκατο ένατο αιώνα μιας αυτοκρατορίας, που βασιζόταν σε μια χριστιανική μειονότητα – οι ομιλούντες την Amhara αντιπροσωπεύουν το 25% ενός πληθυσμού που χωριζόταν σε 40% χριστιανούς, 40% μουσουλμάνους και 20% άλλους – διεκόπη από μια σύντομη περίοδο που ήταν ιταλική αποικία, από την παλλινόρθωση μιας εκτεταμένης αυτοκρατορίας, και από την επανάσταση του 1974. Ακόμα κι έτσι, είναι απίθανο ότι η εδαφική ενότητα αυτής της δυστυχημένης, κατεστραμμένης από το λιμό και τον πόλεμο χώρας, θα κινδύνευαν σοβαρά παρά μόνον από την απόπειρα να ενσωματώσει την Ερυθραία, η οποία ήταν σε θέση να αναπτύξει τα δικά της ξεχωριστά πολιτικά κινήματα, και την εδαφική της ταύτιση, ως ιταλική αποικία και κάτω από τη βρετανική διοίκηση, προτού ενσωματωθεί, για να εξυπηρετηθεί η διεθνής κατάσταση, στην Αιθιοπία, στην οποία ουδέποτε προηγουμένως ανήκε.

Υπάρχουν προφανώς πολλές εθνικές, φυλετικές ή κοινοτικές προστριβές μεταξύ ενός αριθμού προσφάτως ανεξαρτητοποιημένων κρατών, και στην Αφρική και στην Ασία, αλλά – εξαιρουμένων των χωρών που δείχνουν να έχουν εδραιώσει αυτό που μοιάζει να είναι ένας επιτυχής πολυεθνικός *modus vivendi* – δεν είναι καθόλου σαφές ότι ο διαμελισμός του κράτους είναι αυτό που έχουν κατά νου οι λαοί που τα απαρτίζουν ή ακόμα οι ηγέτες και οι εκπρόσωποί τους.

Το πραγματικό πρόβλημα των εθνικών και κοινοτικών ομάδων, ειδικά εκείνων που αντιμετωπίζουν ριζικές κοινωνικο-οικονομικές αλλαγές για τις οποίες η ιστορία τους δεν τους έχει προετοιμάσει, είναι τελείως διαφορετικό. Μοιάζει πολύ λιγότερο με το πρόβλημα του σχηματισμού των νέων εθνών από ό,τι μ' εκείνο της μαζικής μετανάστευσης σε παλαιές (ή νέες) βιομηχανικές χώρες: πώς να προσαρμοστούν στο νέο κόσμο, σε μια εθνικώς πλουραλιστική κοινωνία. Βεβαίως αυτού του είδους οι μετανάστες, όπως έχουμε δει, συνήθως αποσύρονται δημιουργώντας ομάδες μαζί με άλλους από «την παλαιά χώρα» ή «από την πατρίδα», εξαιτίας της ανασφάλειας και της νοσταλγίας, για αμοιβαία βοήθεια, από αντίδραση εναντίον της έξωθεν εχθρότητας προς ανθρώπους όπως οι ίδιοι, και, εξίσου σημαντικό, λόγω της βοήθειας του παντοδύναμου οργανωτικού μέσου της εκλογικής

πολιτικής, όπου αυτό είναι διαθέσιμο. Όπως γνωρίζει κάθε πολιτικός της περιφέρειας στη Βόρεια Αμερική, αυτοί ανταποκρίνονται ζωηρά σε εθνικές εκκλήσεις για υποστήριξη προς οτιδήποτε θεωρείται εθνική υπόθεση στις χώρες καταγωγής τους, ειδικά όταν η μετανάστευση γίνεται εν μέρει για πολιτικούς ή ιδεολογικούς λόγους: για υποστήριξη προς τον IPA ανάμεσα στους Ιρλανδούς, για εχθρότητα προς τον Γιάσερ Αραφάτ ανάμεσα στους Εβραίους, για την αποκατάσταση των Βαλτικών κρατών ανάμεσα στους Λετονούς. Ακόμα, όπως κάθε πολιτικός επίσης γνωρίζει, το να δημιουργείται θόρυβος γύρω από το Sinn Fein, την PLO και τον σταλινισμό είναι ένα δευτερεύον μόνο μέρος του πολιτικού έργου των αντιπροσώπων τέτοιων περιφερειακών ψηφοφόρων, ενώ το μείζον έργο είναι να φροντίζουν τα συμφέροντά τους ως *Αμερικανοί ή Καναδοί*. Σε μια πολυεθνική ή κοινοτική κοινωνία αυτό ουσιαστικά σημαίνει να παζαρεύουν για το μερίδιο της ομάδας τους από τις διαθέσιμες πηγές του κράτους εναντίον άλλων ομάδων, υπερασπίζοντας την ομάδα εναντίον κάθε διάκρισης και, γενικά, να αυξάνουν στον ανώτατο βαθμό τις ευκαιρίες των μελών της και να μειώνουν στο ελάχιστο τα μειονεκτήματά της. Ο εθνικισμός με την έννοια της αξίωσης ενός ξεχωριστού εδαφικού κράτους ή ακόμα της γλωσσικής αυτονομίας είναι ανεξάρτητος από αυτά, παρόλο που ίσως αυτό να είναι που κάνει τη διασπορά να αισθάνεται καλύτερα.

Η περίπτωση των Νέγρων στις ΗΠΑ καταδεικνύει το θέμα με ιδιαίτερη σαφήνεια, επειδή η φυλή παίζει τόσο φανερά κυρίαρχο ρόλο στην κατάστασή τους ως ομάδας, και επειδή, παρά τον καταφανή βαθμό της κοινωνικής τους απομόνωσης ή διαχωρισμού σε γκέτο, ο εδαφικός αυτονομισμός σχετίζεται ελάχιστα με τα θέματα που τους απασχολούν, πέραν δε της αδυναμίας του να εφαρμοσθεί πρακτικά – είτε με τη μορφή μιας μαζικής εξόδου προς μια άλλη (αφρικανική) χώρα είτε με τη μορφή της παραχώρησης κάποιου μέρους των ΗΠΑ γι' αυτούς. Η πρώτη λύση κέρδισε για συναισθηματικούς λόγους, σημαντικό έδαφος μεταξύ των μαύρων στο δυτικό ημισφαίριο, αλλά ποτέ δεν θεωρήθηκε σοβαρό πρόγραμμα με εξαίρεση την παράλογη άκρα δεξιά που οραματίζεται τη μαζική εκδίωξη («επαναπατρισμό») των έγχρωμων μεταναστών.

Αυτή η τελευταία άποψη προτάθηκε κάποτε εν ολίγοις, σύμφωνα με το ορθόδοξο δόγμα της «εθνικής αυτοδιάθεσης» από την Κομμουνιστική Διεθνή, χωρίς όμως να προκαλέσει κάποιο ενδιαφέρον μεταξύ των μαύρων. Με τη χαρτογράφηση της κατανομής των κομητειών στις νότιες πολιτείες, όπου η απογραφή έδειξε πλειοψηφίες μαύρων, ίσως φαινόταν στα χαρτιά να υπάρχει μια λίγο - πολύ συνεχής ζώνη εδαφών, που θα περιελάμβανε έναν αριθμό ή μη θυλάκων, που θα μπορούσαν έτσι να ισχυριστούν ότι αποτελούσε για τους αμερικανούς νέγρους, τον «εθνικό χώρο» που θα μπορούσε να γίνει μια δημοκρατία των μαύρων.¹⁹ Η ανοησία αυτής της χαρτογραφικής φαντασίωσης βασιζόταν στην υπόθεση ότι το πρόβλημα της διαβίωσης στις (κυρίως λευκές) ΗΠΑ θα μπορούσε κατά κάποιο τρόπο να εξαλειφθεί από τη ζωή των αμερικανών μαύρων με το να τους διαχωρίσουν από τους υπόλοιπους. Επιπλέον, ήταν ήδη φανερό ότι κι αν ακόμα μια δημοκρατία των μαύρων θα μπορούσε να ιδρυθεί στις μη πλεονεκτικές περιοχές της χώρας, θα είχε πολύ λίγη σχέση με τα αστικά γκέτο του βορρά και της δύσης στα οποία οι μαύροι ήδη ξεχύλιζαν. Η συγκέντρωση στις πόλεις, όπου το 97% των μη-νοτίων μαύρων ζούσαν το 1970 - το ένα τρίτο των νοτίων μαύρων ήταν ακόμα στον αγροτικό χώρο - έχει δώσει στους μαύρους των ΗΠΑ τη δυνατότητα να επηρεάζουν σημαντικά τις εκλογές, δυνατότητα από την οποία έχουν αποκομίσει κάποιο όφελος, με το να συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο

19. Το Κόμμα ενίσχυσε τον αγώνα για τα ίσα δικαιώματα των Νέγρων και το δικαίωμα για αυτοδιάθεση μέχρι και του σημείου να συμπεριλαμβάνει αποχώρηση για τη «μαύρη ζώνη». (*Die Kommunistische Internationale vor dem VII Weltkongress Materialien*. (Μόσχα - Λένινγκραντ 1935, σ. 445), αναφορά για τις «αποφάσεις στο φθινόπωρο του έτους 1930», Για τις «οξείες αποκλίσεις» σχετικά με το ολόγαν που ευνοούσε μια μαύρη δημοκρατία για το νέγρικο πληθυσμό στις ΗΠΑ, στη συζήτηση της σχετικής υποεπιτροπής του 7ου Συνεδρίου της Διεθνούς το 1928, βλ. τις συμβολές των Ford και Jones στο Συνέδριο (*Compte-Rendu Sténographique du VIe Congrès de l' Internationale. Communist 17 juillet - 1 septembre 1928*. Στο *La Correspondance Internationale*, no 125, 19 Οκτωβρίου 1928, σσ. 1292-3· no. 130, 30 Οκτωβρίου 1928, σ. 1418).

να λάβουν ένα μεγαλύτερο μερίδιο από τα έσοδα και τις διευκολύνσεις που προσφέρονται σ' ολόκληρη την κοινωνία για τη δική τους εθνική ομάδα. Ο εδαφικός διαχωρισμός των γκέτο σε πλουραλιστικές κοινωνίες ίσως να είναι μια αξιοθαύμαστη πηγή εθνικής συνοχής όπως μαρτυρούν και το Μπέλφαστ και η Βηρυττός, αλλά ουσιαστικά απομακρύνει την κλασική προοπτική της αυτοδιάθεσης με τον σχηματισμό εδαφικών κρατών, εκτός από πολύ εξαιρετικές περιπτώσεις.

Επιπλέον, η αστικοποίηση και η εκβιομηχάνιση, που στηρίζονται σε μαζικά και πολυεθνικά κινήματα, μεταναστεύσεις και μετακινήσεις λαών, υποσκάπτουν την άλλη βασική εθνικιστική προϋπόθεση, δηλαδή ενός εδάφους που να κατοικείται βασικά από έναν εθνικά, πολιτιστικά και γλωσσικά ομοιογενή πληθυσμό. Η έντονη ξενοφοβική ή ρατσιστική αντίδραση του γηγενούς πληθυσμού στις χώρες ή περιοχές όπου δέχονταν τη μαζική εισροή (των) «ξένων» είναι γνωστή, δυστυχώς, στις ΗΠΑ από τη δεκαετία του 1890 και στη Δυτική Ευρώπη από τη δεκαετία του 1950. Αλλά η ξενοφοβία και ο ρατσισμός είναι συμπτώματα και όχι θεραπείες. Είναι πεπρωμένο οι εθνικές κοινότητες και ομάδες στις σύγχρονες κοινωνίες να συνυπάρχουν, οποιαδήποτε κι αν είναι η ρητορική που ονειρεύεται μια επιστροφή σε ένα ομοιογενές έθνος. Η μαζική εξόντωση και εκδίωξη («επαναπατρισμός») όντως απλοποίησαν δραστικά τον εθνικό χάρτη της Ευρώπης, και θα μπορούσαν να δοκιμαστούν σε κάποιες άλλες περιοχές. Αλλά το κίνημα των λαών έκτοτε έχει αποκαταστήσει την ανάμειξη των εθνοτήτων που ο βαρβαρισμός επεδίωξε να εξαλείψει. Μόνο σήμερα η τυπική «εθνική μειονότητα» στις περισσότερες χώρες που δέχονται μετανάστες, είναι ένα μάλλον αρχιτέλαγος από μικρά νησιά παρά μία μάζα γης με συνοχή. Ο Otto Bauer ίσως να έχει κάποια σχέση με το πρόβλημά τους, αλλά όχι ο Mazzini.

Βασικά, αυτή είναι η κατάσταση των εθνικών ομάδων σε πολυεθνικά και πολυ-κοινοτικά κράτη του Τρίτου Κόσμου, δηλαδή στα περισσότερα κράτη πρώην αποικίες με μέγεθος μεγαλύτερο από τα μικρά νησιά της Καραϊβικής - και ακόμα σε μερικά μικροσκοπικά κράτη. Οι εντός αυτών εθνικές ή κοινοτικές ομάδες είναι συνήθως ισχυρά οργανωμένες ως προς αυτή τους την ιδιότητα κυρίως, σε νέα κράτη,

μέσω πολιτικών κομμάτων και ομάδων πίεσης που είναι de facto εκπρόσωποι των εθνικιστικών συμφερόντων. Η άνοδος σε θέσεις του κρατικού ή δημόσιου τομέα, οι οποίες, σε πολλά τέτοια κράτη, είναι ο κύριος δρόμος για την ευμάρεια και τη συσσώρευση κεφαλαίου για εκείνους που δεν στρέφονται στο σύγχρονο επιχειρηματικό χώρο – επαγγέλματα που παραδοσιακά ασκούνται από κάποιες μειονοτικές κοινότητες και λευκούς²⁰ – είναι ο κύριος στόχος. Εφόσον μια τέτοια άνοδος αποκτάται μέσω της εκπαίδευσης (εκτός από τη σπάνια περίπτωση των στρατιωτικών πραξικοπημάτων που δεν γίνονται από εντεταλμένους αξιωματικούς), «οι αγωνιζόμενες εθνικές ομάδες», όπως παρατηρεί ο Fredrik Barth με τη συνήθη οξυδέρκειά του, «... διαφοροποιούνται όσον αφορά το επίπεδο μόρφωσης και τις προσπάθειες να ελέγχουν ή να μονοπωλούν τις δυνατότητες για μόρφωση».²¹

Στο βαθμό που αυτός ο ανταγωνισμός των ομάδων γίνεται με σκοπό να επιτύχουν, ή να ελέγξουν θέσεις στο μηχανισμό του (εδαφικού) κράτους, εθνικιστικοί ανταγωνισμοί αυτού του είδους έχουν κάτι το κοινό με την άνοδο του «μικροαστικού» εθνικισμού που συζητήθηκε στο τέταρτο κεφάλαιο. Σε ακραίες περιπτώσεις μπορεί πράγματι να οδηγήσει σε διάσπαση, όπως ανάμεσα στους Ταμίλ στη Σρι Λάνκα, μια μειονότητα εν μέρει γεωγραφικώς καταταμημένη που είχε υπερ-εκπροσωπηθεί επί βρετανικής διοίκησης στις δημόσιες υπηρεσίες και πιθανόν στην ανώτερη εκπαίδευση, και η οποία έκτοτε δέχθηκε πίεση από τη συντριπτικά κυρίαρχη πλειοψηφία των Σινχάλεζων, πίεση που ενισχύθηκε από την υιοθέτηση το 1956 της σινχάλεζικής ως της μόνης επίσημης εθνικής γλώσσας. Αν η *Hindi* ήταν η γλώσσα του 72% αντί του 40% του πληθυσμού της Ινδίας, ο πειρασμός να αποβάλουν την αγγλική γλώσσα από τις επίσημες χρήσεις, θα ήταν μεγαλύτερος, όπως θα ήταν μεγαλύτερος και ο κίνδυνος των Ταμίλ και άλλων διαχωριστικών τάσεων στην ηπειρωτική Ινδία.²² Πάντως, ο εδαφικός

20. Τέτοιες μειονότητες φυσικά, λειτουργούν επίσης με προνομιακή πρόσβαση σ' εκείνους που βρίσκονται στην κρατική εξουσία.

21. Βλ. Barth (επιμ.) *Ethnic Groups*, σσ. 34-7.

22. Βλ. Sunil Bastian «University admission and the national question» και

εθνικισμός είναι μια ειδική και περιοριστική κατηγορία. Ακόμα και στη Σρι Λάνκα οι αυτονομιστικές φιλοδοξίες δεν αντικατέστησαν τις φεντεραλιστικές, παρά μόνον είκοσι πέντε περίπου χρόνια μετά την ανεξαρτησία. Γενικώς απαντάται η ανταγωνιστική συνύπαρξη που ενισχύεται, όπου είναι απαραίτητο, από διάφορες μορφές αποκέντρωσης και αυτονομίας. Και όσο περισσότερο μια κοινωνία αστικοποιείται και εκβιομηχανοποιείται, τόσο περισσότερο τεχνητή είναι η προσπάθεια των εθνικών κοινοτήτων, που λειτουργούν στην ευρύτερη οικονομία, να περιοριστούν σε εδαφικές πατρίδες. Η νοτιοαφρικανική περίπτωση δεν θεωρείται, σωστά, ως μία προσπάθεια οικοδόμησης ενός έθνους για τους Αφρικανούς, αλλά ως ένα σχέδιο για τη διαίωση της φυλετικής καταπίεσης.

Ακόμα, όπως ο Barth τονίζει και πάλι,²³ οι σχέσεις των ομάδων σε τέτοιες σύνθετες πολυεθνικές / πολυ-κοινοτικές κοινωνίες είναι και διαφορετικές και λιγότερο σταθερές από παρόμοιες σχέσεις στις παραδοσιακές κοινωνίες. Πρώτα - πρώτα οι ομάδες που εντάσσονται σε σύγχρονες ή περισσότερο προηγμένες κοινωνίες έχουν τρεις πιθανές (που ίσως δεν ξεχωρίζουν μεταξύ τους απόλυτα) στρατηγικές. Τα μέλη τους μπορούν να επιδιώξουν να αφομοιωθούν ή να «περάσουν» σαν μέλη της προηγμένης κοινωνίας, με αποτέλεσμα μερικοί να μπορέσουν να το επιτύχουν, αλλά η κοινότητα ως σύνολο θα «απογυμνωθεί από την πηγή της εσωτερικής της ποικιλίας και πιθανώς θα παραμείνει μια πολιτιστικά συντηρητική ομάδα κατώτερης σειράς στο ευρύτερο κοινωνικό σύστημα». Σ' άλλη περίπτωση μπορεί να αποδεχθεί το καθεστώς της μειονότητας και να επιδιώξει να μειώσει τα μειονοτικά μειονεκτήματα, να επιμείνει όμως να διατηρεί τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της «σε διαρθρωτικούς τομείς». Ως εκ τούτου δεν θα υπάρξει σαφής εμφάνιση μιας πολυεθνικά οργανωμένης κοινωνίας, και στις

Charles Abeysekera, "Ethnic representation in the higher state services", στο *Ethnicity and Social Change in Sri - Lanka* (Ανακοινώσεις που παρουσιάστηκαν σε σεμινάριο που οργανώθηκε από την Ένωση Κοινωνικών Επιστημόνων Δεκέμβριος 1979), Dehiwala, 1985, σσ. 220-32, 233-49.

23. Barth (επιμ.), *Ethnic Groups*, σσ. 33-7.

βιομηχανικές κοινωνίες, πιθανώς, θα υπάρξει τελική αφομοίωση. Τέλος, η ομάδα μπορεί να επιλέξει να δώσει έμφαση στην εθνική της ταυτότητα, «χρησιμοποιώντας την για να αναπτύξει νέες θέσεις και σχεδιασμούς που δεν υπήρχαν προηγουμένως στις κοινωνίες τους ή δεν επαρκούσαν για τους νέους σκοπούς». Αυτή είναι η στρατηγική που, κατά την άποψη του Barth, βρίσκεται πλησιέστερα στη γένεση του μετα-αποικιακού εθνοτικού εθνικισμού ή της πιθανής οικοδόμησης ενός κράτους, αν και, όπως έχω υποστηρίξει, αυτή δεν είναι ο συνήθης αντικειμενικός σκοπός, ούτε αυτό που απαραίτητως υποδηλώνει αυτή η στρατηγική. Σε κάθε περίπτωση δεν θα βοηθήσει την ανάλυσή μας αν τοποθετήσουμε όλους αυτούς τους τρόπους της επιβίωσης των εθνικών ομάδων κάτω από την ίδια επικεφαλίδα του «έθνους» και του «εθνικισμού»: τους μετανάστες από το Κεμπέκ, την Ελλάδα, τη Βαλτική, τους Ινδιάνους *Algonquin*, τους *Inuit*, τους Ουκρανούς και τους Αγγλο-Σκότους – για να αναφέρουμε τουλάχιστον μια πολυεθνική περίπτωση.

Δεύτερον, οι παραδοσιακές μεταξύ εθνών σχέσεις συχνά, ίσως στις περισσότερες περιπτώσεις, σταθεροποιήθηκαν με την ανάπτυξη του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ούτως ώστε ο «ξένος» να έχει μια αναγνωρισμένη λειτουργία και, οποιοσδήποτε κι αν είναι οι προστριβές «μας» με την κοινότητά του, να συμπληρώνει παρά να ανταγωνίζεται «εμάς». Αν δούμε το ζήτημα αυτό καθαυτό, τέτοιες εθνικώς καταμερισμένες αγορές εργασίας και σχεδιασμοί προσφοράς υπηρεσιών αναπτύσσονται φυσικά, ακόμα και στην ιστορία του δυτικού εκβιομηχανισμού και της αστικοποίησης, εν μέρει επειδή σε τέτοιες αγορές προσφέρονται προς πλήρωση ειδικοί θύλακες, αλλά κυρίως επειδή το ανεπίσημο δίκτυο αμοιβαίας βοήθειας των μεταναστών από συγκεκριμένες περιοχές καλύπτει αυτούς τους θύλακες με φίλους, συγγενείς και πελάτες από την πατρίδα τους. Έτσι ακόμα και σήμερα στη Νέα Υόρκη περιμένει κανείς να δει Κορεάτες σ' ένα μακρύ, και Ινδιάνους *Mohawk* να υπερεκπροσωπούνται ανάμεσα στους ανορθωτές ασαλιού των ουρανοξυστών, και (όπως στο Λονδίνο) οι ψιλιατζήδες να είναι ινδικής καταγωγής και το προσωπικό στα ινδικά εστιατόρια να είναι μετανάστες από την περιοχή *Sylhet* του

Μπαγκλαντές.

Δεδομένου ότι τα «παραδοσιακά πολυεθνικά συστήματα είναι τόσο συχνά καταφανώς οικονομικά» (Barth), εντυπωσιάζει το γεγονός ότι σε πλουραλιστικά κράτη τα κινήματα τα οποία δίνουν έμφαση στην εθνική ταυτότητα πολύ σπάνια ασχολούνται με αυτό το είδος της κοινωνικής διαίρεσης, ενώ περισσότερο τους απασχολεί η ανταγωνιστική θέση της ομάδας τους σε μια, μεταξύ των κοινοτήτων, διένεξη στο πλαίσιο του κράτους. Αρκετές περιπτώσεις από αυτές που θεωρούνται μετα-αποικιακός εθνικισμός αντανακλούν την αστάθεια που ακολούθησε την απο-αποικιοποίηση, στις σχέσεις των ομάδων που δεν βασίζονται σε έναν πραγματικά εθνο-οικονομικό καταμερισμό της εργασίας ή των λειτουργιών, αλλά σε μια ισορροπία (ή υπεροχή) της πολιτικής εξουσίας.

Κατά συνέπεια, μπορούμε να δούμε αρκετές περιπτώσεις εθνικών και κοινοτικών προστριβών και διενέξεων στον κόσμο που βρίσκεται έξω από την αρχική ζώνη του εθνικισμού, και που ίσως να φαίνονται ότι εντάσσονται στο «εθνικό» πρότυπο.

Και ακόμη, για άλλη μια φορά πρέπει να τονίσουμε ότι όλα όσα αναφέρθηκαν διαφοροποιούνται από το «εθνικό ζήτημα» όπως το συζητούσαν οι μαρξιστές, και βάσει του οποίου οι χάρτες σχεδιάστηκαν. Ή, μ' άλλα λόγια, η επέκταση του «εθνικισμού» πέρα από την περιοχή απ' όπου κατάγεται τον τοποθετεί πέρα από τη γραμμή της αρχικής ανάλυσης του φαινομένου – όπως μαρτυρεί η αυτογενής εμφάνιση νέων όρων για να τον κάνουν κατανοητό, όπως η λέξη *ethnie* (για την «εθνοτική ομάδα» ή αυτό που θα λεγόταν «εθνικότητα»), κάτι που φαίνεται να είναι αρκετά πρόσφατο.²⁴ Αυτό έχει γίνει κατανοητό εδώ και

24. Στο *Trésor de la Langue Française* (τόμ. VIII, Παρίσι 1980), ενώ καταγράφεται η λέξη *ethnie* για το 1896 δεν αναφέρεται καμία χρήση της πριν από το 1956. Ο Antony D. Smith *The Ethnic Origins of Nations*, (Οξφόρδη 1986) χρησιμοποιεί αυτό τον όρο ευρέως, αλλά τον θεωρεί καθαρά ως ένα γαλλικό νεολογισμό που δεν αγγλοποιήθηκε ακόμα πλήρως. Αμφιβάλω αν ο όρος μπορεί να απαντηθεί, εκτός από εξαιρετικές περιπτώσεις, στη συζήτηση για την εθνικότητα πριν από τα τέλη της δεκαετίας του 1960.

καιρό, αν και μερικοί από τους πρώτους μελετητές του μη-δυτικού εθνικισμού, ενώ ήταν καλά πληροφορημένοι για το ότι «είμαστε αντιμετώπι με ένα φαινόμενο εντελώς διαφορετικό από τον ευρωπαϊκό εθνικισμό», θεωρούσαν «μάταιο» να αποφεύγουν τον όρο «ενόψει της υιοθέτησής του από όλες τις πλευρές». ²⁵ Πάντως, ανεξάρτητα από το αν χρησιμοποιείται ο όρος ή όχι, το φαινόμενο εγείρει καινούρια ερωτηματικά για πολλά ζητήματα. Ένα από αυτά μπορεί να μνημονευθεί εν συντομία στην κατακλείδα του κεφαλαίου: η γλώσσα.

Κατά κανένα τρόπο δεν είναι σαφές ότι το κλασικό πρότυπο του γλωσσικού εθνικισμού, εκείνο της εξέλιξης ενός εθνικού ιδιώματος σε μια νέα τυποποιημένη, κατάλληλη για όλες τις χρήσεις, «εθνική» λόγια γλώσσα η οποία στη συνέχεια θα γίνει επίσημη, θα συνεχιστεί ή μπορεί να συνεχιστεί. (Ακόμα και στις καθιερωμένες γλώσσες αυτής της κατηγορίας εμφανίστηκε πρόσφατα η τάση να τις διασπάσουν μετατρέποντας τις προφορικές υπο-παραλλαγές ή διαλέκτους τους σε πιθανά μέσα σχολικής διδασκαλίας π.χ. «τα αγγλικά των μαύρων» ή τα εντόνως αγγλίζοντα γαλλικά *joual* που μιλούν στις γειτονιές των κατωτέρων τάξεων στο Μόντρεαλ). Για πρακτικούς λόγους η πολυγλωσσία είναι αναπόφευκτη στα περισσότερα κράτη σήμερα, είτε επειδή η μετανάστευση γεμίζει κυριολεκτικά όλες τις δυτικές πόλεις με «εθνικές» αποικίες, είτε επειδή τα περισσότερα νέα κράτη σήμερα περιλαμβάνουν έναν τόσο μεγάλο αριθμό από αμοιβαία ακατανόητες ομιλούμενες γλώσσες, ώστε είναι απαραίτητο να υπάρξουν μέσα εθνικής (και σήμερα κατά προτίμηση διεθνούς) αλληλοεπικοινωνίας, χωρίς να υπολογίσουμε τις πιο διακριτές *lingua-francas*. (Η Παπούα Νέα Γουϊνέα με περισσότερες από 700 γλώσσες για ένα πληθυσμό 2.5 εκατομμυρίων περίπου ίσως είναι η ακραία περίπτωση). Στην τελευταία περίπτωση είναι ήδη σαφές, ότι οι πλέον αποδεκτές από πολιτική σκοπιά γλώσσες είναι κατασκευές χωρίς τοπική εθνική ταύτιση, όπως

25. John H. Kautsky, "An essay in the politics of development" στο John H. Kautsky (επιμ.), *Political Change in Underdeveloped countries: Nationalism and Communism*, (Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1962), σ. 33.

η pidgin ή η Bahasa της Ινδονησίας, ή ξένες γλώσσες (κατά προτίμηση της παγκόσμιας κουλτούρας) ιδιαίτερα η αγγλική γλώσσα, που δεν θέτουν καμία εθνική ομάδα σε πλεονεκτική ή μειονεκτική θέση. Αυτή η κατάσταση, που μπορεί να εξηγήσει «αυτό που φαίνεται να είναι μια αξιοσημείωτη γλωσσική ευλεξία της ελίτ της Ινδονησίας και έλλειψη ενός έντονου συναισθηματικού δεσμού με μια «μητρική γλώσσα» ²⁶ προφανώς δεν είναι η ίδια με εκείνη που γνωρίζουμε στα ευρωπαϊκά εθνικιστικά κινήματα. Ούτε είναι ίδια η πολιτική της σύγχρονης πολυεθνικής απογραφής πληθυσμών στον Καναδά, αν τη συγκρίνουμε με εκείνη της παλαιάς Αυτοκρατορίας των Αψβούργων (βλ. ανωτέρω σσ. 00). Διότι γνωρίζοντας ότι τα μέλη των εθνικών ομάδων - μεταναστών, αν τους ζητηθεί να επιλέξουν ανάμεσα στην εθνικότητα και την ιδιότητα του καναδού πολίτη θεωρούν ότι είναι Καναδοί, και, γνωρίζοντας την έλξη που ασκεί η αγγλική γλώσσα σε αυτούς, οι εθνικές ομάδες πίεσης αντιτίθενται σε ερωτήσεις κατά την απογραφή που αφορούν τη γλώσσα ή τον εθνικό αυτοπροσδιορισμό, και μέχρι πρόσφατα, η απογραφή επέμενε σε μια δήλωση της εθνικής καταγωγής εκ πατρός και απέρριπτε το «Καναδός» ή «Αμερικανός» ως απάντηση, με εξαίρεση τους Ινδιάνους της Αμερικής. Αυτή η «κατασκευασμένη από την απογραφή» εθνικότητα που αρχικά έγινε από την πίεση των Γαλλο-Καναδών για να αυξήσουν εσκεμμένα τον αριθμό τους έξω από τον πυρήνα του Κεμπέκ, εξυπηρέτησε επίσης τους σκοπούς των ηγετών των εθνοτήτων και των μεταναστών, εφόσον κάλυπτε το γεγονός ότι από τους 315.000 που δήλωσαν πολωνική καταγωγή κατά την απογραφή του 1971, μόνον οι 135.000 δήλωσαν την πολωνική ως μητρική τους γλώσσα και μόνον οι 70.000 τη μιλούσαν πραγματικά στο σπίτι τους. Οι αριθμοί που αφορούν τους Ουκρανούς είναι παρόμοιοι. ²⁷

26. N. Tanner, "Speech and Society among the Indonesian elite", στο J. B. Pride και H. Hymes (επιμ.), *Sociolinguistics*, (Harmondsworth 1972), σ. 127.

27. Robert F. Harney "So great a heritage as ours." Immigration and the survival of the Canadian polity'. (*Daidalus*, τόμ. 117/4 Φθινόπωρο 1988), σσ. 68-9, 83-4.

Εν συντομία, ίσως ο εθνικός και ο γλωσσικός εθνικισμός να βρίσκονται σε αποκλίνουσες πορείες, και ίσως τώρα να χάνουν και οι δυο την εξάρτησή τους από την εθνική κρατική εξουσία. Αυτό που μπορεί να ονομασθεί μη-ανταγωνιστική πολυγλωσσία ή διγλωσσία ανάλογη με τη σχέση που υπήρχε κατά τον δέκατο ένατο αιώνα ανάμεσα στις επίσημες γλώσσες κουλτούρας και κράτους και τις κατώτερες διαλέκτους και τοπικές διαλέκτους, ήδη φαίνεται να είναι κοινός τόπος. Η τάση να δίδεται στην εκάστοτε καθομιλουμένη γλώσσα μια επίσημη θέση στο πλευρό των εθνικών / διεθνών γλωσσών κουλτούρας – της ισπανικής στη Λατινική Αμερική, της γαλλικής σε μέρη της Αφρικής, γενικότερα της αγγλικής (που είναι το μέσο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης στις Φιλιππίνες και είναι, ή ήταν μέχρι την επανάσταση, και στην Αιθιοπία) – δεν θα έπρεπε να μας παραπλανά.²⁸ Το πρότυπο ίσως να μην είναι πια ο αγώνας για υπεροχή, όπως στο Κεμπέκ, αλλά ένας καταμερισμός των λειτουργιών, όπως στην Παραγουάη, όπου και η ισπανική και η Guaraní γλώσσα διδάσκονται και ομιλούνται από την αστική ελίτ, αλλά η ισπανική γλώσσα είναι το μέσο επικοινωνίας για όλα τα είδη του γραπτού λόγου εκτός, ίσως, από τη φιλολογία. Είναι απίθανο η γλώσσα Quechua, στην οποία δόθηκε ισότιμη επίσημη θέση στο Περού από το 1975, να επιδιώξει ν' αντικαταστήσει την ισπανική ως γλώσσα, ας πούμε, του ημερήσιου τύπου και του πανεπιστημίου, όπως απίθανο είναι ότι, οποιαδήποτε κι αν είναι η επίσημη θέση κάποιας καθομιλουμένης γλώσσας στις πρώην βρετανικές αποικίες της Αφρικής και του Ειρηνικού, ο δρόμος προς την εκπαίδευση, τον πλούτο και τη δύναμη δεν θα συνεχίζει να περνά μέσα

28. Για τη σπουδαιότητα της αγγλικής, βλ. François Grosjean, *Life with two Languages* (Κέμπριτζ, Μασ. 1982), όπου δηλώνεται ότι μόνο σε 38 πολιτείες η αγγλική γλώσσα δεν είχε καμία επίσημη θέση. Σε 20 (μη αγγλόφωνες) χώρες ήταν η μόνη επίσημη γλώσσα, σε άλλες 36 χρησιμοποιούνταν στα δικαστήρια και ως ένα βασικό μέσο σχολικής διδασκαλίας (σ. 114). Για τα προβλήματα του ανταγωνισμού με την αγγλική γλώσσα, βλ. επίσης L. Hargies "The nationalization of Swahili in Kenya", (*Language and Society*, 5, 1976), σσ. 153-64.

από την αγγλική γλώσσα.²⁹

Αυτές οι, πιθανά, αυθαίρετες σκέψεις μας οδηγούν σε κάποια τελικά συμπεράσματα σχετικά με το μέλλον των εθνών και του εθνικισμού.

29. Με μερικούς τρόπους τα σύγχρονα (οπτικά και ακουστικά) μέσα μαζικής ενημέρωσης «τα οποία δεν απαιτούν τα κοπιαστικά βήματα της φιλολογίας» (David Riesman, Εισαγωγή στον Daniel Lerner, *The Passing of Traditional Society*, (Νέα Υόρκη 1958), σ. 4, έχουν ελαττώσει την ωφελμιστική μελέτη της δημόσιας λογοτεχνίας για τους μονογλώσσους, που τώρα δεν είναι πλέον αποκομμένοι από την πληροφόρηση για τον υπόλοιπο κόσμο. Το ραδιόφωνο -τρανζίστορ ήταν ο κύριος παράγοντας σ' αυτή την πολιτιστική επανάσταση. Βλ. π.χ. Howard Handelman, *Struggle in the Andes: Peasant Political Mobilization in Peru*, (Austin 1974), σ. 58. Για πρώτη φορά η προσοχή μου στράφηκε σ' αυτή την επανάσταση στις αρχές της δεκαετίας του 1960 από τον José María Arguedas, ο οποίος έδειξε τον πολλαπλασιασμό των τοπικών ραδιοφωνικών εκπομπών στα Quechua για τους μετανάστες στη Λίμα, συνήθως λειτουργώντας στην ώρα που μόνο οι εργαζόμενοι ινδιάνοι ήσαν ξύπνιοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

Ο εθνικισμός στα τέλη του 20ου αιώνα

I

Από την πρώτη έκδοση αυτού του βιβλίου στις αρχές του 1990, έχουν σχηματισθεί ή βρίσκονται υπό σχηματισμό περισσότερα νέα έθνη - κράτη απ' όσα σε οποιαδήποτε άλλη περίοδο του αιώνα μας. Η διάλυση της ΕΣΣΔ και της Γιουγκοσλαβίας έχει αυξήσει μέχρι σήμερα τον αριθμό των διεθνώς αναγνωρισμένων κρατών κατά δεκαέξι, και δεν υπάρχει άμεσα προβλέψιμο όριο στην περαιτέρω εξέλιξη του διαχωρισμού των εθνотήτων. Όλα τα κράτη είναι σήμερα επίσημα «έθνη», όλες οι πολιτικές αναταραχές έχουν την τάση να στρέφονται εναντίον ξένων, τους οποίους σχεδόν όλα τα κράτη φοβούνται και προσπαθούν να τους κρατήσουν μακριά τους. Επομένως μπορεί να φαίνεται ότι εθελουφλεί κάποιος αν κλείσει αυτό το βιβλίο με κάποιες σκέψεις σχετικά με την «πτώση» του εθνικισμού ως φορέα ιστορικής αλλαγής, σε σύγκριση με το ρόλο του στην περίοδο από τη δεκαετία του 1830 ως το τέλος του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου.

Πράγματι, θα ήταν παράλογο να αρνηθούμε ότι η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και του περιφερειακού και διεθνούς συστήματος, του οποίου υπήρξε στυλοβάτης επί περίπου σαράντα χρόνια ως υπερδύναμη, αποτελεί μια βαθιά και ίσως μόνιμη ιστορική αλλαγή, οι επιπτώσεις της οποίας είναι εντελώς σκοτεινές τη στιγμή που γράφεται αυτό το βιβλίο. Εντούτοις εισάγουν νέα στοιχεία στην ιστορία του εθνικισμού μόνον επειδή η διάλυση της ΕΣΣΔ το 1991 ξεπέρασε κατά πολύ την (προσωρινή) διάλυση της τσαρικής Ρωσίας το 1918-20, που περιορίστηκε σε μεγάλο βαθμό στις ευρωπαϊκές και πέραν του Καυ-

κάσου περιοχές της.¹ Βασικά, τα «εθνικά θέματα» του 1989-92 δεν είναι νέα. Ανήκουν στη συντριπτική τους πλειοψηφία στην παραδοσιακή πατρίδα των εθνικών ζητημάτων, την Ευρώπη. Μέχρι σήμερα δεν υπάρχει καμία ένδειξη σοβαρής πολιτικής τάσης χωρισμού των κρατών στην αμερικανική ήπειρο, τουλάχιστον νοτίως των συνόρων ΗΠΑ-Καναδά. Υπάρχουν ελάχιστες ενδείξεις ότι ο ισλαμικός κόσμος, ή τουλάχιστον τα ανερχόμενα θρησκευτικά κινήματα μέσα σ' αυτόν, ενδιαφέρονται για τον πολλαπλασιασμό των κρατικών συνόρων. Θέλουν να επιστρέψουν στην αληθινή πίστη των ιδρυτών τους. Ουσιαστικά είναι δύσκολο να δούμε πώς θα μπορούσε να τους ενδιαφέρει ο διαχωρισμός αυτός καθεαυτός. Αποσχιστικά κινήματα (στην πλειοψηφία τους τρομοκρατικά) συγκλονίζουν ορισμένες περιοχές της Νοτίου Ασίας, αλλά μέχρι σήμερα (εκτός από την απόσχιση του Μπαγκλαντές) τα διάδοχα κράτη παρέμειναν ενωμένα. Τα μετα - αποικιοκρατικά εθνικά καθεστώτα όχι μόνο σ' αυτή την περιοχή, αλλά παντού, εξακολουθούν να δέχονται στη συντριπτική πλειοψηφία τους τις παραδόσεις του εθνικισμού του δεκάτου ενάτου αιώνα, τόσο τις φιλελεύθερες όσο και τις επαναστατικές - δημοκρατικές. Ο Γκάντι και οι Νεχρού, ο Μαντέλα και ο Μουγκάμπε, ο Ζουλφικάρ Μπούτο και ο Bandaranaike και - θα στοιχημάτιζα - ο φυλακισμένος ηγέτης της Βιρμανίας (Myanmar) Ms Aung - San Su Xi, δεν ήταν ούτε είναι εθνικιστές με την έννοια του Landsbergis και του Tudjman. Βρίσκονται ή βρίσκονταν στο ίδιο ακριβώς μήκος κύματος με τον Massimo d' Azeglio: δημιουργοί και όχι διασπαστές εθνών (βλέπε σ. 68 παραπάνω).

Ίσως πολλά μετα-αποικιοκρατικά αφρικανικά κράτη να καταρρεύσουν μέσα στο χάος και στην αναρχία, όπως έχει συμβεί πρόσ-

1. Ακόμη κι έτσι, οι «παν-τουρανικές» βλέψεις της Τουρκίας στην Κεντρική Ασία, που ευτυχώς δεν επιδιώκονταν από τον Κεμάλ Ατατούρκ αλλά από τους ηττημένους πολιτικούς αντιπάλους του, όπως ο Εμβέρ Πασάς, και το ιαπωνικό ενδιαφέρον για τις κτήσεις της Ρωσίας στον Ειρηνικό στην Άπω Ανατολή, αποτελούν θέματα για τα οποία θα γίνει πολύ περισσότερος λόγος στη δεκαετία του 1990.

φατα σε μερικά από αυτά, συμπεριλαμβανομένης, αν και ελπίζουμε να μη συμβεί – και της Νότιας Αφρικής. Αλλά θα έπρεπε να προεκτείνουμε πο-λύ το νόημα των λέξεων για να δούμε την κατάρρευση της Σομαλίας ή της Αιθιοπίας ως αποτέλεσμα του αναπαλλοτρίωτου δικαιώματος των λαών να σχηματίζουν ανεξάρτητα και κυρίαρχα έθνη - κράτη. Οι τρι-βές μεταξύ εθνικών ομάδων και οι συγκρούσεις, συχνά αιματηρές, προηγούνται του πολιτικού προγράμματος του εθνικισμού και ασφα-λώς θα επιζήσουν μετά απ' αυτόν.

Στην Ευρώπη η έξαρση του διαχωριστικού εθνικισμού έχει ακόμη πιο συγκεκριμένες ιστορικές ρίζες στον εικοστό αιώνα. Τα αυγά των Βερσαλιών και του Brest Litowsk επωάζονται ακόμη. Ουσιαστικά η οριστική κατάρρευση της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων και της Τουρκικής Αυτοκρατορίας καθώς και η βραχυπρόθεσμη κατάρρευση της τσαρικής Ρωσικής Αυτοκρατορίας δημιούργησαν το ίδιο σύνολο εθνικών διαδόχων κρατών, με το ίδιο είδος προβλημάτων, που δεν μπορούν να λυθούν μακροπρόθεσμα παρά μόνο με μαζικές εκδιώσεις ή αναγκαστική μαζική μετανάστευση. Τα εκρηκτικά προβλήματα του 1988-92 ήταν εκείνα που δημιουργήθηκαν το 1918-21. Τότε οι Τσέχοι ενώθηκαν για πρώτη φορά με τους Σλοβάκους και οι Σλοβένοι (πρώην Αυστριακοί) με τους Κροάτες (που αποτελούσαν κάποτε το στρατιωτικό σύνορο εναντίον των Τούρκων) και – μετά από μια χιλιετία διαφορετικής ιστορικής πορείας – με τους Σέρβους που ανήκαν στην ορθοδοξία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο διπλασιασμός του μεγέθους της Ρουμανίας δημιούργησε τριβές μεταξύ των εθνοτήτων που την αποτελούσαν. Οι νικητές Γερμανοί ίδρυσαν τρία μικρά βαλτικά έθνη - κράτη για τα οποία δεν υπήρχε ιστορικό προηγούμενο και – τουλάχιστον στην περίπτωση της Εσθονίας και της Λετονίας – καμία αξιοσημείωτη, εθνική απαίτηση.² Διατηρήθηκαν στη ζωή από τους συμμάχους ως μέρος της «ζώνης καραντίνας» εναντίον της μπολσεβικικής Ρωσίας. Τη στιγμή της μεγαλύτερης αδυναμίας της Ρωσίας, η

2. Αυτό προκύπτει από τα ποσοστά των ψήφων για τη Ρωσική Συντακτική Συνέλευση το Νοέμβριο του 1917 όπως έχουν αναλυθεί από τον O. Radkey, *Russia Goes to the Polls*, (Ithaca 1989).

γερμανική επιρροή ενθάρρυνε τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου γεωργιανού και αρμενικού κράτους, και η βρετανική την αυτονομία του πλούσιου σε πετρέλαιο Αζερμπαϊτζάν. Ο υπερκαυκάσιος εθνικισμός (αν ένας τέτοιος όρος δεν είναι υπερβολικά έντονος για το μνησίκακο φρόνημα των Αζέρων Τούρκων κατά των Αρμενίων) δεν ήταν σοβαρό πολιτικό ζήτημα πριν από το 1917. Οι Αρμένιοι, για προφανείς λόγους, ανησυχούσαν περισσότερο για την Τουρκία παρά για τη Μόσχα, οι Γεωργιανοί υποστήριζαν ένα κατ' όνομα μαρξιστικό πανρωσικό κόμμα (τους Μενσεβίκους) ως εθνικό κόμμα τους. Όμως, αντίθετα από τους Αψβούργους και την Οθωμανική Αυτοκρατορία, η πολυεθνική Ρωσική Αυτοκρατορία επέζησε επί τρεις ακόμη γενεές, χάρη στην Οκτωβριανή Επανάσταση και τον Χίτλερ. Η νίκη στον Εμφύλιο Πόλεμο εξάλειψε το ενδεχόμενο απόσχισης της Ουκρανίας, και η ανάκτηση της Υπερκαυκασίας εξαφάνισε τους τοπικούς εθνικισμούς αν και – επειδή επιτεύχθηκε εν μέρει μέσω διαπραγματεύσεων με την κεμαλική Τουρκία – άφησε μερικά ευαίσθητα θέματα για μελλοντική εθνικιστική μνησικακία, και κυρίως το πρόβλημα του αρμενικού θύλακα του Όρους Καραμπάχ στο Αζερμπαϊτζάν.³ Το 1939-40 η ΕΣΣΔ ανέκτησε στην πράξη όλα όσα είχε χάσει η τσαρική Ρωσία, εκτός από τη Φιλανδία (την οποία ο Λένιν είχε αφήσει να αποσχισθεί ειρηνικά) και την πρώην ρωσική Πολωνία.

Ο απλούστερος τρόπος για να περιγράψει κανείς τη φαινομενική έκρηξη των διαχωριστικών τάσεων το 1988-92 είναι ότι πρόκειται για «ημιτελείς υποθέσεις του 1918-21». Αντιστρόφως παμπάλαια και βα-

3. Οι Αρμένιοι συνιστούν ένα παράδειγμα των δυσκολιών της σύνδεσης της εθνικότητας με το έδαφος. Η σημερινή Δημοκρατία της Αρμενίας (με πρωτεύουσά της το Εριβάν) δεν είχε ιδιαίτερη σημασία γι' αυτόν τον άτυχο λαό πριν από το 1914. Η «Αρμενία» βρισκόταν κυρίως στην Τουρκία. Οι Ρωσοαρμένιοι ήταν ένας αγροτικός υπερκαυκάσιος λαός και ένας σημαντικός αστικός πληθυσμός – ίσως η πλειονότητα του πληθυσμού της Τυφλίδας και του Μπακού – και μια μεγάλη εθνική και διεθνής διασπορά. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι η «Αρμενία» ήταν ό,τι είχε απομείνει όταν οι Αρμένιοι είχαν εξολοθρευθεί ή εκδιωχθεί από οποιοδήποτε άλλο μέρος.

θιά ριζωμένα εθνικά ζητήματα, που οι ευρωπαϊκές κυβερνήσεις θεωρούσαν επικίνδυνα πριν από το 1914, δεν αποδείχθηκαν εκρηκτικά. Δεν ήταν το «Μακεδονικό Ζήτημα», γνωστό στους μελετητές ως αιτία συγκρούσεων μεταξύ αντιτιθέμενων ειδικών σε πολλά πεδία μάχης σε διεθνή συνέδρια, εκείνο που προκάλεσε την κατάρρευση της Γιουγκοσλαβίας. Αντίθετα, η πρώην Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας έκανε ό,τι μπορούσε για να μείνει έξω από τη σερβοκροατική διαμάχη, ως τη στιγμή που η Γιουγκοσλαβία κατέρρεε και όλα τα μέρη της, από καθαρή αυτοάμυνα, έπρεπε να φροντίσουν τον εαυτό τους. (Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην επίσημη αναγνώρισή της προβάλλονται αντιρρήσεις μέχρι τώρα από την Ελλάδα, με την οποία είχαν ενωθεί μεγάλα τμήματα του μακεδονικού εδάφους το 1913). Επίσης, το μοναδικό τμήμα της τσαρικής Ρωσίας που περιείχε ένα γνήσιο εθνικό, αν και όχι αποσχιστικό, κίνημα πριν από το 1917 ήταν η Ουκρανία. Και όμως η Ουκρανία έμεινε σχετικά ήρεμη ενώ οι δημοκρατίες της Βαλτικής και του Καυκάσου απαιτούσαν την απόσχιση, παρέμεινε υπό τον έλεγχο της ηγεσίας του τοπικού Κομμουνιστικού Κόμματος και δεν προχώρησε στην απόσχιση παρά μόνο όταν το αποτυχημένο πραξικόπημα του Αυγούστου 1991 κατέστρεψε την ΕΣΣΔ.

Επιπλέον, ο ορισμός του «έθνους» και των βλέψεών του, που, παραδόξως, ήταν ο ίδιος για τον Λένιν και τον Ουίλσον, δημιούργησε αυτομάτως τις «γραμμές κατάγματος» με βάση τις οποίες θα διαχωρίζονταν οι πολυεθνικές μονάδες που είχαν δημιουργηθεί από τα κομμουνιστικά κράτη, όπως τα αποικιακά σύνορα του 1880-1950 αποτέλεσαν τα κρατικά σύνορα των μεταποικιακών κρατών, αφού δεν υπήρχαν άλλα διαθέσιμα. (Οι περισσότεροι από τους κατοίκους τους δεν ήξεραν τι ήταν τα σύνορα, ή δεν τους έδιναν σημασία). Στη Σοβιετική Ένωση μπορούμε να προχωρήσουμε πιο μακριά: το κομμουνιστικό καθεστώς προσπάθησε εσκεμμένα να δημιουργήσει εθνικές και γλωσσικές εδαφικές «εθνικές διοικητικές μονάδες», δηλ. «έθνη» με τη σύγχρονη έννοια σε περιοχές όπου δεν είχε υπάρξει έστω και η σκέψη για τη δημιουργία ενός έθνους, όπως μεταξύ των ασιατικών μουσουλμανικών λαών – ή και των Λευκορώσων. Η ιδέα για Σοβιετικές Δημοκρατίες που θα βασιζόνταν στα «έθνη» των Κοζάκων, των

Κιρκασίων, των Ουζμπέκων, των Τατζίκ και των Τουρκομάνων ήταν μάλλον ένα θεωρητικό κατασκεύασμα των σοβιετικών διανοουμένων παρά πρωταρχική βλέψη οποιουδήποτε από τους λαούς της Κεντρικής Ασίας.⁴

Η ιδέα ότι αυτοί οι λαοί, είτε λόγω «εθνικής καταπίεσης» είτε λόγω ισλαμικής συνείδησης προκαλούσαν στο σοβιετικό σύστημα την αφόρητη πίεση που οδήγησε στην κατάρρευσή του, μοιάζει να είναι απλώς μια ακόμη έκφραση της δικαιολογημένης φρίκης ορισμένων δυτικών μελετητών για το σοβιετικό σύστημα και της πεποίθησής τους ότι δεν θα μπορούσε να διαρκέσει επί πολύ. Η Κεντρική Ασία παρέμεινε πολιτικά αδρανής μέχρι την κατάρρευση της Ένωσης, εκτός από μερικές πογκρόμ των εθνικών μειονοτήτων που ο Στάλιν είχε προσπαθήσει να εξορίσει σ' αυτές τις μακρινές περιοχές. Ο εθνικισμός που αναπτύσσεται σ' αυτές τις δημοκρατίες είναι μετασοβιετικό φαινόμενο.

Έτσι, οι αλλαγές κατά και μετά το 1989 δεν οφείλονταν βασικά σε εθνικές εντάσεις, που παρέμειναν υπό αποτελεσματικό έλεγχο ακόμη και στις περιοχές όπου υπήρχαν πραγματικά, όπως στην Πολωνία και στους λαούς της Γιουγκοσλαβίας, όσο λειτουργούσε η κεντρική κομματική εξουσία, αλλά κυρίως στην απόφαση του σοβιετικού καθεστώτος να μεταρρυθμιστεί, και ταυτόχρονα α) να αποσύρει τη στρατιωτική υποστήριξή του από τα δορυφορικά καθεστώτα του, β) να υπονομεύσει την κεντρική δομή της διοίκησης και της εξουσίας που του επέτρεπε να λειτουργεί και, κατά συνέπεια, γ) να υπονομεύσει τα θεμέλια ακόμη και των ανεξάρτητων κομμουνιστικών καθεστώτων της Βαλκανικής. Ο εθνικισμός ήταν εκείνος που ωφελήθηκε από αυτές τις εξελίξεις αλλά, από καμία σοβαρή άποψη, δεν υπήρξε σημαντικός παράγοντας στην πρόκλησή τους. Σ' αυτό οφείλεται και η παγκόσμια κατάπληξη για την ξαφνική κατάρρευση των ανατολικών καθεστώτων που ήταν εντελώς απροσδόκητη, ακόμη και στην Πολωνία, όπου ένα

4. Πρβλ... Graham Smith (επιμ.) *The Nationalities Question in the Soviet Union*, μέρος IV: "Muslim Central Asia" (Λονδίνο και Νέα Υόρκη 1990), π.χ. σσ. 215, 230, 262.

βαθιά αντιλαϊκό καθεστώς είχε δείξει ότι μπορούσε να κρατάει υπό έλεγχο ένα μαζικά οργανωμένο αντιπολιτευτικό κίνημα επί μία σχεδόν δεκαετία.

Αρκεί να συγκρίνουμε τις ενοποιήσεις της Γερμανίας το 1871 και το 1990 για να προσέξουμε τη διαφορά. Η πρώτη θεωρήθηκε ως η προ πολλού αναμενόμενη επίτευξη ενός στόχου, που, κατά κάποιον τρόπο, ήταν η κύρια μέριμνα όλων όσοι ενδιαφέρονταν για την άσκηση πολιτικής στα γερμανικά κράτη, ακόμη και εκείνων που ήθελαν να αντισταθούν σ' αυτήν. Ακόμη και ο Μαρξ και ο Έγκελς πίστευαν ότι ο Βίσμαρκ «(tut) jetzt, wie im 1866, ein Stück von unserer Arbeit in seiner Weise».⁵ Αλλά μέχρι το φθινόπωρο του 1989 κανένα από τα μεγάλα κόμματα της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας δεν είχε προσφέρει κάτι παραπάνω από συμβατικές ευχές για τη δημιουργία ενός ενιαίου γερμανικού κράτους επί πολλά χρόνια. Αυτό δεν οφειλόταν στο γεγονός ότι κάτι τέτοιο πρακτικά δεν ήταν δυνατόν ώσπου αυτό να πραγματοποιηθεί από τον Γκορμπατσώφ, αλλά στο ότι οι εθνικιστικές οργανώσεις και κινήσεις ήταν πολιτικά περιθωριακές. Ούτε η επιθυμία για ενότητα της Γερμανίας αποτελούσε στην Ανατολική Γερμανία το κίνητρο της πολιτικής αντιπολίτευσης, ή των μέσων Ανατολικογερμανών, η μαζική έξοδος των οποίων προκάλεσε την κατάρρευση του καθεστώτος. Ασφαλώς, μέσα σε όλες τις αμφιβολίες και τις αβεβαιότητές τους για το μέλλον, οι περισσότεροι Γερμανοί καλωσορίζουν την ενοποίηση των δύο Γερμανιών αλλά η αιφνιδιαστική πραγματοποίησή της και η φανερή έλλειψη σοβαρής προετοιμασίας δείχνουν ότι, ανεξάρτητα από τη δημόσια ρητορική, ήταν υποπροϊόν απροσδόκητων γεγονότων έξω από τη Γερμανία.

Όσο για την ΕΣΣΔ, κατέρρευσε όχι, όπως είχαν προβλέψει ορισμένοι σοβιετολόγοι, κάτω από το βάρος των εσωτερικών εθνικών εντάσεων⁶, αν και κανείς δεν μπορούσε να τις αρνηθεί, αλλά κάτω

5. Έγκελς προς Μαρξ, 15 Αυγούστου 1870 (Marx - Engels, *Werke*, τόμ. 33, Βερολίνο 1966), σ. 40.

6. Helène Carrère d'Encausse, *L'empire éclaté* (Παρίσι 1978). Της ίδιας, *La gloire des nations, ou La fin de l'empire soviétique* (Παρίσι 1990).

από το βάρος των οικονομικών της δυσκολιών. Η γκλασνόστ, που η ρεφορμιστική-κομμουνιστική ηγεσία της χώρας θεωρούσε απαραίτητη προϋπόθεση για την *περεστρόικα*, επανεισήγαγε την ελευθερία των συζητήσεων και της υποκινήσεως των μαζών και εξασθένησε το συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης στο οποίο βασίζονταν τόσο το καθεστώς όσο και η κοινωνία. Η αποτυχία της *περεστρόικα*, δηλαδή η αυξανόμενη επιδείνωση των συνθηκών ζωής των απλών πολιτών, υπονόμεισε την πίστη στην παν-σοβιετική κυβέρνηση που θεωρήθηκε υπεύθυνη γι' αυτήν και ενθάρρυνε ή ακόμη επέβαλε περιφερειακές ή τοπικές λύσεις στα προβλήματα. Μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι πριν από τον Γκορμπατσώφ, καμία σοβιετική δημοκρατία δεν αντιμετώπιζε το ενδεχόμενο της απόσχισης από την ΕΣΣΔ, με εξαίρεση τα κράτη της Βαλτικής, και ακόμη και εκεί η ανεξαρτησία ήταν ένα όνειρο. Ούτε μπορεί να υποστηριχθεί ότι μόνο ο φόβος και ο καταναγκασμός κρατούσαν ενωμένη την ΕΣΣΔ, αν και αναμφισβήτητα βοήθησαν στην αναχαίτηση εθνικών και κοινοτικών εντάσεων σε περιοχές με μεικτό πληθυσμό, ώστε να μην επιδοθούν σε αμοιβαία βιαιότητα, όπως έγινε στη συνέχεια. Πράγματι στη μακροχρόνια εποχή του Μπρέζνιεφ η τοπική και περιφερειακή αυτονομία δεν ήταν κατά κανένα τρόπο ψευδαίσθηση. Επιπλέον, όπως διαμαρτύρονταν πάντοτε οι Ρώσοι, οι περισσότερες από τις άλλες δημοκρατίες βρίσκονταν σε μάλλον καλύτερη οικονομική κατάσταση από τη Ρωσία. Η εθνική αποσύνθεση της ΕΣΣΔ, η οποία συνεπαγόταν και την αποσύνθεση των δημοκρατιών που την αποτελούσαν, ουσιαστικά όλες σχεδόν πολυεθνικές, είναι, ολοφάνερα, η συνέπεια μάλλον των γεγονότων της Μόσχα, παρά η αιτία τους.

Παραδόξως, η συνηγορία υπέρ εθνικιστικών κινήματων με τη δύναμη να υπονομεύσουν υφιστάμενα καθεστάτα είναι μάλλον ισχυρότερη στη Δύση, όπου τέτοιες αναταραχές μαστίζουν μερικά από τα αρχαιότερα έθνη - κράτη, το Ηνωμένο Βασίλειο, την Ισπανία, τη Γαλλία, και ακόμη, με μετριοπαθέστερο τρόπο, την Ελβετία, για να μην αναφέρουμε τον Καναδά. Το κατά πόσον θα πραγματοποιηθεί η απόσχιση του Κεμπέκ, της Σκωτίας ή κάποιας άλλης περιοχής, είναι σήμερα (1992) θέμα εικασίας. Έξω από την πρώην ευρωσοβιετική κόκκινη

ζώνη, οι επιτυχείς αποσχίσεις μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο είναι εξαιρετικά σπάνιες, και οι ειρηνικοί διαχωρισμοί σχεδόν άγνωστοι. Ωστόσο, η πιθανή απόσχιση της Σκοτίας ή του Κεμπέκ μπορεί σήμερα να συζητηθεί ως ρεαλιστική πιθανότητα, πράγμα που δεν συνέβαινε πριν από είκοσι πέντε χρόνια.

II

Αλλά ο εθνικισμός, όσο αναπόφευκτος κι αν είναι, δεν είναι πλέον η ιστορική δύναμη που ήταν κατά την περίοδο μεταξύ της Γαλλικής Επανάστασης και του τέλους της ιμπεριαλιστικής αποικιοκρατίας, μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

Στον «αναπτυσσόμενο» κόσμο του δεκάτου ενάτου αιώνα, η δημιουργία ενός αριθμού «εθνών», που συνδύαζαν το έθνος - κράτος με την εθνική οικονομία, ήταν ένα κυρίαρχο γεγονός ιστορικής μετάβασης και έτσι αντιμετωπιζόταν. Στον «εξαρτώμενο» κόσμο του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα, και για προφανείς λόγους κυρίως στο αποικιοκρατούμενο τμήμα του, τα κινήματα για εθνική απελευθέρωση και ανεξαρτησία ήταν το κύριο μέσο για την πολιτική χειραφέτηση του μεγαλύτερου μέρους της υδρογείου, για την εξάλειψη δηλαδή της ιμπεριαλιστικής διοίκησης και, το σημαντικότερο, της άμεσης στρατιωτικής κυριαρχίας από τις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις, κατάσταση που θα φαινόταν εντελώς αδιανόητη ακόμη και πριν από πενήντα χρόνια.⁷ Αν και όπως είδαμε, αυτά τα εθνικά απελευθερωτικά κινήματα στον Τρίτο Κόσμο βασίζονταν θεωρητικά στο πρότυπο του εθνικισμού δυτικού τύπου, στην πράξη τα κράτη που προσπαθούσαν να δημιουργήσουν ήταν, όπως επίσης είδαμε, σε γενικές γραμμές, το αντίθετο των εθνικά και γλωσσικά ομοιογενών ενοτήτων που θεωρούν-

7. Οι πόλεμοι που διεξήχθησαν σε σημαντική κλίμακα από τις υπερδυνάμεις με χρήση όλων των όπλων τους εκτός από τα πυρηνικά (χημικά / βιολογικά), υπήρξαν θεαματικά λιγότερο επιτυχείς από όσο θα μας έκανε να υποθέσουμε η ιστορία της προ του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου περιόδου - π.χ. στην Κορέα και στο Βιετνάμ.

ταν η πρότυπη μορφή του «έθνους - κράτους» στη δύση. Ωστόσο, ακόμη και από αυτή την άποψη είχαν *de facto* περισσότερες ομοιότητες παρά διαφορές με το δυτικό εθνικισμό της εποχής του φιλελευθερισμού. Και τα δύο επεδίωκαν τυπικά την ενοποίηση και τη χειραφέτηση, αν και στην τελευταία περίπτωση η υπερτίμηση των δυνάμεων ήταν πιο συχνή απ' όσο στην πρώτη.

Η σημερινή φάση των κατά βάση χωριστικών και διαιρετικών «εθνικών» ομάδων δεν έχει ένα τέτοιο θετικό πρόγραμμα ή προοπτική. Αυτό φαίνεται από το απλό γεγονός ότι, εξαιτίας της έλλειψης γνήσιου ιστορικού σχεδίου, προσπαθεί να αναδημιουργήσει το αρχικό πρότυπο του Mazzini, ενός εθνικά και γλωσσικά ομοιογενούς εδαφικού έθνους - κράτους («κάθε έθνος ένα κράτος - μόνο ένα κράτος για κάθε έθνος»). Αυτό είναι εξωπραγματικό και, όπως είδαμε (σελ.000) είναι και εντελώς ασυμβίβαστο με τις γλωσσικές και πολιτιστικές εξελίξεις του τέλους του εικοστού αιώνα.

Όπως θα δούμε, είναι εντελώς ανεξάρτητο με το πρόβλημα του τέλους του εικοστού αιώνα, για το οποίο δεν προσφέρει μια γενική λύση ή κατά τόπους λύσεις, εκτός από μερικές σπάνιες ευτυχείς περιπτώσεις. Απλώς περιπλέκει την αντιμετώπιση αυτών των προβλημάτων.

Ωστόσο, δεν μπορεί να αρνηθεί κανείς τη δύναμη των αισθημάτων που οδηγεί ομάδες από «εμάς» να δώσουν στον εαυτό τους μια «εθνική» / γλωσσική ταυτότητα εναντίον των ξένων και απειλητικών «εκείνων». Πόσο μάλλον στα τέλη του εικοστού αιώνα, όπου έγινε ένας παράλογος πόλεμος, ο οποίος προκάλεσε διάχυτο πατριωτικό ενθουσιασμό με ένα φανταστικό Βρετανικό «εμείς» κατά του συμβολικού «εκείνοι» των Αργεντινών, για λίγους βάλτους και λιβάδια στο Νότιο Ατλαντικό, και όπου η ξενοφοβία έχει γίνει η πιο πλατιά διαδεδομένη ιδεολογία των μαζών στον κόσμο. Όμως, η ξενοφοβία, που εκφυλίζεται εύκολα σε ρατσισμό, ένα ακόμη γενικότερο φαινόμενο στην Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική στη δεκαετία του 1990 απ' όσο ήταν την εποχή του φασισμού, παρέχει ένα πρόγραμμα λιγότερο ιστορικό και από τον εθνικισμό του Mazzini. Πράγματι, σπανίως προσποιείται ότι είναι κάτι περισσότερο από μια κραυγή αγωνίας ή οργής. Επιπλέον, ακόμη και οι ρομαντικοί συνεχίζουν να βλέπουν με συμπάθεια την

προσπάθεια κατάκτητης εκ μέρους των μικρών επιλεγμένων λαών, της κυρίαρχης ανεξαρτησίας τους, σπανίως επιμένουν στα ανομοιόμορφα χαρακτηριστικά – στις δύο όψεις του Ιανού – του Εθνικού Μετώπου του Λεπέν· έχει ένα μόνο πρόσωπο, και οι περισσότεροι από μας θα προτιμούσαμε να μην είχε κανένα.

Ποια είναι η φύση αυτής της κραυγής απελπισίας ή οργής; Ξανά και ξανά αυτά τα κινήματα εθνικής ταυτότητας φαίνεται να είναι αντιδράσεις αδυναμίας και φόβου, απόπειρες να στηθούν οδοφράγματα για την αναχαίτιση των δυνάμεων του σύγχρονου κόσμου, που μοιάζουν ως προς αυτό, περισσότερο με τη μνησικακία των Γερμανών της Πράγας που έχουν στριμωχθεί σε μια γωνιά από την τσεχική μετανάστευση, παρά με εκείνη των προελαυνόντων Τσέχων. Δεν πρόκειται μόνο για την περίπτωση μικρών γλωσσικών κοινοτήτων ευάλωτων σε μικρές μάλλον δημογραφικές μεταβολές, όπως οι αραιοκατοικημένοι λόφοι και τα παράλια της ουαλόφωνης Ουαλίας, ή η Εσθονία, που το ένα εκατομμύριο περίπου των ανθρώπων που μιλούν εσθονικά θα την τοποθετούσαν στο κατώτατο όριο των πληθυσμών που μπορούν να συντηρήσουν μια σύγχρονη γλωσσική κουλτούρα σε όλα τα επίπεδα. Δεν είναι παράδοξο ότι το πιο εκρηκτικό πρόβλημα και στις δύο περιοχές είναι η ανεξέλεγκτη μετανάστευση ατόμων που μιλούν αποκλειστικά την αγγλική ή τη ρωσική γλώσσα αντίστοιχα. Ωστόσο παρόμοιες αντιδράσεις απαντούνται σε πολύ μεγαλύτερους πληθυσμούς των οποίων η γλωσσική / πολιτιστική ύπαρξη δεν απειλείται ή δεν φαίνεται να απειλείται με κανένα τρόπο. Το πιο παράλογο παράδειγμα είναι το κίνημα, που απέκτησε πολιτικό έρεισμα σε ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ στα τέλη της δεκαετίας του 1980, να ανακηρυχθεί η αγγλική μοναδική επίσημη γλώσσα των ΗΠΑ. Γιατί, αν και οι ισπανόφωνοι μετανάστες είναι πραγματικά αρκετά πολυπληθείς σε ορισμένα μέρη των ΗΠΑ ώστε να είναι επιθυμητό και μερικές φορές απαραίτητο να απευθύνεται κανείς στο κοινό στη γλώσσα του, η ιδέα ότι η υπεροχή της αγγλικής γλώσσας στις ΗΠΑ κινδυνεύει, ή είναι πιθανό να κινδυνεύσει, αποτελεί πολιτική παράνοια.

Αυτό που πυροδοτεί αυτές τις αμυντικές αντιδράσεις, εναντίον πραγματικών ή φανταστικών απειλών, είναι ένας συνδυασμός διε-

θνών μετακινήσεων πληθυσμών με την εξαιρετικά γρήγορη, θεμελιακή και άνευ προηγουμένου κοινωνικο-οικονομική μεταμόρφωση που είναι τόσο χαρακτηριστική στο τρίτο τέταρτο του αιώνα μας. Ο γαλλικός Καναδάς μπορεί να δώσει ένα παράδειγμα αυτού του συνδυασμού μεταξύ έντονου μικροαστικού γλωσσικού εθνικισμού και φόβου των μαζών για το μέλλον. Στα χαρτιά η γαλλική γλώσσα, που αποτελεί τη μητρική γλώσσα του ενός τετάρτου του πληθυσμού του Καναδά, μιας κοινότητας που έχει περίπου το μισό μέγεθος του αγγλόφωνου πληθυσμού του Καναδά, και υποστηρίζεται από την επίσημη διγλωσσία της ομοσπονδίας, τη διεθνή υποστήριξη της γαλλικής κουλτούρας και τους πάνω από 130.000 φοιτητές σε γαλλόφωνα πανεπιστήμια (1988) φαίνεται αρκετά ασφαλής. Και όμως η στάση των εθνικιστών του Κεμπέκ είναι η στάση ενός λαού που υποχωρεί μπροστά σε πολιτικές δυνάμεις που απειλούν να τον συντρίψουν· πρόκειται για ένα κίνημα η προέλαση του οποίου αντιμετωπίζεται περισσότερο ως δυνατή μελλοντική αδυναμία παρά ως επιτυχία.⁸ Πράγματι, ο εθνικισμός του Κεμπέκ έχει εγκαταλείψει *de facto* τις μεγάλες γαλλόφωνες μειονότητες του New Brunswick και του Οντάριο για να οχυρωθεί σε μια αυτόνομη ή ακόμη και αποκομμένη επαρχία του Κεμπέκ. Το αίσθημα της ανασφάλειας των *Canadiens* φαίνεται από την πεποίθηση που υπάρχει ότι η επίσημη «πολλαπλή κουλτούρα» του Καναδά είναι απλώς μια συνωμοσία για να «συνθλιβούν οι ειδικές ανάγκες των γαλλόφωνων κάτω από το πολιτικό βάρος της πολλαπλής κουλτούρας»⁹ και ενισχύεται φυσικά από τη φανερή προτίμηση των 3-5 εκατομμυρίων με-

8. Το έργο του Léon Dion, «The Mystery of Quebec» (Daedalus, τόμ. 117/4, Φθινόπωρο 1988, σσ. 283-318) είναι ένα καλό παράδειγμα π.χ. «Η νέα γενιά δεν δείχνει την ίδια επιθυμία να υποστηρίξει τη γαλλική γλώσσα που έδειχνε μια παλιότερη γενιά. Αισθάνεται να προστατεύεται από... το Χάρτη της γαλλικής γλώσσας... και εν μέρει επειδή οι αγγλόφωνοι και οι άνθρωποι που μιλούν άλλες γλώσσες έχουν αρχίσει να δείχνουν μεγαλύτερη ανοχή προς τη γαλλική γλώσσα (σελ. 310).

9. R F. Harney '«So great a heritage as ours». Immigration and the survival of the Canadian Polity', (Daedalus, τόμ. 117/4 Φθινόπωρο 1988) σ. 75.

ταναστών, που ήρθαν στη χώρα μετά το 1945, να δώσουν στα παιδιά τους αγγλική παιδεία, που ανοίγει πολύ ευρύτερες προοπτικές επαγγελματικής σταδιοδρομίας στη Βόρειο Αμερική απ' όσο η γαλλική γλώσσα. Αλλά στα χαρτιά η απειλή της μετανάστευσης είναι μικρότερη για το γαλλόφωνο παρά για τον αγγλόφωνο Καναδά, αφού μεταξύ 1946 και 1971 μόνο το 15% περίπου των νεοφερμένων εγκαταστάθηκαν στο Κεμπέκ.

Αυτό που κρύβεται πίσω από το φόβο και την ανασφάλεια των Γαλλοκαναδών είναι ολοφάνερα ένας κοινωνικός κατακλυσμός που αντικατοπτρίζεται στην εντυπωσιακά αιφνίδια κατάρρευση της καθολικής εκκλησίας σε μια κοινωνία που ήταν για πάρα πολύ καιρό μια συντηρητική, καθολική, κληρικόφιλη κοινωνία με σημαντική γεννητικότητα, όχι μόνο μεταξύ των αγροτών αλλά και μεταξύ των κατοίκων των πόλεων. Φαίνεται ότι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ο εκκλησιασμός στην επαρχία μειώθηκε από 80% και περισσότερο σε 25%, ενώ το ποσοστό γεννήσεων στο Κεμπέκ έχει γίνει ένα από τα χαμηλότερα στον Καναδά.¹⁰ Ό,τι κι αν κρύβεται πίσω από μια τόσο εντυπωσιακή μεταβολή των ηθών του Κεμπέκ δεν θα μπορούσε να μη δημιουργήσει μια γενιά αποπροσανατολισμένη, που διψάει για νέες σταθερές αξίες που θα αντικαταστήσουν τις παλιές που καταρρέουν. Έχει υποστηριχθεί ότι η άνοδος των μαχητικών χωριστικών τάσεων ήταν ένα υποκατάστατο για την απώλεια του παραδοσιακού καθολικισμού. Η υπόθεση αυτή – που δύσκολα θα προσφερόταν σε πειστική επαλήθευση ή διάψευση – δεν είναι απίθανη, τουλάχιστον για κάποιον σαν τον συγγραφέα αυτού του βιβλίου, που έχει δει έναν εντελώς αντιπαραδοσιακό και, από την άποψη της αγάπης για τις ταβέρνες και το ποτό, εντελώς αντίθετο προς την παράδοση μαχητικό ουαλικό εθνικισμό να εμφανίζεται μεταξύ της νεότερης γενιάς σ' ένα τμήμα της Βορείου Ουαλίας, καθώς τα παρεκκλήσια άδειασαν, ο ιεροκή-

10. Gérard Pelletier, «Quebec: different but in step with North America» (Daedalus, τόμ. 117/4, Φθινόπωρο 1988, σελ. 271)· R. F. Harney, «So great a heritage as ours», σ. 62.

ρυκας και ο ερασιτέχνης λόγιος δεν είναι πια η φωνή της κοινότητας και η παρακμή μιας δημόσιας συμβατικής υποχρέωσης για εγκράτεια, κατάργησε τον πιο εμφανή τρόπο με τον οποίο τα άτομα αποδείκνυαν ότι ανήκαν σε μια πουριτανική κουλτούρα και κοινότητα.

Η μεγάλη κινητικότητα των πληθυσμών εντείνει φυσικά αυτόν τον αποπροσανατολισμό, καθώς και οι οικονομικές μεταπτώσεις, μερικές από τις οποίες δεν είναι ανεξάρτητες από την άνοδο του τοπικού εθνικισμού.¹¹ Όπου κι αν ζούμε σε μια αστικοποιημένη κοινωνία συναντάμε ξένους, ξεριζωμένους άνδρες και γυναίκες που μας θυμίζουν πόσο εύθραυστες και "αποξηραμένες" έχουν γίνει οι ρίζες των ίδιων των οικογενειακών μας δέντρων.

Στην περίπτωση των δυτικών πρώην κομμουνιστικών κοινωνιών, αυτός ο κοινωνικός αποπροσανατολισμός εντείνεται από την κατάρρευση του τρόπου ζωής όπως τον είχαν γνωρίσει και είχαν μάθει να τον ζουν οι περισσότεροι από τους κατοίκους. Ο εθνικισμός ή η εθνικότητα – για ν' αναφέρουμε τον Miroslav Hroch, καθώς γράφει για τη σύγχρονη Κεντρική Ευρώπη είναι «ένα υποκατάστατο για παράγοντες ολοκλήρωσης σε μια αποσυντιθέμενη κοινωνία. Όταν η κοινωνία αποτύχει, το έθνος εμφανίζεται ως η υπέρτατη εγγύηση».¹²

Στις σοσιαλιστικές και πρώην σοσιαλιστικές οικονομίες, που κυ-

11. Ο εθνικισμός του Κεμπέκ στη δεκαετία του 1970 προκάλεσε μεγάλη έξοδο επιχειρήσεων από το Μοντρεάλ, που μέχρι τότε ήταν και η μεγαλύτερη καναδική πόλη και το κέντρο των καναδικών επιχειρήσεων, προς όφελος του Τορόντο. «Η πόλη βρίσκεται αντιμέτωπη μ' ένα πιο ταπεινό πεπρωμένο ως περιφερειακό κέντρο του Κεμπέκ και του Ανατολικού Καναδά». Ακόμη κι έτσι, η αισθητά μικρότερη επίδραση των γλωσσών των μειονοτήτων στο Μόντρεαλ απ' όσο σε άλλες πόλεις δεν φαίνεται να μείωσε τη γλωσσική μαχητικότητα. Στο Τορόντο και το Βανκούβερ οι λευκοί Αγγλοπροτεστάντες δεν αποτελούν πλέον την πλειοψηφία του πληθυσμού, ενώ στο Μοντρεάλ οι Γαλλοκαναδοί αποτελούν το 66% του πληθυσμού». Πρβλ. Alan F. J. Artibise, «Canada as an urban nation», (Daedalus, τόμ. 117/4, Φθινόπωρο 1988, σσ. 237-64).

12. M. Hroch, «Nationale Bewegungen früher und heute. Ein europäischer Vergleich» (αδημοσίευτο άρθρο 1991), σ. 14. Είναι σχεδόν περιττό να προσθέσω

βερνούνται βασικά, σύμφωνα με τη φράση του Janos Kornai, από την «οικονομία της ελλείψεως»,¹³ η εθνικότητα, όπως και η συγγένεια και άλλα δίκτυα πιθανής αλληλεγγύης ή προστασίας, είχε ήδη μια πιο συγκεκριμένη λειτουργία. Έδινε «στα μέλη της ίδιας ομάδας ένα πλεονέκτημα έναντι διεκδικητών που ανήκαν σε άλλες ομάδες»,¹⁴ για τους δισεύρετους πόρους. Και, αντιστρόφως, προσδιόριζε τους «άλλους» οι αξιώσεις των οποίων έρχονταν σε δεύτερη μοίρα μετά τις «δικές μας». Όπου η πρώην εθνικής κλίμακας κοινωνία και κυβέρνηση αποσυντίθεται εντελώς, όπως στην πρώην ΕΣΣΔ, ο «ξένος» βρίσκεται σε απελπιστική θέση. «Οι πόλεις (διοικητικές περιφέρειες), οι δημοκρατίες, περιχαράκωνονται για να αμυνθούν κατά της "μεταναστευτικής ζήτησης". Τα τοπικά δελτία τροφίμων διαιρούν την αγορά σε χωριστές μικροοικονομίες "και προστατεύουν τους πόρους... από τους ξένους".¹⁵

Αλλά, στις μετακομμουνιστικές κοινωνίες η εθνική ταυτότητα είναι πάνω απ' όλα ένα μέσο για να ορισθεί η κοινότητα των αθών και να αναγνωριστούν οι ένοχοι που είναι υπεύθυνοι για την καταδίκη «μας», ιδίως όταν δεν υπάρχουν πια τα κομμουνιστικά καθεστώτα για να λειτουργήσουν ως αποδιοπομπαίοι τράγοι. Όπως έχει πει κάποιος σχετικά με την Τσεχοσλοβακία: "Η χώρα ξεχειλίζει από το ενδιαφέρον για τα 'αλλότρια'. Το πρώτο δάχτυλο όλων έχει πρηστεί επειδή

ότι ο Hgoch επιμένει ότι η φαινομενική αναβίωση των παλιών εθνικών αναταραχών στην Ανατολική - Κεντρική Ευρώπη δεν είναι (συνήθως) συνέχεια μιας παλαιάς εθνικιστικής παράδοσης, αλλά ένα είδος καινούργιας επινόησης της παράδοσης, μια «Illusion der Reprise». Όπως π.χ. οι Τσέχοι πατριώτες του δεκάτου ενάτου αιώνα φορούσαν τη στολή των κουσιτών μαχητών, έτσι και σήμερα οι πατριώτες των σύγχρονων ανατολικο-ευρωπαϊκών εθνικών κινημάτων ντύνονται σαν πατριώτες του δεκάτου ενάτου αιώνα, σελ. 11.

13. J. Kornai, *The Economics of Shortage* (Αμστερνταμ, 1980).

14. Katherine Verdery, ανέκδοτο σχέδιο για τον Nationalism and the «Road to Democracy», σ. 36.

15. Caroline Humphrey, «Icebergs, barter and the mafia in provincial Russia» (*Anthropology Today*, 7 (2) 1991, σσ. 8-13).

δείχνουν τους Άλλους και τους αποδίδουν χαρακτηρισμούς».¹⁶

Αλλά αυτή είναι μάλλον μια παγκόσμια και όχι απλώς μετακομμουνιστική κατάσταση. «Εκείνοι» μπορεί και πρέπει να κατηγορηθούν για όλα τα δεινά, τις αβεβαιότητες και τους αποπροσανατολισμούς, που τόσο πολλοί από μας νιώθουν έπειτα από σαράντα χρόνια γεμάτα από τις πιο αφνίδιες και βαθιές αναστατώσεις της ανθρώπινης ζωής στη γραπτή ιστορία. Και ποιοι είναι «εκείνοι»; Προφανώς, και ουσιαστικά εξ ορισμού, αυτοί που «δεν είναι εμείς» – οι ξένοι που, ακριβώς επειδή είναι ξένοι, είναι εχθροί. Οι σημερινοί ξένοι, οι ξένοι του παρελθόντος, ακόμη και ξένοι που ανήκουν καθαρά στο έθνος, όπως στην Πολωνία όπου ο αντισημιτισμός εξακολουθεί να αποδίδει τα δεινά της Πολωνίας στην πλήρη απουσία των Εβραίων. Αν δεν υπήρχαν οι ξένοι, με τα ανέντιμα κόλπα τους, θα έπρεπε να τους εφεύρουμε. Αλλά στο τέλος της χιλιετίας μας σπάνια θα χρειαζόταν να εφευρευθούν. Υπάρχουν παντού και μπορούμε να τους αναγνωρίσουμε μέσα στις πόλεις μας ως δημόσιους κινδύνους και παράγοντες ρύπανσης, πανταχού παρόντες, πέρα από τα σύνορα και τον έλεγχό μας, οι οποίοι όμως μας μισούν και συνωμοτούν εναντίον μας. Στις πιο δυστυχημένες χώρες είναι και ήταν ανέκαθεν γείτονές μας, αλλά η ίδια η συνύπαρξή μας με «αυτούς» υπονομεύει σήμερα την αποκλειστική πεποίθηση ότι ανήκουμε στο λαό μας και στη χώρα μας.

Τι κοινό έχουν, αν έχουν, αυτές οι εθνικές / εθνικιστικές αντιδράσεις με την πρόσφατη άνοδο, σε πολλά μέρη του κόσμου, του θρησκευτικού δογματισμού που έχει ορισθεί ως κάτι που προσελκύει τους «ανθρώπους που δεν μπορούν να ανεχθούν μια τυχαία και αβέβαιη ζωή καθώς και ανεξήγητες καταστάσεις (κι έτσι) συχνά συγκλίνουν προς εκείνους που προσφέρουν πληρέστερες, πιο περιεκτικές και παράλογες κοσμοθεωρίες»;¹⁷ Θεωρείται «πάντοτε αντιδραστική». «Κάποια δύναμη, κάποια τάση ή εχθρός πρέπει να θεωρηθεί δυνατι-

16. Andrew Lass, αναφέρεται από την Katherine Verdery, στο Nationalism and the "Road to Democracy", σ. 52.

17. Martin E. Marty, «Fundamentalism as a social phenomenon» (Bulletin, The American Academy of Arts and Sciences, 42/2. Νοέμβριος 1988), σσ. 15-29.

κά ή πραγματικά διαβρωτικός ή επικίνδυνος για το κίνημά μας και για ό,τι μας είναι αγαπητό». Οι «θεμελιώδεις παραδόσεις» που υπερτονίζουν οι φονταμενταλιστές* «προέρχονται πάντοτε από κάποιο παλαιότερο, πιθανώς αρχέγονο και αγνό... στάδιο της ιερής μας ιστορίας». «Χρησιμοποιούνται για να θέτουν όρια, για να προσελκύουν τους ομοίους μας και να αποξενώνουν άλλα είδη, για οριοθέτηση». Και ανταποκρίνονται στην παλιά παρατήρηση του George Simmel ότι:

«οι ομάδες, και ιδίως οι μειονότητες, που ζουν σε σύγκρουση... συχνά απορρίπτουν τις απόπειρες προσέγγισης ή την ανοχή της άλλης πλευράς. Η κλειστή φύση της αντίθεσής τους, χωρίς την οποία δεν μπορούν να συνεχίσουν να αγωνίζονται θα είχε αμβλυνθεί... Για ορισμένες ομάδες, ίσως ακόμα και να αποτελεί πολιτική σοφία το να φροντίζει κανείς να υπάρχουν μερικοί εχθροί ώστε να είναι αποτελεσματική η ενότητα των μελών και να διατηρεί η ομάδα την επίγνωση αυτής της ενότητας ως ζωτικού συμφέροντος».¹⁸

Οι ομοιότητες με ορισμένα πρόσφατα εθνοτικά –εθνικιστικά φαινόμενα είναι προφανείς, ιδίως όπου συνδέονται ή προσπαθούν να αποκαταστήσουν τους δεσμούς τους με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις μιας ομάδας – όπως μεταξύ των (χριστιανών) Αρμενίων που μάχονται τους (μουσουλμάνους) Αζέρους Τούρκους ή την πρόσφατη, και τύπου Παλαιάς Διαθήκης, φάση του Likud σιωνισμού* στο Ισραήλ, που είναι τόσο διαφορετική από την επιθετικά κοσμική ή ακόμη και αντιθρησκευτική ιδεολογία των ιδρυτών του κινήματος.¹⁹ Φαίνεται πιθανό ότι ένας εξωγήινος επισκέπτης θα έβλεπε την εθνική αποκλειστι-

* Οι όροι φονταμενταλισμός και θρησκευτικός δογματισμός χρησιμοποιούνται εναλλακτικά, (Σ.τ.Μ).

18. ό.π., σ. 20-21.

* Είναι το δεξιό συντηρητικό κόμμα του Ισραήλ.

19. Δεν είναι σαφές σε ποιο βαθμό, η καθαρά παραδοσιακή θρησκευτική εβραϊκή ορθοδοξία, η οποία, φυσικά είναι αντίθετη με την ίδρυση ενός κράτους για όλους τους Εβραίους στο Ισραήλ πριν από την επιστροφή του Μεσσία, έχει πραγματικά εξασθενήσει ή έχει εγκαταλείψει την αντίθεσή της προς το σιωνισμό. Σε κάθε περίπτωση οι Εβραίοι άποικοι στα κατεχόμενα εδάφη, διαφημιζοντας

κότητα και σύγκρουση, την ξενοφοβία και την πίστη στις παραδόσεις ως πλευρές του ίδιου γενικού φαινομένου. Ωστόσο υπάρχει μια σημαντική διάκριση. Ο θρησκευτικός δογματισμός, όποια κι αν είναι η θρησκευτική του παραλλαγή, παρέχει ένα λεπτομερές και συγκεκριμένο πρόγραμμα και για τα άτομα και για την κοινωνία, ακόμη και αν πρόκειται για ένα πρόγραμμα επιλεγμένο από κείμενα ή παραδόσεις, η καταλληλότητα των οποίων δεν είναι εμφανής στο τέλος του εικοστού αιώνα. Το ποια είναι η εναλλακτική λύση για τη σημερινή εκφυλισμένη και κακόβουλη κοινωνία δεν αποτελεί άμεσο πρόβλημα της στιγμής: οι γυναίκες κρύβονται και πάλι από τα μάτια του κόσμου, ή οι παντρεμένες κόβουν κοντά τα μαλλιά τους, οι κλέφτες τιμωρούνται και πάλι με ακρωτηριασμό των χεριών ή των ποδιών τους, το οινόπνευμα ή οτιδήποτε άλλο απαγορεύει το τελετουργικό, καταδικάζεται. Και το Κοράνι, ή η Βίβλος, ή οτιδήποτε άλλο αποτελεί την αυθεντική συλλογή της αιώνιας σοφίας, προσφέρει πλήρη πρακτική και ηθική καθοδήγηση για όλα τα θέματα, σύμφωνα με την ερμηνεία εκείνων που έχουν αυτό ως έργο τους. Η επίκληση της εθνικότητας ή της γλώσσας δεν δίνει καμιά καθοδήγηση για το μέλλον, ακόμη και όταν σχηματίζονται νέα κράτη με βάση αυτά τα κριτήρια. Είναι απλώς μια διαμαρτυρία κατά του status quo ή, πιο συγκεκριμένα, κατά των «άλλων» που απειλούν την εθνικά προσδιορισμένη ομάδα. Γιατί, αντίθετα από τον θρησκευτικό δογματισμό που, όσο στενόμυαλος και διαχωριστικός και αν είναι, αντλεί τη δύναμή του από τη διεκδίκηση της παγκόσμιας αλήθειας, που θεωρητικά μπορεί να εφαρμοστεί σε όλους, ο εθνικισμός αποκλείει εξ ορισμού όλους όσους δεν ανήκουν στο «έθνος» του, δηλαδή τη πλειοψηφία του ανθρώπινου είδους. Επίσης, ενώ ο θρησκευτικός δογματισμός μπορεί, τουλάχιστον σε κάποιο βαθμό, να επικαλείται ό,τι έχει απομείνει από τα γνήσια έθιμα και τις παραδόσεις ή τις παλιές συνήθειες, όπως έχουν ενσωματωθεί στη

τα παραφερνάλια της θρησκευτικής λατρείας, δεν πρέπει να ταυτίζονται αυτόματα με την άλλη (και ίσως αναπτυσσόμενη) πτέρυγα του εβραϊκού θρησκευτικού δογματισμού, που προσπαθεί να επιβάλει εκ νέου το πλήρες τελετουργικό σε μια κοσμική κοινωνία.

θηροσκευτική πρακτική, ο εθνικισμός, όπως είδαμε, είναι εχθρικός προς την πραγματικότητα του παρελθόντος, ή αναδύεται από τα ερείπιά της.

Από την άλλη πλευρά ο εθνικισμός έχει ένα πλεονέκτημα έναντι του φονταμενταλισμού. Η ίδια η αοριστία του και η έλλειψη προγραμματικού περιεχομένου τού δίνει δυνατότητες για γενική υποστήριξη μέσα στην ίδια την κοινότητά του. Με εξαίρεση τις γνήσια παραδοσιακές κοινωνίες, που αντιδρούν σε κάθε εκσυγχρονιστική διαδικασία ο θρησκευτικός δογματισμός φαίνεται να είναι διεθνώς, ένα μειονοτικό φαινόμενο. Αυτό μπορεί να συγκαλύπτεται είτε από τη δύναμη των καθεστώτων που τον επιβάλλουν στο λαό τους, είτε τον θέλουν είτε όχι, (όπως στο Ιράν) είτε από την ικανότητα των φονταμενταλιστικών μειονοτήτων να κινητοποιούν στρατηγικής σημασίας ψήφους σε δημοκρατικά συστήματα, όπως στο Ισραήλ και στις ΗΠΑ. Αλλά μπορεί να θεωρηθεί δεδομένο ότι σήμερα η «ηθική πλειοψηφία» δεν είναι μια πραγματική (εκλογική) πλειοψηφία, όπως και μια «ηθική νίκη» (ο παραδοσιακός ευφημισμός για την ήττα) δεν είναι πραγματική νίκη. Όμως η εθνική συνείδηση μπορεί να κινητοποιήσει την πλειοψηφία της κοινότητάς της – υπό την προϋπόθεση ότι οι εκκλήσεις της παραμένουν αρκετά αόριστες ή ασύνδετες. Δεν υπάρχει καμία σχεδόν αμφιβολία ότι οι περισσότεροι μη Ισραηλινοί Εβραίοι στον κόσμο είναι «υπέρ του Ισραήλ», ότι οι περισσότεροι Αρμένιοι υποστηρίζουν μετάταξη του Ναγκόρνο-Καραμπάχ από το Αζερμπαϊτζάν στην Αρμενία, και ότι οι περισσότεροι Φλαμανδοί κάνουν ό,τι μπορούν για να μην μιλούν γαλλικά. Φυσικά αυτή η ενότητα καταρρέει μόλις η εθνική υπόθεση ταυτιστεί όχι με γενικότητες, αλλά με πολύ πιο διασπαστικά συγκεκριμένα ζητήματα: όχι με το «Ισραήλ» γενικά, αλλά με την πολιτική του Μπεγκίν, του Σαμίρ ή του Σαρόν, όχι με την Ουαλία γενικά, αλλά με την υπεροχή της ουαλικής γλώσσας, όχι με τη φλαμανδική κατ' αντιδιαστολή προς τη γαλλική εθνότητα, αλλά με ένα συγκεκριμένο φλαμανδικό εθνικιστικό κόμμα.²⁰ Από την άποψη αυτή κινήματα ή κόμματα που είναι ειδικά δεσμευμένα σ' ένα «εθνικιστικό» πρό-

20. Από το 1958 ως το 1974 τα τρία μεγάλα βελγικά κόμματα (στις

γραμμα, ως επί το πλείστον διασπαστικό, είναι πιθανόν να αποτελούν έκφραση φατριακών ή μειονοτικών συμφερόντων, ή να εμφανίζουν διακυμάνσεις και αστάθεια από πολιτική άποψη. Οι ραγδαίες αλλαγές στα μέλη και στα εκλογικά αποτελέσματα των Σκότων, των Ουαλών, των κατοίκων του Κεμπέκ και ασφαλώς και άλλων εθνικιστικών κομμάτων των τελευταίων είκοσι ετών αποδεικνύουν αυτή την αστάθεια. Τα κόμματα αυτού του είδους, όπως πάντοτε, αρέσκονται να ταυτίζονται με το αίσθημα του ομαδικού διαχωρισμού, την εχθρότητα για «εκείνους» και τη «φανταστική κοινότητα», που ίσως να γίνονται γενικώς αισθητά στο «έθνος» τους, αλλά είναι πολύ απίθανο να αποτελούν τις μοναδικές εκφράσεις μιας τέτοιας εθνικής συναίνεσης.

III

Η αγωνία και ο αποπροσανατολισμός που βρίσκει την έκφρασή του σ' αυτή τη δίψα να ανήκει κανείς κάπου, και κατά συνέπεια στην πολιτική της «ταυτότητας» – όχι κατ' ανάγκη της εθνικής ταυτότητας – αποτελεί στον ίδιο βαθμό κινητήρια δύναμη της ιστορίας με τη δίψα για «νόμο και τάξη», που είναι μια εξίσου κατανοητή αντίδραση σε μιαν άλλη πλευρά της κοινωνικής αποδιοργάνωσης. Και οι δύο είναι μάλλον συμπτώματα αρρώστιας παρά διάγνωση, για να μη μιλήσουμε για θεραπεία. Εντούτοις, δημιουργούν την ψευδαίσθηση των εθνών και του εθνικισμού ως μιας ακαταμάχητης ανερχόμενης δύναμης, που είναι έτοιμη για την τρίτη χιλιετία. Αυτή η δύναμη αυξάνεται ακόμη περισσότερο από τη σημασιολογική ψευδαίσθηση που μεταβάλλει σήμερα επίσημα όλα τα κράτη σε «έθνη» (και μέλη των Ηνωμένων Εθνών) ακόμη και όταν είναι φανερό πως δεν είναι. Κατά συνέπεια όλα τα κινήματα που επιδιώκουν την εδαφική αυτονομία έχουν την τάση να πιστεύουν ότι ιδρύουν «έθνη» ακόμη και όταν είναι φανερό ότι δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Και όλα τα κινήματα για περιφερειακά,

κές τους παραλλαγές) δεν συγκέντρωσαν ποτέ λιγότερο από 81,2% των ψήφων στη Φλάνδρα. Βλέπε Α. Zollberg στο M.Esman (επιμ.), *Ethnic Conflict in the Western World* (Ithaca 1977), σ. 118.

τοπικά ή ακόμη και φατριακά συμφέροντα κατά της κεντρικής εξουσίας και της κρατικής γραφειοκρατίας, θα φορέσουν, αν μπορούν, το εθνικό κοστούμι, κατά προτίμηση στα εθνικογλωσσικά τους στυλ. Ως εκ τούτου τα έθνη και ο εθνικισμός φαίνονται να ασκούν μεγαλύτερη επιρροή και να είναι πανταχού παρόντα σε μεγαλύτερο βαθμό απ' όσο στην πραγματικότητα. Η Αρούμπα σχεδιάζει να αποσπασθεί από τις υπόλοιπες Ολλανδικές Δυτικές Ινδίες, επειδή δεν της αρέσει να είναι ενωμένη με το Κουρασάο. Την καθιστά αυτό αυτόματα έθνος; Ή το Κουρασάο, ή το Σουρινάμ, που είναι ήδη μέλος των Ηνωμένων Εθνών; Οι κάτοικοι της Κορνουάλης έχουν την τύχη να μπορούν να χρωματίζουν τις τοπικές τους δυσαρέσκεις με τα ελκυστικά χρώματα της κελτικής παράδοσης, που τους κάνει πολύ πιο ευδιάκριτους, έστω και αν οδηγεί μερικούς από αυτούς να επινοούν εκ νέου μια γλώσσα που δεν έχει μληθεί επί διακόσια χρόνια, αν και η μοναδική λαϊκή παράδοση με γνήσιες ρίζες στη χώρα είναι ο μεθοδισμός του Welsey. Είναι πιο τυχεροί ας πούμε, από το Merseyside, που, για να υπερασπίσει τα εξίσου ή ακόμη και περισσότερο θιγμένα τοπικά συμφέροντά του, μπορεί να επιστρατεύσει μόνο την ανάμνηση των Μπητλς, των γενών των ηθοποιών Σκάουζ, και την περήφανη παράδοση των αντίπαλων ποδοσφαιρικών ομάδων του, ενώ φροντίζει να αποφεύγει κάθε τι που θυμίζει στους κατοίκους τα διαιρετικά χρώματα πορτοκαλί και πράσινο. Στο Merseyside δεν μπορεί να ηγήσει μιαν εθνική σάλπιγγα. Στην Κορνουάλη μπορεί. Αλλά μήπως οι καταστάσεις που προκαλούν δυσαρέσκεια σε μια περιοχή διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνες που προκαλούσαν δυσαρέσκεια σε μιαν άλλη;

Συνεπώς, η άνοδος των χωριστικών και εθνικιστικών κινήματων οφείλεται εν μέρει στο γεγονός ότι, αντίθετα απ' ό,τι πιστεύεται, η αρχή της δημιουργίας κρατών μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, σε αντίθεση μ' ό,τι συνέβαινε μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, δεν είχε καμιά σχέση με την εθνική αυτοδιάθεση του Ουίλσον. Αντικατόπτριζε τρεις δυνάμεις: την αποαποικιοποίηση, την επανάσταση και, φυσικά, την επέμβαση εξωτερικών δυνάμεων.

Η αποαποικιοποίηση σήμαινε ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, δημιουργούνταν ανεξάρτητα κράτη από υπάρχουσες περιοχές αποι-

κιακής διοίκησης, μέσα στα σύνορα που είχαν ως αποικίες. Είναι προφανές ότι αυτά τα σύνορα είχαν χαραχθεί χωρίς καμία αναφορά στους κατοίκους τους ή, μερικές φορές, ακόμη και εν αγνοία τους, και επομένως δεν είχαν καμιά εθνική ή έστω και πρωτοεθνική σημασία για τους πληθυσμούς τους, με εξαίρεση τις ποικίλου, αλλά γενικά πολύ μικρού μεγέθους, μειονότητες με αποικιακή παιδεία και δυτική νοστοροπία. Σ' άλλες περιπτώσεις, όταν αυτά τα εδάφη ήταν πολύ μικρά και διάσπαρτα, όπως σε πολλά αποικισμένα αρχιπελάγη, συνδυάζονταν ή χωριζόνταν για λόγους ευκολίας ή τοπικής πολιτικής. Σ' αυτό οφειλόνταν οι συνεχείς και τελικώς συχνά μάταιες εκκλήσεις των ηγετών αυτών των νέων κρατών να υπερνικηθεί ο «φυλετισμός» ή ο «κοινοτισμός» ή οποιεσδήποτε δυνάμεις θεωρούνταν υπεύθυνες για την αδυναμία των νέων κατοίκων της Δημοκρατίας Χ να αισθάνονται πρωταρχικά πατριώτες πολίτες της Χ και όχι μέλη κάποιου άλλου συνόλου.

Με λίγα λόγια, εκείνο με το οποίο προσείλκναν τα περισσότερα από αυτά τα «έθνη» και τα «εθνικά κινήματα» ήταν το αντίθετο από τον εθνικισμό, που προσπαθεί να ενώσει εκείνους που έχουν κοινή εθνότητα, γλώσσα, κουλτούρα, ιστορικό παρελθόν και τα λοιπά. Στην πραγματικότητα ήταν διεθνιστικός. Ο διεθνισμός των ηγετών και των στελεχών των εθνικών απελευθερωτικών κινήματων στον Τρίτο Κόσμο είναι πιο προφανής εκεί όπου αυτά τα κινήματα έπαιξαν κύριο ρόλο στην απελευθέρωση των χωρών τους, απ' ότι στις χώρες όπου η αποικιοκρατία καταργήθηκε, εκ των άνω, γιατί η διάσπαση, που έγινε μετά την ανεξαρτησία, του κινήματος που προηγουμένως λειτουργούσε, ή έμοιαζε να λειτουργεί ως ενωμένο κίνημα του «λαού» είναι πιο εντυπωσιακή. Μερικές φορές, όπως στην Ινδία, η ενότητα του κινήματος έχει ήδη υποστεί ρήγμα πριν από την ανεξαρτησία.

Πιο συχνά, σύντομα μετά την ανεξαρτησία αναπτύσσονται εντάσεις μεταξύ των μερών του κινήματος ανεξαρτησίας (π.χ. στην Αλγερία, Άραβες και Βερβερίνοι), μεταξύ λαών που συμμετείχαν ενεργά σ' αυτό και εκείνων που δεν συμμετείχαν, ή μεταξύ της χειραφετημένης μη φατριαστικής αντικληρικής τάσης των ηγετών και των αισθημάτων των μαζών. Πάντως, αν και οι περιπτώσεις όπου τα πολυεθνικά

και τα πολυκοινοτικά κράτη διασπάθηκαν ή βρίσκονται κοντά στη διάσπαση προσελκύουν φυσικά περισσότερη προσοχή – η διαίρεση της ινδικής χερσονήσου το 1947, η διαίρεση του Πακιστάν, τα αιτήματα για απόσπαση των Ταμίλ στη Σρι Λάνκα – δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ποτέ ότι αυτές είναι ειδικές περιπτώσεις σ' έναν κόσμο όπου τα πολυεθνικά και πολυκοινοτικά κράτη αποτελούν τον κανόνα. Αυτό που έχει γραφτεί πριν από τριάντα σχεδόν χρόνια παραμένει στην ουσία αληθινό: «χώρες που περιλαμβάνουν πολλές γλωσσικές και πολιτιστικές ομάδες, όπως οι περισσότερες αφρικανικές και ασιατικές χώρες, δεν έχουν διασπασθεί, και εκείνες που είναι μέρος μιας ενιαίας γλωσσικής ομάδας, όπως οι αραβικές χώρες και η Βόρειος Αφρική, δεν... έχουν ενωθεί».²¹

Η επέμβαση των εξωτερικών δυνάμεων, τέλος, προφανώς δεν ήταν εθνικιστική ως προς τα κίνητρα και το αποτέλεσμα της, παρά μόνο από καθαρή σύμπτωση. Αυτό είναι τόσο φανερό ώστε δεν χρειάζονται παραδείγματα. Όμως, το ίδιο ισχύει και για την επίδραση της κοινωνικής επανάστασης, αν και μάλλον λιγότερο αποτελεσματικά. Οι κοινωνικοί επαναστάτες ήταν απόλυτα ενήμεροι της δύναμης του εθνικισμού καθώς και ιδεολογικά στρατευμένοι υπέρ της εθνικής αυτονομίας, ακόμη και όταν αυτή δεν είναι πραγματικά επιθυμητή, όπως μεταξύ των Λουζατιανών Σλάβων, η γλώσσα των οποίων υποχωρεί σιγά - σιγά παρά τις αξιοθαύμαστες προσπάθειες που έκανε για να την ενισχύσει η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας, κατά την περίοδο που ήταν ανεξάρτητο κράτος. Η μόνη μορφή συνταγματικών διευθετήσεων που πήραν στα σοβαρά τα σοσιαλιστικά κράτη από το 1917, είναι οι διατυπώσεις περί εθνικής ενότητας και αυτονομίας. Ενώ άλλες συνταγματικές επιταγές, εκεί όπου υπήρχαν, για μεγάλα διαστήματα είχαν καθαρά θεωρητικό χαρακτήρα, η εθνική αυτονομία δεν έπαψε ποτέ να έχει κάποια λειτουργική πραγματικότητα. Όμως, εφόσον αυ-

21. John H. Kautsky, "An essay in the policies of development" στο John H. Kautsky (επιμ.), *Political Change in Underdeveloped Countries: Nationalism and Communism*, (Νέα Υόρκη-Λονδίνο, 1962), σελ. 35

τού του είδους τα καθεστώτα δεν ταυτίζονται, τουλάχιστον θεωρητικά, με οποιαδήποτε από τις εθνικότητες που τα αποτελούν²² και θεωρούν τα συμφέροντα της καθεμιάς δευτερεύοντα σε σχέση με έναν ανώτερο κοινό σκοπό, δεν είναι εθνικά.

Λοιπόν, όπως μπορούμε να δούμε τώρα σε μια μελαγχολική αναδρομή, το μεγάλο επίτευγμα των κομμουνιστικών καθεστώτων στις πολυεθνικές χώρες ήταν ότι περιόρισαν τις καταστροφικές επιπτώσεις του εθνικισμού στο έδαφός τους. Η γιουγκοσλαβική επανάσταση κατόρθωσε να εμποδίσει τις εθνότητες που ζούσαν μέσα στα κρατικά της σύνορα να αλληλοσφαγούν για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο απ' όσο ποτέ άλλοτε στην ιστορία τους, αν και το επίτευγμα αυτό έχει τώρα δυστυχώς εκλείψει. Η εγγενής τάση της ΕΣΣΔ για εθνική διάσπαση, που διατηρήθηκε για τόσο μεγάλο διάστημα υπό έλεγχο (εκτός από την περίοδο του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου) είναι τώρα... παρελθόν. Πράγματι, οι «διακρίσεις» ή ακόμη και η «καταπίεση» εναντίον των οποίων διαμαρτύρονται οι υποστηρικτές των διάφορων σοβιετικών εθνότητων στο εξωτερικό ήταν πολύ λιγότερες²³ από τις συνέπειες της αποχώρησης της σοβιετικής εξουσίας. Ο επίσημος σοβιετικός αντισημιτισμός, που ήταν αναμφισβήτητα φανερός από την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948, πρέπει να σταθμιστεί έναντι της ανόδου του λαϊκού αντισημιτισμού από τότε που η πολιτική κινητοποίηση (συμπεριλαμβανομένης εκείνης των αντιδραστικών) επετράπη ξανά, για να μην αναφέρουμε τη σφαγή των Εβραίων σε μεγάλη κλίμακα από τοπικά στοιχεία στα κράτη της Βαλτικής και στην Ου-

22. Η εσκεμμένη πολιτική του εκ-ρομανισμού στην Ρουμανία του Τσαουσέσκου αποτελεί μία από τις ελάχιστες εξαιρέσεις. Έρχεται σε διάσταση με τους περίπλοκους διακανονισμούς που σχετίζονται με το θέμα της εθνικής αυτονομίας, οι οποίοι θεσμοθετήθηκαν όταν οι κομμουνιστές κατέλαβαν την εξουσία, μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο.

23. Αυτή η δήλωση δεν πρέπει να εκληφθεί ως καταδίκη της μαζικής μετακίνησης ολόκληρων πληθυσμών για λόγους εθνικότητας που έλαβε χώρα κατά τον πόλεμο. Αυτή δεν μπορεί να καταδικασθεί σε οποιαδήποτε περίπτωση, εκτός για να σώσει αυτούς τους πληθυσμούς από την εξολόθρευση.

κρανία καθώς έμπαιναν μέσα οι Γερμανοί αλλά πριν ακόμη αρχίσει η συστηματική εξόντωση των Εβραίων από τους Γερμανούς.²⁴ Πράγματι, μπορεί να προβληθεί το επιχείρημα ότι το σημερινό κύμα των εθνικών, ή μικρής έκτασης εθνικών, αναταραχών αποτελεί απάντηση στις συντριπτικό βαθμό μη εθνικές και μη εθνικιστικές αρχές που ίσχυαν κατά το σχηματισμό κρατών στο μεγαλύτερο μέρος του κόσμου κατά τον εικοστό αιώνα. Όμως αυτό δεν σημαίνει ότι αυτές οι εθνικές αντιδράσεις παρέχουν από οποιαδήποτε άποψη μια εναλλακτική αρχή για την πολιτική αναδόμηση του κόσμου κατά τον εικοστό πρώτο αιώνα.

Μια τρίτη παρατήρηση επιβεβαιώνει αυτό το γεγονός. Σήμερα προφανώς το «έθνος» τείνει να χάσει ένα σημαντικό μέρος των παλαιών του λειτουργιών, συγκεκριμένα να συγκροτεί μια εδαφικά καθορισμένη «εθνική οικονομία» που αποτελούσε δομικό λίθο της ευρύτερης «παγκόσμιας οικονομίας», τουλάχιστον στις αναπτυγμένες περιοχές της υδρογείου. Μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1960, ο ρόλος των «εθνικών οικονομιών» υπονομεύθηκε ή ακόμη και αμφισβητήθηκε από τις μεγάλες αλλαγές στο διεθνή καταμερισμό της εργασίας, οι βασικές μονάδες της οποίας είναι διεθνικές ή πολυεθνικές εταιρείες κάθε μεγέθους, και από την αντίστοιχη ανάπτυξη διεθνών κέντρων και δικτύων οικονομικών συναλλαγών που, για πρακτικούς λόγους, βρίσκονται έξω από τον έλεγχο των κρατικών κυβερνήσεων. Ο αριθμός των διακυβερνητικών διεθνών οργανισμών αυξήθηκε από 123 το 1952 σε 280 το 1973 και σε 365 το 1984. Ο αριθμός των διεθνών μη κυβερνητικών οργανισμών αυξήθηκε από 832 σε 2.173 το 1972, και υπερδιπλασιάστηκε σε 4.615 στα επόμενα δώδεκα χρόνια.²⁵ Ίσως η μοναδική σε λειτουργία «εθνική οικονομία» του τέλους του εικοστού αιώνα να είναι η ιαπωνική.

24. Arno Mayer, *Why Did the Heavens not Darken? «The Final Solution» in History*, (Νέα Υόρκη, 1989), σ.σ. 257- 262

25. David Held, «Farewell nation state», (*Marxism Today*, Δεκέμβριος 1988), σ. 15.

Και οι παλιές (ανεπτυγμένες) «εθνικές οικονομίες» δεν έχουν αντικατασταθεί ως κύριοι δομικοί λίθοι του παγκόσμιου συστήματος μόνον από μεγαλύτερες ενώσεις ή ομοσπονδίες «εθνικών κρατών», όπως η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, και συλλογικά ελεγχόμενους διεθνείς οργανισμούς όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, αν και η εμφάνισή τους αποτελεί επίσης ένα σύμπτωμα της υποχώρησης του κόσμου των «εθνικών οικονομιών». Σημαντικά μέρη του συστήματος των διεθνών συναλλαγών, όπως η αγορά του ευρωδολαρίου, είναι έξω από οποιοδήποτε έλεγχο.

Όλα αυτά, φυσικά, κατέστησαν δυνατά εξαιτίας της τεχνολογικής επανάστασης στις μεταφορές και στις επικοινωνίες, και της μακράς περιόδου ελευθερίας κινήσεων που είχαν οι συντελεστές της παραγωγής σε μια μεγάλη περιοχή του κόσμου, που αναπτύχθηκε μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό οδήγησε επίσης στο μαζικό κύμα διεθνούς και διηπειρωτικής μετανάστευσης, το μεγαλύτερο μετά τις προ του 1914 δεκαετίες, το οποίο, παρεμπιπτόντως, και επιδείνωσε τις διακοινοτικές προστριβές, κυρίως με τη μορφή του ρατσισμού, και δημιούργησε έναν κόσμο εθνικών εδαφών που να «ανήκει» αποκλειστικά στους γηγενείς που κρατούν τους ξένους στη θέση τους, πράγμα που αποτελεί μια πολύ λιγότερο ρεαλιστική δυνατότητα επιλογής για τον εικοστό πρώτο αιώνα σε σχέση με τον εικοστό. Σήμερα ζούμε μέσα σ' έναν παράξενο συνδυασμό της τεχνολογίας του τέλους του εικοστού αιώνα, του ελεύθερου εμπορίου του δεκάτου ενάτου και της αναβίωσης του είδους των διεθνών κέντρων που χαρακτήριζαν το παγκόσμιο εμπόριο στο μεσαίωνα. Πόλεις - κράτη, όπως το Χονγκ Κονγκ και η Σιγκαπούρη αναβιώνουν, ανεξάρτητες «βιομηχανικές ζώνες» πολλαπλασιάζονται μέσα σε τεχνητά κυρίαρχα έθνη - κράτη, όπως τα χανσεατικά χαλυβουργεία, και το ίδιο συμβαίνει με τα φορολογικά καταφύγια σε νησιά από άλλη άποψη άνευ αξίας, μοναδική λειτουργία των οποίων είναι ακριβώς να απομακρύνουν τις οικονομικές συναλλαγές από τον έλεγχο των εθνών - κρατών. Η ιδεολογία των εθνών και του εθνικισμού δεν έχει καμιά σχέση με οποιαδήποτε από αυτές τις εξελίξεις.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι οικονομικές λειτουργίες των κρατών

έχουν μειωθεί ή είναι πιθανόν να εκλείψουν. Αντίθετα, τόσο στα καπιταλιστικά όσο και στα μη καπιταλιστικά κράτη οι κρατικές οικονομικές λειτουργίες έχουν αναπτυχθεί, παρά την τάση που υπάρχει και στα δύο στρατόπεδα να ενθαρρυνθεί η ιδιωτική ή άλλης μορφής μη κρατική πρωτοβουλία στη δεκαετία του 1980. Αφήνοντας κατά μέρος τη συνεχιζόμενη σημασία της κρατικής διοίκησης, του προγραμματισμού και της διαχείρισης ακόμη και σε χώρες θεωρητικά αφιερωμένες στο νεοφιλελευθερισμό, η βαρύτητα αυτού που αντιπροσωπεύουν τα κρατικά έσοδα και έξοδα στις οικονομίες των κρατών, αλλά πάνω απ' όλα ο συνεχώς αυξανόμενος ρόλος τους ως φορέων της σημαντικής ανακατανομής του κοινωνικού εισοδήματος μέσω φορολογικών μηχανισμών και μηχανισμών κοινωνικής πρόνοιας, ίσως έχουν κάνει το εθνικό κράτος ν' αποτελεί καθοριστικότερο παράγοντα στη ζωή των κατοίκων όλου του κόσμου απ' όσο στο παρελθόν. Οι εθνικές οικονομίες όσο και αν υπονομεύονται από τη διεθνή οικονομία, συνυπάρχουν και διασυνδέονται με την τελευταία. Όμως, αν εξαιρέσουμε τις πιο κλεισμένες στον εαυτό τους χώρες στο ένα άκρο – και πόσες από αυτές έχουν μείνει αφού ακόμη και η Βιρμανία φαίνεται να σκέφτεται να ξαναμπει στον κόσμο; – και ίσως την Ιαπωνία στο άλλο άκρο, η παλιά «εθνική οικονομία» δεν είναι αυτό που ήταν. Ακόμη και οι ΗΠΑ, που στη δεκαετία του 1980 φαίνονταν να είναι αρκετά μεγάλες και κυρίαρχες ώστε να αντιμετωπίσουν τα οικονομικά τους προβλήματα χωρίς να λογαριάζουν κανέναν άλλο, στο τέλος της δεκαετίας κατάλαβαν ότι «είχαν παραχωρήσει ένα σημαντικό μέρος του ελέγχου της οικονομίας τους σε ξένους επενδυτές... (οι οποίοι) έχουν τώρα τη δύναμη να βοηθήσουν να συνεχιστεί η ανάπτυξη της αμερικανικής οικονομίας ή να τη βοηθήσουν να βυθιστεί στην οικονομική ύφεση» (*The Wall Street Journal*, 5 Δεκεμβρίου 1988, σελ. 1). Όσον αφορά όλα τα μικρά και σχεδόν όλα τα μέσου μεγέθους κράτη, οι οικονομίες τους είχαν πάψει να είναι αυτόνομες, αν δεχτούμε ότι κάποτε υπήρξαν.

Μια άλλη παρατήρηση προκύπτει από μόνη της. Οι βασικές πολιτικές συγκρούσεις που είναι πιθανό να αποφασίσουν το πεπρωμένο του κόσμου σήμερα, έχουν ελάχιστη σχέση με έθνη - κράτη, επειδή

επί μισό αιώνα δεν υπήρξε ένα διεθνές σύστημα κρατών του τύπου του ευρωπαϊκού συστήματος του δεκάτου ενάτου αιώνα.

Από πολιτική άποψη ο μετά το 1945 κόσμος ήταν διπολικός, οργανωμένος γύρω από δύο υπερδυνάμεις που μπορεί να περιγραφούν ως έθνη γιγάντιου μεγέθους, αλλά ασφαλώς όχι ως μέρη ενός διεθνούς κρατικού συστήματος του τύπου του δεκάτου ενάτου αιώνα, ή της περιόδου πριν από το 1939. Τα υπόλοιπα κράτη, είτε επέλεξαν να συμπλεύσουν με μία υπερδύναμη είτε όχι, είχαν τη δυνατότητα να αποτελέσουν φρένο στην ανεξέλεγκτη δράση των υπερδυνάμεων, προσπάθεια, που σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας, αποδείχθηκε αναποτελεσματική. Επίσης, όσον αφορά στις ΗΠΑ – αλλά αυτό ίσχυε ίσως και για την ΕΣΣΔ πριν από την περίοδο Γκορμπατσώφ – η βασική σύγκρουση ήταν ιδεολογική, και ο θρίαμβος της «σωστής» ιδεολογίας συμβάδιζε με την υπεροχή της κατάλληλης υπερδύναμης. Η μετά το 1945 παγκόσμια πολιτική ήταν βασικά η πολιτική της επανάστασης και της αντεπανάστασης, με τα εθνικά θέματα να παρεμβαίνουν μόνο για να υπογραμμίζουν ή να διαταράσσουν το κεντρικό θέμα. Βέβαια αυτό το πρότυπο διασπάστηκε το 1989 όταν η ΕΣΣΔ έπαυε να είναι υπερδύναμη και πραγματικά το πρότυπο ενός κόσμου διαιρεμένου από την Οκτωβριανή επανάσταση έπαυε να έχει μεγάλη σχέση με την πραγματικότητα του τέλους του εικοστού αιώνα. Το άμεσο αποτέλεσμα ήταν να μείνει ο κόσμος χωρίς ένα διεθνές σύστημα ή αρχές τάξεως, έστω και αν η εναπομένουσα υπερδύναμη επιχείρησε να επιβληθεί μόνη της ως παγκόσμιος αστυνόμος, ρόλος που ίσως ήταν υπεράνω της οικονομικής και στρατιωτικής δύναμής της, ή εκείνης οποιουδήποτε άλλου μεμονωμένου κράτους.

Έτσι σήμερα δεν υπάρχει κανένα σύστημα. Το γεγονός ότι ο εθνικο-γλωσσικός διαχωρισμός δεν παρέχει καμιά βάση για σταθερή, έστω και βραχυπρόθεσμα κατά προσέγγιση προβλέψιμη, κατάσταση της υδρογείου, γίνεται φανερό το 1992, έστω με μια απλή ματιά στη μεγάλη περιοχή μεταξύ Βιέννης και Τεργέστης δυτικά και του Βλαδιβοστόκ ανατολικά. Όλοι οι χάρτες που αφορούν στο ένα πέμπτο της επιφανείας του κόσμου είναι αβέβαιοι και προσωρινοί. Και το μόνο που είναι φανερό, για το χαρτογραφικό έστω μέλλον της, είναι ότι αυ-

τό θα εξαρτηθεί από μια χούφτα πρωταγωνιστές που βρίσκονται εκτός της περιοχής (των γεγονότων), εκτός από την περίπτωση της Ρωσίας (που είναι πιθανόν να παραμείνει μια κάπως σημαντική πολιτική οντότητα). Είναι πρωταγωνιστές ακριβώς γιατί μέχρι σήμερα δεν έχουν διαταραχθεί από χωριστικές ταραχές: η Γερμανία, η Τουρκία, το Ιράν, η Κίνα, η Ιαπωνία και οι ΗΠΑ.²⁶

Γιατί μια καινούρια «Ευρώπη των εθνών» και ακόμη περισσότερο ένας «κόσμος των εθνών» δεν θα δημιουργούσε καν ένα σύνολο ανεξάρτητων και κυρίαρχων κρατών. Από στρατιωτική άποψη η ανεξαρτησία των μικρών κρατών εξαρτάται από μια διεθνή τάξη, όποια κι αν είναι η φύση της, που τα προστατεύει από τους αρπακτικούς ισχυρότερους γείτονες, όπως έδειξε η Μέση Ανατολή αμέσως μετά την κατάρρευση της ισορροπίας των υπερδυνάμεων. Μέχρι να εμφανισθεί ένα νέο διεθνές σύστημα τουλάχιστον το ένα τρίτο των υπαρχόντων κρατών – εκείνα που έχουν πληθυσμό δύομισι εκατομμυρίων κατοίκων ή μικρότερο – δεν διαθέτουν αποτελεσματική εγγύηση για την ανεξαρτησία τους. Η ίδρυση και αρκετών άλλων μικρών κρατών απλώς θα διόγκωνε τον αριθμό των ανασφαλών πολιτικών οντοτήτων. Και όταν εμφανισθεί ένα νέο διεθνές σύστημα, τα μικρά και αδύναμα κράτη θα παίζουν τόσο μικρό πολιτικό ρόλο, όσο έπαιζαν το Oldenburg ή το Mecklenburg-Schwerin στην πολιτική της Γερμανικής Ομοσπονδίας τον δέκατο ένατο αιώνα.

Από οικονομική άποψη, όπως είδαμε, ακόμη και πολύ ισχυρότερα κράτη εξαρτώνται από μια παγκόσμια οικονομία την οποία δεν ελέγχουν κατά κανένα τρόπο και που καθορίζει τις εσωτερικές τους υποθέσεις. Μια λετονική ή βασιλική «εθνική» οικονομία, αποκομμένη από κάποια μεγαλύτερη οντότητα μέρος της οποίας αποτελεί είναι εξίσου χωρίς νόημα, όσο η αυτονομία του Παρισιού από τη Γαλλία.

26. Τη στιγμή που γράφεται αυτό το βιβλίο η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα δεν έχει αποδείξει την ικανότητά της για συλλογική δράση στη διεθνή διπλωματία, και τα Ηνωμένα Έθνη ακολουθούν την πολιτική των ΗΠΑ. Αυτή η κατάσταση φυσικά μπορεί να μην είναι μόνιμη.

Το περισσότερο που θα μπορούσε να υποστηρίξει κάποιος είναι ότι τα μικρά κράτη δεν είναι σήμερα, από οικονομική άποψη, λιγότερο βιώσιμα από τα μεγαλύτερα κράτη, λόγω της παρακμής της «εθνικής οικονομίας» έναντι της διεθνικής. Μπορεί να υποστηριχθεί επίσης ότι οι «περιοχές» αποτελούν πιο ορθολογικές υπομονάδες μεγάλων οικονομικών οντοτήτων όπως η Ευρωπαϊκή Κοινότητα παρά τα ιστορικά κράτη που είναι τα επίσημα μέλη της. Και οι δύο παρατηρήσεις είναι κατά την άποψή μου, σωστές αλλά λογικά ασύνδετες. Οι χωριστικοί δυτικοευρωπαϊκοί εθνικισμοί, όπως ο σκοτικός, ο ουαλικός, ο βασιλικός ή ο καταλανικός, ακολουθούν σήμερα τη στρατηγική του να παρακάμπτουν τις εθνικές κυβερνήσεις τους απευθυνόμενοι στις Βρυξέλλες ως «περιοχές». Ωστόσο, δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέτουμε ότι ένα μικρότερο κράτος αποτελεί ipso facto περισσότερο μέρος μιας οικονομικής περιοχής από ένα μεγαλύτερο (π.χ. η Σκωτία από την Αγγλία), και, αντιστρόφως, δεν υπάρχει κανένας λόγος για τον οποίο μια οικονομική περιοχή θα έπρεπε ipso facto να συμπίπτει με μια δυναμική πολιτική οντότητα που θα έχει δημιουργηθεί σύμφωνα με εθνικά, γλωσσικά ή ιστορικά κριτήρια.²⁷ Επιπλέον, όταν τα χωριστικά κινήματα μικρών εθνών θεωρούν καλύτερη την προοπτική του να καθιερωθούν ως υπομονάδες μιας μεγαλύτερης πολιτικο-οικονομικής οντότητας (στην προκειμένη περίπτωση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας) πρακτικά εγκαταλείπουν τον παραδοσιακό στόχο αυτών των κινήματων, που είναι η ίδρυση ανεξάρτητων και κυρίαρχων εθνών - κρατών.

Όμως, σήμερα, τα επιχειρήματα κατά της *Kleinstaaterei* τουλάχιστον με την εθνική - γλωσσική της μορφή, δεν είναι μόνο ότι δεν δίνει λύση για τα πραγματικά προβλήματα της εποχής μας αλλά και ότι, εφόσον έχει τη δύναμη να εφαρμόσει την πολιτική της, κάνει αυτά τα προβλήματα πιο δυσεπίλυτα. Είναι σχεδόν βέβαιο ότι η πολιτιστική ελευθερία και η πολυφωνία προστατεύονται καλύτερα στα μεγάλα

27. Αυτό θα πρέπει να φανεί από το βιβλίο του Sydney Pollard, *Peaceful Conquest: The Industrialization of Europe 1760-1970* (Οξφόρδη 1981), που εξετάζει το θέμα του ως «βασικό θέμα περιοχών σ' ένα ευρωπαϊκό πλαίσιο»

κράτη, που ξέρουν ότι περικλείουν πολλά έθνη και πολλαπλούς πολιτισμούς, παρά στα μικρά κράτη που επιδιώκουν το ιδανικό της εθνικής - γλωσσικής και πολιτιστικής ομοιογένειας. Δεν είναι καθόλου παράδοξο το γεγονός ότι το αμεσότερο αίτημα των σλοβακικών εθνοτήτων το 1990 ήταν να «κάνουν τη σλοβακική μοναδική επίσημη γλώσσα και να αναγκάσουν τον πληθυσμό των 600.000 Ούγγρων να χρησιμοποιούν τα σλοβακικά στις σχέσεις τους με τη διοίκηση».²⁸ Ο αλγερινός εθνικιστικός νόμος στο τέλος του 1990 «που καθιέρωσε την αραβική ως εθνική γλώσσα και επέβαλε βαριά πρόστιμα για τη χρήση οποιασδήποτε άλλης γλώσσας στις επίσημες συναλλαγές» θα θεωρηθεί σ' αυτή τη χώρα όχι απελευθέρωση από τη γαλλική επιρροή αλλά επίθεση εναντίον του ενός τρίτου των Αλγερινών που μιλούν βερβερικά.²⁹ Σωστά έχει παρατηρηθεί ότι

«μια σύγχρονη εκδοχή του χωρίς προκαταλήψεις τοπικών δεσμών κόσμου που υπήρχε πριν από τον δέκατο ένατο αιώνα ακούγεται καλά, αλλά δεν φαίνεται να είναι αυτή η κατεύθυνση προς την οποία στρέφονται οι σημερινοί διασπαστές των εθνών - κρατών... Όλοι προσβλέπουν σε κράτη που δεν θα βασίζονται σε ανεκτικές και αρκετά ανοιχτές μικρές χώρες, αλλά στην άποψη ότι αυτό που πρέπει να κρατάει ένα λαό ενωμένο είναι η εθνική, θρησκευτική ή γλωσσική ομοιότητα.»³⁰

Οι μονολιθικές επιδιώξεις αυτού του τύπου οδηγούν ήδη σε αυτονομιστικές και χωριστικές βλέψεις μειονοτήτων που απειλούνται μέσα σε τέτοιες εθνικιστικές οντότητες, και σε κάτι που περιγράφεται καλύτερα ως «λιβανοποίηση» παρά ως «βαλκανιοποίηση». Οι Τούρκοι και οι Ρώσοι προσπαθούν να αποσχισθούν από τη Μολδαβία, οι Σέρβοι ανακηρύσσουν την ανεξαρτησία τους από την εθνικιστική Κροατία, άλλοι καυκασιανοί λαοί απορρίπτουν την κυριαρχία των Γεωργιανών, ενώ αντιστρόφως ακούγονται υπερ-εθνικές απόψεις από

28. Henry Kamm, «Language bill weighed as Slovak separatists rally», *New York Times*, 25/10/1990.

29. «Algerians hit at language ban» *Financial Times*, 28/12/1990.

30. «The state of the nation state», *The Economist*, 22/12/1990-14/1/1991, σ. 78.

τη Λιθουανία, που αμφισβητούν κατά πόσον ένας ηγέτης με όνομα που δείχνει γερμανική καταγωγή μπορεί να αντιληφθεί σωστά τις βαθύτερες προγονικές επιθυμίες των Λιθουανών. Σ' έναν κόσμο, όπου πιθανότατα, από τα εκατόν ογδόντα περίπου υπάρχοντα κράτη όχι περισσότερα από δώδεκα μπορούν να υποστηρίξουν πειστικά ότι οι πολίτες τους συμπίπτουν πραγματικά με μια εθνική ή γλωσσική ομάδα, ο εθνικισμός που βασίζεται σε μια τέτοια ομοιογένεια δεν είναι μόνο ανεπιθύμητος αλλά και σε μεγάλο βαθμό αυτοκαταστροφικός.

Με λίγα λόγια, στην κλασική μορφή που του έδωσαν ο Ουίλσον και ο Λένιν, το σύνθημα της αυτοδιάθεσης μέχρι αποσχίσεως ως γενικό πρόγραμμα δεν μπορεί να προσφέρει λύση στον εικοστό πρώτο αιώνα. Στην καλύτερη περίπτωση μπορεί να γίνει αντιληπτό ως σύμπτωμα της κρίσης της έννοιας που είχε το «έθνος - κράτος» στον δέκατο ένατο αιώνα, παγιδευμένης ανάμεσα σ' αυτό που το *The Economist* έχει ονομάσει «υπερεθνικισμό» και «υποεθνικισμό».³¹ Αλλά η κρίση των μεγάλων εθνών - κρατών είναι κρίση και των μικρών, όπως θα δούμε.

Αυτό λοιπόν, που αμφισβητείται, δεν είναι η δύναμη της επιθυμίας των ανδρών και των γυναικών για μια ταυτότητα της ομάδας, της οποίας η εθνικότητα είναι μία, αλλά (όπως δείχνει ο ισλαμικός κόσμος) όχι η μοναδική έκφραση. Επίσης δεν αμφισβητείται ούτε η δύναμη της αντίδρασης εναντίον του συγκεντρωτισμού και της αύξησης της γραφειοκρατίας του κράτους, της οικονομικής, της πολιτιστικής δύναμης, δηλαδή εναντίον της αποστασιοποίησής του, και της μη δυνατότητας να ελεγχθούν. Ούτε υπάρχει λόγος να αμφισβητούμε το γεγονός ότι σχεδόν κάθε τοπική ή ακόμη και φατριακή δυσανεμία, που μπορεί να επιβληθεί με χρωματιστά λάβαρα, θεωρεί ελκυστικό να διεκδικήσει εθνική δικαίωση.³² Αυτό που αμφισβητούν οι σκεπτικιστές είναι η υποτιθέμενη παντοδυναμία της επιθυμίας για σχηματι-

31. ό.π., σ.σ. 73-78.

32. Η επινόηση της κοινωνικής τάξης από τους δραστήριους ηγέτες ... (του οκκιτανικού κινήματος) δείχνει ότι οι αιτίες αυτής της δυσανεμίας οφείλονται

σμό ομοιογενών εθνών - κρατών και η χρησιμότητα αυτής της έννοιας αλλά και του προγράμματος υλοποίησή της στον εικοστό αιώνα. Ακόμη και σε περιοχές όπου θα μπορούσε να αναμένεται ότι η παραδοσιακή επιδίωξη για χωριστά έθνη - κράτη θα ήταν ισχυρή την πρόλαβε ή ακόμα και την ανέτρεψε η ουσιαστικά ανάστροφη εξέλιξη και η περιφερειοποίηση. Οι κρατικές χωριστικές τάσεις στην αμερικανική ήπειρο, τουλάχιστον νοτίως του Καναδά, έχουν υποχωρήσει μετά τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Και είναι σημαντικό το γεγονός ότι στα κράτη που ηττήθηκαν στο Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου επιβλήθηκε μεγάλος βαθμός αποκέντρωσης - προφανώς ως αντίδραση κατά του φασιστικού συγκεντρωτισμού - δεν υπάρχουν τα χωριστικά κινήματα της υπόλοιπης Δυτικής Ευρώπης, αν και θεωρητικά η Βαυαρία και η Σικελία αποτελούν ένα τουλάχιστον εξίσου κατάλληλο έδαφος για την ανάπτυξη τέτοιων κινήματων όσο η Σκωτία και τα γαλλόφωνα μέρη του Ελβετικού Γιούρα. Στην πραγματικότητα το χωριστικό κίνημα που αναπτύχθηκε στη Σικελία μετά το 1943 αποδείχθηκε βραχύβιο, αν και πολλοί εξακολουθούν να θρηνούν για την εξαφάνισή του, θεωρώντας την «το τέλος του σικελικού έθνους».³³ Το αποδυνάμωσε η νομοθεσία του 1946 περί περιφερειακής αυτονομίας.

Έτσι ο εθνικισμός σήμερα αντικατοπτρίζει μιαν εν μέρει αναγνωρισμένη κρίση της παλιάς ιδεολογίας και του προγράμματος των Ουίλσον και Λένιν. Όπως είδαμε, ακόμη και πολλά παλιά, ισχυρά και σταθερά εθνικιστικά κινήματα έχουν τις αμφιβολίες τους για την πραγματική κρατική ανεξαρτησία, ακόμη και όταν διατηρούν το στόχο του πλήρους χωρισμού από τα κράτη μέρος των οποίων αποτελούν σήμερα (όπως οι Βάσκοι και οι Σκότοι εθνικιστές). Το παλιό και ακό-

λιγότερο στην άνιση οικονομική ανάπτυξη στην περιφέρεια και περισσότερο στη δυσαρέσκεια της τάξης των ελεύθερων επαγγελματιών και των δημοσίων υπαλλήλων... σ' όλη τη Γαλλία. William R. Beer, «The social class of ethnic activists in contemporary France», στο Milton J. Esman, (επιμ.) *Ethnic Conflict in the Western World*, (Ithaca, 1977), σ 158.

33. Marcello Cimino, *Fine di una nazione*, (Παλέρνο, 1977)· G. C. Marino, *Storia del separatismo siciliano 1943-1947*, (Ρώμη, 1979).

μη όχι επαρκώς λυμένο «Ιρλανδικό Ζήτημα» απεικονίζει αυτή την αβειαιότητα. Από τη μια πλευρά η ανεξάρτητη Ιρλανδική Δημοκρατία, αν και επιμένει στην πλήρη πολιτική αυτονομία της από τη Βρετανία - που την υπογράμμισε μένοντας ουδέτερη κατά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο - στην πράξη αποδέχεται αμοιβαία ανάμειξη με το Ηνωμένο Βασίλειο. Και ούτε δυσκολεύθηκε ο ιρλανδικός εθνικισμός να προσαρμοσθεί στην παράδοξη κατάσταση σύμφωνα με την οποία οι ιρλανδοί πολίτες, όταν βρίσκονται στη Βρετανία απολαμβάνουν όλων των πολιτικών δικαιωμάτων στο Ηνωμένο Βασίλειο σαν να μην είχαν αποσπασθεί απ' αυτό, δηλαδή de facto έχουν διπλή υπηκοότητα. Από την άλλη πλευρά, η πίστη στο κλασικό πρόγραμμα μιας ενιαίας ενωμένης ανεξάρτητης Ιρλανδίας γρήγορα εξασθένησε. Έτσι είναι πιθανόν και οι δύο κυβερνήσεις, του Δουβλίνου και του Λονδίνου, να συμφωνούσαν για τη σχετική επιθυμία για ενιαία και ενωμένη Ιρλανδία. Εντούτοις λίγοι, ακόμη και στην Ιρλανδική Δημοκρατία, θα θεωρούσαν μια τέτοια ένωση κάτι διαφορετικό από τη λιγότερο κακή επιλογή μεταξύ πολλών κακών λύσεων. Αντιστρόφως, αν το Ulster κήρυττε την ανεξαρτησία του από τη Βρετανία και την Ιρλανδία, οι περισσότεροι από τους προτεστάντες του Ulster επίσης θα θεωρούσαν την τελική άρνηση του Πάπα ως το μικρότερο κακό. Με λίγα λόγια, μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ότι μόνο μια μερίδα φανατικών θα θεωρούσαν αυτή την επίτευξη της εθνικής / κοινοτικής αυτοδιάθεσης κάτι περισσότερο από οριακά καλύτερη από ένα ελάχιστα ικανοποιητικά κατεστημένο.

Κρίση της εθνικής συνείδησης μπορούμε επίσης να εντοπίσουμε στα παλιά έθνη, και για παρόμοιους λόγους. Αυτή η συνείδηση, όπως αναδύθηκε στην Ευρώπη του δεκάτου ενάτου αιώνα, ήταν τοποθετημένη σε κάποιο μέρος του τετραπλεύρου που περιγράφουν τα σημεία Λαός - Κράτος - Έθνος - Κυβέρνηση. Θεωρητικά αυτά τα τέσσερα στοιχεία συνέπιπταν. Στη φράση του Χίτλερ (όπου η λέξη *Volk* σημαίνει τόσο «λαός» όσο και «έθνος») η Γερμανία αποτελείται από «Ein Volk, ein Reich, ein Fuehrer», δηλ. ένα λαό / έθνος, ένα κράτος, μια κυβέρνηση. Στην πράξη οι έννοιες του κράτους και της κυβέρνησης έτειναν να προσδιορίζονται από πολιτικά κριτήρια αντιπροσωπευτικά

της περιόδου που ακολούθησε την εποχή των μεγάλων επαναστάσεων του δεκάτου ογδούτου αιώνα, αλλά η ιδέα του «λαού» και του «έθνους» προσδιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό από προπολιτικά κριτήρια που βοηθούσαν στη δημιουργία της νοητής και φανταστικής κοινότητας. Η πολιτική είχε τη σταθερή τάση να παραλαμβάνει και να αναδιαμορφώνει αυτά τα προπολιτικά στοιχεία για τους δικούς της σκοπούς. Η οργανική σχέση μεταξύ των τεσσάρων στοιχείων θεωρείτο δεδομένη. Αλλά αυτό δεν είναι πια δυνατό στα ιστορικά ή στα παλαιότερα εγκαθιδρυμένα μεγάλα έθνη - κράτη.

Αυτό μπορεί να φανεί από μια δημοσκοπήση στην Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας το 1972.³⁴ Ασφαλώς πρόκειται για ακραία περίπτωση αφού η Γερμανία είχε περάσει από την, θεωρητικά, πληρέστερη παγγερμανική πολιτική ενότητα υπό τον Χίτλερ σε μια κατάσταση όπου συνυπήρχαν τουλάχιστον δύο κράτη που υποστήριζαν ότι αποτελούσαν το, ή μέρος του γερμανικού έθνους. Όμως, ακριβώς αυτή η κατάσταση μας επιτρέπει να ανιχνεύσουμε τις αβεβαιότητες και τις αμφισημίες στη σκέψη των περισσότερων πολιτών, όταν σκέφτονται το «έθνος».

Το πρώτο πράγμα που προκύπτει από αυτή την έρευνα είναι ένας σημαντικός βαθμός αβεβαιότητας. Ποσοστό 83% των Δυτικογερμανών πίστευαν ότι ήξεραν τι είναι ο καπιταλισμός, 78% δεν είχαν καμιά αμφιβολία για τον σοσιαλισμό αλλά μόνο 71% τόλμησε να εκφράσει γνώμη για το «κράτος» και 34% δεν είχαν την παραμικρή ιδέα για τον ορισμό ή την περιγραφή του «έθνους». Μεταξύ των λιγότερο μορφωμένων η αβεβαιότητα ήταν ακόμα μεγαλύτερη. Το 90% των Γερμανών που είχαν ολοκληρώσει τη μέση εκπαίδευση πίστευαν πως ήταν ενημερωμένοι σχετικά και με τους τέσσερις όρους, αλλά μόνο 54% των (ανεπίδητων) Γερμανών με πρωτοβάθμια μόνο εκπαίδευση πίστευαν ότι ήξεραν τι είναι το «κράτος» και μόνο 47% πίστευαν πως ήξεραν σχετικά με το «έθνος». Αυτή η αβεβαιότητα οφειλόταν ακρι-

34. Bundesministerium für innerdeutsche Beziehungen, Materialien zum Bericht zur Lage der Nation, 3 τόμοι, (Βόννη 1971, 1972, 1974), III, σ.σ. 107-113, ειδικ. σ. 112.

βώς στη διάσπαση της παλαιάς συνοχής μεταξύ «λαού», «έθνους» και «κράτους».

Όταν ρωτήθηκαν «Έθνος και κράτος είναι το ίδιο, ή μιλάμε για διαφορετικά πράγματα;» 43% των Δυτικογερμανών - 81% των πιο μορφωμένων - έδωσαν την προφανή απάντηση ότι δεν ήταν το ίδιο, αφού τα δύο γερμανικά κράτη συνυπήρχαν. Αλλά 35% πίστευαν ότι το έθνος και το κράτος ήταν αδιαχώριστα, και έτσι, εύλογα, 31% των εργατών - 39% των ηλικίας κάτω των 40 ετών - κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι η Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας αποτελούσε τώρα διαφορετικό έθνος, γιατί ήταν διαφορετικό κράτος. Ας σημειώσουμε ακόμη ότι την ομάδα με τη μεγαλύτερη πεποίθηση στην ταύτιση κράτους και έθνους - 42% - αποτελούσαν οι ειδικευμένοι εργάτες, την ομάδα με την ισχυρότερη πεποίθηση ότι τη Γερμανία αποτελούσε ένα έθνος διαιρεμένο σε δύο κράτη οι ψηφοφόροι των Σοσιαλδημοκρατών. Το 52% υποστήριζαν αυτή την άποψη έναντι 36% των Χριστιανοδημοκρατών ψηφοφόρων. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι, έναν αιώνα μετά την ενοποίηση της Γερμανίας, η παραδοσιακή έννοια του «έθνους» του δεκάτου ένατου αιώνα επιβίωνε πιο έντονα στην εργατική τάξη.

Αυτό που προκύπτει από τα παραπάνω είναι ότι η ιδέα του «έθνους», από τη στιγμή που θα βγει, σαν μαλάκιο, από το φαινομενικά σκληρό κέλυφος του «έθνους - κράτους», προβάλλει με σαφές ασταθές σχήμα. Αυτό φυσικά, δεν σημαίνει ότι οι Γερμανοί ανατολικά και δυτικά του Έλβα ποταμού είχαν πάψει να θεωρούν τους εαυτούς τους «Γερμανούς» ακόμη και πριν από την ένωση των δύο κρατών, αν και ίσως οι περισσότεροι Αυστριακοί μετά το 1945, σε αντίθεση μ' αυτούς της περιόδου 1918-1945, δεν θεωρούσαν πια ότι αποτελούν μέρος μιας μεγάλης Γερμανίας. Και ασφαλώς οι γερμανόφωνοι Ελβετοί αποστασιοποιήθηκαν από οποιαδήποτε ιδέα γερμανικής ταυτότητας. Αυτό για το οποίο ένιωθαν αβεβαιότητα οι Ανατολικογερμανοί και οι Δυτικογερμανοί, και με το δικό τους, ήταν οι πολιτικές ή άλλες συνέπειες της «γερμανικότητας». Και δεν είναι καθόλου σαφές κατά πόσον η εγκαθίδρυση μιας ενιαίας Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας το 1990 εξάλειψε εντελώς αυτές τις αβεβαιότητες.

Υποψιάζεται κανείς ότι παρόμοιες έρευνες σε άλλα ιστορικά έθνη - κράτη θα απέδιδαν παρόμοιες συγκεχυμένες απαντήσεις. Ποια είναι, για παράδειγμα, η σχέση μεταξύ «γαλλικότητας» και *francophonie* (ενός όρου που δεν υπήρχε καν μέχρι πρόσφατα – αναφέρεται για πρώτη φορά το 1959). Είτε το ήθελε είτε όχι, ο Στρατηγός ντε Γκωλ βρισκόταν πολύ μακριά από αυτό που είδαμε να αποτελεί τον παραδοσιακό και μη γλωσσικό ορισμό της γαλλικότητας όταν απευθυνόταν στους κατοίκους του Κεμπέκ σαν να επρόκειτο για Γάλλους του εξωτερικού. Η εθνικιστική σκέψη του Κεμπέκ, με τη σειρά της έχει «λίγο πολύ εγκαταλείψει τον όρο πατρίδα (*la patrie*) και έχει εμπλακεί σε ατέλειωτες συζητήσεις σχετικά με την αξία ή την απαξία όρων όπως *έθνος*, *λαός*, *κοινωνία* και *κράτος*».³⁵ Μέχρι τη δεκαετία του 1960 «βρετανικότητα» από την άποψη του νόμου και της διοίκησης ήταν απλώς το γεγονός να έχει γεννηθεί κάποιος από βρετανούς γονείς ή σε βρετανικό έδαφος, να έχει παντρευτεί ένα βρετανό υπήκοο, ή να έχει πολιτογραφηθεί βρετανός. Σήμερα το θέμα είναι πολύ πιο σύνθετο.

Τίποτε απ' όλα αυτά δεν σημαίνει ότι ο εθνικισμός δεν κατέχει εξέχουσα θέση στην παγκόσμια πολιτική σήμερα, ή ότι υπάρχει λιγότερος εθνικισμός απ' όσο άλλοτε. Αυτό που υποστηρίζω είναι μάλλον ότι, παρά τη φανερά περίοπτη θέση του, ο εθνικισμός είναι ιστορικά λιγότερο σημαντικός. Δεν είναι πια, όπως ήταν κάποτε, ένα παγκόσμιο πολιτικό πρόγραμμα, όπως μπορούμε να πούμε ότι ήταν κατά τον δέκατο ένατο αιώνα και στις αρχές του εικοστού. Αποτελεί το πολύ έναν παράγοντα που περιπλέκει τα πράγματα, ή έναν καταλύτη για άλλες εξελίξεις. Δεν είναι αβάσιμο να παρουσιάζει κανείς την ιστο-

35. Léon Dion, «The mystery of Quebec», σ. 302. Η γαλλική εκδοχή γαλλικότητας του Κεμπέκ, όπως εκφράζεται σε μία επίσημη γαλλική κυβερνητική δήλωση, στις 31 Ιουλίου του 1967, ήταν ότι η Γαλλία δεν μπορεί «να αδιαφορήσει ως προς την παρούσα και μελλοντική τύχη ενός λαού που προέρχεται από τον δικό της λαό και είναι πιστός στη χώρα καταγωγής του, ή να θεωρήσει τον Καναδά ως μία χώρα ξένη με τον ίδιο τρόπο που θεωρεί τις άλλες». (*Canadian News Facts*, τομ. 1, Τ.Χ. 15, 14 Αυγούστου 1967), σελ. 114.

ρία του ευρωκεντρικού κόσμου του δεκάτου ένατου αιώνα ως την ιστορία της «δημιουργίας εθνών», όπως έκανε ο Walter Bagehot. Εξακολουθούμε να παρουσιάζουμε την ιστορία των κυριότερων ευρωπαϊκών κρατών της Ευρώπης μετά το 1870 μ' αυτό τον τρόπο, όπως στο βιβλίο του Eugene Weber *Peasants into Frenchmen*.³⁶ Υπάρχει πιθανότητα να γράφει κανείς την παγκόσμια ιστορία του τέλους του εικοστού και των αρχών του εικοστού πρώτου αιώνα μ' αυτό τον τρόπο; Είναι πολύ απίθανο.

Αντιθέτως, αναπόφευκτα θα πρέπει να γραφεί ως η ιστορία ενός κόσμου που δεν μπορεί πια να χωρέσει μέσα στα όρια των «εθνών» και των «εθνών - κρατών» όπως αυτά ορίζονταν κάποτε, είτε με πολιτικούς, είτε με οικονομικούς, είτε με πολιτιστικούς ή ακόμη και με γλωσσικούς όρους. Η ιστορία θα είναι σε μεγάλη κλίμακα υπερεθνική και δια-εθνική, αλλά ακόμα και η δια-εθνικότητα, είτε με το ένδυμα κάποιου μικρο-εθνικισμού είτε όχι, θα καθρεφτίζει την παρακμή του παλαιού έθνους - κράτους ως λειτουργικής οντότητας.

Η ιστορία θα δει τα «έθνη - κράτη» και τα «έθνη» ή τις εθνικές/γλωσσικές ομάδες πάνω απ' όλα να υποχωρούν, να αντιστέκονται, να προσαρμόζονται, να απορροφώνται ή να εκτοπίζονται από τη νέα υπερεθνική αναδόμηση της υδρογείου. Τα έθνη και ο εθνικισμός θα υπάρχουν σ' αυτή την ιστορία, αλλά σε δευτερεύοντες και συνήθως μάλλον μικρούς ρόλους. Αυτό δεν σημαίνει ότι η εθνική ιστορία και ο εθνικός πολιτισμός δεν θα έχουν μεγάλη βαρύτητα – ίσως μεγαλύτερη από πριν – στα εκπαιδευτικά συστήματα και στην πολιτιστική ζωή ορισμένων χωρών, ιδίως των μικρότερων, ή ότι δεν θα μπορούν να ανθίσουν σε τοπικό επίπεδο μέσα σ' ένα υπερεθνικό πλαίσιο. Όπως ανθεί, για παράδειγμα, σήμερα ο καταλανικός πολιτισμός, αλλά υπό τη σιωπηρή προϋπόθεση ότι οι Καταλανοί θα είναι εκείνοι που θα επικοινωνούν με τον υπόλοιπο κόσμο μέσω της ισπανικής και της αγγλικής γλώσσας, αφού ελάχιστοι άνθρωποι που δεν κατοικούν στην Κα-

36. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870-1914*, (Stanford, 1976).

ταλονία θα μπορούν να επικοινωνήσουν στην τοπική γλώσσα.³⁷

Όπως έχω προτείνει, το «έθνος» και ο «εθνικισμός» δεν είναι πια επαρκείς όροι για να περιγράψουν, και πολύ περισσότερο για να αναλύσουν, τις πολιτικές οντότητες που περιγράψαμε ή ακόμη τα αισθήματα που περιέγραφαν κάποτε αυτές οι λέξεις. Δεν είναι απίθανο να παρακμάσει ο εθνικισμός με την παρακμή του έθνους - κράτους, χωρίς το οποίο το να είσαι Άγγλος ή Ιρλανδός ή Εβραίος, ή ένας συνδυασμός όλων αυτών, είναι απλώς ένας τρόπος με τον οποίο περιγράφουν οι άνθρωποι την ταυτότητά τους μεταξύ των πολλών άλλων που χρησιμοποιούνται γι' αυτό το σκοπό, ανάλογα με την περίσταση.³⁸ Θα ήταν παράλογο να υποστηρίξουμε ότι αυτή η ημέρα πλησιάζει. Πάντως, ελπίζω ότι μπορεί τουλάχιστον να αντιμετωπισθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Σε τελευταία ανάλυση και μόνο το γεγονός ότι οι ιστορικοί αρχίζουν τουλάχιστον να σημειώνουν κάποια πρόοδο στη μελέτη και την ανάλυση των εθνών και του εθνικισμού δείχνει ότι, όπως συμβαίνει πολύ συχνά, το φαινόμενο έχει περάσει την ακμή του. Η κουκουβάγια της Αθηνάς που φέρνει σοφία, έλεγε ο Χέγκελ, ταξιδεύει στο λυκόφως. Αποτελεί καλό οινικό το γεγονός ότι τώρα τριγυρίζει γύρω από τα έθνη και τον εθνικισμό.

37. Δύο τρίτα των Καταλανών που βρίσκονται στο εξωτερικό θεωρούσαν τους εαυτούς τους «Ισπανούς» στη δεκαετία του 1970. M. Garcia Ferrando, *Regionalismo y autonomias en España*, (Μαδρίτη, 1982), Πίνακας II.

38. Μεταξύ των ολιγάριθμων θεωρητικών που φαίνεται να ασπάζονται τις αμφιβολίες μου σχετικά με τη δύναμη και την υπεροχή του εθνικισμού είναι ο John Breuilly στο *Nationalism and the State*. Ασκεί κριτική τόσο στον Gellner όσο και στον Anderson για τον ισχυρισμό τους «ότι η αυταπόδεικτη επιτυχία του εθνικισμού σημαίνει ότι ο εθνικισμός είναι πολύ βαθιά ριζωμένος στη σκέψη και στη συμπεριφορά των ανθρώπων». «Reflections on nationalism» στο (*Philosophy and Social Science*, 15/1, Μάρτιος 1985), σ. 73.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Ευρετήριο ελληνικών λέξεων

Αγγλία, βλέπε Βρετανία

Αγγλική γλώσσα,

στην Ινδία, 91, 135, 158, 167, 191, 220

προέλευση, 82

στις ΗΠΑ, 164, 238

ως παγκόσμια γλώσσα, 61, 225, 226-27

Αζερμπαϊτζάν, 231, 246

αθλητισμός, και εθνικισμός, 199-201

Αίγυπτος, 100, 193

Αιθιοπία, 216, 226, 230

Αλβανοί, 95, 102, 150

γλώσσες, 77, 163

εθνικισμός, 79-80, 102, 150, 163

Αλβέρτος, πρίγκηπας Αγγλίας, σύζυγος Βικτωρίας, 122-3

Αλγερία, 194, 249, 258

Αλέξανδρος II, Τσάρος της Ρωσίας, 125

Αμβέρσα, 165, 167

Αμερική, βλέπε Καναδά: Λατινική Αμερική· ΗΠΑ

Ανόβερο, 41, 58

Άνσελμος της Κανταβρυγίας, άγιος, 86

Άνσελμος του Laon, 86

αντι-Σημιτισμός βλέπε Εβραίοι απογραφές, ερωτήσεις για τη γλώσσα, 117, 138-42, 224-5

αποικιακός εθνικισμός 191-5, 207-8, 219-21, 249-51

Αραβικός εθνικισμός, 99, 150, 193-4, 212

Αργεντινή, 100, 237

«Αρεία» φυλή, 153, 214

Αρμένιοι, 106, 110, 150, 177, 188, 231 σημ. 244, 246

Αρούμπα, 248

Αυστραλία, 113

Αυστρία (βλέπε επίσης αυτοκρατορία Αψβούργων),

1918-50, 52, 62-3, 132, 184, 200, 213 σημ-263

αντι-Σημιτισμός, 63, 93, 172

Σλοβένοι εντός αυτής, 189, 195

Αυστροουγγαρία, βλέπε αυτοκρατορία Αψβούργων

Αυστρο-μαρξιστές, 19, 54

Αφγανιστάν, 95, 211

Αφρικανικό Εθνικό Κογκρέσο (Νοτίου Αφρικής) 104

Αφρική (βλέπε επίσης κάθε χώρα χωριστά), 98, 104, 193, 215, 216, 226

Αψβούργων αυτοκρατορία (Αυστροουγγαρία) (βλέπε επίσης Ουγγαρία-Τιρόλο), 62, 11-89, 123-4, 230-1

αντισημιτισμός, 170, 172

Τσέχοι στην, 135, 137, 159, 179-182

- γλώσσες στην, 65–6, 85, 135–8, 139–140, 142–3, 159, 160
 εθνικισμός, 40, 53–4, 148–9, 150, 166, 179–183
 Πολωνοί στην, 87, 137, 180, 182
 Σλοβένοι στην, 54, 85, 87, 137
 Βανκούβερ, 216
 Βαρκελώνη, 196
 Βάσκοι, 94, 101 σημ., 150, 152, 256, 257,
 γλώσσα, 77, 168–170, 196–7
 εθνικισμός και πρωτο-εθνικισμός
(βλέπε επίσης Euskadi
μέχρι το 1894, 55, 67, 94, 101 σημ.
από το 1894, 150, 152, 167–70, 260
 Βαυαρία, 260
 Βέλγιο *(βλέπε επίσης Φλαμανδοί)*
 εθνικισμός (Βελγικός), 40, 50, 58, 121, 147
 Βένδες, 32, 86
 Βενετίας γλώσσα, 162
 Βέρβεροι, 95
 Βερολίνο, 110
 Βερσαλλίες, Συνθήκη Ειρήνης 1919, 187–8, 191, 202, 230
 Βιέννη, 63, 179, 200, 255
 Βιετνάμ, 236 σ.
 Βιρμανία, 229
 Βλαδιβοστόκ, 255
 Βλαχία, 54
 Βλάχοι νομάδες, 94
 Βοημία, 109, 136, 180
 Βοϊβοντίνια 179
 Βοσνία, Βόσνιοι, 103, 179
 Βουδαπέστη, 179
 Βουλγαρία, Βούλγαροι, 40, 68, 152
 γλώσσα, 81
 Βραζιλία, 29, 100
 Βρεταννία *(βλέπε επίσης Σκωτία, Ουαλλία)*
 ένοπλες δυνάμεις, 120
 πολιτισμικές μειονότητες, 32–3, 54–5, 65, 148, 248
 και πόλεμος Falkland, 237
 οι Γερμανοί υπο περιορισμόν, 190
 γλώσσες και διάλεκτοι *(βλέπε*
επίσης Αγγλική γλώσσα), 32, 65
 εθνικισμός (Αγγλικός), 24–5, 30, 59, 110, 123–4, 133
 αντιφασιστικός, 204, 306–7
 και μοναρχία, 106, 121–2, 200
 περηφάνεια για τη μη καθαρή
 φυλετικά καταγωγή τους, 154
 και θρησκεία, 101–2
 και αθλητισμός, 200, 201
 Βρετόνοι, 51, 55, 67, 101 σ., 163
 γλώσσα, 163, 168
 Βρυξέλλες, 257
 Γαελική
 Ιρλανδική, 147, 151, 157, 168, 173
 Σκωτική, 164
 Γαελικός σύνδεσμος 151
 Γαλικία, 196
 Γαλλία *(βλέπε επίσης Βάσκοι-Βρετόνοι-Κορσική-Οκκιτανία)*
 αντισημιτισμός, 38, 61–2, 153, 170–1
 και Γάλλο-Καναδοί, 264
 κρατικοί υπάλληλοι (1906), 118
 γλώσσες και διάλεκτοι *(βλέπε*
επίσης Γαλλική γλώσσα), 32, 58, 77

- εθνικισμός, 30, 55, 59, 107, 129–31, 175, 235–6, 264
 αντιφασιστικός, 204–6
 και εθνότητα *(βλέπε επίσης*
αντισημιτισμός), 92, 134, 154, 210 σ.
 και Γαλλική επανάσταση, 33–8,
 39, 63, 125–8, 144–5, 236
 και γλώσσα, 37, 38–9, 83, 89, 139, 140, 141, 159
 και μοναρχία, 39–40, 106
 ο Ρήνος ως “φυσικό σύνορο”, 131, 140, 141
 Γαλλική γλώσσα, 82, 89, 140, 146, 163–4
 στην Αφρική, 226
 στον Καναδά, *βλέπε Γαλλο-Καναδοί στο Καναδά*
 και Γαλλικός Εθνικισμός, 37–9, 83, 89, 139, 140, 159
 έννοια *έθνος και πατρίδας (patrie)*, 29, 30, 31, 125, 127, 130–1, 171
 Γάνδη, 165, 167
 Γερμανία *(βλέπε επίσης γερμανική γλώσσα-Γερμανοί)*
μέχρι το 1918, 87–8, 119, 140, 187
 αντισημιτισμός 38–9, 154, 171
 εθνικισμός 32, 49–51, 55, 121, 131, 166, και γλώσσα 38, 58, 59–60, 83, 90, 135, 140–1, 146
 1918–49, 187, 188, 189, 190, 208, 252
 αντισημιτισμός, 118
 εθνικισμός, 172, 183, 199, 201–2, 261
μετά το 1949, 234, 256, 263
 Γερμανίας, Δημοκρατία (προπολεμική), 230
 Γερμανική γλώσσα,
 και γερμανικός εθνικισμός, 38, 58, 59, 83, 90, 135, 140, 141, 146
 στην Ελβετία, 78, 85, 90 σ.
 λέξεις για το «έθνος», 30, 32
 Γερμανοί *(βλέπε επίσης γερμανική γλώσσα: Γερμανία)*
 εκτός Γερμανίας, 71, 72, 73, 111, 141 σ., 182, 188, 190, 230, 238
 Γεωργία, γεωργιανοί, 150, 177
 Γεώργιος Γ', βασιλιάς Μεγάλης Βρετανίας, 121
 Γιουγκοσλαβία *(βλέπε επίσης*
Ιλλυρικός εθνικισμός) 53, 187, 189, 190, 228, 232, 233
 γλώσσα, *βλέπε* Σερβο-κροατική
 Γκάνα, 99
 Γκάντι (Gandhi, Mohandas, Karamschad) 135, 158
 γκλάσνοστ, 235
 Γκορμπατσώφ, Μιχαήλ Σεγκιέβγιεβιτς, 234–5
 γλώσσα,
 και εθνικισμός, 76–92, 133–143
μέχρι το 1870, 35–6, 37–9, 55–7, 59–61, 65, 80–4, 138–43
1870–1918, 145–9, 151–2, 154, 156–170, 173, 196–7,
από το 1918, 17–9, 23, 191, 196–7, 220, 224–7, 236–240
 λέξεις για το «έθνος», 28–33, 130–131, 171
 παγκόσμια γλώσσα, ιδέα για την,

- 60-1, 224, 226
 γλωσσικός εθνικισμός, *βλέπε* γλώσσα
 Γουαδελούπης, Παρθένος της, 105
 Γουλιέλμος Β, γερμανός αυτοκράτωρ, 167
 Γύρος της Γαλλίας, 200
 Δανία, 140
 Δαρβίνου, εξελικτική θεωρία, 153
 Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος, *βλέπε* Παγκόσμιος Πόλεμος II
 Διεθνές Στατιστικό Κογκρέσο (Int. Stat. Congress), 38, 66, 138, 139
 Δυτικές Ινδίες, Ολλανδικές, 248
 εβραϊκή γλώσσα, 80, 88, 156, 160
 Εβραίοι (*βλέπε επίσης* Ισραήλ), 38, 105, 141, 156, 161, 177, 243, 246
 αντισημιτισμός, 38, 62, 150, 190, 242-3, 251
 στην Αυστρία, 62-3, 93, 172
 στη Γαλλία, 38-9, 62, 154, 171
 στη Γερμανία, 38, 154, 171, 188
 γλώσσες, *βλέπε* Εβραϊκά, Yiddish
 εθνικισμός (*βλέπε επίσης* Σιωνισμός), 72, 94, 99, 111, 150, 177
 θρησκεία, 72, 99, 105, 245
 στις ΗΠΑ, 217
 στην ΕΣΣΔ, 251
 Σιωνισμός, 99, 111, 150, 156, 177, 212, 244
 και Παλαιστινιακός Αραβικός εθνικισμός, 193-4, 212
 έθνη (*βλέπε επίσης* εθνικισμός)
 προσδιορισμός, 16-21, 29-34
 ορίου, αρχή του, 51-2, 57-9, 145
 εθνική οικονομία, αντίληψη για την, 45-9, 185-7, 252-5,
 εθνικισμός (*βλέπε επίσης* αποικιακός εθνικισμός· έθνη· πατριωτισμός· *βλέπε επίσης* κομμουνισμός· παιδεία· εθνισμός· γλώσσα· φιλελευθερισμός· μοναρχία· θρησκεία· σοσιαλισμός· πόλεμος), 11-27,
μέχρι το 1870, 28-69
1870-1918, 144-184,
1918-1950, 185-227,
μετά το 1950, 228-266
 αντιφασιστικός, 203-209
 κυβερνητική προοπτική, 116-143
 πρωτοεθνικισμός, λαϊκός, 70-115
 λέξη, προέλευσή της, 171
 εθνότητα και εθνικισμός, 92-9, 133-4,
1870-1918, 145-6, 148, 150-155
απο το 1918, 211σημ., 213-7,
 225-7, 236, 237, 242-50, 255-9
 εικόνες, σύμβολα, εθνικές (*βλέπε επίσης* μοναρχία), 104-6, 199
 Ελβετία, 58, 64, 95, 121, 235
 γλώσσες, 78, 84-5, 90 σ., 169
 Ελλάδα, Έλληνες,
 αρχαίοι, 76, 87, 95, 105, 111-2
 γλώσσα, 82, 88
 σύγχρονοι, 40, 95, 139, 152, 188, 232
 και Κύπρος, 113, 215

- γλώσσα, 88
 εθνικισμός, 53, 107 σ., 112, 121
 Ελσίνκι, 125
 Ένγκελς, Φρειδερίκος, 55, 64, 68, 234
 Ένωση Σοβιετικών Σοσιαλιστικών Δημοκρατιών (*βλέπε επίσης* Αζερμπαϊτζάν, Εσθονία, Γεωργία, Λετονία, Λιθουανία, Ρωσία), 104, 185, 206, 228-35, 242, 255-9
 Ερυθραία, 216
 Εσθονία, Εσθονοί, 73, 230, 238
 Εσπεράντο, 61
 Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, 253, 256σ., 257
 Ηνωμένα Έθνη, 33, 247
 Ηνωμένοι Πολιτείες Αμερικής, 204, 246, 254, 255, 256
 αγγλική γλώσσα, 164, 238
 μετανάστες, 80, 155, 164, 217-9, 222, 237-8
 εθνικισμός, 33, 36, 38, 48, 49, 113, 126
 Ηνωμένο Βασίλειο (*βλέπε επίσης* Βρετανία-Ιρλανδία-Σκωτία-Ουαλία)
 Ηρόδοτος, 87
 Θιβητιανοί, 106
 θρησκεία, και εθνικισμός, 99-107, 174-5, 210, 211-12, 243-46
 Ιουδαϊσμός, 72, 90, 104-5, 244
 Ισλάμ, 99, 101, 103, 124, 210, 211, 229, 233, 244-5
 Χριστιανισμός, 71-2, 74-7, 99-106, 240, 248
 Ιακωβίνοι, 127, 146
 Ιανουάριος, άγιος, 71
 Ιαπωνία 97, 208-209, 211, 229 σ., 254, 250
 Ιλλυρικός εθνικισμός (γιουγκοσλαβικός), 81, 150, 170, 190
 Ινδία (*βλέπε επίσης* Πακιστάν)
 κινήματα εναντίον της αυτοκρατορίας, 103, 150, 205, 212, 213, 229
 μετανάστευση στις ΗΠΑ, 222
 Ινδικός Εθνικός Στρατός, 209
 γλώσσες στην, 91, 135, 158, 167, 191, 220
 διαίρεση, (1947) 103, 191, 215, 250
 Ταμίλ, 167, 178, 220
 Ινδιάνοι, αμερικανοί
 Ινδονησία, 135, 225
 Ίννομπρουκ, 93
 Ιουδαϊσμός, *βλέπε* Εβραίοι
 Ιράκ, 124
 Ιράν, 101, 104, 124, 193, 246, 256
 Ιρλανδία (*βλέπε επίσης* Ιρλανδοί-Δημοκρατία Ιρλανδίας)
 Αγγλο-Ιρλανδική Συνθήκη (1921), 187
 γλώσσα, *βλέπε* Γαελική
 εθνικισμός, 26, 49, 51, 52, 58, 123, 149, 261
 Φενιανοί, 59, 151, 190, 213
 επίδραση σε άλλα εθνικιστικά κινήματα, 149, 195
 και γλώσσα, 147, 150, 157
 και θρησκεία, 74, 76, 99, 100, 101, -175
 και αθλητισμός, 199-200
 ενωτικοί του Ulster, 190, 195
 στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, 208

- Ιρλανδική Δημοκρατία, 261
 Ιρλανδοί (βλέπε επίσης Ιρλανδία)
 στην αγγλική σκηνή, 57
 γλώσσα, βλέπε Γαελική
 στις ΗΠΑ, 155, 217
 Ισλάμ, βλέπε θρησκεία
 Ισλανδοί, 83
 Ισπανία (βλέπε επίσης Βάσκοι-
 Καταλανοί-Γαλικία-Ισπανι-
 κή γλώσσα-Βαλέντσια)
 εθνικισμός, Ισπανικός, 29, 30, 59,
 235, 118 σ.
 Ισπανικός Εμφύλιος Πόλεμος,
 205, 208
 Ισπανική γλώσσα, 28, 30
 στη Λατινική Αμερική, 226
 Ισραήλ, 72, 99, 194, 212, 244, 245
 Ίστρια, 85
 Ιταλία (βλέπε επίσης ιταλική γλώσ-
 σα Ιταλοί-Σαρδηνία-Σικελία),
 119, 147, 162, 188, 206
 φασισμός, 171-2, 189
 εθνικισμός, δέκατος ένατος αιώνας,
 59, 89-90, 106-110, 121, 172
 ενοποίηση 40, 53, 68, 118 σ., 146-
 150
 Ιταλική γλώσσα, 23, 59, 89-90, 145-
 150, 162
 Ιταλοί (βλέπε επίσης ιταλική γλώσ-
 σα Ιταλία)
 στην αυτοκρατορία των Αψβούρ-
 γων, 179, 181, 182
 Ιωάννα της Λωρραίνης, 108
 Ιωσήφ II, Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατο-
 ρία, 135
 καθαρεύουσα 112
 Καναδάς
 Γαλλο-Καναδοί, 224, 239-40
 Κεμπέκ, εθνικισμός, 168,
 224-26, 235, 239-40, 241 σ.
 247, 264
 μετανάστες, 217, 225
 Κάρολος X., βασιλιάς της Γαλλίας,
 39
 Καστίλη, 30, 59 σ.
 Καταλανοί, 67, 150-52, 195-97, 257,
 265-6
 γλώσσα, 77, 196-97
 Κάτω Χώρες, βλέπε Ολλανδία
 Κεμπέκ, βλέπε Καναδά
 Κεϋλάνη, βλέπε Σρι Λάνκα
 Κίνα, 97, 101, 103, 193, 212, 256
 γλώσσες στην, 84, 91, 135
 Κολοκοτρώνης, Θ., 39
 κομμουνισμός (βλέπε επίσης
 Μπολσεβικισμός, Λένιν,
 Μαρξισμός; σοσιαλισμός)
 και εθνικισμός, 175, 203-4, 205-11,
 218, 250-2
 Κορέα, Κορεάτες, 97, 193, 222
 Κορέας πόλεμος, 236
 κοζάκοι, 75, 96, 109
 Κουρασάο, 248
 Κούρδοι, 94
 Κροάτες (βλέπε επίσης
 Γιουγκοσλαβία), 53, 102,
 182, 187, 230, 232, 258
 Κροατικός εθνικισμός, 68, 108 σ.,
 111, 150, 170, 176, 190
 και Ιλλυρικός εθνικισμός
 (Γιουγκοσλαβισμός), 150,
 170, 190
 γλώσσες (βλέπε επίσης
 Σερβο-Κροατικά), 81

- 150, 152-3, 195, 232
 Μαλβίνες, βλέπε Φώκλαντ νησιά
 Μαρία, βλέπε Παρθένος Μαρία
 Μαρξ, Κάρολος, 64, 68, 234
 Μαρξισμός (βλέπε επίσης κομμουνι-
 σμός) και
 εθνικισμός, 12, 19, 54, 68, 175-6,
 192, 209, 213
 Μαρόκο, 194, 205, 212
 «Μασσαλιώτης», 203
 Μαυροβούνιοι, 94
 Μαυρίκιος, 85
 Μενσεβίκιοι, 231
 Μεξικό, 105
 μέσα μαζικής επικοινωνίας, και
 εθνικισμός, 198-9, 227 σ.
 Μεσοποταμία, 124
 Μογγόλοι, 106
 Μολδαβία, 53, 258
 μοναρχία, και εθνικισμός, 39-42,
 73-4, 106, 110, 121-2, 199
 Μόντρεαλ, 224, 241 σ.
 Μοραβία, 62, 85, 136
 μουσουλμάνοι, βλέπε Ισλάμ στις θρη-
 σκειές
 Μπαγκλαντές, 103, 158, 223, 229
 Μπαχάσα Ινδονησίας, 135, 225
 Μπιάφρα, 104, 215
 Μπιλιμπάο, 196
 Μπολσεβικισμός (βλέπε επίσης
 κομμουνισμός)
 και εθνικισμός, 185, 201
 Ναγκόρνο-Καραμπάχ, 246
 Nairn, Tom, 124
 Ναπολέον III, αυτοκράτωρ της Γαλ-
 λίας, 140
 Νέα Υόρκη, 222
- Κύπρος, 113, 215
 Λαϊκή Δημοκρατία της Γερμανίας,
 250, 263,
 λαϊκής παράδοσης, κινήματα ανα-
 βίωσης και εθνικισμός 146-8,
 150
 Λατινική Αμερική (βλέπε επίσης
 μεμονωμένες χώρες)
 Ινδιάνοι, 96, 98, 211
 Λατινοαμερικανοί, βλέ-
 πε Λατινική Αμερική
 Βορειο-αμερικανοί, 222
 γλώσσες, 164, 226
 εθνικισμός, 100, 211
 πανλατινοαμερικανισμός, 193
 Ισπανική, ομιλούμενη στην, 226
 Οικονομική Επιτροπή ΟΗΕ για
 την, 48
 Λένιν, Βλαδίμηρος Ίλιτς, 12, 68, 176,
 180, 189, 208, 231, 232
 Λετονία, Λετονοί, 73, 217, 230, 256
 γλώσσα, 81
 Λευκορώσοι, 232
 Λίβανος, 124, 215
 Λιέγη, 165
 Λιθουανία, Λιθουανοί, 53, 96, 101,
 150, 259
 γλώσσα, 81
 Λίμα, 97 σ.
 Λιχτενστάιν, 52
 Άλφρεντ Τζώρτζ, 1ος Earl Lloyd-
 George, 162, 166
 Λουζιτιανοί Σλάβοι, 250
 Λουξεμβούργο, 31, 52
 Μαγαρικη γλώσσα, βλέπε Ουγγρι-
 κή
 «Μακεδονία, Μακεδόνες», 68, 139,

- Νεάπολη, 71
 'Νεχρού, Jawaharlal, 158
 Νιγηρία, 215
 Νίκαια, 140
 Νικόλαος Ι, Τσάρος της Ρωσίας, 121
 Νορβηγία, 66, 150
 γλώσσα, 82
 Νορδική φυλή, *βλέπε* Σκανδιναβική
 Νότιος Αφρική, 221
 Ντε Γκώλ, Κάρολος, 204, 264
 Ντρέυφους Αλφρέδος, 39, 170
 Ξενοφοβία, *βλέπε* εθνικισμός
 Οθωμανική αυτοκρατορία (Τουρκική αυτοκρατορία), 103
 εθνικιστικά κινήματα
 μέχρι το 1870 περίπου, 40, 51, 60, 95
 περίπου 1870-1918, 40, 66, 147, 149, 150, 152, 188, 230, 231
 Οκκιτανία, 259 σ.
 Οκτωβριανή επανάσταση, 231
 Ολλανδία (ή Κάτω Χώρες), 41, 58, 125
 Ολλανδική γλώσσα, 32, 83
 Φρήξοι
 γλώσσα (φρήξικη), 168
 εθνικισμός, 177,
 Ολλανδικές δυτικές Ινδίες, 248
 Ολλανδική γλώσσα, *βλέπε* Ολλανδία
 Ολυμπιακοί αγώνες, 105, 199, 200
 Ομοσπονδιακή Γερμανική Δημοκρατία, 201, 262-3,
 Οντάριο, 239
 "ορίου, αρχή του" των εθνοτήτων, 51-2, 57-9, 145,
 Ουαλία (*βλέπε επίσης* ουαλική γλώσσα), 51, 55, 57, 67, 175, 238, 257
 εθνικισμός
 μέχρι 1918, 102, 149, 150, 166, 177, 178, 200 *1918-1950*, 195, 198
 μετά το 1950, 137, 159, 240, 246, 257
 Ουαλική γλώσσα, 57, 77, 83, 137, 159, 162, 166, 168
 Ουγγαρία (*βλέπε επίσης* Αψβούργων αυτοκρατορία Ουγγρική γλώσσα), 135, 182
 εθνικισμός, 108, 139, 183-4, 189, 200
 Ουγγρική γλώσσα (Μαγουαρική), 79, 81, 139, 142
 Ούγγροι (Μαγυάροι) *βλέπε επίσης* ουγγρική γλώσσα: Ουγγαρία), 79, 94, 108, 258
 στη Ρουμανία, 195
 Ουίλσον (Thomas Woodrow Wilson) αρχή των εθνοτήτων 52, 63, 183, 185-9, 191-2, 232
 Ουκρανία, Ουκρανοί, 81, 96, 101, 180, 232
 παγκόσμια γλώσσα, ιδέα της, 60-1, 225, 226,
 παγκόσμια ενότητα, ιδέα της, 51, 60, 63,
 Παγκόσμιος Πόλεμος Ι, και εθνικισμός 126-7, 128, 133, 179-183, 184, 185-6
 Παγκόσμιος Πόλεμος ΙΙ, και εθνικισμός 202-3, 206, 208-9, 236, 251, 260, 261
 παιδεία κι εθνικισμός, 117, 130-8, 163-4

- Πακιστάν (*βλέπε επίσης* Μπαγκλαντές), 103, 191, 215, 250
 Παλαιστίνη, Παλαιστίνιοι, 160, 193, 212
 Παπισμός, και Ιταλικός εθνικισμός, 106
 Παπούα, Νέα Γουινέα, 224
 Παραγουάη, 100, 226
 Παρθένος Μαρία, ως "ιερή εικόνα", 71, 105
 Πάρμα, Μεγάλο Δουκάτο της, 41, 58
 πατρίδα, έννοια της, 125, 127-129, 130, 172,
 πατριωτισμός (*βλέπε επίσης* εθνικισμός), 70, 109-110, 114, 122, 124-134, 171-3, 203-4,
 περεστρόικα, 235
 Περού, 986, 99 σ., 226
 Πίος ΙΧ, Πάπας, 106
 ποδόσφαιρο και εθνικισμός 199, 200
 πόλεμος, και εθνικισμός (*βλέπε επίσης* Παγκόσμιος Πόλεμος Ι. Παγκόσμιος Πόλεμος ΙΙ), 120
 Πολωνία (*βλέπε επίσης* Πολωνοί), 118 σ., 231, 233
 ανεξαρτησία, (1918) 187, 188
 εθνικισμός, 53, 59, 66, 68-9, 108, 165, 180, 182
 και γλώσσα, 147
 και θρησκεία, 99, 101, 175, 243
 εξέγερση
 επανάστασεις, (1830 και 1863) 40
 και σοσιαλισμός, 176
 Πολωνοί (*βλέπε επίσης* Πολωνία) στη Γερμανία, 87, 188
 στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, 87, 137, 180, 182
 στη Ρωσία, 96
 στις ΗΠΑ, 156
 Πορτογαλία, 50
 Πράγα, 159, 238
 προπαγάνδα, και εθνικισμός, 199,
 πρωτοεθνικισμός, λαϊκός, 70-115
 Πρώτος παγκόσμιος πόλεμος, *βλέπε* Παγκόσμιος Πόλεμος Ι
 Ραιτορομανικές διάλεκτοι, 164
 Ρενάν, Ερνέστος, 12, 19, 20, 26, 67, 68, 126
 περί του μεγέθους των κρατών, 41, 58
 Ρήνος, 131, 140, 141
 Ρομανικές διάλεκτοι, 165, 168
 Ρουθήνοι ή Ρουθηνιοί, 53, 150
 Ρουμανία, Ρουμάνοι, 94, 187, 195
 εθνικισμός, 40, 53, 160, 179, 230, 251 σ.,
 Ρωσία (*βλέπε επίσης* ΕΣΣΔ), 256
 και Φινλανδία, 125
 εθνικισμός, 59, 96, 177
 και μοναρχία, 74-5, 104, 110, 121-2
 και θρησκεία, 74-5, 76, 101, 104, 106
 Επανάσταση, 179-182, 192
 Σαβοΐας, βασιλείο της, 140
 Σαίξπηρ, Γουίλιαμ, 110
 Σαρδηνία, 150
 Σαρλρουά, 166
 Σαχάρας εθνικισμός 113
 Σενεγάλη, 99

- Σερβία (βλέπε επίσης Σέρβοι), 40, 152
- Σερβο-Κροατική, 81-2, 88, 232
- Σέρβοι (βλέπε επίσης Σερβία-Γιουγκοσλαβία), 53, 68, 94, 102, 230, 258
- γλώσσες (βλέπε επίσης Σερβοκροατική), 81-2, 88
- Εθνικισμός και πρωτο-εθνικισμός “Σημιτική” φυλή (βλέπε επίσης Εβραίοι), 153
- Σιαμ (Ταϊλάνδη), 211
- Σιγκαπούρη, 253
- Σικελία, 51, 260
- Σιλεσία, 87
- Σινχαλέζοι, Σινχαλεζική (βλέπε Σρι-Λάνκα)
- Σιωνισμός, βλέπε Εβραίοι
- “Σκανδιναβική” φυλή, 153
- Σκοτία, 55, 56, 57, 64, 67, 95, 102, 130
- γλώσσα, 164
- εθνικισμός
- μέχρι το 1918, 149, 177, 200
- μετά το 1918, 195, 198, 235, 247, 257, 260
- Σλοβάκοι, 53, 182, 191, 230, 258
- γλώσσα, 82, 89 σ.
- Σλοβένοι (βλέπε επίσης Γιουγκοσλαβία), 189, 195, 230, 258
- στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, 54, 85, 87, 137
- γλώσσα, 137
- εθνικισμός, 190
- Σομαλία, Somali, 94, 104
- σορβική, 164
- σοσιαλισμός (βλέπε επίσης κομμουνισμός)
- και εθνικισμός, 67-9, 120, 165-6, 173-184, 186, 205-211, 249-251
- Σουδάν, 86, 215
- Σουηδία, Σουηδοί, 66, 148, 150, 161
- Σουλιώτες, 95
- Σουρινάμ, 248
- Σρι Λάνκα
- Σινχαλέζοι, 18, 178, 210, 214, 220
- Ταμίλ, 18-9, 214, 220, 250
- Στάλιν, Ιωσήφ, 13, 17, 68, 192, 233
- Στατιστικό Συμβούλιο, Διεθνές, 48, 66, 138, 139
- Συρία, 100, 193, 194
- σχολεία, βλέπε παιδεία
- Ταμίλ, βλέπε Ινδία, Σρι-Λάνκα
- Τάταροι, 96
- Ταϊλάνδη, βλέπε Σιαμ
- Τεργέστη, 255
- Τιρόλο, 74, 76, 95, 111, 188
- εξέγερση χωρικών εναντίων Γάλλων (1809), 76, 95, 110, 111
- Τορόντο, 241 σ.
- Τουρκία, Τούρκοι (βλέπε επίσης Οθωμανική αυτοκρατορία)
- από το 1918, 113, 188, 211, 215, 231, 244, 256
- Τρανσυλβανία, 54
- Τρίτος Κόσμος, εθνικισμός, 192-5, 208-16, 219-21, 236, 249
- Τσαντ, 215
- Τσαουσέσκου, Νικολάε, 251
- Τσέχοι (βλέπε επίσης Τσεχοσλοβακία), 53, 55, 57, 147, 230, 238
- στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, 135, 137, 160, 179, 181, 182

- γλώσσα, 83, 135-6, 147, 159
- εθνικισμός, 83, 179, 181, 182, 191
- Τσεχοσλοβακία, 187, 188, 191, 230, 242
- Τσώρτσουλ, σερ Ουίνστον, 206
- Τυνησία, 194
- φασισμός, 172, 184, 203-9, 211
- Φενιανοί, 59, 151, 190, 213
- Φιλανδία, 125, 151, 177
- Φιλανδική γλώσσα, 148, 151, 160, 167, 231
- φιλελευθερισμός, και εθνικισμός, 42, 119-122, 171
- Φιλιππίνες, 135, 226
- Φλαμανδοί
- γλώσσα, 58, 81 σ., 92, 138, 164, 165-6, 167-8
- εθνικισμός
- μέχρι το 1914, 58, 67, 101 σ., 138, 164, 167-8
- από το 1914, 178, 198, 246
- φονταμενταλιστές, (βλέπε δογματισμός θρησκευτικός), 124, 243-7
- Φραγκίσκος Β', αυτοκράτωρ., 110
- Φρειδερίκος ο Μέγας, Βασιλιάς της Πρωσίας, 116
- Φρηξία, φρήξοι, βλέπε Ολλανδία
- φυλή, βλέπε εθνικισμός
- Φώκλαντ νησιά (Μαλβίνες), 113, 237
- “Χαρτισμός”, 127
- Χίτλερ, Αδόλφος, 1416, 188, 199, 205, 231, 261, 262
- Χόγκ-Κογκ, 253
- Χουσιτών ιδεολογία, 109
- Χριστιανισμός, βλέπε θρησκείες

Ευρετήριο ξένων ονομάτων

- Amhara, 104, 216
- Anderson, Benedict, 15, 70, 88
- Arana, Sabino, 152
- Armstrong, J. 15
- Bagehot, Walter, 11, 14, 40, 42, 265
- Barère de Vienjac, Bertrand, 37, 39
- Barth, Fredrik, 2202
- Bauer, Otto, 12, 20, 68, 219
- Bentham Jeremy, 46
- Bernolak, Anton, 82
- Bevin, Ernest, 207
- Blum, Leon, 205
- Böckh, Richard, 38, 141
- Bose, Subhas Chandra (“Netaji”), 209
- Brecknock, (Ουαλία) Dissenting College, 57
- Breuilly, John, 15, 266 σ.
- Cairnes, J.E., 44
- Cannan, Edwin 45
- Carey, Henry Charles, 48
- Cavour, κόμης Camillo Benso di, 50
- Celje, 137
- Chamberlain, Houston Stewart, 153
- Cherniavsky, Michael, 74
- Chevalier, Michel, 46
- Cilli, 137
- Cohn, Gustav, 50
- Cole, John, W., 15
- Connolly James, 176
- Danzig, 52
- d' Ajelio, Massimo, 68
- Deutsch, Karl, W., 14
- Dickinson, G. Lowes, 60
- Drumont, Edward, 170
- Durham, Edith, 80

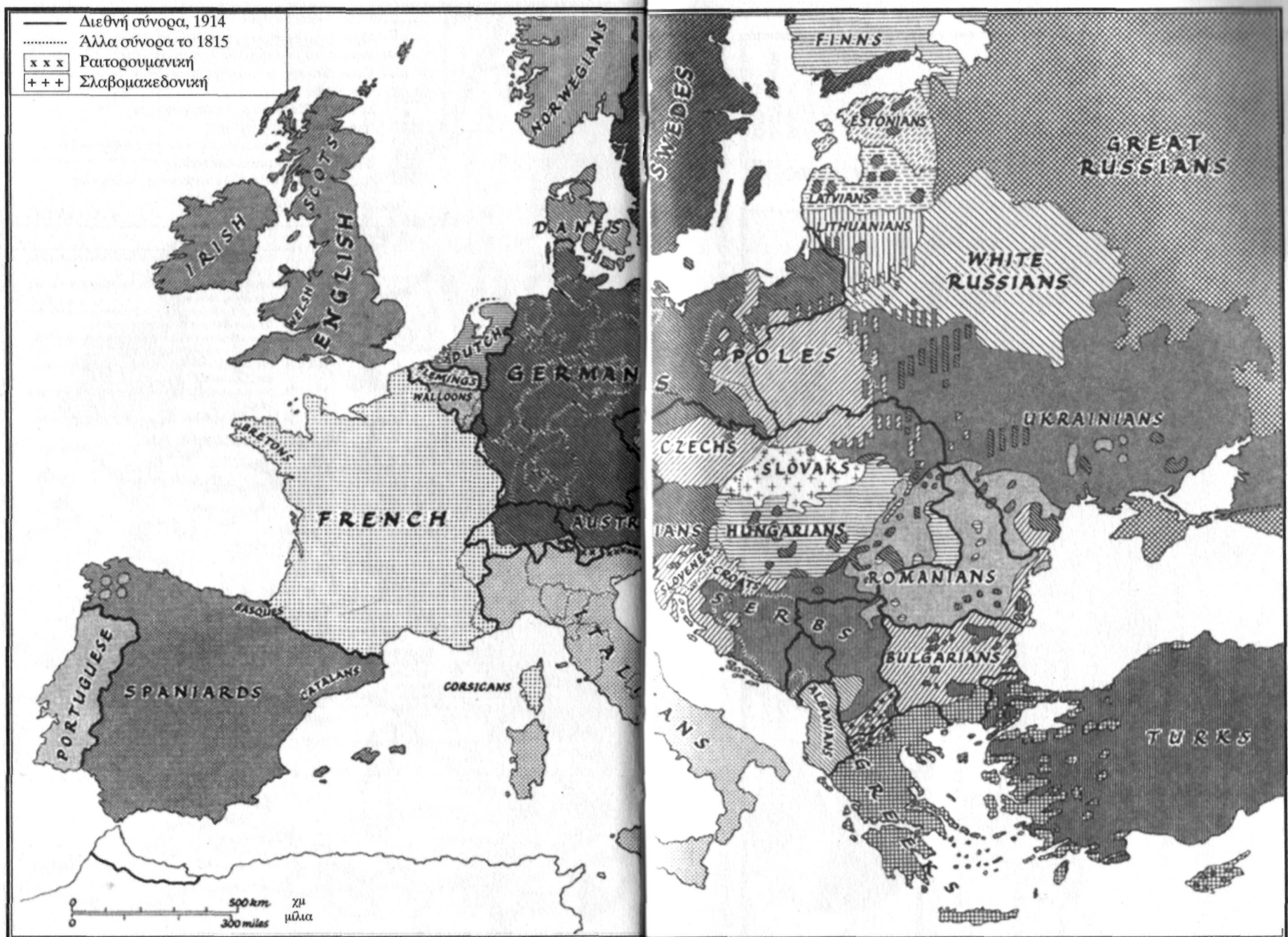
- Emmet, Roger 190
ethnie, 223
Euskadi, 152, 178
Ficker, Adolf, 142
Fishman, J., 16
Franco, Francisco, 196
Fraseri, Naim, 80
Gaj, Ljudevit 81
Garnier-Payes Etienne Joseph Louis, 49
Gellner, Ernest, 16, 22, 24, 104, 113
Gladstone Williams, 123
Glatter, dr., 139
Gobineau, κόμης de, 107
Grant, Ulysses, 5, 61
Gregoire, Henri, 89 σ., 163 σ.
Griffith, Arthur, 49
Griffiths Αιδεοσωμώτατος, 57
Hamilton, Alexander, 48
Hanak Hans, 93
Hanàk, Peter 179-182
Haugen, Einaz, 157
Hayes, Carleton, B 13
Herder, Johann Gottfried von, 73, 85
Hindi, 135, 158, 167, 191, 220
Hofer, Andreas, 95, 111
Hroch, Miroslav, 15, 25, 26, 148, 241
Iwan, Emrys, 137
Jinnah, 103
Jocs Florals, 105, 151
Johnson Samuel, Dr, 125
Kantorowicz, Ernst, 75
Karadzic, Vuk, 88
Kautsky, Karl, 12, 57, 61, 65, 68
Kelch, Christian, 73
Kohn, Hans, 13
Kornai, Janous, 242
La Blache Vidal de, 130
Lapouge, Vacher de, 153
Lavissee, Ernest, 126
List, Friedrich, 49, 60
Lueger, Karl, 170
Luxembourg, Rosa, 12, 68, 165
Madras, 178
Manjoni, Alessandro, 90
Marras, Charles, 198
Mazzini, Giuseppe, 50, 51, 52, 68, 144, 145, 214
Mill, John Stuart, 36
για την Ιρλανδία, 50
για τα έθνη και τον εθνικισμό, 12, 34, 36, 41, 52, 54, 67, 68
Mitropa, Κύπελλο, 200
Molinari, Gustave de, 47
Montserrat, Παρθένος του, 105
Musil, Robert, 124
Muller, Max, 154
Nairn, Tom, 124
"Netaji", βλέπε Bose
New Brunswick, 239
O'Connell Daniel, 151
Orwell George, 20
Paine, Thomas, 36
Pinler, Arnold, 62
pidgin, 225
Primo di Rivera, Meguel, 196
Pushtu (γλώσσα), 95
Quetelet, Lambert, Adolphe Jacques, 138
Ranger, Terence, 16
Renner, Karl 19 σ., 144-5, 213 σ.
Robbins, L 46
Roe John, 42, 45, 48
Roth Joseph, 85

- Rousseau, Jean Jacques, 64, 123
Ryan, Frank, 208
Say, J. B., 47
Schleswig-Holstein, 140
Schönberg Gustav, 45 σ.
Schönerer, Georg von, 170
Scott, Sir Walter, 129
Sedlnitzky, Κόμης, 160
Szücs, Jenó, 16
Simmel, George 244
Smith, A.D., 12, 16
Smith, Adam, 42
Stöcker, Adolf, 170
Stur, Ludovit, 82
Thompson, E.P., 127
Vilar, Pierre, 36
Villers-Cotterets, διάταξη του, 146
Wasserpölacken, 87
Weber, Eugene, 265
Wergeland, Henrick, Arnold, 82
William του Alton, 86
Williams, Gwyn, A., 16
Windische, 87
Wulf, Eric, R., 15
Yiddish 38, 141, 156, 161
Zedler, Joham Henrich, 32
Zeman, Z.A., 182

Χάστες

Χάστες

2. Λαοί, γλώσσες και πολιτικές διαιρέσεις κατά τον 19ο αιώνα: Το γλωσσικό μωσαϊκό της Ανατολικής Ευρώπης.

